ÁNGLIA TÖRTÉNETE

II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA.

IRTA

MACAULAY.

FORDITOTTA

CSENGERY ANTAL.

MÁSODIK, ÁTNÉZETT KIADÁS.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1876.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

103437

Budapest, 1876. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

ÁNGLIA TÖRTÉNETE.

VI. FEJEZET.

Jakab most a hatalom és szerencse tetőpontján állott. Mind Angliában, mind Skóciában legyőzte s oly szigorral fenyítette elleneit, a mely ugyan a legkeserűbb gyülöletet ébresztette bennök, de egyszersmind teljesen leverte bátorságukat. Mintha elenyészett volna a whig párt. Csak feddésül használták a whig nevet. A parliament egészen a király szolgálatára állott; s hatalmában volt uralkodása végeiglen megtartani e parliamentet. Az egyház hangosabban tolmácsolta iránta hódolat-nyilatkozatait, mint valaha, s az utóbbi fölkelés alatt nyilatkozataival öszhangzólag viselte magát. A birák eszközök voltak kezében; s ha megszüntek azok lenni, tőle függött elmozditni őket. A testületek merőben az ő teremtményeiből állottak. Jövedelmei jóval fölölmulták elődiéit. Gőgje nem ismert határt. Nem az az ember volt többé, a ki, nem levén biztos, hogy trónját valamely perczben nem forgatják-e föl, királyiatlan esdekléssel kérte az idegen segélyt, s hálakönyekkel fogadta azt. Hatalomról és dicsőségről kezdett álmodozni. Képzeletében már ugy tűnt föl magának, mint Európa választott birája, s államok ótalma, melyeket elnyomott a szertelen egyedúri hatalom. Már juniusban biz-

tosította az Egyesült-államokat, hogy mihelyt rendben lesznek Anglia dolgai, meg fogja mutatni a világnak, mennyire nem fél Francziaországtól. E biztosításokhoz képest, a sedgemoori csata után egy hónap mulva, védelmi szövetséget kötött az Egyesült-államokkal, egészen a hármas szövetség szellemében. Sokat jelentő körülménynek tekintették mind Hágában, mind Versaillesban, hogy Halifax, a ki folyvást halálos ellene volt a franczia fensőségnek, s kit a kormány kezdete óta alig kérdeztek eddig meg valamely fontos ügyben, — fő tényező volt ez alkalommal, s úgy látszott, hogy a király hallgat rá. Nem kevésbbé felötlő körülmény volt, hogy Barillonnal semmit sem közöltek előlegesen. Ő és ura egyaránt meg volt lepetve. Lajos nem kis zavarba jött, s nem ok nélkül nagy aggodalmát fejezte ki azon fejedelem további czéljaira nézve, a ki csak imént zsoldosa és hűbérnöke volt. Nagy hire volt, hogy Orániai Vilmos egy nagy szövetség alakitásán munkál, mely az Osztrákház mindkét ágát, az Egyesült államokat, Svédországot s Brandenburg választó fejedelemséget egyesitendi. Ugy látszott, hogy e szövetségnek az angol király és parliament álland élén.

Valóban e czélra megkezdték az értekezéseket. Spanyolország késznek nyilatkozott szorosan szövetkezni Jakabbal; s ez kedvezőleg fogadta az ajánlatot, bár tisztán állott, hogy az ily szövetkezés nem sokkal kevesebb hadüzenésnél Francziaország ellen. Azonban elhalasztotta a végelhatározást, mig a parliament egybegyűl. Azon hangulattól függött a keresztyénség sorsa, melyben majd az alsóházat fogja találni. Ha a beligazgatást illetőleg hajlandó lesz megnyugodni terveiben, semmi sem fogja őt akadályozni, hogy egész erélylyel és hatalommal be ne

avatkozzék azon nagy vitályba, melynek a szárazon mihamar törésre kellett kerülnie. Ha ellenkezést mutat az alsóház, a vetélkedő nemzetek közti biráskodásnak még gondolatával is föl kell hagynia, megint franczia segélyért kell esdenie, megint franczia parancsszó alá adnia magát harmad vagy negyed rangú hatalmassággá sülyednie, s a megvetésért, a melylyel kivülről tekintik, otthon a törvény és közvélemény fölötti diadalmakban kell kárpótlást keresnie.

Valóban ugy tetszett, hogy alig kivánhat többet, mint a mennyit az alsóház megadni hajlandó. Ez már bőséges bizonyságát adta, hogy a királyi jogokat csonkitlanul fön akarja tartani, s hogy a népjogok körébe avatkozását épen nem veszi szigoruan. Hiszen a tagok tizenegytizenketted része az udvar teremtményeiből, vagy vidéki buzgó »cavalier«-ekből állott. Igen kevés dolog volt, a mit ily gyülekezet makacsul meg tudott volna tagadni a fejedelemtől; s szerencse a nemzetre, hogy Jakab épen e dolgok után sovárgott.

Egyik czélja volt, kieszközölni, hogy vonják vissza a »Habeas Corpus Act«-ot, melyet gyülölt, a mint természetesen gyűlölnie kellett a zsarnoknak a legerősebb féket, a melylyel valaha törvényhozás a zsarnokságot korlátolta. Ezen érzelem mélyen megrögzött és fenmaradt kedélyében, s még utasitásaiban is föltünik az, a melyeket számüzetéséből adott fiának. De a »Habeas Corpus«, bár a whigek uralma alatt fogadtatott el, szintoly becses volt a toryk, mint a whigek előtt. Valóban nem csodálhatni, ha e nagy törvényt az angolok általában, minden pártkülönbség nélkül, nagyrabecsülik; mert olyan törvény az, a mely nem

közvetve, hanem közvetlen uton eszközli az ország minden lakosa biztosságát és jólétét *).

Még egy terve volt Jakabnak, gyülöletes azon párt előtt, a mely őt trónra segélte, s azon föntartotta. Nagy állandó sereget ohajtott alakitani. Fölhasználta az utóbbi forradalmat, tetemesen szaporitani a hadi erőt, a melyet testvére hátrahagyott. Azon hadtestek, melyeket ma az első hat dragonyos őrhadnak, harmadik és negyedik dragonyos ezrednek, s kilenczedik gyalog sorezrednek nevezznek, a hetediktől a tizenötödikig bezárólag, ez időben állottak elő. E szaporitás, s a tangieri várőrség visszahivása következtében a rendes hadsereg száma Angliában, nehány hó alatt, hat ezerről szinte húszezerre emelkedett. Egy angol király sem rendelkezhetett soha ily erővel béke idején. S Jakab még ezzel sem érte be. Gyakran mondá, hogy a nemzetőrség hűségében nem lehet bízni, hogy rokonszenv csatolja minden szenvedélyeihez azon osztálynak, a melyből való, hogy Sedgemoornál több militia volt a fölkelők hadában, mint a királyi táborban, s hogy ha a trónt csupán megyék hadsora védi vala, Monmouth diadalmenetben vonult volna Lynneből Londonba.

A bevétel, bármilyen nagy volt az előbbi királyokéhoz képest, szüken fedezte ez uj terhet. A mi az uj kivetésekből bejött, többnyire fölemésztette a hajóhad. Az utóbbi uralkodás végén a hadsereg, a tangieri ezredeket is bele tudva, nem került háromszáz ezer fontba évenként. Most hatszáz ezer sem volt elég egy évre. Minden további szaporitás szükségessé tette, segélyt kérni a parliamenttől; s

*) A »Habeas Corpus« — mond Johnson, a legátalkodottabb tory, — egyedüli előnye kormányformánknak más országoké fölött.

ez nem látszott kedvező hangulatban lenni. Az állandó hadseregnek már neve is gyülöletes volt az összes nemzet előtt, s egy párt sem gyülölte azt inkább, mint épen a »cavalier«-ek, a kikkel tele volt az alsóház. Fejökben az állandó hadsereg fogalma válhatlan kapcsolatban állott a »csonka« parliamenttel, a protectorral, az egyház kifosztásával, a peerség eltörlésével, a király meggyilkolásával, a »szentek« gyászos uralmával, az éneklő beszéddel és »ascetismus«-sal, a birságokkal és jószágkobzásokkal, a bántalmakkal, melyeket a nép söpredékéből származott polgárnagyok az ország legrégibb és tisztesebb családain elkövettek. E fölött alig volt egy »baronet« vagy »squire« a parliamentben, a ki befolyása egy részét megyéjében nem nemzetőri rangjának köszönhette. Ha e nemzeti haderőt mellőzik vala, az angol »gentry« sokat fogott veszteni méltóságából és befolyásából. S azért valószinü volt, hogy a király még több nehézségre talál a hadtartási segély megnyerésében, mint a »Habeas Corpus« eltörlésének kivitelében.

Mindkét terv azonban, a melyeket érinténk, egy nagy tervnek volt alárendelve, a melyen a király egész lélekkel csüggött, de a melytől irtózással fordultak el azon toryk, a kik készek valának véröket ontani jogaikért, irtózva fordult el az egyház, a mely három nemzedéken át megőrizte hűségét háza iránt a polgári zavarok közepett, s irtózva fordult el maga a hadsereg is, a melyre, utósó szükség esetén, leginkább számíthatott.

Vallása még mindég jogfosztott vala. Sok szigorú rendelet volt a törvénykönyvben a római katholikusok ellen, a melyeket, csak nemrég, kiméletlenül hajtottak végre. A »Test act« a polgári és katonai hivatalokból kizárta

mindazokat, a kik eltértek az angol egyháztól; s egy későbbi törvény, midőn Oates hazugságai fölingerelték a nemzetet, gondoskodott arról is, hogy a parliament egyik házában se ülhessen, a ki az »átváltozási« tan ellen ünnepélyes esküt nem teszen. Hogy a királynak az egyház részére, a melyhez tartozott, teljes türelmet eszközölni kellett ohajtania, természetes és jogszerű dolog; s nincs kétség, hogy egy kevés türelemmel, ildommal és egyenességgel e türelmet megnyerhette volna.

Azt a szertelen gyülölséget és félelmet, a melylyel az angol nép a király vallását tekintette, nem csupán vagy legalább nem főleg hittani ellenszenvnek tulajdonithatni. Az angol egyház minden lelkésze s a kitünőbb nemconfirmisták is megengedték, hogy a római egyház kebelében is találhatni üdvösséget, sőt hogy azon egyház némely tagjai a keresztyéni erény legtündöklőbb példányképei közé tartoznak. Tudva van, hogy a pápistaság elleni büntető törvények buzgó védőkre találtak olyanokban, a kik, vallásos szempontból az arianismust, quakerséget és zsidóságot veszélyesebbnek tartották a pápistaságnál, s a kik mindazáltal nem mutattak hajlamot, hasonló törvényeket hozni az ariánusok, quakerek és zsidók ellen.

Könnyü kimagyarázni, miért bántak a katholikussal kevesebb elnézéssel, mint azokkal, a kik a nicaeai atyák tanaitól eltértek, sőt mint azokkal is, a kik keresztség által nem voltak fölvéve a keresztyén egyház kebelébe. Azon erős meggyőződés uralkodott az angolok közt, hogy a római katholikus, mihelyt vallása érdekeiről van szó, mentnek tartja magát az erkölcsiség általános szabályaitól, sőt, hogy érdemet helyez azok megsértésében, ha az által egyházáról elhárithat valamely bántalmat vagy megtámadást.

S e nézetnek volt némi látszatos oka. Nem lehetett tagadni, hogy igen kitünő római katholikus »casuisták« védték irataikban a kétértelműséget, a »mentalis reservatá«-kat, a hamis esküvést sőt orgyilkosságot is. S e gyülöletes bölcseskedő (sophist) iskola nézletei, mondának, meg is termették gyümölcseiket. A Bertalanéji mészárlás, Orániai I. Vilmos és III. Henrik franczia király meggyilkolása, a számos összeesküvés Erzsébet királynő ellen s mindenek fölött a lőporos összeesküvés folyvást bizonyságul idéztetett a vétkes elmélet és vétkes gyakorlat közt levő szoros összefüggést illetőleg. Állitották, hogy mindezen vétkeket római katholikus papok készitették elő vagy megtapsolták. Nem rég jelentek meg nyomtatásban a levelek, a melyeket Digby Eberhárd a towerből czitromlével irt nejéhez, s gyakran idézték azokat. Tudós úri ember volt ő, egyenes minden eljárásában, s át meg áthatott az isten iránti kötelesség érzelmétől. S mégis nagy része volt az összeesküvésben a király és a parliament ellen, s az öröklét határánál kinyilatkoztatta, hogy nem foghatja meg, miként találhat bünt egy római katholikus hasonló tervben. A nép ezekből azt következtette, hogy bármily szép jellemű legyen különben a pápista ember, nincs olyan bün, csalás vagy kegyetlenség, a melyre képes nem volna, ha egyháza biztossága és tekintélye forog koczkán.

Oates hazugságainak rendkivüli eredményét főleg e vélemény uralmának túlajdonithatni. Hiában hivatkozott a vádlott római katholikus egész élete folytán tanusitott becsületességére, emberségére és hűségére. Hiában állitott elő számos tekintélyes tanút hitsorsosai közől, a legbecstelenebb emberfaj által koholt undok költemények megczáfolására. Hiában hivatkozott, kötéllel nyakán, isten

itéletére, ki előtt nehány percz mulva meg vala jelenendő, ha valami gonosz szándékkal volt fejedelme vagy protestáns honfitársai iránt. A tanúk, kiket maga mellett előállitott, csak arra szolgáltak bizonyságúl, mily keveset ér a pápisták esküje. Még erényei is növelték a bünösség gyanuját. Közel kilátása az elitéltetésre és halálra még hihetőbbé tette, hogy tagadni fogja, a mit, a legszentebb ügy elárulása nélkül nem vallhat meg. A szerencsétlenek közt, kiket Godfrey meggyilkolásában marasztottak el, volt egy nem igen jó jellemű protestans, Berry Henrik. Nevezetes és kétségtelen tény, hogy Berry utósó szavai többet tőnek az összeesküvés hitének megingatására, mindazon kegyes és tiszteletreméltó katholikusok vallomásainál, a kik vele egy sorsban részesültek.

Nem csak a tudatlan néptömeg, nem csak a rajongók, a kikben a vakbuzgóság minden értelmet és keresztyéni szeretetet elfojtott, láttak olyan embert a római katholikusban, a ki épen gyöngéd lelkiismerete miatt lesz hamis tanuvá, gyujtogatóvá vagy gyilkossá, s a ki, egyháza érdekében, semmi irtózatosságtól nem retten vissza, a kit nem köt semmi eskü. Ha volt e korban két férfiú, a kiket józanságuk és kedélyhangulatuk türelemre hajlandóakká tőn, — Tillotson és Locke voltak azok. Mindazáltal Tillotson, kit a különböző elszakadt és eretnek felekezetek iránt tanúsitott engedékenysége miatt »heterodoxia«-val vádoltak, szószékről mondta az alsóházban, hogy kötelességök hatályos intézkedésekhez nyulni azon vallás terjedése ellen, a mely veszélyesebb magánál a hitetlenségnél, azon vallás ellen, a mely hiveitől az erkölcsiség legfőbb szabályaival merőben ellenkező szolgálatokat követel. Kedélye, monda teljes joggal, szelidségre készti őt: de a község iránti köte-

lességből kénytelen szigoru lenni ez alkalommal. Nyilvánitotta, hogy előtte a pogányok, a kik soha sem hallották Krisztus nevét s csak a természet sugallata után indultak, sokkal jobb tagjai a polgári társaságnak, mint a kik a pápista »casuistá«-k iskoláiban képeztettek. Locke, hires értekezésében, a melyben megmutatni igyekezett, hogy a legotrombább bálványimádást sem kell büntetések alatt megtiltani, azt állitja, hogy oly egyház, a mely azt tanitja, hogy az eretnekeknek adott szót nem kell megtartani, nem tarthat számot türelemre.

Kétségtelen, hogy ily körülmények közt nem tehetett nagyobb szolgálatot egy római katholikus hitsorsosinak, mint ha meggyőzi vala a közönséget, hogy bármit irtak és cselekedtek legyen megfontolatlan emberek erősen izgatott korszakokban, egyháza nem tartja azt, hogy bármely czél szentesitné az erkölcsiséggel össze nem férhető eszközöket. S Jakabnak hatalmában állt e nagy szolgálatot tenni. Király volt. Nagyobb hatalommal birt, mint bármely angol király a legvénebb emberek emlékezetére. Tőle függött megszüntetni vagy fenhagyni a vádat, mely vallását terhelte.

Ha a törvényekhez alkalmazkodik, teljesiti igéreteit, saját hittani nézeteit ovakodik jogtalan utakon terjeszteni, ha a büntetőtörvények alkalmazását kétségtelen kegyelmezési jogának terjedelmes gyakorlata által fölfüggeszti, de egyszersmind az ország polgári vagy egyházi szerkezete minden sértését gondosan kerüli vala, — népe közérzelme gyors változáson ment volna át. A szorosan szem előtt tartott lelkismeretesség ily kitünő példája egy pápista fejedelem részéről protestans nemzet ellenében, megnyugtatta volna a köz aggodalmakat. Látván, hogy egy római katho-

likus bizvást kezelheti az egész végrehajtó hatalmat, vezérelheti a sereget és hajóhadat, egybehivhatja, meg eloszlathatja a törvényhozást, kinevezheti az angol egyház püspökeit és dékánjait, nem fogtak volna többé félni az emberek, hogy nagy szerencsétlenség leendett, ha római katholikust tesznek egy század parancsnokának vagy valamely mezővároska aldermanének. A nemzet által annyira utált felekezetet, nehány év mulva, alkalmasint köztetszés kisérte volna hivatalokra és a parliamentbe.

Ha ellenben Jakab országa alaptörvényeinek s az egész világ előtt ismételve tett ünnepélyes igéretei megszegése által kisérli meg egyháza érdekét előmozditani, alig lehetett kétség, hogy minden protestans teljesen alaposnak fogja tartani a római katholikus vallás ellen fenforgó vádakat. Mert ha valaha eretnekek római katholikustól hűséget várhattak, az angol papság várhatott volna azt Jakabtól. Annak köszönhette koronáját. Ha a papság erélyesen ellene nem szegül a kirekesztési törvénynek, Jakab számkivetésben marad vala. Ismételve és nagy szavakban elismerte az államegyház iránti tartozását, s szentül fogadta, hogy minden törvényes jogaiban fentartandja azt. Ha ilyen viszonyok nem kötelezők rá nézve, kétségtelen, hogy, valahol vallása forog fen, se a hála se a becsület kötelékei nem szentek előtte. Többé nem lehet benne bizni; s ha a nemzet ő benne nem bizhatik, egyháza melyik tagjában bizhassék? Azt nem hitték róla, hogy már jelleménél fogva áruló természetű. Nyers modorának s mások érzelmei iránt kiméletlenségének köszönhette, hogy őszinteségéről sokkal többet tartottak, mint érdemlette. Sőt magasztalói »igazságos Jakabnak« nevezték. Ha most kitűnt, hogy, pápista létére, egyszersmind képmutató és szó-

szegő, minő következtetést kellett vonni ebből a nemzetnek, mely különben is hajlandó volt hinni, hogy a pápistaságnak veszélyes befolyása van a jellem erkölcsiségére?

Ez okoknál fogva ama kor több kitünő katholikusa, s köztök maga a pápa is azon nézetben volt, hogy egyházuk érdekét szigetünkön a mérsékelt, alkotmányszerű politika mozditja leginkább elő. Ez okok azonban semmi hatással nem voltak Jakab tunya eszére s uralomvágyó természetére. Hogy hitsorsosai hivatalképességét kieszközölje, buzgalmában oly utat választott, mely korának legfölvilágosultabb és türelmesb protestánsait is meggyőzte, hogy e képességhiány lényegesen szükséges az állam jóllétére. Politikájának háromévi törvénytelen tomboló diadalt köszönhettek az angol katholikusok s egyszersmind száz negyven évi leigáztatást és lealacsonyitást.

Egyháza tagjai közől sokan tisztséget kaptak az újdon állitott ezredekben. E törvényszegés egy ideig érintetlen maradt: mert nem voltak az emberek hajlandók, azon királynak, a kinek oly rögtön kellett koronáját és életét pártütők ellen védnie, megbélyegezni minden rendetlenségét. De a veszély már elmúlt. A fölkelteket legyőzték és megbüntették. Meghiúsult kisérletök új erőt adott a kormánynak, a melyet megbuktatni reméltek. Jakab azonban folyvást osztott tisztségeket nem hivatalképes egyéneknek; s csakhamar kijelentették, hogy elhatározta nem tartani többé szem előtt a »test act«-ot, hogy reméli e törvény visszavételére birhatni a parliamentet, s hogy ha a parliament ellenszegülést mutatna, akkor sem térne le az ösvényről, a melyre lépett.

Mihelyt ez tudomásra jutott, a lassu morajból, a mely zivatart jelent, megérthette, hogy a szellem, a melynek

nagyatyja, atyja és testvére engedni volt kénytelen, szunnyadoz bár, el nem enyészett. Először a kabinetben mutatkozott az ellenzés. Halifax se visszatetszését, se aggodalmát nem igyekezett palástolni. A titkos tanácsban bátran tolmácsolta ez érzelmeket, a melyekben, mint nem sokára kitetszett, az egész nemzet osztozott. Egy sem pártolta őt társai közől; s fölhagytak a tárgygyal. Halifaxot a király hivatta, s kétszer értekezett vele hosszasan. Jakab bókokhoz és hizelgő szavakhoz folyamodott, de hasztalan. Halifax határozottan vonakodott megigérni, hogy a lordok házában akár a »Test act«, akár a »Habeas corpus« eltörlésére adja szavazatát.

Némelyek a király környezői közől, tanácsolták neki, ne taszitsa, a parliament küszöbe előtt, a legékesebben szóló s legügyesebb államférfiút az ellenzék soraiba. Előadák, hogy Halifax tart hivatala méltóságára és javadalmára, s hogy, ha a titkos tanács elnöklordja marad, nem igen lehet egész erejét a kormány ellen fordítania, mig elbocsáttatása magas állásából minden tartózkodástól mentté teendi őt. A király nem tágitott. Halifaxnak tudtára adták, hogy szolgálatára nincs többé szükség; s nevét kitörölték a titkos tanácsosok közől.

Elbocsátása roppant hatást idézett elő nem csak Angliában, hanem Párisban, Bécsben és Hágában is: mert jól tudták, hogy mindég meghiusítni törekedett a versaillesi udvar befolyását az angol ügyekre. Lajos nagy örömét nyilvánitotta e hirre. Az egyesült államok és az Osztrákház követei ellenben oly modorban magasztalták a kitett államférfiú bölcseségét és jeles tulajdonait, mely nagy boszuságot okozott a Whitehallban. Jakab különösen neheztelt a császári követségre, a mely nem tartózkodott

kimondani, hogy a kitünő szolgálatért, a melyet a kirekesztési bill fölött folyt vitákban tanusitott Halifax, durva hálátlansággal fizettek.

Csakhamar kitűnt, hogy Halifax sok követőre talált. A toryk egy része, régi vezérökkel, Danbyvel élökön, whig modorban kezdett beszélni. Maguk a főpapok is értetgették, hogy van bizonyos pont, a melyen tul a fejedelem iránti hüség engedni kénytelen magasb tekinteteknek. Még rendkivülibb s még félelmesb volt a hadsereg vezéreinek zugolódása. Már mutatkoztak azon hangulat előjelei, a mely miatt három évvel utóbb, annyi törzstiszt elhagyta a király zászlaját A kiket az előtt soha sem bántott a lelkiismeret, egyszerre igen lelkismeretesek lettek. Churchill lassan suttogta, hogy a király igen messze ment. Kirke, a ki csak most tért vissza nyugoti mészárlásából, esküvel erősitette, hogy nem hagyja el a protestans vallást. S ha hűtlen lenne is a valláshoz, a melyben született, akkor sem fogna lenni, ugymond, soha pápista. Ő már el van igérkezve. Ha valaha hitehagyott lesz, ünnepélyes igérettel kötelezte magát a marokkói császárnak, hogy a mozlemra tér.

Midőn a nemzet, oly nagy izgatottság közepett, aggodalommal nézett a parliament egybegyülése elé, hirek érkeztek Franczaországból, a melyek növelték az uralkodó nyugtalanságot.

Azt a hosszú és hősies harczot, a melyet a hugonották a franczia kormány ellen folytattak, bevégezte az ügyes és erélyes Richelieu. A nagy államférfiú legyőzte őket; de megerősitette a lelkismeretszabadságot, a melyet a nantesi »edictum« biztositott számukra. Némi nem igen nyomasztó megszoritások mellett, türték, hogy istent saját

szertartásuk szerint imádhassák, s hogy tollal védhessék tanaikat. Politikai és katonai hivatalokra juthattak; s eretnekségök, jó ideig, nem tőn emelkedésök elé semmi valódi akadályt. Némelyek közölök az állam hadseregeit vezérelték; s mások magas közigazgatási hivatalokat viseltek. Végre változás történt. XIV. Lajos már ifjúsága óta vallásos és politikai ellenszenvvel nézte a kálvinistákat. Mint buzgó római katholikus gyűlölte hittanaikat. Mint kényuralmat szerető fejedelem, gyülölte azon köztársasági elméleteket, a melyek a genfi hittanokhoz csatlakoztak. Rendre nyirbálta az eretnekek minden kiváltságait. Beavatkozott a protestans gyermekek növelésébe, elkobozta a protestans »consistoriumoknak« hagyományozott javakat, s hasztalan ürügyek miatt bezáratta a protestansok egyházait. A protestans papokat adószedéssel sanyargatták. A protestans tisztviselőket megfosztották nemesi méltóságuktól. Az udvari tisztséget viselt protestansoknak tudtukra adták, hogy ő fölsége fölmenti őket szolgálatuk alól. Rendeléseket tőnek, hogy protestánsokat ne bocsássanak törvényes pályára. Az elnyomott felekezet némi gyönge jeleit adta azon szellemnek, a mely az előbbi században daczolt a Valoisház összes hatalmával. Mészárlás és kivégzések következtek. Dragonyosokat szállásoltak azon városokba, hol sok volt az eretnek, s az eretnek falusi nemesség jószágaira; s e durva hittéritők kegyetlenségét és kicsapongását jóváhagyta vagy csak alig kárhoztatta a kormány. A nantesi »edictum« mindazáltal, bár leglényegesb pontjaiban tényleg meg volt sértve, forma szerint nem volt visszavéve; s a király ismételve ünnepélyesen nyilvánitotta több okiratban, hogy szándoka föntartani azt. A rajongók és hizelgők azonban, a kikre hallgatott, oly taná-

csot adtak neki, melyet nagyon is kész volt követni. Előadták, hogy szigoru politikája rendkivül sikerdús volt, hogy akarata alig, mondhatni épen nem talált ellenszegülésre, hogy már is ezer meg ezer hugonotta tért meg, s csak egyetlen eldöntő lépés részéről, s a még nyakaskodók is mihamar megadják magokat, Francziaország megtisztul az eretnekség szenyfoltjától, s fejedelme szent Lajosénál nem kevesbbé dicső mennyei koronára tarthat számot. Ez okok eldöntők voltak. Megtették a végső csapást. Visszavonták a nantesi »edictum«-ot; s egymást érte a sok rendelet az eretnekek ellen. A gyermekeket és leányokat elvették szüleiktől s zárdába küldték növelni. Minden kálvinista papnak megparancsolták, hogy vagy tagadják meg vallásukat vagy negyvennap alatt hagyják el az országot. A reformált hit többi követőinek nem volt szabad az országot elhagyni; s hogy megakadályozzák szökésöket, szorosan őriztették a kikötőket. Azt gondolták, hogy a rosz pásztoroktól ekkép elszakitott nyájak csakhamar visszatérnek az igaz akolba. Azonban a katonai rendőrség minden őrködése mellett számosan költöztek ki. Fölszámitották, hogy nehány hónap alatt ötezer család hagyta el végkép Francziaországot. S nem olyanok voltak e menekvők, a kiket valamely állam könnyen nélkülözhet. Többnyire fölvilágosult értelmű, szorgalmas és szigoru erkölcsü emberek voltak. A hadban, tudományban, irodalomban és müvészetben kitünő nevekre találhatni köztök. Némely számüzöttek Orániai Vilmos szolgálatára ajánlották kardjaikat, s különösen kiismerszettek a dühről, a melylyel üldözőjök ellen harczoltak. Mások még félelmesb fegyverekkel boszulták meg magukat, s a holland, angol és német sajtó utján harmincz évig tüzelték Európa közvéleményét

a franczia kormány ellen. Békésebb részök selyemgyárakat állitott London keleti külvárosaiban. A menekültek egy része kelme- és kalapkészitésre tanitotta a szászokat, a melylyel addig egyedáruságot üzött Franczia-ország. Mások meg először ültettek szőlőt a Jóreményfoka közelében.

Rendes körülmények közt a spanyol és római udvar ugyancsak megtapsolta volna a fejedelem eljárását, a ki oly erélyesen küzd az eretnekség ellen. De Lajos annyira gyülöltté tette magát igaztalansága és uralomvágya által, hogy mikor üldözővé lett, a spanyol és római udvar a hitszabadság részére keltek, s hangosan kárhoztatták a kegyetlenséget, melylyel a vad és féktelen katonaságot az ártatlan népre bocsátotta *). A fájdalom és düh kiáltása rezgette át az egész protestans Európát. A nantesi »edictum« visszavételének hire egy héttel a parliament egybegyülése előtt érkezett Angliába. Világos dologgá lőn most, hogy Gardiner és Alba szelleme élteti még mindég a róm. katholikus egyházat. Lajos nagylelkűség és emberség tekintetében nem állt Jakabnál alább, s államférfiúi ügyességre és ismeretekre nézve kétségtelenül fölülmulta Jakabot. Lajos, miként Jakab, ismételve megigérte, hogy tiszteletben tartja protestans alattvalói jogait. Mindazáltal most nyilvános üldözője lett az újitott hitnek. Volt-e ok kétkedni, hogy Jakab csak alkalomra vár, hogy a példát kövesse? Már alakított, a törvény ellenére, katonai erőt, nagyrészint római katholikus tisztekkel. Észszerűtlen volt-e az aggodalom, hogy ezt az erőt arra használhatják, a mit a franczia draganyosok tettek?

*) »Missionarios embotados«, ugymond Ronquillo. »Apostoli armati«, monda Incze. Lásd Veniertől Relatione di Francia, 1689. Ranke jeles művében a római pápákról, VIII. könyv.

Jakabot szintugy megzavarta a versaillesi udvar eljárása, mint alattvalóit. Valóban ez udvar ugy viselte magát, mintha őt kivánta volna zavarba és kellemetlenségekbe bonyolítani. Épen teljes türelmet volt kérendő római katholikusok részére, protestans törvényhozástól. Semmi sem érhette őt ennélfogva kellemetlenebbül, mint midőn értesítették, hogy a szomszéd országban a római kath. kormány épen most vonta el a türelmet a protestánsoktól. Még jobban boszantotta őt a beszéd, a melyet épen a valencei püspök, a gall papság nevében, XIV. Lajoshoz intézett. Anglia kegyes fejedelme, mondá szónok, a legkeresztyénibb királytól vár segélyt az eretnek nemzet ellen. Mondták, hogy az alsóházi tagok különös szorgossággal igyekeztek másolatban megszerezni e beszédet, s hogy minden angol boszuság és aggodalom közt olvasta azt. Jakab meg akarta szüntetni e dolgok hatását, s e pillanatban hajlandó is volt egész Európának megmutatni, hogy rabja Franciaországnak. Azért nyilván kijelentette, hogy kárhoztatja a módot, a mint a hugonottákkal bántak, a számüzötteknek némi segélyt nyujtott magán erszényéből, s a nagy pecsét alatt kelt levelekben fölhivta alattvalóit, hogy kövessék adakozását. Nehány hó alatt azonban kiviláglott, hogy e részvét merőben szinlett volt, a parliament behálózása végett, hogy halálos gyülölséggel viseltetett a menekültek iránt, és semmi sem esett inkább nehezére, mint hogy Lajos példáját nem követhette.

Kilenczedik novemberben gyült egybe a parliament. Az alsóháziakat a lordok sorompói elé hivták; s a király trónbeszédet mondott. Beszédét önmaga készitette. Szerencsét kivánt hű alattvalóinak a nyugoti lázadás elnyomása miatt: de hozzátette, hogy a gyorsaság, a melylyel e föl-

kelés oly félelmessé lett, s az idő hosszusága, a meddig dühöngött, mindenkit szükségkép meggyőz, mily kevéssé lehet a »militia«-ra támaszkodni. Ezért szaporitotta a rendes hadsereget. A sereg tartása tehát többe kerül kétszer annyinál, mint az előtt; s ő hiszi, hogy az alsóház megajánlja, a mivel a kiadás szaporodott. Értesitette továbbá hallgatóit, hogy nehány tisztet alkalmazott, a kik nem tettek esküt a »test act« értelmében; de ő a közbizalomra méltóknak ismeri őket. Attól tart, hogy ravasz emberek e szabálytalanságot a közte és parliamentje közt létező egyetértés megzavarására használhatnák. De ki kell mondania. El van határozva, nem válni meg azon szolgáktól, a kiknek hűségére számithat, s a kiknek talán mielőbb segélyére szorulhat.

E leplezetlen nyilatkozat, hogy megszegte a törvényeket, a melyekben a nemzet az államegyház legfőbb biztositékát látta, s hogy folyvást szándoka megszegni e törvényeket, — épen nem volt alkalmas alattvalói fölizgatott érzelmeit lecsillapitni. A lordok, kik ritkán éreznek hajlamot az ellenzés élére állani valamely kormány ellen, forma szerint köszönetet szavaztak a mondottakért. De az alsóház kevesbbé simuló hangulatban volt. Midőn házukba visszatértek, hosszu hallgatás lőn; s a legkitünőbb tagok arczán mély aggodalom kifejezése ült. Végre fölállott Middleton s inditványozta, hogy a ház rögtön alakuljon bizottsággá, tárgyalni a király beszédét. Jennings Ödön azonban, egy buzgó tory Yorkmegyéből, kiről azt hitték, hogy Danby beszél belőle, tiltakozott ez eljárás ellen, s időt kért megfontolásra. Sir Clarges Tamás, Albemarle herczeg anyai nagybátyja, ki a parliamentben hosszas ideig kitünt, mint ügykezelő s a közpénzek éber ellenőre, pártolta a til-

takozást. Nem lehetett a ház hangulatát félreismerni. Sir Ernley János, fő kincstárnok, azon volt, hogy a halasztás ne terjedjen negyvennyolcz órán túl; de leszavazták; s a tanácskozást három nappal későbbre határozták elhalasztani.

Az időközt jól használták az udvar ellenzői. Valóban nem könnyű volt feladatuk. Három nap alatt kellett egy honfi-pártot rendezni. Korunkban nem könnyű e föladat nehézségét méltányolni; mert ma mondhatni az egész nemzet jelen van a lordok és az alsóház minden tanácskozásán. A mit a ministerek vagy ellenzék szóvivői éjfélután mondtak, reggelre már olvassa az egész főváros, délután egész Northumberland és Cornwallis s másnap reggel az irnép s a skót felföld. Korunkban ennélfogva száz meg száz ezer ember előtt van tudva a törvényhozás folyama, a viták szabályai, a pártok tacticája, s a házak minden tevékeny tagjának nézete, jelleme, előadási modora. Most minden uj tag bir azzal, a mit, a XVII. században nagy parliamenti jártasságnak mondottak volna. Ily jártasság akkor csak folytonos parliamenti gyakorlat által volt szerezhető. A régi és uj tag közt oly nagy volt a különbség, mint a régi katona és az ujoncz közt, a kit most vittek el az eke mellől; s Jakab parliamentjében szokatlanul aránytalan volt az uj tagok száma, kik megyei székhelyökről semmi politikai ismeretet és sok tulságos előítéletet hoztak a Westminsterbe. Ezen úri emberek gyülölték a pápistákat, de nem kevesbbé szivökből gyülölték a whigeket, s vakbuzgó tisztelettel csüggtek a királyon. Ilyen elemekből ellenzéket alakitani, oly föladat volt, a melyre a legügyesebb és elővigyázóbb bánásmód volt szükség. Nehány nagyfontosságu egyén mindazáltal hozzáfogott a munkához, s szerencsésen végrehajtotta azt. Több tapasztalt whig állam-

férfiu, a kinek nem volt ülése a parliamentben, hasznos tanácscsal és utasitással szolgált. A vitára kitűzött időt megelőző napon sok összejövetelt tartottak, a hol a vezetők tanitást adtak az új tagoknak; s csak hamar kitünt, hogy törekvéseik nem maradtak eredmény nélkül.

A külföldi követségek mind forrongásban voltak. Jól belátták, hogy nehány nap alatt eldől a nagy kérdés, az angol király a franczia királynak hűbérese-e vagy sem. Az Osztrákház követei nagyon ohajtották, hogy Jakab elegettegyen parliamentjének. Incze két egyént küldött Londonba, hogy intésökkel és példájokkal egyaránt mérsékletet eszközöljenek. Egyik ezek közől, Leyburn János, angol Domonkosféle szerzetes, egykor Howard bibornok titkára, ki némi ismeret mellett a természetes humor gazdag erével birt, igen előrelátó, ügyes és hallgatag férfiú volt. Csak imént szenteltetett föl adrumetumi püspökké s neveztetett ki apostoli helytartónak Nagybrittaniában. Ferdinánd, Adda gróf, egy nem nagy tehetségü, de szelid természetü és udvarias módú olasz lett »nunciussá.« E hivatalnokokat igen megelőzőleg fogadta Jakab. Több mint félszázada mult immár, hogy római kath. püspök nem végzett lelkészi tisztet szigetünkön. Azon százhuszonhét év óta, hogy Mária meghalt, nem érkezett ide pápai követ. Leyburn a Whitehallban nyert szállást s ezer font évi fizetést kapott. Adda még nem vőn hivatalos állást. Előkelő idegennek tekintették, a kit a kiváncsiság hozott Londonba, naponként megjelent az udvarnál, s nagy tiszteletet tanusitottak iránta. A két pápai küldött mindent megtőn, a mennyire lehetséges volt, az állásuktól válhatlan gyülölség enyhitésére, s Jakab megfontolatlan heve fékezésére. A »nuncius« különösen nyilvánitotta, hogy semmi sem lehet ártalmasabb a

római egyház érdekeire nézve, mint a szakadás a király és a parliament közt.

Barillon ellenkezőleg működött. Az utasitások, a melyeket ez alkalommal Versaillesből vett, nagy figyelmet érdemlenek; mert kulcsúl szolgálnak azon politikához, a melyet Lajos Anglia irányában a forradalmunkat megelőzött husz év alatt követett. A madridi hirek, irta Lajos, háboritók. Erősen hiszik, hogy Jakab szorosan szövetkezni fog az Osztrák-házzal, mihelyt biztositva lesz, hogy parliamentjétől nincs mit tartania. Ily körülmények közt nyilván érdekében áll Franciaországnak, hogy a parliament ellenszegülést tanusitson. Barillonnak ennélfogva utasitása volt, hogy a lehető elővigyázattal, nehogy fölfedezzék, a békerontó szerepét vigye. Az udvarnál egyetlen alkalmat sem kellett mulasztania, ösztönözni Jakab hitbuzgalmát és királyi büszkeségét; de egyszersmind kivánatos, hogy némi titkos érintkezésben álljon a békétlenekkel. Ez érintkezés ugyan merész és igen nagy ügyességet kiván; de alkalmasint hatalmában állhat a követnek, a nélkül, hogy magát vagy kormányát bajba kerítné, szítani az ellenzék hevét Anglia törvényei és szabadsága érdekében, s értésül adni, hogy azon törvényeket és szabadságokat épen nem tekinti ura idegen indulattal.

Midőn ez utasitásokat adta Lajos, nem is gyanitotta, mily rögtön és mily teljesen megszünteti aggodalmát Jakab átalkodottsága és esztelensége. November tizenkettedikén alakult a ház bizottsággá a király beszédét tárgyalni. A fő államügyvéd, Heneage Finch, elnökölt. Az új honfi-párt fejei ritka tapintattal és ügyességgel vezették a tanácskozást. Egyetlen kifejezés sem csuszamlott ki szájukból, a mely a fejedelem iránt tiszteletlenségre vagy a pártütők

iránt rokonszenvre mutatott volna. A nyugoti fölkelést mindég irtózattal említették. Szó sem volt Kirke és Jeffreys vad kegyetlenségeiről. Megengedték, hogy az utóbbi zavarok által okozott nagy költség följogosítja a királyt, bővebb segélyt kérni: de erős ellenvetéseket tőnek a hadsereg szaporitása s a »test act« megszegése miatt.

A »test act« kérdését, mint látszik, az udvaronczok gondosan kikerülték. Mindazáltal ugyancsak vitatták a rendes hadsereg felsőségét a »militia« fölött. Egyikök gúnyosan kérdezte, hogy az ország védelmét rábizhatni-e a marhahús-evőkre. Egy másik mondá, hogy szeretné tudni, miként állana meg Lajos őrhadával szemközt a devonshirei mozgó nemzetőrség, a mely Monmouth kaszásai elől oly rendetlenül elfutott. De ez okok igen kevés hatással voltak azon lovagokra, a kik keserűséggel emlékeztek a protector sötét uralmára. A közérzelmeket erélyesen tolmácsolta az angol vidéki gentlemanek főfő tagja, Seymour Edvárd. Megengedé, hogy a honvédség nincs kielégitő állapotban, de állitá, hogy ujjá alakithatni azt. Ez ujdon rendezés költségbe kerül; de részéről örömestebb ad egy milliót oly erő fentartására, melytől nincs mit félni, mint fél milliót olyan hadsereg tartására, melytől örökké tartania kell. Fegyelmezzék csak a mozgó csapatokat; erősitsék a hajóhadat; s az ország biztositva lesz. Az állandó hadsereg, a legjobb esetben is, örvény, mely elnyeli az államjövedelmeket. A katona minden hasznos munkától el van vonva. Semmit sem termel: mások iparkodásának gyümölcseit fogyasztja; s uralkodik azokon, a kik tartják. De nem csak állandó katonaság fenyegeti most a nemzetet, hanem pápista állandó sereg, olyan tisztek által vezénylett állandó had, a kik szeretet- és tiszteletreméltó emberek lehetnek, de a kik elvből

ellenei az ország alkotmányának. Sir Twisden Vilmos, Kent megye követe igen élénken és nagy tetszéssel szólt e szellemben. Sir Temple Rikhárd, egy azon nehány whig közől, a kiknek ülésök volt a parliamentben, ügyesen alkalmazván beszédét hallgatói hangulatához, figyelmeztette a házat, hogy a rendes hadsereget a tapasztalás szintolyan veszélyesnek mutatta a fejedelmek törvényszerű hatalmára, mint a népek szabadságára nézve. Sir Maynard János, kora leghiresb jogtudósa is résztvőn a vitákban. Fölül volt már nyolczvan éven, s jól emlékezhetett az I. Jakab uralma alatt folyt politikai tusákra. Tagja volt a hosszú parliamentnek s a »kerekfejűek« pártjának, de mindég szelid rendszabályokra hajlott, s a közegyetértés létesitésén munkált. Az idő még nem gyöngitette tehetségeit, s szaktudománya, mely annyira tudott uralkodni a Westminster-hallban, egészen igénybe vette az alsóház figyelmét. Ő is a rendes hadsereg szaporitása ellen nyilatkozott.

Hosszú viták után, megszavazták a segélyt a koronának; egyszersmind azonban elhatározták, hogy törvényjavaslatot készitsenek a »militia« erősitése végett. Ez utóbbi határozat egyértelmű volt a rendes hadsereg elleni nyilatkozattal. A királynak nagyon nem volt inyére; s azt susogták, hogy az ülés nem fog soká tartani, ha igy mennek a dolgok.

Másnap megujitották a harczot. A honfi-párt föltűnőleg merészebb és élesebb hangon szólt, mint az előbbi napon. A király beszédében a segélypénzre vonatkozó szakasz megelőzte azt, a mely a »test act«-ot érintette. Ez okból Middleton indítványozta, hogy a segélypénzt illető szakaszt vegyék föl előbb a bizottságban. Az ellenzék mellőzte az előleges kérdést. Vitatták, hogy észszerű és alkot-

mányos gyakorlat ugy hozza magával, hogy ne ajánljanak meg addig pénzt, mig a sérelmek orvosolva nincsenek, s vége lenne e gyakorlatnak, ha a ház kénytelen volna azt a rendet követni, a melyben a trónbeszéd említi meg a tárgyakat.

Szavazásra került a dolog Middleton inditványa fölött. Az elnök azt rendelte, hogy a nem-esek (noes) az előszobába menjenek. Ezt igen rosz néven vették, s hangosan panaszkodtak szolgaisága és részrehajlása miatt: mert ugy hivék, hogy az akkori gyakorlat szerint, mit korunkban sokkal okosabb és illőbb szokás váltott föl, joguk volt helyeiken maradni; s minden parliamenti »tacticus« olyan nézetben volt akkor, hogy a házban maradt pártnak előnye van a távozott fölött; mert az ülések annyira roszul voltak rendezve, hogy a ki csak jó ülést kaphatott, nem örömest hagyta azt el. Mindazáltal a ministerek boszúságára, sokan vonultak az ajtó felé, a kikre az udvar számitott. Ezek közt volt Fox Károly, fő hadi pénztárnok, és sir Fox István, főudvarmesteri titoknok. A főhadi tárnokot rávették baráti, hogy a viták elől vonja el magát egy időre. De bántotta őt a nyugtalanság. Az elnök szobájába ment; kihallgatta a viták egy részét, s miután egy óráig habozott a lelkismeret szava s az ötezer font évi fizetés közt, férfiasan elhatározta magát, s épen a szavazásra jött vissza a házba. Két hadi tiszt, Darcy János ezredes, Conyers lord fia, és Kendall Jakab kapitány is az előterembe vonult. Middleton a sorompóhoz ment, s hevesen megtámadta őket. Különösen Kendallnak esett, a ki az udvar zsoldjára volt szorulva, kit egy cornwalli szolgai testület királyi rendelet következtében küldött a parliamentbe, s a kinek csak az imént száz »deportatio«-ra itélt lázadót aján-

dékoztak. »Sir«, monda Middleton, nem egy lovas csapat parancsnoka-e ön, ő fölsége szolgálatában?« — »Igen, uram,« válaszolá Kendall: »de testvér bátyám épen meghalt, s hétezer font évi jövedelmet hagyott rám.«

Miután a szavazást végezték, kisült, hogy 182 szavazat volt igen-re, s 183 nem-re. Azon alsóházban, melyet lelkismeretlenül űzött vesztegetés, csel és erőszak alkotott, s a melyről Jakab maga mondta, hogy a tagoknak több mint tizenegy-tizenketted része olyan, mintha ő maga nevezte volna ki, — ilyen házban érte bukás a kormányt egy életkérdésben.

E szavazat után novemb. 13-án vették tárgyalás alá a királynak a »test act«-ra vonatkozó szavait. Hosszas viták után egy válaszfeliratban állapodtak meg, a melyben figyelmeztetik őt, hogy törvényszerűleg nem tarthat tovább szolgálatában olyan tiszteket, a kik vonakodnak teljesiteni, a mit a törvény kiván, s egyszersmind oly intézkedésekre kérik őt, a melyek népe aggodalmait és féltékenységét eloszlathassák.

Inditványozták, hogy a lordokat is hivják föl e válaszfölirat pártolására. Nem tudhatni többé, vajon tiszta szándokkal történt-e ez inditvány az ellenzék részéről, azon reményben, hogy a peerek hozzájárulása nyomatékosbbá teszi a fölterjesztést, vagy az udvaronczok mesterkélésének eredménye, a kik az által szakadást hittek a két ház közt előidézhetni. Elvetették az inditványt.

Az alsóház erre bizottsággá alakult, tanácskozni a megajánlandó öszlet fölött. A királynak 1.400,000 font kellett: de a ministerek látták, hogy hiában kérnek ily tetemes öszletet. A főtárnok 1.200,000 fontot emlitett. Az ellenzék főnökei válaszolták, hogy ez ajánlatot megszavaz-

ni, annyi volna, mint a katonaság mostani létszáma fön-tartását szavazni meg: csak annyit akartak adni, a meny-nyi a rendes gyalogság tartására kellene, mig a »militia« ujból rendeztetnék; s annálfogva négyszáz ezer fontot ajánlottak. Az udvarpártiak kikeltek ez inditvány ellen, mint a mely méltatlan a házhoz s tiszteletlenséget mutat a király iránt: de férfias ellenzésre találtak. Különösen kitün-tette magát a nyugoti képviselők egyike, Windham János, Salisbury követe. Mindég aggodalommal és ellenszenvvel tekintette, ugymond, a rendes hadsergeket; s az ujabb ta-pasztalás megerősitette őt ez érzelmeiben. Sőt oly húrokat is bátorkodott érinteni, a melyeket addig szándékosan ke-rültek. Leirta a nyugoti megyék nyomorát. A nép, ugy-mond, torkig lakott a katonai zsarnoksággal, ingyen be-szállásolás- és fosztogatásokkal s azon még undokabb bün-tettekkel, a melyeket az ily fajta gonosztevők büntetlenül követhetnek el. A király szolgái mondták ugyan a háznak, hogy derekas intézkedéseket tőnek a hadseregre nézve: de senki sem állithatja, hogy e szabályzatokat szem előtt tar-tották volna. Mi ebből szükségkép a következmény? A trón által kiadott atyai rendelmények s a katonák türhetlen zsarnoksága közt az ellentét nem azt mutatja-e, hogy a hadsereg már is igen erős mind a fejedelemre, mind a népre nézve? Habár az alsóház teljes bizalommal van ő fölsége szándokai iránt, egész következetességgel megta-gadhatja a haderő szaporitását, a melyről tisztán áll, hogy ő fölsége nem képes vele elbánni.

Az inditvány, hogy a megajánlandó öszlet négyszáz ezer fontnál többre ne menjen, tizenkét szavazattal meg-bukott. A ministerek ezen győzelme alig volt jobb a vesz-teségnél. A honfi-párt fejei, a nélkül, hogy bátorságukat

vesztették volna, kissé visszavonultak, más állomást vőnek, s 700,000 font öszletet inditványoztak. A bizottság megint megoszlott, s az udvari párt 170 szavazattal 212 ellen csatát vesztett.

Másnap az alsóháziak ünnepélyesen a Whitehallba mentek a »test act«-ot illető válasz-föliratukkal. A király a trónon fogadta őket. A válaszirat tiszteletteljes és bizalmas hangon volt szerkesztve; mert a kik azt megszavazták, legtöbbnyire hű, sőt vakbuzgó hüségűek voltak, s nagy készséggel beigtattak némi bókoló kifejezéseket, s kerültek minden szót, melyet az udvariak bántónak találtak. Jakab hidegen és rideg szemrehányással válaszolt. Szerfölötti nem tetszését s megütközését nyilvánította, hogy az alsóháziaknak oly keveset használt az intés, a melyet nekik adott. »De, monda, bármily messze mennek önök, részemről állhatatosan ragaszkodom mindahhoz, a mit önök előtt igértem.«

Az alsóháziak elégületlenül s némileg megrendülve tértek vissza teremökbe. Sokan közölök még mindég fiúi tisztelettel tekintették a királyt. Három egész, jogtalanságokkal s még ezeknél is sértőbb bántalmakkal teljes év alig volt képes fölbontani a kötelékeket, a melyek a »cavalier« vidéki nemességet a trónhoz fűzték.

Az elnök ismételte a király válaszának lényegét. Ünnepélyes csend lőn egyidőre; aztán napirendre tértek; s a ház bizottsággá alakult a »militia«-t ujból rendező törvényjavaslat tárgyában.

Nehány óra alatt mindazáltal ismét fölújult az ellenzési szellem. Midőn az elnök, este felé, megint elfoglalta székét, Wharton, a legtevékenyebb és bátrabb whig, inditványozta, hogy tűzzenek ki időt ő fölsége válasza fölvéte-

lére. Coke János, Derby követe, hires tory létére, pártolta Whartont. »Reménylem, mondá, hogy mindnyájan angolok vagyunk, s hogy nehány fennen hangzó szó miatt nem rettenünk vissza kötelességünk teljesitésétől.«

Férfiasan, de nem bölcsen volt mondva. Az egész ház izgatottságba jött. »Föl kell jegyezni szavait,« »a sorompó elé« s a »Towerbe!« hangzott minden oldalról. A mérsékeltebbek a sértő megfeddését javasolták: de a ministerek indulatosan sürgették, hogy küldjék fogságba. Az alsóház, mondának, csak az önmaga elleni sértéseket engedheti el, nincs joga a korona bántalmazását elengedni. Coket a »Tower«-be küldték. Egyetlen tag megfontolatlansága zavarba hozta az egész táborozási tervet, a melyet az ellenzék főnökei oly ügyesen kicsináltak. Hasztalan kisérlé meg, e pillanatban, Seymour Edvárd, megint egybegyüjteni párthiveit, hiában inté, hogy tűzzenek napot a király válasza tárgyalására; hiában fejezé ki bizalmát, hogy a tanácskozás mindazon tisztelettel fog történni, a melylyel az alattvalók a fejedelem iránt tartoznak. A tagokat annyira megingatta a királyi roszalás, s annyira föllngerelte Coke otrombasága, hogy nem lett volna tanácsos szavazni.

A ház elnapolta ülését; s a ministerek azzal hizelegtek maguknak, hogy az ellenzés szelleme el van fojtva. De másnap, november 19-kén, ujabb nyugtalanító jelenségek mutatkoztak. Ideje volt, tárgyalás alá venni az ujabb választások ellen Anglia minden részeiből benyujtott kérvényeket (petitions). Seymour, midőn az első parliamenti ülésben panaszt emelt az erőszak és csalások miatt, a melyekkel a kormány a választótestületek szabad működését akadályozta, nem talált pártolóra. Azonban sokaknak, a

kik akkor eloldalogtak mellőle, megjött azóta bátorságuk, s Lowther János, cumberlandi követtel élökön, sürgették, hogy mindenekelőtt vizsgálatnak kell történni azon visszaélésekre nézve, a melyek annyira fölingerelték a közvéleményt. A ház most sokkal izgatottabb hangulatban volt; s merész fenyegetéseket és vádakat emeltek. Mondák a ministereknek, hogy a nemzet példás elégtételt vár, azt kell kapnia. Közben ügyesen érinték, hogy az olyan úri ember, a ki törvénytelen eszközök által jutott az alsóházba, nem hozhat jobb engesztelő áldozatot a közügynek, mintha rosz uton szerzett hatalmát hazája, vallása- és szabadságainak ótalmára használja. Azon tagnak, a ki e súlyos időpontban teljesíti kötelességét, semmitől sincs mit tartania. Meglehet, el kell vesztenie ülését, de az ellenzék egész befolyását fölhasználja, hogy újra megválaszszák.

Ugyanaz nap föltünt, hogy az ellenzési szellem az alsóházból a lordok közé, sőt a püspöki székekre is elharapózott. Cavendish Vilmos, Devonshire grófja, állt élére a felsőházban; s valóban ő alkalmas volt e szerepre. Egy angol nemes sem volt vagyonosabb és befolyásosabb; s kora legmiveltebb »gentlemanének« tartotta őt a közvélemény. Kitünőségét, izlését, tehetségeit, »classicus« miveltségét, magasztos szellemét, kellemes és udvarias módját ellenei sem tagadhatták meg. Magasztalói, fájdalom, nem állithatják, hogy erkölcsisége azon idők szerfölött elharapózott ragályától mentten maradt volna. Bárha ellensége volt a pápistaságnak és kényuralomnak, nem volt hajlandó a végletekre, midőn a kirekesztési törvényjavaslatot elvetették, egyezkedésre akart lépni, s nem volt soha része azon törvénytelen és oktalan tervekben, a melyek a whig pártot rosz hirbe hozták. De bár baráti magaviseletét részben kár-

hoztatta; soha sem mulasztotta el buzgón teljesiteni a barátság legsúlyosb és veszélyesb kötelességeit. Russel mellett állott a törvényszék előtt s a kivégeztetés napján gyöngéd ölelések és keserű könyek közt vált el tőle, sőt saját élete veszélyezésével módot akart neki nyujtani a szökésre. E nemes nagy inditványozta most, hogy szabjanak időt a király beszéde tárgyalására. Más oldalról vitatták, hogy a lordok köszönetszavazása minden ellenészrevételt kizár. Azonban ez ellenvetéssel megvetőleg bánt Halifax. »Az ilyes hálafőliratokban, mondá azzal a gúnyos tréfával, a melyben oly jeles volt, — nem foglaltatik helyeslés. Mindig megköszönjük, valahányszor kegyelmes urunk hozzánk beszélni méltóztatik. Kivált ha, mint ez alkalommal, kibeszéli, s őszintén tudtunkra adja, mit kell szenvednünk.« Henry Compton tudor, londoni püspök erélyesen pártolá az inditványt. Bár se nagy tehetségekkel, se mély szakismerettel nem birt, mindig tisztelettel hallgatták a házban; mert egy volt azon nehány pap közől, kik azon időben nemes származással dicsekedhettek. Mind maga, mind családja példásan tanúsitotta hűségét. Atyja, második Northampton gróf, vitézül harczolt I. Károly király mellett, s a parliamenti zsoldosok által bekeritve, karddal kezében, esett el, vonakodván adni vagy elfogadni kegyelmet. A püspök maga is, mielőtt fölszentelték, a testőrhadban szolgált s bárha rendesen igyekezett megőrzeni főpaphoz illő mél-; tóságát és józanságát, a katonai szellem némi vonásai végre is csak kitörtek belőle alkalmilag. Két herczegasszony vallásos növelésével volt megbizva, s e fontos kötelességben minden jó protestans megelégedésére járt el, s egyszersmind nagy befolyást biztositott magának növendékeire, főleg lady Annára. Nyilvánitá most, hogy föl van hatal-

mazva, társai érzelmét is tolmácsolni, s hogy azok és az ő saját nézete szerint veszélyben forog az ország polgári és egyházi alkotmánya.

Egyik legnevezetesb beszédet e napon egy fiatal ember tartotta, kinek rendkivüli életpályája csakhamar bámulással töltötte el Európát. Mordaunt Károly volt ez, viscount Mordaunt, a későbbi hires Peterborough gróf. Elég jelét adta már bátorságának, tehetségének s egyszersmind azon különös lelki romlottságnak, mely miatt bátorsága és tehetsége majdnem veszendőbe ment honára nézve. Már is föltűnt mint elmés és tudós férfiú, katona és tengerész Bourdaloueval és Bossuettel is kedvet érzett mérkőzni. Noha szabad gondolkozásúnak ismerték, egész éjeket töltött a tengeren szent beszédek készitésével, s csak nagy bajjal lehetett visszatartóztatni a matrózok épületére tartandó istenes szónoklattól. A peerek házában most szólalt föl először jellemző, élénk és merész ékesszólással. Feddé az alsóházat, hogy bátrabban nem lépett föl. Nem mernek szólani, ugymond. Aggodalmakról és féltékenységről beszéltek. Mi köze itt az aggodalomnak és féltékenységnek? Olyan érzelmek ezek, a melyekkel jövendő, bizonytalan bajok elé nézünk. A baj, a melyről tanácskozunk, se nem jövendő, se bizonytalan. A fenálló hadsereg megvan. Pápista tisztek vezénylik. Nincs külellenünk. Nincs pártütés az országban. Miért tartják tehát e haderőt, hacsak törvényeinket nem akarják fölforgatni, s kényuralmat nem akarnak alapitani, a mitől oly méltán irtózik minden angol?«

Jeffreys az inditvány ellen szólt, azon durva, fara gatlan modorban, a melyben mester volt; de csakhamar ugy találta, hogy nem oly könnyü Anglia büszke és hatal-

mas báróit saját teremökben leordítani, mint elrémíteni az ügyvédeket, a kiknek az ő kegyétől függ kenyerök, vagy a foglyokat, a kiknek az ő kezében nyakuk. Ki egész életében megszokta a sértegetést és uralgást, bármily tehetséges és bátor legyen, általában nyomoru szerepet játszik, ha erélyesen megtámadják: mivel nem szokván önvédelemhez, zavarba jő; s a tudat, hogy mindazok, a kiket megbántott, örülnek zavarának, még nagyobb zavarba hozza. Jeffreys, mióta nagy emberré lett, most talált először ellenekre, a kik nem féltek tőle s hasonló fegyverrel élnek ellene. Mindenkinek örömére a legnagyobb paczkázásból egyszerre a legnagyobb megaláztatásra jutott, s dühében és boszuságában könyekre fakadt. Teljesen meg volt alázva; mert közel száz peer volt jelen, a mennyien ama nagy napon sem voltak, midőn a »kirekesztési bill»-re szavaztak. A király is jelen volt. Testvére rendesen mulatságból szokta a lordok üléseit hallgatni, s gyakran szokta mondani, hogy egy vita szintoly mulattató, mint bármely komédia. Jakab nem szórakozni jött, hanem mivel jelenléte által fékezni remélte a tanácskozást. Csalatkozott. A ház értelme oly erélyesen nyilatkozott, hogy az udvari párt Halifax igen éles utóbeszéde folytán nem mert szavazást sürgetni. Rövid időt tűztek a trónbeszéd fölvételére; s azt rendelték, hogy minden peer helyén legyen, a ki nem lakik igen messze a Westminstertől.

Másnap reggel a király diszöltönyben ment a felsőházba. Az alsóháziakat a sorompók elé hivták; s a korlátnok kijelenté, hogy a parliament tizedik februárig el van oszlatva. Azon tagokat, kik az udvar ellen szavaztak, elbocsátották a közszolgálatból. Fox Károly elhagyta főfizető hivatalát. A londoni püspök megszünt a királyi ká-

polna dékánja lenni, s nevét kitörölték a titkos tanácsosok sorából.

Az elhalasztásnak az lőn eredménye, hogy bizonyos nagy fontosságú törvényes keresetnek véget vetettek. Grey Tamást, Strafford grófot, a ki Anglia legelőkelőbb házainak egyikéből származott, nem rég elfogták, s fölségsértési vád miatt a »tower«-be zárták. Azzal vádolták, hogy részes volt a »rozsházi« összeesküvésben. London városa nagy esküttszéke a vádat alaposnak találta, s a lordok háza elé utasította, mely egyedül volt képes itélni nagyobb bűntett miatt, parliamenti ülések alatt, a világi peer fölött. Első december volt kitűzve az eljárásra; s rendeléseket tőnek, hogy a Westminsterhallt székekkel és szőnyegekkel lássák el. A parliament elhalasztása következtében a kihallgatás is elhalasztatott határtalan időre; s Strafford csakhamar visszanyerte szabadságát.

A parliament berekesztésekor még három más nagy tekintetű whig volt börtönben, Gerard Károly, Brandoni Gerard lord, Macclesfield gróf idősb fia, Hampden János, a hosszu parliament hires vezérének unokája, és Booth Henrik, lord Delamere. Gerardot és Hampdent azzal vádolták, hogy részt vettek a »rozsházi« összeesküvésben: Delameret, hogy elősegítette a nyugoti fölkelést.

Nem volt a kormánynak szándokában se Gerardot se Hampdent kivégeztetni. Grey kikötötte életöket, mielőtt beleegyezett, hogy tanuskodni fog ellenök. De hatalmasabb ok is volt kimélni őket. Nagy vagyon örökösei voltak; atyáik azonban még éltek. Az udvar ennélfogva a kobzással keveset, váltság utján ellenben sokat nyerhetett. Gerardot bepörölték, s a fenmaradt gyér adatok szerint, ugy látszik, sok észszel és erélylyel védte magát. Dicsekedett azon

áldozatokkal, a melyeket családja I. Károly ügyében tőn, s megmutatta, hogy Rumsey, a ki, mint tanu, hazugságaival megölte Russelt és Cornisht, épen nem érdemel hitelt. Az esküttszék, némi habozás után, »bűnös«-t mondott. Hosszas fogság után Gerardnak megengedték magát kiváltania. Hampden nagyatyja politikai elveit s nagy részben tehetségeit is örökölte, de elütött tőle a szilárdságban és bátorságban, a mely nagyatyját kiválólag jellemezte. Ugy látszik, hogy a foglyot, kegyetlen kiszámitással, sokáig tartották a kétség kinjai közt, hogy családjával dúsan megfizettessék a kegyelmet. Lelke megtört a halál félelme alatt. Midőn az »Old Bailey« sorompói elé vitték, nemcsak bünösnek mondotta magát, hanem dicső nevét aljas megalázódás és kunyorálásokkal szennyezte be. Tiltakozott, hogy tudtával lett volna a gyilkolási terv; de megvallotta, hogy fölkelés volt eszében, mély bánatát fejezte ki e bün miatt, közbenjárásra kérte biráit, s igérte, hogy, ha a királyi kegyelem kiterjesztetik reá, örökre hálásnak tapasztalják őt e jóságért. A whigeket dühbe hozta e kislelkűség, s sokkal gyalázatosabbnak nyilvánitották őt Greynél, a ki tanuskodásában is szem előtt tartott némi illendőséget. Hampdennek meghagyták életét; családja azonban nehány ezer fontot fizetett a korlátnoknak. Nehány csekélyebb jelentőségű udvaroncz kisebb öszleteket csikart ki. A szerencsétlennek elég lelke volt, mélyen érezni a süllyedést, a melybe hanyatlott. Több évig tulélte gyalázata napját. Megélte még pártja diadalát, megint jelentékeny tagja lett e pártnak, magas államhivatalra jutott, s reszkettek előtte üldözői. Boldogságát azonban elviselhetlen emlékezet keserítette. Soha sem nyerte vissza derültségét, s végre önkeze által végezte életét.

Delamere, ha rászorúl vala a királyi kegyelemre, aligha részesült volna abban. Annyi bizonyos, hogy a törvény minden betűjét kizsákmányolták ellene a kormány részére, a legkisebb lelkismeretesség és szégyen nélkül. Helyzete különböző volt a Straffordétól. A vád Stamford ellen a parliamenti ülés alatt került a lordok háza elé, s nem lehetett azt tárgyalni, mig ismét egybe nem gyűlt a parliament. Akkor a peereknek mindnyájoknak szavazatuk leendett, s itélni fogtak mind a jog, mind a tény kérdésében. Delamere ellen azonban csak az »elhalasztás« után rendeltek keresetet. Annálfogva a fő udvarnagy itélőszéke elé tartozott. Ez itélőszék, a melynek illetőségéhez tartozott, a parliamenti ülések közti időszakban, a fölségsértéssel vagy egyéb nagyobb büntettekkel vádolt világi peerek ellen vizsgálatot tenni, — ugy volt akkor szerkesztve, hogy egy politikai büntettel vádolt fogoly sem várhatott részrehajlatlan itéletet. A király egy főudvarnagyot nevezett. A főudvarnagy tetszése szerint nevezte ki a peereket, vádlott társuk ügyében. Az egybehivottak száma nem volt meghatározva. Közbeszólást nem türtek. Egyszerű többség, hacsak 12 szavazatból állt is, elég volt az elmarasztásra. Az udvarnagy egyedül volt törvénytudó biró; az egybehivott lordok csupán a tény kérdésében itéltek, mint esküttszék. Jeffreyst nevezték főudvarnagygyá. Ez harmincz lordot választott; s a választás egyaránt jellemző az emberre és korszakra nézve. Mind a harmincz lord dühös politikai ellene volt a fogolynak. Tizenöten közölök ezredesek voltak a hadseregben, a kiket a király kénye szerint elmozdithatott jövedelmező állásukból. A többi tizenöt volt a főtárnok, a főállamtitkár, a királyi udvarmester, az udvari főellenőr, a testőrhad kapitánya, a királyné kamarása, s

mások, a kiket mind érdek fűzött az udvarhoz. Delamere helyzete mindazáltal sok tekintetben kedvezőbb volt, mint alacsonyabb sorsu társaié, a kiket az Old Bailey elé állitottak. Az esküttszéki tagokat, e szenvedélyes pártembereket, a kik az udvarpárti sheriff által a tömegből egy napra kiválasztattak s csakhamar ismét elvegyültek a tömegbe, csak a szégyen fékezte, s nem igen szokván fontolgatni a bizonyitékokat, minden lelkismeretesség nélkül követték a birák utasitásait. A főudvarnagyi törvényszékben azonban minden tagnak volt némi tapasztalása fontosabb ügyek körül. Mindenik tagnak jelentékeny állása volt a közvélemény előtt. Minden tagnak, a legcsekélyebbiktől kezdve, külön kellett állania, s becsületére, nagy közönség előtt mondani ki itéletét. Ezen itélet, neve kiséretében, bejárja vala a világot, s fenmarad a történetben. E fölött, bár a választott előkelők mint toryk valának és hivatalnokok, sokan közölök kedvetlenül kezdték nézni a király intézkedéseit, s nem tudhatták, vajon nem juthatnak-e önmaguk is mielőbb a Delamere helyzetébe.

Jeffreys, szokása szerint, botrányosan és méltatlanul viselte magát. Igaz, hogy némi régi gyülölség ingerelte dühét. Chesteri főbiró volt, midőn Delamere, akkor Mr. Booth, ugyanazon megyét képviselte a parliamentben. Booth keserüen panaszolta az alsóházban, hogy küldőinek legfontosb érdekei egy szemtelen boriszákra bizvák. A boszús biró nem pirult most oly mesterkélésekhez nyúlni, a melyek ügyvédben is kárhozatosak voltak volna. Igen érthetőleg emlékeztette az ülnök lordokat, hogy Delamere a parliamentben ellenezte a Monmouth elleni billt, a mi nem ugy volt, s nem lehetett bebizonyitani. De nem állt Jeffreysnek hatalmában a peerek gyülekezetét megfélemliteni,

a mint a rendes esküttekkel szokott bánni. A korona melletti bizonyságokat alkalmasint elegendőknek tartották volna nyugoti körutában, vagy a cityi ülésekben, de oly férfiakat, mint Rochester, Godolphin és Churchill volt, pillanatra sem vezethettek félre; s ezek, minden hibáik mellett, sem voltak annyira romlottak, hogy embertársukat törvénytelen uton halálra itéljék. Előállitották Preyt, Wadet és Goodenoughot, de ezek csak azt ismételhették, a mit Monmouthtól és Wildman biztosaitól hallottak. A főtanuról, bizonyos Saxton nevű gazemberről, a ki a fölkelésben részes levén, most azzal akart kegyelmet nyerni, hogy tanuskodott mindazok ellen, a kiket a kormány gyülölt, — ellenmondhatlanúl be volt bizonyitva, hogy egy csomó hazugságot beszélt. A peerek, Churchillon, mint legifjabb országbárón kezdve, föl egész a főtárnokig kinyilatkoztatták becsületökre, hogy Delamere nem bünös. Az egész eljárás méltósága és ünnepélyessége mély hatást gyakorolt még a pápai követre is, a ki Róma szertartásaihoz volt szokva, szertartásokhoz, a melyeknél fényesebbeket és pompásabbakat nem látott a világ. A király, a ki jelen volt, s az olyan tiszta igazságon alapult itélet ellen nem panaszkodhatott, dühbe jött Saxton ellen, s helybenhagyta, hogy e nyomorultat előbb a Westminster előtt bitóhoz állitsák hamiseskü miatt, s aztán, mint fölségsértőt, nyugotra küldjék, fölakasztani és négyelni.

Nagy volt a közöröm Delamere fölmentésére. Vége volt a rémuralomnak. Az ártatlan szabadon kezdett lélekzeni s a hamis vádlót remegés szállta meg. Egy, ez alkalommal irt levelet alig olvashatni könyezés nélkül. Russel özvegye magányában, változó érzelmekkel vette a jó hirt. »Áldom az istent, irá, hogy némileg megállitotta a véron-

tást e szegény országban. De midőn örülök az örvendőkkel, rejteket keresek, hogy sirjak. Ugy találom, hogy többé semmi öröm nem vigasztal; de minden új körülmény bánatos éjemnek, egy olyan nap után, mások örömével hasonlítása is, egy vagy más nemű emlékezést keltvén bennem, kinozza nyugtalan lelkemet. Noha távol van tőlem, hogy másoknak az enyémhez hasonló véget ohajtsak, még sem tartóztathatom magamat olykor, hogy ne sirassam sorsomat, mely nem hasonló az ővékhez?«

S most fordulóban volt az árapály. Strafford halála jelöli az egyik üldözés végét, midőn a nép, a melynek dühe kivánta ez áldozatot, a megilletődés és megbánás jelenségeivel kezdte azt tekinteni. Delamere fölmentése jelöli a másik határát. A bünökért, a melyek Shaftesbury zajos tribunságát beszennyezték, borzasztón megbünhödtek. Az ártatlan pápisták vérét több mint tizszeresen boszulták meg buzgó protestansok vérével. Más nagy visszahatás vette kezdetét. Hamar uj alakot öltöttek a pártok. Régi szövetségesek különváltak. Régi ellenek szövetkeztek. Az elégületlenség hamar elharapózott az az előtt uralkodott párt minden osztálya közt. A győzelem és boszúnak még ugyan gyönge és határozatlan reménye életet öntött a pártba, mely csak imént már elenyészni látszott. Ily körülmények közt végződött az eseménydús és zavaros 1685. év, s kezdődött az 1686-ik.

Az elhalasztás megmentette a királyt a házak kiméletes fölterjesztéseitől: mind a mellett szintoly hatályos, bár még ovatosb és alázatosabb hangu előterjesztéseket lehetett hallania. Némely egyének, kik saját hirnevére és a közjóra nézve buzgón szolgálták őt, különös sejtelmeket

kezdettek érezni, s bátorságot vőnek némi részben czélzani érzelmeikre.

Számos év óta az angol toryk buzgalma az öröködési egyedurság mellett az államegyház iránti buzgalommal mintegy kézen fogva növekedett, s egyik a másik által erősült. Eszébe sem jutott senkinek, hogy e két érzelmet, a melyek oly elválhatlanoknak sőt azonosoknak tetszettek, egykor különbözőnek sőt összeférhetlennek fogják találni. A Stuártok és az alsóház között folyt harcz kezdete óta egészen egynek látszott a korona és hierarchia ügye. I. Károlyt vértanunak tekintette az egyház. Ha II. Károly cselt szőtt ellene, titokban tette azt. A világ előtt mindég hálás és hű fiának vallotta magát, oltárai előtt térdelt, s laz erkölcsei daczára, sikerült párthivei nagy tömegét meggyőzni érzelmei őszinteségéről. Bármily összeütközéseket kellett annálfogva a hű »cavalier«-nek kiállania a whigek és kerekfejűek ellen, legalább békében élt önmagával. A kötelesség pályája tisztán állt előtte. Jó és bal sorsban hivnek kellett lennie egyháza és királya iránt. De ha e két fönséges és tisztes hatalom, a melyek addig oly benső összeköttetésben látszottak lenni, hogy a kik az egyikhez hivek voltak, nem lehettek hűtlenek a másikhoz, halálos ellenségeskedésbe jött egymással, mely utat kövesse a megrögzött királypárti? Képzelhető-e súlyosabb helyzet, mint a melybe jutott, két egyaránt szent kötelesség, két egyaránt hő vonzalom közepett? Hogy adhassa meg a császárnak mindazt, a mi a császáré, s istennek is mindazt, a mi istené? A ki igy érzett, a király és parliament közt a vitát a »testact« fölött nem nézhette mély megilletődés és sötét sejtelmek nélkül. Ha Jakabot rá lehet vala birni, hogy fontolja meg, mit tesz, hivja egybe megint a házakat, s

engedjen kivánataiknak, még most is minden jóra fordult volna.

E meggyőződésben élt a király két rokona, Clarendon és Rochester gróf. Valóban ugy látszott e két előkelő férfiu nagy befolyással bir s nagy kegyben áll. Az ifjabb testvér főtárnok és első minister volt; s az idősbiket, miután nehány hónapig titkos pecsétőr volt, irföldi helytartó lorddá nevezték. A tisztes Ormond szintén e részen volt. Middleton és Preston is mérsékletet tanácsoltak, miután, épen alsóházi ügyvezetők levén, meggyőződhettek, mily becses a hű angol gentry előtt az államegyház.

Ez államférfiakat s a nagy pártot, a melynek képviselői voltak, már az új év kezdetén nagy csapás érte. Nehány hónap óta gyanitották és suttogták, de a maga rendén nem tudatták, hogy az elhunyt király szivében katholikus volt. Valóban, nagy botrány okozása nélkül, nem is történhetett ily fölfedezés. Károly számtalanszor protestansnak vallotta magát s az államegyház püspökeitől szokta elfogadni az úrvacsorát. Azon protestánsoknak, a kik szorultságában mellette álltak, s a kik előtt még most is kedves volt emlékezete, szégyennel és boszusággal kellett eltelniök a hirre, hogy egész élete hazugság volt, hogy midőn egyházunkhoz tartozónak hirdette magát, valójában eretnekeknek tartotta őket, s hogy csak azon demagogok fogták föl igazán jellemét, a kik őt titkos pápistának tartották. Még Lajos is jobban ismerte az angolok közérzelmi hangulatát, hogysem a való fölfedezését ártalmasnak ne tartotta volna, s azért önként titokban igérte tartani Károly titkos áttérését. Uralkodása kezdetén Jakab is tanácsosnak tartotta, ovatosnak lenni e pontra nézve, s nem merte a római egyház szertartásai szerint temettetni el

testvérét. Egy ideig tehát mindenki azt hitte, a mi neki tetszett. A pápisták igényt tartottak az elhúnyt fejedelemhez, mint megtérthez. A whigek megvetették, mint képmutatót és hitehagyottat. A toryk az áttérését illető hirt rágalomnak tekintették, a melyek terjesztésében a pápistáknak és whigeknek különböző okból, közös érdekök van. Jakab most oly lépést tőn, mely az egész anglican pártot szerfölött zavarba hozta. Károly iratai közt két, mint látszik, sajátkezű iratot találtak, a melyekben a római katholikusoknak a protestansok elleni vitákban használt okoskodásai voltak előadva nagy szabatossággal. Ez iratokat diadalérzettel mutogatta Jakab több protestánsnak s nyilvánitotta, hogy testvére, az ő tudomására, ugy élt és halt meg, mint római katholikus. A kéziratokat többek közt Sancroft érseknek is megmutatták. Nagy megindulással olvasta azokat, és hallgatott. E hallgatagság csak természetes eredménye volt a küzdelemnek a tisztelet- és boszuságérzet közt. De Jakab azt hitte, hogy az egyháznagyot az okoskodás ellenállhatlan ereje némitotta el, s fölhivta ő kegyelmességét, hogy az összes püspöki kar segitségével, készitsen (ha tud) kielégitő feleletet. »Adjon ön ily hathatós és illemes modorban irt czáfolatot: talán a mit annyira ohajtanak, egyházuk kebelébe térithetnek az által.« Az érsek válaszolta szeliden, hogy ily feleletet igen könnyü volna irni, de tiszteletből az elhunyt uralkodó emléke iránt elhárította azt magáról. E kitérő válaszban a meggyőzött vitázó menekülését látta a király. Pedig ha a közelebb mult másfél század irodalmi vitáit ismerte, tudhatta, hogy olyan iratokat, a melyekbe ő annyi erőt helyezett, a douayi főiskola tizenöt éves tanitványai is tudtak volna irni, s hogy nem volt azokban semmi, a mit, protestans

lelkészek nézete szerint, már tizezerszer meg nem cáfoltak. Tudatlan lelkesedésében legfényesebb kiállitással bocsáttatta közre ez értekezéseket, és önkezüleg aláirt nyilatkozatot függesztett azokhoz, hogy az eredeti müvek testvérének saját kéziratai. Az egész kiadást Jakab maga szétosztotta udvaronczai s a kocsiját környező alsóbb rangu nép közt. Bizonyos szegényebb sorsu fiatal nőnek adott egy példányt, a kiről azt hitte, hogy egy hiten van vele, s biztositotta őt, hogy igen épületes és megerősitő lesz rá nézve olvasása. E kegyesség viszonzásául a nő, nehány nap mulva, levelet intézett hozzá, mennyre földre kérvén őt, térjen meg a babonás Babylonból, s taszitsa el ajkaitól a paráznaság kelyhét.

E körülmények szerfölött elkedvetlenitették az egyház tory hiveit. A tisztesb római katholikusoknak sem tetszettek jobban. Ők ugyan menthetők voltak volna, ha a szenvedély, ily viszonyok közt, az eszély és igazság szavára siketekké teszi vala: mert sokat szenvedtek. A protestansok féltékenysége megfosztotta őket a rangtól, a melyre születtek, bezárta a parliament ajtait azon országnagyok előtt, a kiknek nevei a »Magna Charta« alatt állanak, igen magas megbizásnak nyilvánitotta egy gyalog század parancsnokságát azon tábornokok utódira nézve, kik Floddenés Saint Quentinnél győztek. Alig volt egy a régi vallásshoz hű peerek közől, a kinek becsülete, vagyona, sőt élete koczkán nem állott, a ki hónapokat nem töltött a »tower«-ben, a kinek remegnie nem kellett, hogy Strafford sorsára jut. Azon embereknek, a kik oly soká és kegyetlenül el voltak nyomva, nem lehet vala beszámitni, ha nagy készséggel megragadják a fölemelkedés s egyszersmind a boszú alkalmát. Se a túlbuzgalom, se a nagyravágyás, se a mult

igaztalanságok érzete, vagy a hirtelen bekövetkezett jobbsors mámora nem vakithatta el az előkelőbb római katholikusokat, hogy be ne lássák, hogy a jobb állapot, a melyet végre élveznek, csak mulékony, s könnyen gyászt hozhat reájok, ha nem használják okosan. Sajnos tapasztalásból megtanulhatták, hogy a nemzet ellenszenve vallásuk iránt nem olyan szeszély, a mely fejedelmi parancsnak enged, hanem mély érzelem, mely öt nemzedéken át nőtt, minden osztályt, minden pártot át meg áthatott, s a toryk elveivel szintoly szoros kapcsolatban áll, mint a whigekéivel. Hatalmában volt ugyan a királynak kegyelmezési jogának gyakorlata által fölfüggeszteni a büntető törvények hatását. Aztán kinyerhette ügyes bánásmóddal a parliamenttől azon törvények visszavételét, a melyek hitsorsosait kirekesztették a polgári hivatalokból. De ha Anglia protestans érzelmeit erőszakos eszközökkel kisérli meg elnyomni, könnyű volt belátni, hogy az oly hatalmas viszerejű rugony erős nyomására szintoly erőszakos visszahatás következik. A római katholikus peerek, ha idő előtt erőlködnek a titkos tanácsba s a lordok házába jutni, könnyen elveszthetik vala kastélyaikat és nagy vagyonukat, s talán mint árulók a Towerhillen, vagy mint koldusok az olasz zárdák ajtai előtt végezik vala életöket.

Ily nézetben volt Herbert Vilmos, Powis gróf, a kit rendesen a római katholikus jobbágiság fejének néztek, s a kinek kell vala Oates szerint, ministerelnökké lenni, ha a pápista összeesküvés sikerült volna. Lord Bellasyse János szintazon véleményben volt. Ifju korában hősileg harczolt I. Károlyért, a visszaállitás után nagy kitüntetésekkel és méltóságokkal halmoztatott, s csak a »test act« hozatala után lépett ki azokból. E nagy tekintetű főnökök körül

gyülekezett egyházuk minden előkelő és vagyonos tagja. Wardouri Arundel lordon kivül, a ki öregségében csaknem második gyermekségre jutott.

De volt az udvarnál nehány romai katholikus, a kiknek szivét mélyen sebzették a régi bántalmak, s a kiknek fejét elszédítette ujabb fölemelkedésök, alig várhatták hogy főbb állam-méltóságokra jussanak, s nem igen levén mit veszteniök, nem éreztek nyugtalanságot, ha a leszámolás napjára gondoltak. Egy volt ezek közől Palmer Rogér, Castelmainei gróf Irföldön, Cleveland herczegnő férje. Köztudomásra neje és saját becsülete árán vásárolta meg czimét. Vagyona csekély volt. Már a természettől rideg kedélyét elkeseritették házi bajai, a köz szemrehányások, és a mit a pápista összeesküvés napjaiban szenvedett. Soká ült fogságban s végre főbenjáró keresetet indítottak ellene. Szerencséjére akkor állitották törvényszék elé, midőn a népdüh már kidühöngte magát, s a hamis tanúságban szünni kezdettek hinni. Azért megmenekült, bár igen nyomorú állapotban. Castelmaine szövetségese volt neje száz udvarlója közől a leginkább kegyeltek egyike, Jermyn Henrik, a kit utóbb Jakab Dover lord czimmel peerré tőn. Már húsz évvel előbb kitüntette magát Jermyn csapodár szerelmeskedéseiről s kétségbeesett párbajairól. Most tönkre juttatta a játék s oly jövedelmező állomások segélye által, a melyekből a törvény kizárta őt, szerette volna rendbehozni bomlott vagyoni viszonyait. Ugyan e párthoz tartozott bizonyos White nevü cselszövő, vállalkozó ir, a ki sokat volt a külföldön, s az Osztrákháznak féligmeddig követi, féligmeddig kémi szolgálatokat tett s szolgálataiért Albeville marquis czimmel jutalmaztatott.

Az »elhalasztás« után csakhamar jelentékeny erősö-

dést nyert e vészes felekezet. Talbot Rikhárd, Tyrconnel gróf, a leghevesebb és összeférhetlenebb az angol szabadság és egyház minden ellene közt, Dublinból az udvarhoz érkezett.

Talbot régi norman családból származott, mely jóideig Leinsterben székelt, de ott elfajult celta szokásokat vőn fel, s mint a celták, a régi vallás mellett maradt, s részt vett a celták 1641-ki forradalmában. Ifjuságában egyike volt a londoni leghiresebb zsebelőknek s kötekedőknek. Midőn Károly és Jakab számüzésben éltek, Flandriában, ugy mutatták őt be előttök, mint a ki szer és kész a protector alávaló meggyilkolására. Csakhamar a visszahelyezés után még becstelenebb szolgálat által igyekezett a királyi család kegyét megnyerni. York herczegnek ürügyre volt szüksége, hogy megszeghesse házassági igéretét, a melylyel Hyde Annától a női vonzalom legnagyobb bizonyságát megnyerte. Ily ürügy szolgáltatására vállalkozott Talbot, egyetértve több kicsapongó pajtásával. Összebeszéltek, hogy minden erény-, szemérem és gyöngédségből kivetközöttnek irják le a szegény fiatal nőt, s egész regényeket koholtak bizalmas összejöveteleiről s tilos kegyosztásairól. Talbot különösen beszélte, hogy döntötte véletlenül föl, egy titkos látogatásakor, a korlátnok tentatartóját egy csomó papirra, s mi ügyesen mentette meg őt a fölfedezéstől, majmára háritván az esetet. E mendemondák, a melyek, ha igazak lettek volna is, csak a legaljasb emberek ajkain repülhettek ki, merő költemények voltak. Talbot maga is kénytelen volt ezt bevallani; s pirulás nélkül tette azt. A rágalmazott hölgy York herczegné lett. Ha férje valóban őszinte, becsületes ember, boszus megvetéssel fogta volna elűzni szemei elől a nyomorúltat. De egyik sajátja

volt Jakab jellemének, hogy, bármily esztelen és gyalázatos dolog lett legyen, mint látszik, soha semmit sem kárhoztatott, a mi kegye megnyerésére volt irányozva. Talbot folyvást járt az udvarhoz, valódi érczhomlokkal jelent meg a herczegné előtt, a kinek romlására szövetkezett, s a férj a főkeritői jövedelmes állomásba igtatta őt be. Nem sokára az egész Whitehalban zavart okozott a hir, hogy a »vastag« Talbot, mint rendesen hivták, tervet koholt Ormond herczeg meggyilkolására. Az orgyilkost a »tower«-be küldték; nehány nap mulva azonban megint a karzatokon csapta a szelet, s hordta a szerelmes leveleket pártfogója és a csúf udvari hölgyek közt. Hiában esdekeltek régi, értelmes tanácsosok a királyi testvérek előtt, hogy vonják meg pártfogásukat a rosz embertől, a kiben semmi ajánlatos nincs udvarias külsején s izletes öltözetén kivül. Talbotot nem csak szivesen látták tivornya és koczkajáték alkalmával a palotában, de hivatalos dolgokban is figyelmesen meghallgatták. Ir honfi szerepében tetszett magának, s nagy merészen és gyakran sikerrel védte honfitársai ügyét, a kiknek vagyonát elkobozták. Azonban volt rá gondja, hogy jól megfizessék szolgálataiért, s részint befolyása árubabocsátása, részint hamis játék és keritės által sikerült oly vagyont kaparitania, mely évenként háromezer fontot jövedelmezett. Mert bár külsőleg könnyelműnek, tékozlónak, megfontolatlannak és példátlanul szemtelennek mutatkozott, valójában a legkapzsibb és legcselszövőbb emberek közé tartozott. Már nem volt fiatal s ugyancsak meglakolt ifjukori kicsapongásaiért: de se kora, se sinlődése nem tőn lényeges változást jellemében. Ha csak megnyitotta száját, oly esztelen hévvel folyt belőle a hetvenkedés, eskü és szitok, hogy a ki csak felületesen ismerte, a

legszilajabb kicsapongónak tarthatta őt. A nagy tömeg nem foghatta meg, hogy lehet valaki, józan korában is, dühösebb és hetvenkedőbb, mint mások részegen, s hogy a ki, mint látszott, egyetlen indulatát sem képes elpalástolni, nem egyetlen titkot megőrzeni, miként lehet oly rideg, számító és ármányos hizelgő. Pedig ily ember volt Talbot. Képmutatása kétségkivül sokkal nagyobbszerű és ritkábbnemű volt, mint a mely a Baraboneféle parliamentben virágzott. Mert nem az a megtestesült képmutató, a ki az erény mázával igyekszik vétkét palástolni, hanem a ki vétkeit használja palástúl sokkal sötétebb és haszonhajtóbb bünök elkövetésére.

Talbot, kit Jakab Tyrconnel grófságra emelt, az irföldi hadsereg vezére volt a Károly halála és a Clarendon alkirálysága közt lefolyt kilencz hónapban. Midőn az új helytartó épen indulóban volt Londonból Dublinba, a tábornokot Dublinból Londonba hivták. Talbotot már rég ismerték, a hol utja keresztül vitt. Chester és a főváros közt nem volt egyetlen fogadó, a melyben nem czivódott volna. A merre járt, mindenütt lovakat csikart ki törvénytelenül, szidta a szakácsokat és postakocsisokat, s szemtelen hetvenkedései által szinte népmozgalmakat támasztott. A hitujitás, mondá az embereknek, mindent tönkre tett. De jobb idők jőnek. A katholikusok nem sokára fölülkerülnek. Majd megfizetnek az eretnekeknek mindenért. Folytonos örjöngés és káromlás közt, mint a kit a rosz lélek szállt meg, érkezett az udvarba. Mihelyt megjött, szoros szövetséget kötött Castelmaine-, Dover- és Albevillevel. Ez emberek egyértelműleg hadat izentek állam- és egyházi szerkezetnek. Mondák uruknak, hogy vallása és koronájának méltósága iránt kötelessége erélyesen szembeszállni

az eretnek demagogok zajongásával, s megmutatni a parliamentnek, hogy minden ellenzés daczára ő lesz az úr, s hogy az ellenzés legfölebb is kényurrá fogja őt tenni.

Mindkét udvari pártnak buzgó szövetségesei voltak külföldön. A spanyol követ, mint szintén a német birodalom és az Egyesült-államok követei most szintugy igyekeztek Rochestert támogatni, mint az előtt Halifaxot segitették. Más részről Barillon egész befolyását fölhasználta; s Barillonnak egy másik, alantabb állásu, de sokkal nagyobb tehetségü franczia ügynök is kezére dolgozott, — Bonrepaux. Barillon sem volt tehetségtelen, s nagy mértékben birt azon udvariassággal és kiképzettséggel, mely a franczia nemességet föltünőleg jellemezte. De tehetsége távolról sem felelt meg magas állásának. Tunya és hanyaggá lőn, jobban szerette a társasélet és asztal élveit a foglalkozásnál, s fontosabb események körül rendesen bevárta a nógatást, sőt feddést Versaillesből, mielőtt nagyobb tevékenységet fejtett volna ki. Bonrepauxt a homályból esze és szorgalma emelte ki, a minek mint Marinemegye jegyzője adta jeleit, s járatosnak tartották a kereskedelmi politika rejtelmeiben. 1685 végén küldték Londonba, némely igen fontos külön megbizásokkal. Kereskedési szerződésre kellett útat egyengetnie; biztos értesitést kellett adnia az angol hajóhad és hajóműhelyek állásáról; s egyszersmind némi ajánlatokat tennie a menekült hugonottáknak, a kikről azt hitték, annyira megjuházódtak az inség és számkivetés által, hogy minden békeajánlatot hálásan fogadnak. Az uj követ a népből származott; termetére törpe volt, arcza nevetségesen csúf, s kiejtése gascognei születésre utalt: de éles esze, mély belátása s szikrázó elmessége igen alkalmassá tették őt állására. Születése és

kinézése daczára csakhamar kellemes társalgónak és ügyes diplomatának tekintették őt. Mig Mazarin herczegnővel csevegett, Wallerrel és Saint Evremonddal irodalmi kérdések fölött vitázott, s La Fontainenel levelezett, tetemes ismeretre tőn szert az angol ügyek körül. Jártassága a tengerészeti ügyekben ajánlatossá tette őt Jakab király előtt, a ki, több éven át, nagy figyelmet forditott a tengernagyi ügyekre, s értett azokhoz, a mennyire képes volt valamihez érteni. Minden nap soká beszéltek egész nyiltsággal a hajózásról és hajógyárakról. Mely érintkezés következtében, mint várni lehetett, az ügyes, szemfül franczia igen kis véleménynyel volt a király tehetségéről és jelleméről. A világ, ugymond, igen tulbecsüli ő brit fölségét, a ki kevesebb tehetséggel bir, mint Károly, és nem több erénynyel.

Lajos két követe, bár ugyanazon czél felé, igen okosan különböző ösvényen indult. Megosztoztak az udvaron. Bonrepaux főleg Rochesterrel és párthiveivel tartott. Barillon főleg az ellenkező féllel állt összeköttetésben. Minek folytán gyakran ugyanazon eseményt különböző szempontból tekintették. Jegyzékeikben maradt fen a legjobb értesités a tusa felől, mely azon időben izgatottságban tartotta a Whitehallt.

A mint mindkét pártot külfejedelmek segitették Jakab udvarában, ugy mindeniknek egyházi tekintély is szolgált támaszúl, mely iránt a király nagy tisztelettel viseltetett. A pápa törvényes és mérsékelt eljárás mellett volt: s érzelmeit a pápai követ és apostoli »vicarius« tolmácsolták. Másfelől volt bizonyos testület, mely még a pápa ellenében is lenyomó súlylyal birt, a hatalmas Jézsuitarend.

Igen fontos és nevezetes tény, hogy e körülmények

közt szemben állt ama két nagy egyházi hatalom, a melyek egykor válhatlan szövetségben látszottak lenni. Szinte ezer évig főtámasza volt a szent széknek a szerzetesség. A szent szék ótalmába vette őket a püspökök hatalma ellen; s bőven meghálálták az ótalmat, melyben részesültek. Közremunkálásuk nélkül Róma püspöke alkalmasint csak egy roppant egyháznagyi aristocratia tiszteleti elnöke lett volna. A Benczerendiek segélye által volt képes egykor VII. Gergely a frank császárok és a világi papság ellen tusázni. A Domonkos- és Ferenczrendűek segélye által törte meg III. Incze az eretnek albigenseket. A XVI. században egy rendkivüli buzgóság által lelkesitett, a legügyesebben rendezett, uj szerzetes rend mentette meg a pápaságot, a midőn nagyobb veszélyek fenyegették, mint valaha. Végveszélyben forgott a pápaság, midőn a jézsuiták segitségére jöttek: de azon pillanattól fogva fordúlt a koczka. A protestantismus előhaladásának, mely egy egész nemzedéken át mindent letarolt maga előtt, gátot vetettek, s hamar visszaverték az Alpok aljától a Bálti tenger partjaiig. Egy századig sem állott fen a rend, midőn már betöltötte a világot ama nagy dolgok emlékezetével, a miket a hitért tőn és szenvedett. Egy szerzet sem tudott annyi kitünő férfiat fölmutatni: egyik sem terjesztette ki oly roppant térre munkásságát; s mindazáltal soha egynél sem volt olyan teljes egység érzelmekben és eljárásban. Nem volt a földnek olyan vidéke, sem a szemléleti vagy gyakorlati életnek oly tere, a hol jézsuitákat nem lehetett találni. Főfő tanácsosai voltak a királyoknak. Latin föliratokat magyaráztak. Vizsgálták Jupiter kisérőinek forgását. Egész könyvtárakat adtak ki, polemiát, casuisticát, történetet, értekezéseket az opticáról, alkaikus odákat, egyházi atyák új

meg új kiadásait, madrigalokat, kátékat és gúnyiratokat. Az ifjúság fensőbb tudományos növelése majd egészen kezeikbe ment át, a mit ritka ügyességgel vittek. Ugy látszik, fölfedezték azt a pontot, a melyre az értelem miveltségi tekintetben juthat, a nélkül, hogy az ész fölszabadulásától kelljen tartani. Az ellenségnek is meg kell vallania, hogy nem volt páruk a mesterségben, a mint a zsenge elmével bánni, azt képezni tudták. E mellett a szószék ékesenszólását is hévvel és sikerrel mivelték. Még nagyobb buzgalommal s még több eredménynyel jártak el a gyóntatás körül. Egész Európában minden kormány s majd minden előkelőbb család titkait ismerték. Egy protestans országból a másikba csusszantak számtalan álöltözetben, mint jókedvű lovagok, egyszerű parasztok, puritán papok. Elvándoroltak oly tartományokba, a melyekbe se kereskedői nyereségszomj, se tudvágy nem vitt soha idegent. Mandarin ruhában lehetett őket találni, mint a pekingi csillagásztorony őreit. Paraguayban, ásóval kezökben, tanították a vadembereknek a földmivelés elemeit. De bárbol tartózkodtak, bármivel foglalkoztak, szellemök ugyanaz volt: csüggedetlen közremunkálás közös ügyökben, föltétlen engedelmesség a központi hatalom iránt. Egy sem hagyta el közölök lakhelyét vagy hivatását magától. Hogy az égsarki öv vagy az egyenlitő alatt éljen-e a jézsuita, hogy a Vaticánban töltse-e életét gyöngyrendezéssel vagy kéziratok egybevetésével, vagy a délszaki égöv alatt a meztelen vadembereket igyekezzék meggyőzni, hogy egymást föl ne falják — mind oly dolgok, a mikre nézve mély alázattal követte mások határozatát. Ha Limában kellett, az Atlánti tengeren volt az első hajóval. Ha Bagdádban volt rá szükség, a pusztán utazott az első karaván nal. Ha olyan or-

ságban volt szolgálatára szükség, a hol élete kevesbbé volt biztos a farkasénál, a hol bűnnek tartották őt rejtegetni, hol szerzetestársainak közhelyeken kitűzött fejei és fölnégyelt darabjai mutatták, mi vár reá, legkisebb ellenvetés vagy habozás nélkül indult sorsa elé. S e hősi szellem most sem enyészett el. Midőn, korunkban, egy új, ismeretlen ragály tartott körutat a föld kerekségén s midőn, nagy városokban, a rémület a társaság minden kötelékeit szétszaggatta, midőn a világi papság elhagyta nyájait, midőn aranyon sem lehetett orvosi segélyt szerezni, midőn a legerősb természeti vonzalmak háttérbe vonultak a halálfélelem miatt: a jézsuita akkor is ott volt a beteg ágyánál, melyet a püspök és pap, az orvos és ápoló, az atya és anya oda hagytak, a ragályos ajkak fölé hajolt, fölfogni a gyónás erőtlen hangjait, a haldokló bünbánó elé tartván a haldokló megváltó képét.

De azon bámulatos erélyhez, érdektelenséghez és önfeláldozáshoz, mely e rendet kiválólag jellemezte, nagy vétkek is csatlakoztak. Mondák, pedig nem alap nélkül, hogy az az erős közszellem, a mely a jézsuitát kényelme, szabadsága és élete megvetésére birta, azt is eszközölte, hogy hűségre és irgalomra sem tekintett, hogy minden eszközt jónak tartott, a melylyel vallása érdekeit előmozdithatta, s hogy vallása érdeke alatt igen gyakran társasága érdekét értette. Mondák, hogy a legiszonyúbb összeesküvésekben, a melyekről a történet emlékezik, tisztán kimutathatni részvételét; hogy a jézsuita, csupán az engedelmességben rende iránt maradván következetes, némely államokban a szabadságnak, másokban a rendnek a legveszélyesebb ellene volt. Ama nagy diadalok, melyeknek az egyház ügyében kivivásával kérkedett, azon egyház legjelesb tagjainak

itélete szerint, látszólagosak voltak inkább, mint valódiak. Látszólag bámulatos eredménynyel igyekezett ugyan a világot az egyház hatalma alá vetni; de ezt ugy eszközölte hogy annak törvényét a világ szelleméhez alkalmazta. A helyett, hogy az emberi természetet igyekezett volna az isteni tan és példány magasztos álláspontjához emelni, e mérvet aljasitotta az emberi természet rendes szinvonalán alul. Dicsekedett, hogy tömérdek megtérőt kereszteltek meg a távol keleti tartományokban: de hire jött, hogy némelyek előtt ama megtértek közől alattomosan eltitkoltak olyan tényeket, a melyeken az egész keresztyén hittan alapszik, s másoknak megengedték, hogy az üldözés kikerülése végett hamis istenek bálványai előtt meghajoljanak, mig magukban elmondják a »miatyánk«-ot és »üdvözlet«-et. S ilyen fogásokat nem csak a pogány tartományokban használtak, mint mondták. Tudva van, hogy minden osztályú, s különösen, a legfőbb rangu emberek gyülekeztek a jézsuiták gyóntató székeihez; mert e gyóntató székeket senki sem hagyta el elégületlenül. A pap mindenkit kitudott elégiteni. Csak annyi szigort mutatott, hogy azokat, a kik lelki itélőszéke előtt térdeltek, a domonkosok vagy ferenczrendiek egyházába ne üzze. Ha valóban kegyes lélekkel volt dolga, az első keresztyén atyák kenetes hangján beszélt: de az emberek ama jóval számosabb osztálya irányában, a kik eléggé vallásosak, hogy nyugtalanságot érezzenek, ha roszat követtek el, de nem eléggé vallásosak hogy roszat ne tegyenek, merőben különböző rendszert követett. Ha nem vonhatta el őket a bűntől, azon volt, hogy lelkismeretök furdalásától mentse meg. A sérült lelkismeret számára tömérdek enyhitő szer állt rendelkezésökre. A rend tagjai által irt casuisticus könyvekben, melyek felsőbb-

jeik jóváhagyásával jelentek meg, volt vigasztaló tan mindenféle bűnösök számára. A tönkrejutott megtanulhatta ott, miként titkolhatja el, büntett nélkül, javait hitelezőitől. A szolga megtanulhatta, mint szökhetik meg ura ezüstedényével a nélkül, hogy bünt követne el. A keritőt biztositották, hogy keresztyén ember egész ártatlanságban hordozhat szerelmes leveleket és üzeneteket házas nők és szeretőik között. A büszke lelkü sértékeny franczia nemesek találtak mentséget a párbajra. A sötét s aljas bosszúállási módokhoz szokott olaszok örömmel érthették, hogy elleneiket, büntevés nélkül, megölhetik orozva. A csalásnak annyi szabadtért engedtek, mely minden szerződmény és emberi tanuság érvényét képes volt lerontani. Valóban ha a polgári társaság föl nem bomlott, ha az élet és vagyon némi biztosságot élvezett, csupán a közértelmiségnek és emberségnek köszönhetni, mely nem engedte, hogy az emberek azt tegyék, a mit a jézsuiták biztositása szerint a lelkiismerettől bizvást tehetének.

Oly különös vegyülete volt jónak és rosznak e hires szerzetesek jellemében; s épen e vegyület képezte óriási hatalmuk titkát. Merő képmutatók soha sem juthattak ily hatalomra. Szigoru erkölcsösek sem juthattak soha. Csak oly embereknek volt az elérhető, a kiket őszinte lelkesülés vezet valamely nagy czél felé, s nem törődnek az eszközök megválasztásával.

Eleinte különös hüség fűzte a jézsuitákat a pápához. Nem annyira az volt föladatuk, hogy az egyház keblében minden mozgalmat elnyomjanak, mint inkább, hogy esküt elleneinek támadását visszaverjék. Tanuk a legnagyobb mértékben az volt, a mit az Alpok innenső oldalán ultramontánnak neveznek, s szintugy különbözött Bossuet, mint

Luther tanitásától. Kárhoztatták a gallikán egyház szabadságait s a közönséges zsinatok ellenőrzési igényét a szent szék fölött, s a püspökök igényét az istentől való független küldetésre. Lainez, IV. Pius teremtményeinek zajos tetszése, s a franczia és spanyol egyháznagyok moraja közepett nyilvánitá Trientben, egész rendje nevében, hogy minden papi tekintély egyedül a pápában volt öszpontositva, hogy csupán a pápától származott, a mi egyházi tekintélylyel a papok és püspökök birnak. A pápák és a rend között az egyetértés szakadatlanul tartott számos évig. Ha ez az egyetértés még tartott volna, midőn II. Jakab az angol trónra lépett, ha a jézsuiták, mint a pápa, mérsékelt, alkotmányos politika érdekében használták volna föl befolyásukat, valószinűleg nem történt volna az a nagy forradalom, mely rövid idő múlva egészen megváltoztatta az európai ügyek állását. De, már a XVII. század közepe előtt, a rend, szolgálatai miatt fölfuvalkodva és erejében elbizakodva, türelmetlenül viselte a jármot. Új jézsuita nemzedék állt elő, a mely inkább a franczia udvartól várt útalmat és tanácsot, mint Rómától; s e hajlam nem kissé erősbödött, midőn XI. Incze ült a pápai székre.

A jézsuiták épen háborút folytattak élethalálra azon ellenséggel, melyet először megvetettek, a melyet azonban utóbb kénytelenek voltak félelemmel és tisztelettel tekinteni. Mikor épen szerencséjök tetőpontján állottak, emberökre találtak egy maroknyi ellenzékben, a kik nem birtak ugyan befolyással a világ uraira, de erősek valának a hitben és szellemi erejök által. Majd hosszas, ritka és dicső tusát folytatott a szellem a hatalom ellen. A jézsuita, kabineteket, itélőszékeket, egyetemeket hivott segélyül; s azok követték a fölhivást. Port Royal nem hiában hivatkozott

a milliók szivére és eszére. A keresztyénség dictatorai csakhamar vádlott helyzetben találták magukat. Azzal terhelték őket, hogy rendszeresen lealacsonyitották a keresztyén erkölcsiséget, csakhogy saját hatalmukat növeljék; s a vádat oly módon sürgették, a mely azonnal lekötötte az egész világ figyelmét: mert Blaise Pascal volt a fővádló. Olyan értelmi tehetséggel birt ő, a milyennel ritkán áldatik meg ember szülötte; s a hő buzgalom, mely őt lelkesítette, igen is föltűnt azon súlyos szenvedésekben és virasztásokban, a melyek kora sirba döntötték elcsigázott testét. Szent Bernard szelleme lelkesítette őt: de finom elmésségét, tiszta, erélyes és egyszerű ékesszólását senki sem közelíti meg, az attikai szónoklat nagy mesterein kivül. Egész Európa olvasta és csodálta, nevetett és sirt. A jézsuiták megkisérlették felelni: azonban erőtlen válaszukat tréfás gúnynyal fogadta a közönség. Nem hiányzott ugyan bennök se a tehetség, se az ügyesség, a mire az ember gondos fegyelem által vergődhetik; de az ily fegyelem, ha előmozditja is mindennapi tehetségek kifejlését, inkább elfojtja, mint kifejti a teremtő szellemet. Mindenki elismerte, hogy az irodalmi vitában teljesen győztek a jansenisták. A jézsuitáknak nem maradt egyéb hátra, mint elnyomni a felekezetet, melyet megczáfolni nem tudtak. Most XIV. Lajos lőn fő támaszuk. Lelkismerete, gyermeksége óta, hatalmukban volt; s tőlök tanulta a protestantismusnál, sőt atheismusnál is jobban irtózni a jansenismustól. XI. Incze ellenben a jansenisták véleménye felé hajolt. Minek következtében a rend olyan helyzetben találta magát, a melyet alapitója nem is gyanitott. A jézsuiták elidegenültek a pápától; s azzal a fejedelemmel kötöttek szoros szövetséget, a ki magát a gall egyházszabadságok védőjének s az ultramontán

igények ellenének nyilatkoztatta. Igy lőn a rend Angliában Lajos terveinek eszköze, s olyan sikerrel, a melyet utóbb hoszasan és keservesen megsirattak, törekedtek a király és a parliament közt a szakadást előmozditani, a pápai követ működését meghiúsitani, a főkincstárnok hatalmát aláásni s Tyrconnel kétségbeesett terveit támogatni.

E szerint egyik oldalon álltak a két Hyde s az államegyház összes tory hivei, Powis s a királynak magának legtekintélyesb hitsorsosai s az Egyesült-államok, az Osztrákház és a pápa. Más felől nehány tönkre jutott és rosz hirben álló katholikus kalandor, Franciaországgal és a jézsuitákkal hátuk mögött.

A jézsuiták fő képviselője a Whitehallban a rendnek egy angol tagja volt, ki egyideig alprovincialis vala, kit Jakab sok ideig különös kegyben részeltetett s a kit nemrég udvari káplánná tett. Ez az ember, a kit Petre Eduárdnak hivtak, tisztes családból származott. Udvarias viselete volt: beszéde folyékony és megnyerő; de maga gyönge és hiú, kapzsi és nagyravágyó volt. Mindazon gonosz tanácsosok közt, a kikre a király hallgatott, alkalmasint őt terheli leginkább a Stuártház bukása.

A király makacs, uralomvágyó természete nagy előnyül szolgált azoknak, a kik azt tanácsolták neki, hogy szilárd legyen, semmiben se engedjen s magát félelmessé tegye. Egy államtani elv fészkelte meg magát szűk eszében, a mely nem tágitott a józan értelemnek. Általában nem volt szokása, hallgatni a józan észre. Okoskodási módja, ha úgy lehet nevezni, épen nem szokatlan ostoba, nyakas embereknél, a kik alattvalóik köréhez szoktak. Föllállított valamely tételt; s valahányszor okosabb emberek egész

tisztelettel bátorkodtak annak hibás voltát föltüntetni, ismételte állitását épen azon szavakkal, s azt hitte, hogy ez által minden ellenvetést elháritott.*) »Nem engedek, mondá gyakorta; atyám adott engedményeket és lefejezték.« Ha igaz volt volna is, hogy az engedés okozta I. Károly balsorsát, értelmes embernek tudnia kellett volna, hogy egyetlen esemény még kevesbbé bonyolult tudományokban sem elég általános szabályt képezni, mint a kormányzás tana; hogy a világ kezdete óta soha sem történt két politikai kisérlet merőben hasonló viszonyok közt; s hogy csak számtalan eset vizsgálata és egybevetése után meríthetni polgári jártasságot a történetekből. De ha azon egy példa, melyre a király hivatkozott, bizonyitott valamit, csak azt biznyította, hogy nem volt igaza. Ha Károly a »rövid parliamentnek«, a mely 1640 tavaszán egybegyűlt, csak felényi engedményt tesz vala, mint a mennyit, nehány hóval utóbb a hosszú parliamentnek adott, úgy élt és halt volna meg, mint hatalmas király. Ellenben semmi kétség, hogy ha a hosszú parliamenttől minden engedményt megtagad, s a hajópénz és csillagkamra védelmére fegyvert fog vala, Hydet és Falklandot az ellen soraiban, Hollis és Hampden oldala mellett, látta volna harczolni. De valóban nem is lett volna képes fegyvert fogni; mert húsz »cavalier« sem gyülekezett volna zászlója alá. Csupán nagy engedményeinek köszönhette azon számos nemesség segélyét, a kik oly soká és olyan hősileg harczoltak ügyéért. De hiában adta volna elő valaki ezeket Jakabnak.

Bizonyos vészes csalódás fészkelte magát lelkébe, a

*) Ez volt szokása leányának, Annának is; s Mariborough herczegnő mondá, hogy atyjától tanúlta.

melytől nem szabadúlhatott, mig őt romlásba nem döntötte. Erősen hitte, hogy, bármit tegyen, az angol egyház hivei elveiket fogják követni. Tudta, hogy tizezer szószékről hirdették, s az oxfordi egyetem ünnepélyesen nyilvánította, hogy még a legromlottabb caesarokénál borzasztóbb zsarnokság sem jogositja föl az alattvalókat, a királyi hatalomnak ellenállani; s elég higeszű volt innen következtetni, hogy az összes tory nemesség és papság kizsákmányoltatni hagyja magát, s paczkázni enged magán, a nélkül, hogy kezet emelne rá. Különösnek tetszik, hogy valaki meghaladja az ötven évet a nélkül, hogy fölfedezte volna, hogy az emberek gyakran tesznek olyast, a mit rosznak tartanak: s Jakabnak csak saját szivébe kellett pillantania, hogy bőségesen meggyőződjék, miként a vallásos kötelesség erős érzelme sem tartóztatja vissza a gyarló emberi lényeket, hogy az isteni törvények ellenére és túlságos büntetések daczára is, szenvedélyeiket ne kövessék. Érzenie kellett, hogy házasságtörő volt, bár bünnek tartotta a házasságtörést: de sehogy sem képzelhette, hogy a ki a pártütést bűnös dolognak nyilvánította valaha, bármely esetben, pártütő lehessen. Az angol egyház az ő szemében csak szenvedő áldozat volt, a melyet, minden veszély nélkül gunyolhatott és kinozhatott tetszése szerint; s nem látta be tévedését, mig az egyetemek készek nem voltak pénzt veretni ezüst edényeikből, hogy ellenségeinek hadi költségeit fedezzék, s mig egy, hűségéről hires püspök, elvetvén papi öltönyét, kardot nem rántott, s egy fölkelő ezred élére nem állott.

E gyászos dőreségében mesterségesen ösztönözte a királyt egy minister, a ki »exclusionista« volt, s még mindég protestánsnak mondotta magát, — Sunderland gróf. Ezen elvtelen országfi indokait és eljárását többnyire hibá-

san adták elő. Még életében vádolták a Jakabpártiak, hogy már Jakab trónralépte előtt forradalmat akart előidézni az Orániai herczeg érdekében, s e nézetből ajánlott folyvást támadást az ország polgári és egyházi alkotmánya ellen. Ezt az alaptalan dolgot tudatlan irók napjainkban is ismételték. De egy jól értesült történetiró sem volt hajlandó azt elfogadni, minden elfogultsága mellett is: mert semmi adat nincs rá; s bajos elhitetni okos emberrel, hogy Sunderland kiszámitással esett volna bűnbe és gyalázatba, hogy olyan változást idézzen elő, a melyben igen világos volt, hogy nem nyerhet, ellenben tömérdek vagyont és befolyást kellett vesztenie. Nincsen is a legcsekélyebb ok is olyan különös föltevésre. Mert igen felötlő az igazság. Bármily tekervényes úton járt ez ember, kiindulási pontja igen egyszerű volt. Eljárását a kapzsiság és félelem egymást fölváltó befolyásának tulajdoníthatni oly kedélyre, mely mindkét szenvedély iránt egyképen fogékony s inkább éles eszű mint előrelátó volt. Mindig nagyobb hatalomra és több pénzre vágyott. Nagyobb hatalmat csupán Rochester rovására nyerhetett; s ezt csak ugy érhette el, ha növelte a király ellenszenvét Rochester mérsékelt tanácsai ellen. Pénzt könnyen és busáson kaphatott a versaillesi udvartól; és Sunderland nagy készséggel adta el magát azon udvarnak. Nem voltak ledér, bőkezű szenvedélyei. Nem sokat gondolt a borral és szépnemmel: de féktelen és kielégithetlen vágygyal törekedett gazdagságra. Játékszenvedélye, súlyos veszteségei daczára, nőttön nőtt. Tetemes vagyont öröklött. Sokáig viselt jövedelmező hivatalokat, s minden mesterségét megvetette, hogy még több hasznot vonjon azokból: de olyan szerencsétlen volt a játszó asztalnál, hogy javai naponként jobban halmozva lettek adós-

sággal. Azon reményben, hogy kirántják őt zavarából, elárulta Barillonnak az angol kabinet minden tervét Franczia-ország ellen, s egyszersmind értésére adta, hogy ily időkben egy államtitkár olyan szolgálatokat tehet, a melyeket, bölcsen tenné Lajos, ha jól megfizetne. A nagykövet irta urának, hogy hat ezer guinee a legkevesebb ajándok, a mit egy oly fontosságu ministernek adhatni. Lajos 25,000 koronás tallérban állapodott meg, a mi körülbelől hatezer fontot tesz. Ugy egyeztek meg, hogy ennyit kapjon évenkint Sunderland, s kölcsönben, minden befolyását megfeszíti, hogy a parliament egybegyűlését megakadályozza.

Ennélfogva a jézsuita-szövetséghez csatlakozott, s olyan ügyesen használta annak befolyását, hogy Halifaxnak ő lett utóda »lord president«-i nagy méltóságában, a nélkül, hogy le kellett volna mondania sokkal hatályosb és nyereségesb ministeri tisztéről. Érezte mindazáltal, hogy tulnyomó befolyásra nem remélhet jutni az udvarnál, mig az államegyház hivének tartják. Mindegy volt neki akármely vallás. Magánkörökben ugyanis vallástalan megvetéssel szólt a legszentebb dolgokról. Azért elhatározta magában, hogy a királyt téritési örömben és dicsőségben részelteti. Mindazáltal szükséges volt némi óvakodás. Nincs a ki mit sem adna embertársai véleményére; s még Sunderland is félt a nyilvános hitehagyás gyalázatától, pedig ő nem igen szokott pirúlni. Ritka ügyességgel játszotta szerepét. A világ előtt protestánsnak szinlette magát. A királyi tanácsban buzgó hitkutatónak tünt föl, a ki igen közel állt ahhoz, hogy katholikus legyen, s a ki, addig is, mig teljes fölvilágosodást nyerne, kész mindent megtenni, a mi tőle függ, az ő hit követőiért. Jakab, a ki semmiben sem volt éleseszű s vallásos ügyekben merő vak volt, mind-

amellett, hogy sok alávalóságot látott s mindén nemes udvaroncz és Sunderland gazságát különösen ismerte, elhagyta magát bolondíttatni, hogy az isteni kegyelem ihlette meg az emberi szívek legcsalfábbikát és ridegebbikét. Több hónapig folyvást úgy nézték a ravasz ministert az udvarnál, mint nagyreményű hittanulót, a nélkül, hogy hitehagyottnak tünt volna föl a közönség előtt. *)

Csakhamar megértette a királylyal, mi czélszerű lenne római katholikusokból álló titkos bizottságot állítani föl, vallásukra tartozó dolgok tárgyalása végett. E bizottság olykor Chiffinch lakában gyűlt egybe, olykor Sunderland hivatalában, a ki, bár névszerint még protestans volt, minden tanácskozásukban részt vőn, s csakhamar határozottan fölülkerült a többi tagokon. A jézsuita-szövetség minden pénteken az államtitkárnál ebédelt. Asztal fölött fesztelen társalgás folyt; a fejedelem gyöngéit sem kiméltek, a kit a szövetségesek vezérelni hittek. Péter atyának bibornok föveget igért Sunderland; Castelmainenek fényes követi állást Rómában; Dovernek jövedelmes törzstisztséget az őrhadnál; s Tyrconelnek nagy hivatalt Irföldön. E férfiak tehát, a kiket az érdek legerősb kötelékei fűztek egybe, föladatúl tűzték, megtörni a főtárnok hatalmát.

Hét protestans tag volt a tanácsban, a kik nem vettek részt a küzdelemben. Jeffreys épen súlyos benső bajban szenvedett, a melyet még növelt torkossága. Egy ebéd alkalmával, a melyet bizonyos gazdag »alderman« adott a

*) Bonrepauxt nem lehetett oly könnyen rászedni. »En son particulier il (Sunderland) n'en professe aucune (religion), et en parle fort librement. Ces sortes de discours seroient en exécration en France. Ici ils sont ordinaires parmi un certain nombre de gens du pais. Bonrepaux Seignelayhez 1687.

kormány főbb tagjainak, annyira leitták magukat a főtárnok és korlátnok, hogy bajosan lehetett megtartóztatni őket, hogy az ajtófélre nem másztak, inni ő felsége egészségéért. A kegyes tárnokot, a tivornya botrányán kivül, más nem érte; de a korlátnok nagyon roszul lett. Egy ideig azt hitték, komoly veszélyben forog élete. Jakabra igen kellemetlenül hatott a gondolat, hogy el kell vesztenie egy ministerét, a ki annyira neki való volt, s nem alap nélkül mondá, hogy egy ilyen ember veszteségét nem könnyű lesz pótolni. Jeffreys, midőn lábbadozott, mindkét tusázó félt segíteni igérte, s várta, hogy melyikök lesz a győztes. Kétszinűségének maig is vannak fen némi érdekes adatai. Már mondtuk, hogy a két franczia ügynök, a kik ekkor Londonban voltak, megosztotta egymás közt az udvart. Bonrepaux folyvást Rochesterrel volt; Barillon Sunderlanddal tartott. Ugyanazon héten értesítette Lajost Bonrepaux, hogy a korlátnok egészen a főtárnok mellett van; és Barillon, hogy a korlátnok az államtitkár szövetségese.

Az ovatos és hallgatag Godolphin mindenkép semleges akart maradni. Vágyainál és nézeteinél fogva kétségtelenül Rochester felé hajlott; hivatalos állása azonban a királynéhoz kapcsolta őt; s természetes volt, hogy vele nem kivánt szakítani. Valóban van ok hinni, hogy regényesb vonzalommal viseltetett iránta, mint rendesen éltes államférfiak szivében találhatni; s némi körülmények, a melyekről épen szólanunk kell, egészen a jézsuita cselszövény karjaiba dobták őt.

A király, rideg mérséklete s komoly magatartása mellett is, szintúgy a női bájak varázsa alatt állott, mint élénkebb és szeretetreméltóbb testvérei. A szépséget, miben oly kitünők voltak Károly nőkegyenczei, Jakab nem

kivánta meg. Palmer Borbála, Gwynn Elenora és de Querouaille Luiz koruk legszebb asszonyai közé tartoztak. Jakab, fiatalabb korában, Hyde Anna jelentéktelen vonásaiért áldozta föl szabadságát, szállt le rangján alul, s vonta magára családja neheztelését. S az udvar nagy meglepetésére, nemszép nejétől egy még kevesbbé szép szerető, Churchill Arabella, csábította el. Második nejének, bár husz évvel ifjabb volt nála s nem épen kellemetlen arcza és alakja volt, gyakran vala oka panaszkodni állhatlansága miatt. Tilos viszonyai közt azonban a legerősb vonzalom füzte őt Sedley Katalinhoz.

E nő sir Sedley Károlynak a »restauratio« egyik legfényesebb és csapongóbb szellemének, volt leánya. Féktelen irmodorát se kellem, se élénkség nem szelidítette; de fecsegése varázsát értelmes emberek is elismerték, a kik semmire sem becsülték jellemét. Különös kedvezésnek tartották, a szinházban mellette ülni, s észrevételeit hallgatni az új darab fölött. Dryden azzal tisztelte meg, hogy fő szóvivőnek tette a drámai költészetről irt dialogjában. Mi Sedley erkölcsi magaviseletét illeti, még azon korszak is nagyon megbotránkozott abban. Egy alkalommal, vad tivornya után, egészen mez nélkül állott ki egy vendéglő erkélyére, a Covent Garden közelében, s olyan illetlen és istentelen szavakkal szólongatta meg az elmenőket, hogy tégladarabokkal hajigálták be, törvénybe idézték, jókora pénzbirságra büntették, s keményen megfeddették a King's Bench előtt. Leánya örökölte atyja tehetségét és szemtelenségét. Semmi kellemmel nem birt, két ragyogó szemén kivül, a melyeknek kifejezését a finomabb izlésűek igen erősnek és nőietlennek találták. Termetre sovány, kinézése csúf volt. Károly, bár szeretett vele társalogni, tréfát üzött

csúfságából, s mondá, hogy a papok vezeklési büntetésül ajánlhatnák őt testvérének. Maga is jól tudta, hogy nem volt szép, s nyilván tréfálkodott csúnya arczával. Azonban, különös következetlenséggel, szerette magát pompásan fölpiperézni s a szinházban és sétatéren arcztapaszokkal, kifestve, brüszeli csipkékkel fodrozva, gyémántoktól ragyogva, egy tizennyolcz éves leány minden kecseit majmolva jelent meg.

Nem könnyű kifejteni, milyen természetű hatást gyakorolt Jakabra. Ez már nem volt fiatal. Vallásos ember volt; legalább kész volt olyan áldozatokat tenni vallásáért, a melyektől vallásosaknak mondott emberek is többnyire tartózkodtak. Különösnek látszik, hogy bármily vonzerő által olyan életpályára engedte magát vonatni, a melyet annyira bünösnek tartott; s ez esetben senki sem tudta megfogni, miben áll a vonzerő. Katalin maga elbámult erős szenvedélyén. »Csak nem szépségem miatt, mondá; hiszen láthatja, hogy szép nem vagyok; nem is elmésségem miatt, mert nincs annyi esze e részben, hogy azt észrevegye.«

Midőn trónra lépett a király, a reászállott új felelősség érzete különösen fogékonynyá tette kedélyét vallásos benyomásokra. Némi jó elhatárzásokat tőn és hirdetett, szigorúan megrótta a világ előtt kora istentelen és kicsapongó erkölcseit, s négy szem közt fogadta a királynénak és gyóntatójának, hogy nem fogja többé látni Sedley Katalint. Irt szeretőjének, kérvén, távozzék el a Whitehallból, s hogy menjen azon saint James's-squarei lakba, a melyet részére saját költségén fényesen butoroztatott. Egyszersmind jókora évi dijt igért magán erszényéből. Katalin, ügyes és bátor levén, s ismerve önhatalmát, vonakodott

távozni. Nehány hó mulva megint susogták, hogy ismét használják Chiffinch szolgálatát, s hogy az érintett nő gyakran jár ki s be azon titkos ajtón, a melyen át Huddleston atya az ostyát hozta Károly halálos ágyához. A király protestans ministerei, mint látszik, azt hitték, hogy uruknak e nő iránti kábasága megóvja ama sokkal veszélyesb dőreségtől, a mely vallásuk ellen támadásra ingerli őt. Mindazon tehetséggel birt e nő, mely őt képessé tette játszani Jakab érzelmeivel, elhárítani aggodalmait, napfény-világosan tüntetni föl előtte bajokat és veszélyeket, a melyekbe hanyathomlok rohan. Rochester, az államegyház főfő védője, mindenkép igyekezett növelni e nő befolyását. Ormond is elősegítette a tervet, a kit rendesen az angol »cavalier«-ek minden fényes és magasztos tulajdonai képviselőjének tartottak. Sőt Rochester asszony sem átallott közremunkálni, és pedig a legroszabb útonmódon. Az ő föladata volt egy merőben ártatlan fiatal hölgyre fordítani a sértett nő féltékenységét. Az egész udvar tanúja volt, minő hidegséggel és durván bánt a királyné a szegény leánynyal, kire gyanúja esett: de senki sem tudta ő fölsége rosz szeszélye okát. Egy ideig jól és titokban ment a cselszövény. Katalin nyiltan elmondta a királynak, a mikre a titkos tanács protestáns lordjai csak ovatos kifejezésekkel mertek czélzani. Koronája forog koczkán, ugymonda: a vén bohó Arundel és a hetvenkedő Tyrconnel vészbe döntik. Talán csókjai megteszik vala, a mi a parliament, az Osztrákház és a szentszék összes intéseinek nem sikerült, ha egy különös baleset meg nem változtatja a dolgok állását. Jakab, gyöngédségi szeszélyből, elhatározta Dorchester grófnővé tenni önhatalmilag szeretőjét. Katalin egészen belátta e lépés veszélyes voltát, s visszautasította az irigy-

lendő kitüntetést. Kedvese nem tágitott s ráerőtette a kinevezési okiratot. A nő végre egy föltét alatt elfogadta, mi mutatja, mennyire bizott önhatalmában s Jakab gyöngeségében. Ünnepélyesen megigértette vele, nem hogy sohasem hagyja el, hanem, hogy ha azt teszi, személyesen adja tudtára e határozatát s egy búcsútalálkozást ad neki.

Mihelyt hire ment fölemeltetésének, forrongásba jött az egész udvar. A hő olasz vér fölforrt a királyné ereiben. Ifjusága és kecsei, magas állása és szeplőtlen tisztasága érzetében, fájdalom és boszúság nélkül nem nézhette, hogy ily vetélytársnő miatt van elhagyatva, őmiatta szenved. Rochester, talán megemlékezvén, mi könnyen megszokta rövid küzdés után, Braganzai Katalin, udvariasan bánni Károly kéjhölgyeivel, azt várta, hogy Modenai Mária szintugy megadja magát, egy kis sopánkodás és duzzogás után. Csalatkozott. Nem is igyekezett e nő a világ szemei elől titkolni erős fölindulását. Naprôl napra láthatták az udvaronczok, a kik ebéd alatt jelen voltak, hogy a tálakat elhordták az asztalról, a nélkül, hogy hozzá nyúlt volna azokhoz. Az összes ministerek és küludvari követségek előtt szabad folyást engedett könyeinek. A legnagyobb indulatossággal beszélt a királylyal. »Bocsásson el ön engem, kiálta. Grófnővé tette ön szeretőjét; tegye királynévá. Tegye fejére koronámat. Csak engem bocsásson valamely zárdába, hol többé soha se lássam önt.« Aztán összeszedvén magát, kérdezte miként egyeztetheti meg magaviseletét vallásos elveivel. »Ön, monda, kész lelkéért országát koczkára tenni; s eljátsza lelkét e teremtményért.« Petre atya térdre hajolva támogatta ez észrevételeket. Kötelessége volt azt tenni; s kötelessége épen egyező volt érdekével. A király bűnbánóskodott egyideig. A megbánás óráiban

szigorú vezeklést állott ki. Mária halálaiglan megőrizte, s holta után a chailloti zárdának hagyta a korbácsot, a melylyel a vele tett méltatlanságokért súlyos boszút állt saját vállain. Csupán Katalin távolléte vethetett véget e küzdelemnek a nemtelen szerelem és a nemtelen vakbuzgalom között. Jakab irásban kérte, parancsolta, hogy utazzék el. Megvallotta, hogy megigérte neki, hogy személyesen fog elbucsúzni. »De jól tudom, tevé hozzá, minő hatalma van önnek fölöttem. Nincs elég lelki erőm föltételemben megmaradni, ha önt látom.« Egy gyorshajót ajánlott a nőnek, a melyen egész illendőséggel és kényelemben Flandriába mehet, fenyegette, hogy erővel elszállíttatja, ha szép szerint nem megy. A nő most betegnek szinlelte magát, igy akarván megindítani. Majd a vértanut játszotta, szemtelenül állítván, hogy a protestans vallásért szenved. Majd megint Hampden János beszédmódját vette föl. Hadd vitesse el őt a király. A törvényre hivatkozott ellene. Mig a »Magna Charta« és a »Habeas corpus« országos törvény marad, ott fog élni, a hol tetszik. »És Flandriába, kiálta föl; soha! Egyet tanultam Mazarin herczegnő barátnémtól; hogy csak olyan országtól ovakodjam, a hol zárdák vannak.« Végre Irföldet választotta számkivetése helyéül, alkalmasint, mivel védura, Rochester testvére, volt ott alkirály. Sok halogatás után elutazott, a királynénak hagyván a diadalt.

Nem volna egész a cselszövény története, ha meg nem emlitnők még, hogy maiglan fönmaradt bizonyos vallásos elmélkedés, a melyet a főtárnok, saját kezével, épen az nap irt, a melyen Bonrepaux Versaillesba küldötte a tudósitást, hogy a tárnok egy ágyasnő által akarja urát kormányozni. Ken és Leigthon egy művéből sem szól hőbb

és ihlettebb ájtatosság, mint ezen ömledezésből. Képmutatást nem tehetni föl: mert a müvet nyilván csak magának irta az iró, s akkor adták ki, midőn már egy százada múlt, hogy a sirban nyugodott. A történet annyiszor különösebb a költeménynél; s annyira igaz, hogy a természetnek szeszélyei vannak, a melyeket a művész nem utánozhat. Alig mert volna drámairó szinpadra hozni egy komoly fejedelmet, hanyatló korában, a ki kész föláldozni koronáját vallása érdekeinek, fáradatlan a térítésben, s még is mellőzi és boszantja ifjú szép nejét egy vétkes nő miatt, a ki se ifjú, se szép nem volt. Alkalmasint még kevesbbé mert volna egy drámairó olyan államférfiút állitani elő, a ki alávaló s gyalázatos keritői szerepet játszik, s becstelen tisztében nejét is segédül veszi, s a mellett üres perczeiben szobájába visszavonúlva, bánatos könnyek és ájtatos fohászok közt emeli lelkét titkon istenéhez.

A főtárnok hamar átlátta, hogy botrányos eszközökkel törekedvén jó czélra, nem csak bűnt, de valódi esztelenséget követett el. A királyné már ellensége volt. Szinlett udvariassággal hallgatta, midőn a két Hyde mentegetőzött, a hogy lehetett, újabb magokviselete miatt; s úgy mutatta, mintha érdekökben használná befolyását: de asszonynál többnek vagy kevesebbnek kell vala lennie, ha valóban elfeledte volna az összeesküvést, a melyet méltósága és házi boldogsága ellen szőtt férje első nejének családja. A jézsuiták erőteljes előterjesztést tőnek a királynak a veszély felől, a melyből oly nyomorúltan menekült. Hirneve, mondának, nyugalma, lelke forgott veszélyben első ministere mesterkedései miatt. A pápai követ, a ki örömest csökkentette volna az erőszakos párt befolyását, örömest munkált volna közre a titkos tanács mérsékeltebb

tagjaival, ez alkalommal a becsület és illendőség miatt nem válhatott külön Péter atyától. Jakab maga is, midőn a tenger választotta el azon kecsektől, a melyek oly igen elbűvölték őt, csak boszúsággal és megvetéssel nézhetett azokra, a kik vétkei által akartak fölötte uralkodni. A történteknek szükségkép emelniök kellett előtte saját egyházát, s lealacsonyítniok az angol egyházat. A jézsuiták, a kiket rendesen ugy állítottak elé, mint a legveszélyesb lelki vezéreket, mint bölcseskedőket (sophists), a kik az evangeliumi erkölcstan egész rendszerét kikutatták, s képmutatókat, a kik főleg a nagyok bűnei iránt tanusított engedékenységöknek köszönhetik befolyásukat, — e jézsuiták őt szintoly éles és merész dorgálásokkal téritették meg a bűnös életről, mint a minőket Dávid hallott Náthántól és Herodes a Keresztelőtől. Más részről buzgó protestansok, a kiknek kedvencz szójárásuk volt a pápista »casuistica« laz erkölcsisége, s a gonoszság, a mely rosz tettek által törekszik jó czélra, — saját egyházuk javát oly úton igyekeztek előmozditani, a melyet minden keresztyénnek ugyancsak bűnösnek kell tartani. A rosz tanácsosok cselszövénye tehát teljesen győzött. A király hidegen viselte magát Rochester ellenében. Az udvaronczok és küludvari követek hamar észrevették, hogy a főkincstárnok már csak névszerint minister. Folyvást előállt ugyan naponként tanácsával, de boszúságára úgy tapasztalta, hogy naponként elvetették azt. Mind a mellett nem vehette rá magát, hogy lemondjon látszólagos hatalmáról, s azon javadalmakról, a melyeket közvetve és közvetlen vont magas állásából. Mindenkép igyekezett ennélfogva elpalástolni boszantásait a közönség szemei elől. De erős szenvedélyei és túlságos szokásai miatt nem volt alkalmas képmutatót játszani. Ha a

tanácsteremből kijött, sötét pillanatai mutatták, mily kellemetlenül érintették, a mik oda benn történtek; s poharazás közben szavakat ejtett, a melyek elárulták nyugtalanságát.

Valóban volt is oka nyugtalanságra. Egy megfontolatlan és népszerűtlen lépés gyorsan követte a másikat. Gondolni sem lehetett arra, hogy a hármas szövetség rendszerére visszatérjenek. A király azon szárazföldi hatalmaknak, a melyekkel az imént szövetkezni akart, nyiltan bevallotta, hogy nézetei merőben megváltoztak, s hogy Anglia miként nagyatyja, atyja és testvére alatt volt, megint nem jó számba Európában. »Nem vagyok olyan helyzetben, mondá a spanyol követnek, hogy azokkal törődhessem, a mik künn történnek. Elhatároztam, szabad folyásukra hagyni a külügyeket, hogy megállapítsam honn hatalmamat s valamit tegyek vallásomért.« Nehány nappal utóbb hasonló szándokát nyilvánította az Egyesült-államoknak. Ez időtől fogva gyalázatos uralkodása végeig soha sem törekedett komolyan menekülni hűbéres helyzetéből, habár soha sem hallhatta dühös felindulás nélkül, ha őt »vazall«-nak nevezték.

Az a két esemény, a melyből a közönség láthatta, hogy Sunderland és pártja a győztes fél, a parliament elhalasztása volt februártól májusig és Castelmaine elutazása Rómába a legfőbb követi ranggal.

Eddig az angol kormány ügyeit mind Caryl János végezte a pápai udvarnál. Carylt gazdag és előkelő embernek ismerte a világ, a ki két sikerült szinművet irt, egy rimes szomorujátékot, a melyet Betterton előadása és szavalása népszerűvé tőn, és egy vigjátékot, a melynek egész értéke csak a Moliéretől kölcsönzött jelenetekben állott.

Rég elfeledték e darabokat; de a mit Caryl magáért nem tehetett, egy sokkal hatalmasb szellem tette meg érte. A »the Rape of the Lock«-nak *) fél sora halhatlanította nevét.

Caryl, minden egyéb tiszteletre méltó római katholikus példájára, ellensége volt az erőszakos rendszabályoknak s értelmesen és jó tapintattal járt el nem könnyű római küldetésében. Jól végezte a rábízott dolgokat; de nem vőn fel hivatalos alakot, s gondosan kerűlt minden kitüntetést. Minélfogva követsége a kormánynak alig kerűlt költségbe, s nem igen ébresztett zajt. Őt most, a legoktalanabbúl, költséges és fényes követséggel váltották föl, a mi a legnagyobb mértékben sértette az angol népet, s a mit egyáltalában nem nagy örömmel fogadott a római szent szék. Castelmainenek meg volt hagyva, hogy bibornoki föveget kérjen szövetségese, Péter részére.

Ez időtájban kezdte a király, kétségtelen módon, kimutatni, milyen érzelmekkel viseltetik valóban a száműzött hugenották iránt. Midőn még szépszerint engedelmessé hitte tehetni a parliamentet, s egy európai szövetség élére vélt állhatni Francziaország ellen, kárhoztatni szinlette a nantesi rendelmény visszavételét, s szánalmat mutatott azon szerencsétlenek iránt, a kiket az üldözés kihajtott hazájokból. Kihirdettette, hogy az ő jóváhagyása mellett, az ország minden egyházában adakozást gyűjtsenek részökre. Kiáltványt bocsátott közre e tárgyban, a melynek kifejezései kevesbbé érzékeny és hiú uralkodó büszkeségét is sérthették volna, mint Lajos volt. Most azonban minden megváltozott. Megint a doveri kötés elvei lettek uralkodók

*) Pope műve.

Anglia külpolitikájában. Hosszas mentő iratokat készítettek tehát az udvariatlanságot illetőleg, a mint az angol kormány Francziaország ellenében magát viselte, midőn kedvezést mutatott a száműzött francziák iránt. Visszavonták a kiáltványt, a mely Lajosnak nem tetszett. A hugonotta papokat megintették, hogy nyilvános beszédeikben tisztelettel szóljanak elnyomójokról. Jakab folyvást szánalom hangján szólt az üldözöttekről, de nyilvánította, hogy a legroszabb czélzatokat sejti bennök, s megvallotta, hogy hibázott, mikor őket elfogadta. A legjelesb menekültek közől egyik, Claude János, egy kis könyvet adott ki a szárazon, a melyben igen élénken irta le társai szenvedéseit. Barillon kivánta, hogy e könyvet bélyegezzék meg. Jakab beleegyezett, s az egész tanács szine előtt nyilvánította akaratát, hogy Claude gúnyiratát a királyi börze előtt hóhér által égettessék meg. Még Jeffreys is elrémült, s bátorkodott megjegyezni, hogy ez egészen példátlan eljárás, hogy a könyvet idegen nyelven irták, külföldön nyomtatták, hogy az merőben olyan eseményekre vonatkozik, a melyek idegen országban történtek, s hogy az angol kormány soha sem vőn tudomást ily művekről. Jakab nem akarta engedni, hogy vitatkozzanak a kérdés fölött. »Már megmondám, szóla, határozatomat. Divattá lett tiszteletlenül szólani a királyokról; azoknak tehát segélniök kell egymást. Egyik királynak mindig a másik részén kellene állania: s nekem különös okaim vannak e részben tekintettel lenni a franczia király iránt.« Elhallgattak a tanácsban. A rendelet tüstént kiadatott; s Claude röpiratát, sok ismert hüségű királypárti zajgása mellett, lángoknak adták martalékul.

Az igért segélygyűjtést, különböző ürügyek alatt,

soká halogatták. A király örömest megszegte volna szavát; de oly ünnepélyesen kötötte azt le, hogy gyalázat nélkül nem vonhatta vissza. Egyébaránt semmit sem mulasztottak el, a mi hűthette az adakozók buzgalmát. Azt várták, hogy a népet, mint ilyen alkalmakkor szokás volt, a szószékről hivják föl adakozásra. De Jakab föltette magában, nem tűrni a szónoklatokat vallása és szövetségese ellen. A canterburyi érseknek tehát meg volt hagyva, hogy csak a levelet olvastassa föl a papsággal s ne engedje, hogy a franczia protestánsok inségéről beszéljenek. Mindazáltal oly bőven folytak az adakozások, hogy, mindent levonva, negyvenezer fontnyi összletet küldtek Londonba. Korunkban talán egy jótékony aláírás sem hozott be annyit, a nemzet tehetségeihez aránylag.

A királyt keservesen bántotta az adakozás e nagy eredménye, mit az ő fölhivására tettek. Mondák, hogy tudja, mit jelent mind e bőkezűség. Whig dacz ellene és vallása ellen. Már elhatározta, hogy a pénzt ne azok kapják, a kiknek az adakozók szánták. Nehány hét óta szoros értekezésben állt e tárgyra nézve a franczia követséggel, s a franczia udvar jóváhagyásával, oly útat választott, a melyet bajos megegyeztetni azon türelmi elvekkel, a melyeket utóbb szinlett. A menekültek buzgón ragaszkodtak a kálvinista egyházkormányhoz és istentiszteletlethez. Jakab tehát rendelést tőn, hogy egy se kapjon közölök egy darab kenyeret, vagy egy kosár kőszenet is, a ki nem az angol szertartás szerint vesz úrvacsorát. Feltünő, hogy ily barátságtalan rendelményt olyan fejedelem tőn, a ki a lelkismeret jogainak sérelmét szinlette látni a »Test act«-ban: mert bármi igazságtalan dolog a hitvallás után állapitani meg a polgári és katonai hivatalképességet, kétségkivül

még kevesbbé igazolható, a hitvallás után állapítani meg, hogy a szerencsétlenek inségökben irgalom tárgyai legyenek-e. Jakabnak még azon ürügye sem volt, a melylyel a legtöbb más üldöző szépíteni szokta bűnét: mert nem saját vallása volt, a melyet a menekültekre, éhhalál büntetése alatt, rájok akart kényszeríteni. Minélfogva eljárása irányokban sokkal kevesbbé menthető, mint a Lajosé: mert Lajos azért nyomta őket, mivel a kárhozatos eretnekségből az igaz egyház kebelébe hitte téríthetni: Jakab csupán azért nyomta, hogy egyik kárhozatos eretnekséget a másikkal legyenek kénytelenek fölcserélni.

Több biztost — köztök a korlátnokkal — rendeltek a közalamizsna kiosztására. Midőn először egybegyűltek, Jeffreys nyilvánította a király akaratát. A menekvők, monda, általában ellenei az egyeduralom- és püspöki egyháznak. Ha segélyt kivánnak, az angol egyház tagjaivá kell lenniök, s papjaik kezéből fogadniok el a szentséget. Sokan a száműzöttek közől, kik hálával eltelve és segély reményében jöttek, megértvén sorsukat, tört szivvel távoztak.

Május közelgett; s e hó volt kitűzve a házak egybegyülésére: de megint elhalasztották novemberre. Nem csuda, ha a király nem óhajtotta egybegyülésöket: mert olyan politikára szánta magát, a melyről jól tudta, hogy a legnagyobb mértékben gyülöletes a parliament előtt. Két kiváltságot öröklött elődeitől, a melyeknek határa soha sem volt pontosan kiszabva, s a melyek, korlátlanúl gyakorolva, magokban képesek voltak volna az összes állam- és egyházszerkezetet fölforgatni. A fölmentési jogot és az egyházi felsőséget értjük. A fölmentési jognál fogva elhatározta a király a római katholikusokat nemcsak polgári és katonai,

hanem egyházi hivatalokra is bocsátani. Egyházi felsősége által az angol egyház papságát eszközeivé remélte tehetni saját vallásuk romlására.

Ezen terv lassanként fejtetett ki. Nem tartották biztosnak, azzal kezdeni, hogy egyszerre fölmentsék az összes római katholikusokat minden büntetőtörvény és a »Test act« alól. Mert mi sem lehetett világosabb, mint e fölmentés törvénytelensége. A »cabal« 1672-ben általános türelmi nyilatkozatot bocsátott ki. Az alsóház, mihelyt egybegyűlt, tiltakozott az ellen. II. Károly, saját jelenlétében, töröltette ki, s szóval és irásban egyaránt biztosította a házakat, hogy e lépést, mely annyi panaszra adott okot, soha sem fogják előzményül használni. Bajos lett volna a törvényszékeken általában hirneves ügyészt találni azon jog védelmére, a melyről a fölség, királyi székén ülve, az összes parliament szine előtt csak nem rég ünnepélyesen lemondott. De nem állott oly tisztán, hogy a király, különös indokoknál fogva kivételeket ne tehessen egyes megnevezett személyek részére. Jakabnak tehát főtörekvése volt, elismerést nyerni ki a polgári törvényszékektől, hogy legalább ily terjedelemben bir fölmentési hatalommal.

De, bár kivánatai mérsékeltek voltak azokhoz képest, a melyeket nehány hónappal utóbb tőn, csakhamar ugy találta, hogy egy értelemmel ellene van az összes Westminsterhall. Négy biró értésére adta, hogy ez alkalommal nem lehetnek szolgálatára; s a mi feltünő, mindnégyen buzgó toryk, s köztök olyan emberek, a kik Jeffreysnek kisérői voltak véres körutában, s Cornish és Gaunt Erzsébet halálára szavaztak. Jones, a »Common plais« főbirája, ki a legkegyetlenebb és szolgaibb zaklató eljárásoktól sem rettent soha vissza, most a királyi tanácsban oly hangon

szólott, a mely korunk legtisztább jellemű tisztviselőinek szájába oda illenék. Megmondták neki világosan, hogy véleményével föl- vagy helyét el kell hagynia. »Állásommal, felelé, keveset gondolok. Öreg vagyok, s a korona szolgálatában vénültem meg; de nagyon fáj, hogy fölséged képesnek tart olyan itélet mondására, minőt csak tudatlan vagy becstelen ember mondhat.« »Föltevém magamban, monda a király, hogy olyan tizenkét birám legyen, a kik mindnyájan velem tartanak e tárgyban.« »Fölség, válaszolá Jones, találhat ugyan tizenkét birót, a ki vele tart, de bajosan tizenkét jogászt.« Azonnal elbocsátották, Montagne tárnokszéki (Exchequer) főbiróval s két ifjabb birótársával, Neville és Charltonnal. Egy új biró Milton Kristóf, a nagy költő ifjabb testvére lett. Nem igen tudhatni róla egyebet, mint, hogy a polgárháború alatt királypárti volt, s hogy most, vén korában a pápistaságra hajlott. Nincs rá adat, hogy ünnepélyesen áttért volna a római egyház kebelébe: de annyi bizonyos, hogy lelki aggodalmai voltak az angol egyházzal érintkezés körül, minélfogva nagyon érdekében állt támogatni a fölmentési jogot.

A király szintoly ellenszegülést talált titkos tanácsában, mint birái közt. Finch Hencage, államügyvéd (Sollicitor General) volt az első, a ki megtudta, hogy tőle várják a fölmentési jog védelmét. Határozottan megtagadta, s másnap kitették hivatalából. Sawyer, államügyésznek (Attorney General) parancsolták, hogy fölhatalmazó iratokat adjon ki, miknél fogva római katholikusok az angol egyházhoz tartozó javadalmakat birhassanak. Sawyernek nagy része volt azon kor legkegyetlenebb és igaztalanabb üldözéseiben; s a whigek utálták őt, mint a kit Russel és Sidney vére mocskol: de ez alkalommal nem látszott be-

csületesség és határozottság hijával lenni. »Fölség, monda, nem csak egy törvény alól fölmentés ez; megsemmisítése összes alaptörvényeinknek Erzsébet trónraléptétől napjainkig. Ezt nem szabad tennem; s esedezem Fölséged előtt, fontolja meg, vajon az egyház jogainak e megtámadása megegyezik-e utóbb tett kegyelmes igéreteivel.« Sawyert azonnal elbocsátják, mint Finch-el tőnek, ha a kormány talált volna, a kit helyébe tegyen: de az nem volt könnyű dolog. A korona jogainak védelme miatt a koronaügyészek közől legalább egynek értelmes, ügyes és tapasztalt embernek kellett lenni; s ily ember nem vállalkozott a fölmentési jog védelmére. Nehány hónapig tehát meghagyták az államügyészt hivatalában. Powis Tamás neveztetett ki államügyvéddé, egy jelentéktelen ember, a ki, szolgaiságán kivül, semmi képességgel nem birt magasabb hivatásra.

Az előleges intézkedések most már meg voltak téve. Volt főállamügyvéd, hogy a fölmentési jogot vitassa, s tizenkét biró, hogy kedvező itéletet mondjon. Azért mihamar szóba hozták a dolgot. Sir Hales Edvard, bizonyos kenti úri ember, pápistaságra tért, mikor még némi névvel biró embernek nem volt biztos magát pápistának vallani. Titokban tartotta a dolgot, s kérdőre vonatván, oly ünnepélyességgel állitotta, hogy protestans, a mely nagyon csökkentette elveinek hitelét. Midőn Jakab trónra lépett, nem volt többé szükség álarczra. Edvard ur nyilván áttért, s egy gyalog ezred vezényletével jutalmazták. Három hónapnál tovább viselte e tisztséget a nélkül, hogy szentséggel élt volna. Azért ötszáz fontnyi pénzbüntetésbe esett, mely a föladót illette. Egy szolgát használtak föl rá, hogy indítson keresetet az összegért a »King's Bench« előtt. Edvard

nem tagadta az ellene bepörlött tényeket, de kinevezési oklevelére hivatkozott; mi őt, a »Test act« ellenére, fölhatalmazta tisztségét viselni. A panaszos megengedte, hogy sir Edvard állítása tényleg áll, de tagadta, hogy az kielégitő mentség volna. E szerint egyszerű jogkérdés merült föl, a melyet a törvényszéknek el kellett döntenie. Egy ügyvéd, a kit a kormány eszközének ismertek, lépett föl az álvádló mellett s némi gyönge ellenvetéseket tőn a védbeszédre. Az új közvádló válaszolt. A koronaügyész nem vett részt a tárgyalásban. Lord főbiró, sir Herbert Edvard mondotta ki az itéletet. Kijelentette, hogy mind a tizenkét birónak itélete alá bocsátotta a kérdést, és hogy tizenegynek véleménye szerint, a király különös esetekben, nagy fontosságu okokból, törvényesen fölmenthet a büntetőtörvények alól. Street-et, ki egyedül volt más véleményben, nem mozditották el. Olyan rosz erkölcsű ember volt ez, hogy még rokonai is visszavonúltak tőle, s az Órániai herczegnek a forradalom alatt tanácsolták, hogy ne legyen rá tekintettel. Street jelleméből itélve, nem lehet hinni, hogy lelkiismeretesb lett volna társainál. Jakab jelleménél fogva nem hihetni, hogy az »Exchequer« ellenszegülő báróját hivatalában meghagyta volna. Semmi kétség, hogy az egyetnemértő biró s a vádló és vádlóügyvéd összejátszottak. Fontos dolog volt, hogy oly nagy többség szavazzon a fölmentési jog mellett; de annak is volt fontossága, hogy az e czélra gondosan előkészitett törvényszék függetlennek lássék. Ezért engedték vagy inkább parancsolták meg egyik birónak, a ki legkisebb tiszteletben állott, hogy a fölségi jog ellen szavazzon.

A törvényszék által ekkép elismert jogot nem hagyták nyugodni. A King's Bench döntvénye hozatalát követő

hónapban négy római katholikus lordot eskettek föl a titkos tanácsba. Ketten közölök, Powis és Bellasyse, a mérsékelt párthoz tartoztak, s alkalmasint vonakodás után és rosz előérzettel foglalták el helyeiket. A más kettőnek, Arundellnek és Dovernek, nem voltak ilyes bal sejtelmeik.

A fölmentési jogot egyszersmind arra használták, hogy római katholikusokat juttattak magas egyházi állomásokba. Az új államügyvéd készséggel osztotta a fölhatalmazásokat, mit Sawyer vonakodott tenni. Egy ilyen fölhatalmazás bizonyos Sclater Edvard nevű nyomorúlt részére volt kiadva, kinek két egyházi javadalma volt, s elhatározta minden áron és minden viszonyok közt megtartani azokat. 1686 virágvasárnapján az angol egyház szertartásai szerint részesítette hiveit a szentségben. Husvét vasárnapján, csak egy héttel utóbb, már misét mondott. A királyi engedmény fölhatalmazta őt javadalmai megtartására. Az egyházpártfogók előterjesztésére, a kiktől lelkészi hivatalát nyerte, szemtelen elbizottsággal felelt, s mig még a római katholikusoknak jól állottak dolgai, egy sületlen értekezést adott ki hitehagyása védelmére. De, nehány hónappal a forradalom után, számos gyülekezet jelenlétében fogadta őt megint kebelébe az egyház, a melyet elhagyott. Könnyes szemekkel olvasta »recantatio«-ját, s keserű kifakadásokat tőn a pápista papok ellen, a kiknek mesterkélései csábitották őt el.

Szintoly gyalázatosan viselte magát bizonyos Walker Abdiás. Éltes papja volt ez az angol egyháznak, s az oxfordi egyetemben tudósnak ismerték. Az utóbbi uralkodás alatt gyanú alatt állt, hogy pápistaságra hajlik, de külsőleg az államegyház hivének mutatkozott, s végre az

»University college« igazgatójává választották. Jakab trónralépte után csakhamar elhatározta Walker elvetni az álarczot, a melyet addig viselt. Kimaradt az angol egyház istentiszteletéről, s néhány általa elcsábitott társával naponként misét hallgatott saját lakásán. Az új államügyvéd mindjárt eleinte egy okiratot adott ki, mely fölhatalmazta Walkert és a kiket ő megtéritett, hogy hitszakadásuk mellett is, megtarthassák javadalmaikat. Azonnal mesterembereket hoztak, hogy két egymásbanyuló lakból imatermet csináljanak. Néhány hét mulva a kat. szertartásokat egész nyilvánossággal végezték az »University college«-ben. Egy jézsuitát szállitottak be káplánnak. Sajtót állitottak föl, királyi engedély mellett, római katholikus értekezéseket nyomtatni. Harmadfél évig ostromolta Walker a protestantismust a hitehagyott egész dühével: de midőn fordult a koczka, megmutatta, hogy nincs bátorsága vértanú lenni. Az alsóház sorompói előtt feleletre vonták magaviseletéért, s olyan alávaló volt, hogy azt állitotta, soha sem hagyta el vallását, hogy szivéből soha sem helyeselte a római egyház tanait, s hogy soha sem kisértett meg valakit azon egyház kebelébe téríteni. Aligha érdemes volt megszegni a törvény és adott szó legszebb kötelezettségeit, hogy ily megtérteket szerezzenek.

Rövid időn megint tovább ment a király. Sclater és Walker csak arra nyertek engedélyt, hogy, miután pápistákká lettek is, megtarthassák javadalmukat, a melyet még protestans korukban kaptak. A fenálló egyházban ez egyház eskütt ellenének adni magas tisztet, sokkal merészebb megsértése volt a törvényeknek és királyi szónak. De Jakab semmit sem tartott igen merésznek. A »Christchurch« dékánsága megürült. Ez állomás, mind méltóság,

mind jövedelem tekintetében, az oxfordi egyetem legmagasb tisztségei közé tartozott. A dékán sokkal számosabb előkelő származású és nagyobbreményű ifjúság kormányával volt megbizva, mint bármely más főiskolában. Egyszersmind székesegyház főnöke volt. Mindkét mivoltában szükségkép az angol egyház tagjának kellett lennie. Minda mellett Massey János, kiről tudva volt, hogy a római egyház tagja s kinek minden érdeme abban állott, hogy a római egyházhoz tartozik, alkalmaztatott a fölmentési jog erejénél fogva; s a Krisztusegyház falain belül csakhamar egy oltárt lepleztek föl, a melynél naponként misét tartottak. A király mondá a pápai követnek, hogy Cambridgeben is mihamar annak kell történnie, a mi Oxfordban történt.

Ez azonban csak kis baj volt ahhoz képest, a mitől a protestansok méltán félhettek. Igen is valószinűnek látszott, hogy az angol egyház összes kormányzata rövid időn halálos ellenei kezére kerül. Három nagy püspökség ürült meg nem rég, a yorki, chesteri és oxfordi. Az oxfordi püspökséget Parker Samuelnek adták, egy élősdinek, a ki, ha ugyan vallása volt, a római egyházhoz tartozott, s csak azért mondotta magát protestánsnak, mert egy nővel volt megverve. »Bevallott katholikust ohajtottam volna alkalmazni, mondá a király Addához: de az idő még nem jött el. Parker jó indulattal van irántunk; közénk tartozik érzelemben; lassanként meg fogja téríteni papságát.« A chesteri püspökség, mely Pearson János halálával (egyaránt nagy név a hit- és nyelvtanban) megürült, Parkernél még aljasabb tányérnyalóra, Cartwright Tamásra ruháztatott. A yorki érsekség üresen maradt nehány évig. Minthogy helyes okot nem lehetett találni, miért maradt olyan

fontos hely betöltetlen, azon gyanu támadt, hogy a kinevezést csak addig halasztják, mig a király bevallott pápista fejére meri tenni a püspöksüveget. Valóban igen hihető, hogy csupán a pápa józan értelme és jó érzése mentette meg az egyházat e gyalázattól. Róma különös engedélye nélkül jézsuita nem lehetett püspök; s Inczét nem lehetett rávenni, hogy ilyen engedélyt adjon Péter atya részére.

Jakab nem is csinált titkot belőle, hogy minden hatalmát erélyesen és rendszeresen az államegyház megrontására törekszik forditani, a melylyel, mint annak feje, bir. Nyiltan mondá, hogy a gondviselés bölcs rendelésénél fogva a »fensőségi törvény« (the Act of supremacy) lehet az eszköz, a mely megorvosolja az általa okozott csapást. Henrik és Erzsébet olyan uralmat bitoroltak, a mely jogosan a szentszéket illeti. E hatalom örökösödési úton igazhitü fejedelemre szállott, a ki azt megőrzi a szentszék számára. A törvény őt hatalmazta föl az egyházi visszaélések megszüntetésére; s az első egyházi visszaélés, a melynek elejét veszi, azon szabadság lesz, a melyet az angol egyház saját vallása védelmére s a római tanok megtámadására veszen magának.

Azonban egy nagy akadályra talált. A reászállt egyházi felsőség távolról sem volt oly nagy és iszonyú hatalom, mint a melylyel Erzsébet, I. Jakab és I. Károly birt. A törvény, mely majdnem korlátlan ellenőrzési jogot adott a koronának az egyház fölött, bár forma szerint soha sem volt eltörölve, valóban sokat vesztett erejéből. A törvény maga fenállt; de nem valamely félelmes szentesités vagy erélyes eljárási rendszer kiséretében, s azért alig volt több holt betünél.

A törvény, mely visszaadta Erzsébetnek azt az egyházi hatalmat, a melyet atyja vőn magának s a melyről nővére lemondott, — egy záradékot foglalt magában, mely fölhatalmazta a fejedelmet, hogy az egyházi kihágások nyomozása, javitása és büntetése végett törvényszéket alakitson. E záradék erejénél fogva lőn a »főbizottság« (Court of High Commission) fölállitva. Ez itélőszék, több éven át, félelme volt a nemconformistáknak s Laud kegyetlen kormánya alatt félelem és gyülölség tárgya azokra nézve is, a kik leginkább szerették az államegyházat. Midőn a hosszú parliament egybegyűlt, a »főbizottságot« rendesen a legsérelmesebb dolognak tekintették a nemzet minden sérelmei közt. Minélfogva rögtön törvényt hoztak, mely nemcsak elvette a koronától a jogot, hogy úgynevezett »visitator«-okat nevezzen ki az egyház fölügyeletére, de eltörlött, különbség nélkül, minden egyházi törvényszéket.

A »visszaállitás« után a »cavalier«-ek, a kik ellepték az alsóházat, bármily buzgók voltak különben a királyi előjogok mellett, még nem feledték el a »főbizottság« súlyos zsarnokságát, és sehogy sem volt kedvök ujra föléleszteni egy annyira gyülölt intézményt. Egyszersmind ugy gondolták, és pedig nem ok nélkül, hogy a törvény, mely minden egyházi törvényszéket eltörlött, az országban, ha nem gondoskodnak valamiről, a mit helyébe tegyenek, komoly ellenvetésre adna alkalmat. Ehhezképest eltörölték azt a törvényt, kivéve a »főbizottság«-ra vonatkozó részét. E szerint megint életbe léptek az ugynevezett »Archidiaconal«- és »Consistory-courts« az érseki szék (the court of Arches), s a »court of Peculiars« és »Delegates«: de a törvény, mely Erzsébetet fölhatalmazta, hogy biztosokat nevezzen ki »visitatori« hatalommal, nemcsak föl nem

élesztetett, sőt a leghatározottabb kifejezésekben nyilvánították, hogy teljesen el van törölve. Olyan világos volt tehát, mint bármely pontja az alkotmánynak lehetett, hogy Jakabnak nem volt joga, biztosokat nevezni ki, az angol egyház ellenőrzésére és kormányzására. De, ha ez igy állt, hiában hatalmazta őt föl, nagy szavakban, a »fensőségi törvény«, hogy hozza helyre, a mi nem jól van azon egyházban. Csak oly megszorító gépezet, minőt a hosszú parliament lerombolt, kényszeríthette az angol papságot, hogy az angol egyház tanai és fegyelme lerontásában eszközei legyenek. Azért már 1686 aprilban föltette magában, hogy új »főbizottságot« alkot. E szándok nem hajtatott mindjárt végre. Minden minister ellenezte, a ki nem adta magát Franciaország és a jézsuiták kezébe. A törvénytudók a törvény botrányos megsértésének tekintették azt, az egyházférfiak az egyház egyenes megtámadásának. Talán tovább fogott tartani a tusa, ha egy esemény nem jő közbe, a mely sértette a király büszkeségét s fölingerelte dühét. Mint egyházfőnök, meghagyta az államegyház papságának, hogy minden vitás hittani pontok érintését kerüljék beszédeikben. E szerint, mig a római kath. vallás védelmére minden vasárnap és ünnepnap beszédeket tartottak a királyi paloták falai közt, az államegyháznak, a nemzet nagy többsége vallásának, tilos volt saját tanait fejtegetni és ótalmazni. Az összes papi rend föltámadt ez igaztalanság ellen. Sherlock Vilmos, egy kitünő tehetségü lelkész, a ki élesen irt a whigek és dissenterek ellen, s a kormány által a »Temple« előljáróságával s nyugdíjjal jutalmaztatott, — volt egyik, a ki mindjárt eleinte magára vonta a király nem tetszését. Elvonták nyugdiját és szigoruan megfeddették. Sharp János, norwichi dékán és st. giles's in fields-i

pap, csakhamar még nagyobb sérelemre adott okot. Tudós és buzgó kegyes ember, nagyhirű egyházszónok és példás lelkipásztor volt ez. Politikai tekintetben, mint legtöbb társa, tory volt, s csak nem rég királyi káplánná neveztetett ki. Névtelen levelet kapott, állitólag hivei egyikétől, a kit a római kath. hittan okoskodásai hitében megingattak, s ki igen szeretne meggyőződni, hogy az angol egyház Krisztus igaz egyházához tartozik-e. Ilyen fölhivásra egy lelkész sem tagadhatta meg a választ, ha legkisebb vallásos kötelességérzettel bir, s tudja, mivel tartozik állásának. Következő vasárnap lelkes beszédet tartott Sharp a római szék nagy hangú követelései ellen. Némely kifejezéseit nagyitva, eltorzitva vitték meg a Whitehallba a hirhordók. Hamisan állitották, hogy megvetéssel szólott azon hittani értekezésekről, a melyeket az elhúnyt király szekrényében találtak, s a melyeket a mostani király tőn közzé. Compton, londoni püspök, parancsot kapott Sunderlandtól, hogy függeszsze föl Sharpot, addig is, mig a király további akaratáról nem értesül. A püspök nagy zavarba jött. Utóbbi magaviselete a lordok házában mélyen sértette az udvart. Nevét már kitörölték a titkos tanácsosok sorából. Már fölmentették a királyi kápolnában való szolgálat alól. Nem örömest viselte volna magát ujabban kihivólag: de a mit tőle kivántak, birói eljárás volt. Érezte, hogy igazságtalan, s a legjobb tanácsadók erősitették, hogy törvénytelen is egyszersmind, büntetéssel illetni valakit, a nélkül, hogy alkalmat adnánk védelemre. Mihezképest, a legalázatosabb hangon, a király elé terjesztette aggodalmait, s kéz alatt értesitette Sharpot, hogy az alatt ne lépjen szószékre. Bármily okszerűek voltak Compton aggodalmai, s bármily alázatos volt előterjesztése, Jakab mégis szertelen dühbe jött.

Milyen szemtelenség természeti jogra vagy tevőleges törvényre hivatkozni egy uralkodó nyilt parancsa ellen! Sharp feledésbe ment. A püspök lőn a kormány egész boszujának czélpontja. A király sajnosabban érezte, mint valaha, azon borzasztó eszköz hiányát, a melylyel egykor az ellenszegülő papokat fékezték. Bizonyosan tudta, hogy atyja kormánya ellen mondott nehány sértő szó miatt, minden egyházi méltóságától és tisztétől megfosztotta volna Vilmos püspököt a »főbizottság.« E borzasztó törvényszék fölelevenítése tervével jobban foglalkoztak, mint valaha. Juliusban azon hir riasztotta fel Londont, hogy a király, két határozott tartalmu törvény daczára, az egyház összes kormányát hét biztosra bizta. A kifejezések, a melyekben e biztosok hatósága meg volt irva, lazak s korlátlanúl kiterjeszthetők voltak. Minden főiskolát és gymnasiumot, azokat sem véve ki, a melyek magán jótevők adakozásából keletkeztek, az új hatóság hatalma alá rendeltek. Mindazon egyének, a kik egyházi vagy akadémiai alkalmazásból éltek, az oxfordi és cambridgei egyetem alkorlátnokaitól a legszerényebb állású oktatóig, a ki Corderiust tanította, királyi kegytől lettek függőkké. Ha e sok ezer közől valamelyik gyanúba jött, hogy olyasmit tett vagy beszélt, a mi a kormánynak nem volt inyére, magok elé idézhették a biztosok. S eljárásukban féket nem ismertek. Vádlók és birák voltak egyszersmind. A vádlott féllel másolatban nem közölték a vádat. Kihallgatták, faggatták. Ha nem felelt kielégítőleg, azt várhatta, hogy felfüggesztik hivatalából, kivetik abból, s képtelennek nyilvánitják jövőben minden alkalmazásra. Ha makacs volt, kirekeszthették az egyházból vagy, más szavakkal, megfoszthatták minden polgári jogtól, s bezárhatták egész életére. S ha a törvény-

széknek tetszett, az eljárás összes költségeiben elmarasztathatta őt, a mi által koldusbotra jutott. Fölebbvitelt nem engedtek. A biztosoknak utasitásuk volt, eljárni tisztökben, nem állván ellent semmiféle törvény, mely ez intézkedésekkel ellenkezik avagy ellenkezni látszik. Végre hogy mindenki meggyőződhessék, hogy fölelevenítni szándékszanak ama borzasztó törvényszéket, a melytől a hosszú parliament megszabaditotta a nemzetet, ugyanazon jelképes és hasonló föliratú pecséttel kellett az új törvényszéknek élnie, a milyen a főbizottságé volt *).

A korlátnok volt a főbiztos. Jelenléte és beegyezése minden eljárásnál szükséges volt. Mindenki tudja, mi jogtalanúl, szemtelenül és barbár módra járt el a rendes törvényszékeken, hol, bizonyos mértékben, Anglia tudvalevő törvényei mégis korlátolták. Könnyű volt belátni, mint viselendi magát olyan állásban, hol merőben tőle függött kényekedve szerint szabni az eljárási formákat és bizonyitási szabályokat.

A többi hat biztos közől három egyháznagy és három világi volt. Sancroft érsek neve állt legelől. Ő azonban teljesen meg volt győződve, hogy az itélőszék törvénytelen, hogy minden itélete semmis, s hogy részvéte által komoly felelősséget von magára. Ezért el volt határozva, nem engedni a királyi parancsnak. Mindazáltal nem olyan bátorsággal és őszinteséggel járt el ez alkalommal, mint két évvel utóbb, midőn végletekre volt szorítva. Elfoglaltatását és egészségtelen állapotát használta menekülési ürügyül.

*) A jelkép: rózsa és korona volt. E jelkép előtt az uralkodó neve kezdőbetűje; a másik oldalon R. betű. A pecsét fölirata volt: »Sigillum commissariorium regiae majestatis ad causas ecclesiasticas.«

A bíróság több tagjai, veté hozzá, sokkal tehetségesebb férfiak, hogysem őrá szorulnának. Ez őszinteséghiány nem volt illő az angol primáshoz ilyen körülmények közt; s a király neheztelését sem háritotta el azzal. Nem törölték ugyan ki Sancroft nevét a titkos tanácsosok sorából: de az egyház hiveinek halálos boszúságára, nem hivták őt meg többé a tanácsba. »Ha, ugymond a király, annyira beteg és el van foglalva, hogy nem mehet a bizottságba, csupa gyöngédségből föl kell őt menteni a titkos tanácsban jelenléttől.«

Nem talált a kormány hasonló nehézségre Crewe Náthánnál, a gazdag durhami püspöknél, a ki előkelő születésű volt, s oly magasra emelkedett, hogy maga sem kivánhatott többet, de aljas, hiú és gyáva ember volt. Ő lett a királyi kápolna dékánja, midőn a londoni püspököt számüzték a palotából. Az egyház-biztosi állás méltósága elkábitotta Crewe fejét. Hiában adták elő neki baráti a veszélyt, a mely mint törvénytelen itélőszék ülnökét érheti. Nem pirult azt felelni, hogy nem élhet a »király mosolya« körén kivül, s tombolva fejezte ki reményét, hogy neve élni fog a történetben, mely reményben nem egészen csalatkozott.

Sprat Tamás, rochesteri püspök volt a harmadik egyházi biztos. Olyan férfiu, a kinek tehetségét a maradék nem méltányolta eléggé. Szerencsétlenségére verseit fölvették a britt költők gyüjteményébe; s azoknak, a kik verseiből itélik meg, szolgalelkü utánzónak kell őt tartaniok, a ki Cowley bámulatos tehetségének egyetlen szikrája nélkül, majmolta, a mi legkevesbbé volt dicséretes Cowley modorában: de a kik Sprat prózai irataival ismeretesek, egészen másként itélnek tehetsége felől. Nagyon hatalmában volt nyelvünk, s ékesbeszédü volt, mint szónok, vitatkozó és történetiró. Erkölcsi jelleme kevesbbé szigorú itélet alá

esnék, ha olyan szent hivatású rendhez nem tartozott volna: mert a legroszabb, a mit róla mondhatni, hogy hanyag, fényűző és világfi volt: de e hibák, bár rendesen nem tartják irtóztatóknak világiakban, botrányosak egy főpapban. A yorki püspökség épen üres volt; Sprat remélte, hogy elnyerheti azt, s azért elfogadta az ülést az egyházi törvényszékben: de sokkal jobbszivű ember volt, hogysem kegyetlen lehetett volna; s elég esze volt átlátni, hogy egykor komoly felelősségre vonja őt a parliament s azért bár nem vonta meg közremunkálását, azon volt, hogy minél kevesebb ártalmat kövessen el, s minél kevesebb ellenséget csináljon.

A többi három biztos a főtárnok, az elnök lord s a King's Bench főbirája volt. Rochester, roszalva és zúgolódva bár, elfogadta a szolgálatot. Bármennyit kellett szenvednie az udvarban, nem hagyhatta azt el. Bármint szerette az egyházat, nem áldozhatta fel azért fejér botját, ura kegyét, nyolczezer font évi fizetését s hivatala még több mellékjövedelmét. Azzal mentette mások s talán maga előtt is eljárását, hogy, mint biztos, sok roszat megakadályozhat, s hogy, ha ő vonakodik résztvenni, találnak embert helyette, a ki kevesebb rokonszenvvel van a protestans vallás iránt. Sunderland a jézsuita cselszövényt képviselte. Herbert nem rég adott szavazata a fölmentési jog tárgyában kezességül látszott lenni, hogy semmiféle szolgálat alól nem vonja ki magát, a mit a király kiván tőle.

Mihelyt megnyitotta a bizottság ülését, a londoni püspököt bíróság elé idézték. Megjelent. »Egyenes és határozott választ kivánok öntől, monda Jeffreys. Miért nem függesztette ön fel Sharp tudort?«

A püspök a megbizást ohajtotta látni, hogy tudja,

minő hatóságnál fogva kérdezik őt ekkép. »Ha, monda Jeffreys, ha ön kérdésbe meri vonni hatóságunkat, máskép bánok önnel. Mi a megbizást illeti, kétségkivül látta ön azt. Mindenesetre megláthatja egy fillérért bármely kávéházban.« A korlátnok szemtelen beszédén, mint látszik, megbotránkoztak a többi biztosok, s kénytelen volt némi ügyetlen szavakban magát menteni. Aztán visszatért a pontra, a melyből kiindúlt. »Ez, monda, nem olyan törvényszék, a hol irásban adatnak elé a vádak. A mi eljárásunk rövid útú, szóbeli. A kérdés igen egyszerű. Miért nem engedelmeskedett ön a királynak?« Nagy nehezen rövid haladékot s ügyészi védelmet nyert Compton. Midőn az ügyet meghallották, mindenki előtt tisztán állt, hogy a püspök csak azt tette, a mi kötelessége volt. A főtárnok, a főbiró és Sprat felmentésére szavaztak. A király haragra gyuladt. Ugy tetszett, hogy egyházi bizottsága is elhagyja, mint elhagyta parliamentje. Egyszerű választást tőn Rochester elé: vagy mondja bűnösnek a püspököt, vagy hagyja el a kincstárnokságot. Rochester elég nyomoru volt engedni. Comptont minden egyházi tiszttől felfüggesztették; s nagy egyházmegyéje gondjait biráira, Spratra és Crewere, bizták. Mindazáltal folyvást palotájában lakott s huzta jövedelmét; mert tudva volt, hogy a köztörvény ótalma alá adná magát, ha megfosztani kisérlenék őt világi javadalmaitól; s Herbert úgy nyilatkozott, hogy köztörvény szerint, a korona ellen hoznának itéletet. E tekintet némi várakozásra birta a királyt. Csak nehány hete, mióta a westminsterhalli törvényszékeket teremtményeivel töltötte be, hogy a fölmentési jogot illetőleg kedvező döntvényt (decision) hozzanak. Most ugy találta, hogy nem lesz képes kedvező döntvényt nyerni egyházi bizottsága eljárása

mellett. Ez oknál fogva elhatározta, hogy rövid időre az ellenszegülő lelkész szabad birtoka elkobzásával felhagy.

A nemzet hangulata valóban olyas volt, a mely őt habozásra indithatta. Nehány hónap óta folytonos gyorsasággal nőtt az elégületlenség. A római istentisztelet tartása sok ideig meg volt tiltva törvény által. Több nemzedéken át római katholikus lelkész nem is merte magát mutatni hivatalos minőségben. A szerzetesrend s névszerint a nyugtalan, ravasz jézsuiták ellen számos szigorú törvényt hoztak. Minden jézsuita, ki ez országba tette lábát, ki volt annak téve, hogy fölakasztják, fölnégyelik. Jutalmat tettek fejére. Nem részesült azon általános szabály jótékonyságában, hogy senki sem köteles magát vádolni. Kit gyanúba vettek, hogy jézsuita, kikérdezhették, s ha nem akart felelni, börtönbe küldhették egész életére. E törvények ugyan nem hajtattak szigorúan végre, ha csak némi különös veszélytől nem kellett tartani, s bár a jézsuitákat nem tartóztatták vissza, hogy Angliába ne jőjenek, mindazáltal átöltözést tőnek szükségessé. Most azonban minden álruhát ledobtak. A király egyházának megfontolatlan hivei, önmaga által bátoritva, kihivó negéddel daczoltak a törvényekkel, a melyek még kétségtelenül életben voltak, és az érzelmekkel, a melyek sokkal erősebb gyökeret vertek a nemzet kedélyében, mint bármely előbbi korszakban. Római katholikus kápolnák emelkedtek országszerte. Csuklyák, övkötelékek és olvasók egymást érték az útczákon, s elrémitették a népet, a melyből a vének sem láttak szerzetes ruhát a szinpadon kivül. Clerkenwell mellett, szent János régi kolostora helyén, zárda keletkezett. A ferenczrendiek a »Lincoln's Iron Fields«-en ütöttek tanyát. A karmelitákat a »city«-be szállitották. Egy Bencze-féle

barát-társulatot a saint James's palotában helyeztek el. A Savoy-ban*) téres lakot épitettek a jézsuitáknak, egyházzal és iskolával. Az ügyességet és gondosságot, a melylyel azon atyák, több nemzedéken át, vitték az ifjuság nevelését, önkénytelenül elismerték a legbölcsebb protestansok is. Bacon a jézsuita collegiumokban követett oktatásmódot a legjobbnak nyilvánította, a mely addig ismeretes, és hő szavakban fejezte ki sajnálkozását, hogy oly bámulatos erkölcsi és értelmi fegyelmi rendszer oly romlott vallás érdekeinek előmozdítására szolgál. Nem látszott hihetlennek, hogy a savoyi új főiskola, királyi pártfogás alatt, félelmes vetélytársa lehet az etoni, westminsteri és winchesteri nagy alapitványoknak. Valóban, mihelyt az iskola megnyilt, négyszázra ment a tanulók száma, kiknek mintegy fele protestans volt. A protestans növendékektől nem kivánták, hogy misét hallgassanak; de nem lehetett kétség, hogy az ügyes tanárok, a kik magukat a római kath. egyháznak szentelték, s járatosak voltak a mesterségben, mint kell megnyerni az ifjúság bizalmát és vonzalmát, sokakat meg fognak téríteni.

E dolgok miatt izgatottság támadt a tömegben, a melyet mindig jobban felindítnak érzéki benyomások, mint a mi ez észhez szól. Ezer meg ezer faragatlan és tudatlan ember, a kik előtt a fölmentési jog és egyházi bizottság értelem nélküli szavak voltak, irtózással és boszúsággal szemlélte, a jézsuita collegiumot emelkedni a Temze partján, a kámzsás és csuklyás barátokat fel- s alájárni a »Strand«-on s ájtatos népet tolongani oly egyházak ajtai körül, hol faragott képeket imádnak. Az ország némely részein

*) A már nem létező Savoy palotától, a Temze balpartján.

lázadás tört ki. Coventryban és Worchesterben erőszakosan szakasztották félbe a római katholikus istentiszteletet. Bristolban mint mondák, a tisztviselőség izgatására, istentelen és illetlen látmányt mutatott a tömeg, a melyben egy bohócz személyesítette szűz Máriát, s egy ostyadarabot bucsúmenettel meghordoztak. Az őrhadnak kellett eloszlatni a tömeget. A tömeg, mely ott mindig a legizgatottabb volt az országban, ellenállott. Összeverekedtek, s veszélyes sebesülések történtek. Nagy volt az izgatottság a fővárosban, s még nagyobb a tulajdonkép ugynevezett »city«-ben, mint a Westminsterben. Mert a westminsteri nép már meg szokta látni a római kath. követek magán kápolnáit: de a cityt, emberek emlékezetére, még nem fertőztette bálványimádás. Most azonban a pfalzi választófejedelem követe a király biztatására, kápolnát állitott a Lime-streetben. A községtestület fejei, a kiket épen azért választottak meg, mert toryknak ismerték, tiltakoztak ezen eljárás ellen, a melyet, mint mondák, a legügyesebb hosszu ruhások (törvénytudók) tartanak. A polgárnagyot (lord mayor) a titkos tanácsba idézték. »Gondolja meg ön, mit cselekszik, mondá a király. Engedelmeskedjék nekem; s ne törődjék se a hosszú, se a rövid ruhás gentlemanekkel.« A korlátnok emelt szót s a szerencsétlen tisztviselőt megfeddette, egészen egy old baileyi ügyvéd módjára. A kápolnát megnyitották. Csakhamar az egész szomszédság mozgásba jött. Nagy tömegekben gyülekezett a nép a Cheapsiden, megtámadni az új miseházat. Sértegették a papokat. Egy feszületet hoztak ki az épületből s az egyházudvari kutra tették. A lord mayor jött lecsillapítani a tömeget, azonban: »le a faragott istenekkel!« kiáltásokkal fogadták. A mozgócsapatokat rendelték ki a tömeg elszélesztésére: de azok

osztoztak a közérzelemben; s zúgás hallatszott a sorokból: »lelkismeretünk szerint nem küzdhetünk a pápistaságért.«

A pfalzi választó-fejedelem, szintén őszinte és buzgó katholikus volt, mint Jakab, s miként ez, protestans nép uralkodója; de a két fejedelem igen kevéssé hasonlított egymáshoz érzelem és értelmiség tekintetében. A választófejedelem megigérte, tiszteletben tartani az egyházat, melyet birtokaiban talált. Szorosan megtartotta szavát, s némely papok megfontolatlansága miatt sem engedte magát erőszakos lépésre ragadtatni, a kik vallása iránti ellenszenvökben, megfeledkeztek olykor a tiszteletről, a melylyel személye iránt tartoztak. Sajnosan értette meg, hogy követének megfontolatlan eljárása szerfölött megbotránkoztatta London népét s a mi nagy becsületére szolgál, nyilvanította, hogy készebb a jogról, a melyre mint fejedelem igényt tarthat, lemondani, mintsem fölháborítsa egy nagy város csöndét. »Nekem is protestans alattvalóim vannak, irta Jakabhoz; s tudom mi ovatosan és gondosan kell eljárni hasonló helyzetben egy katholikus fejedelemnek.« Jakab a helyett, hogy köszönetet mondott volna ez emberséges és okos viseletért, nevetségessé tette a levelet az idegen követek előtt. Elhatározták, hogy az »elector«-nak, vagy akarja vagy sem, kápolnája legyen a citybèn, s hogy ha a nemzetőrség nem akarja teljesiteni kötelességét, helyette az őrhadat kell alkalmazni.

E zavarok igen ártalmas hatással voltak a kereskedésre. A németalföldi követ jelentette az Egyesült-államoknak, hogy a börzén megszünt az üzlet. A vámbiztosok hirűl adták a királynak, hogy a lime-streeti kápolna megnyitását követő hónapban a temzei kikötő jövedelme néhány ezer fonttal csökkent. Több »aldermann«, ki mint

buzgó királypárti, az új városi rendszer alatt alkalmaztatott, nagyon levén érdekelve városuk kereskedelme virágzásában, és se a pápistaságot, se a katonai eljárást nem szeretvén, benyújtotta lemondását. De a király föltette magában, hogy nem enged. Tábort ütött a hounslowi síkon, s ott, mindössze harmadfél mértföldnyi területen, tizennégy zászlóalj gyalogságot és harminczkét század lovasságot, összesen tizenháromezer embert, vont össze. Huszonhat ágyút, tömérdek fegyverrel és hadszerekkel szállítottak oda a cityn keresztül a Towerből. A londoniak e jelentékeny haderőre némi félelemmel tekintettek, a mit csakhamar csökkentett a megszokás. Ünnepeken kedvencz mulatságuk lőn a tábort látni menni. Egy roppant vásárnak tetszett e tábor. A muskétások és dragonyosok közt számos soho-squarei úr és úrhölgy, whitefriersi zsebelő és festett arczú nő, betegek hordozó székben, csuklyás és kamzsás barátok, inasok drága bérruhában, házalók, narancsárús leányok, pajkos suhanczok és bámész parasztok jöttek mentek szüntelen a sátrak hosszú sorai közt. Némely sátrakból részeg tivornyazaj hallatszott, másokból játékosok káromkodása. Csupán a főváros zajos előrészének tetszett az egész. A király, mint két évvel utóbb eléggé kitetszett, nagyon roszúl számított. Elfeledkezett a közelség sokszoros hatásáról. Londont félelemben hitte tarthatni hadserege által: de politikájának az lőn eredménye, hogy London érzelmei és nézetei hódították meg teljesen a hadsereget.

Valóban alig ütöttek tábort, s már a protestans és pápista katonák közti czivódásról beszéltek. Egy kis értekezés ily czim alatt: »Szerény és szives szózat minden angol protestanshoz a hadseregben«, ugyancsak elterjedt a katonák közt. Erélyes szavakban intette e mű irója a had-

sereget, hogy ne a misekönyv, hanem a biblia, Magna Charta és a »jogkérvény« ótalmára használja fegyverét. Az iró már magára vonta a hatalom nehezteléséét. Sajátságos jellem s tanúlságos története.

Johnson Sámuel volt neve. Pap az angol egyházból, s egykor Russel lord káplánja. Jonhson azok közé tartozott, a kiket halálosan gyűlölnek elleneik, s kevesbbé szeretnek, mint félnek szövetségeseik. Erkölcse tiszta, vallásos érzelmeiben buzgó, nem megvetendő tehetségű és tanúlmányú, itéletében gyönge, fanyar kedélyű, zavargó természetü volt, s végtelen makacs. Állása különösen gyűlöltté tette őt az egyeduralom buzgó hivei előtt: mert köztársasági szellemű pap valóban különös és igen természetietlen lény volt. Az utóbbi uralom alatt Johnson egy könyvet adott ki, ily czím alatt: Julianus apostata. E mű czélja volt megmutatni, hogy a IV. századbeli keresztyéneknek nem volt elvök az ellennemállás tana. Könnyű volt helyeket idézni Chrysostomusból és Jeromosból, a melyek azon angol papokétól, kik a »kirekesztési bill« ellen szónokoltak, merőben különböző szellemben voltak irva. De Johnson még tovább ment. Igyekezett föleleventni azt a gyűlöletes vádat, a melyet, igen közelfekvő okoknál fogva, Libanius Julian keresztyén katonái ellen emelt, s gyanittatta, hogy a nyíllövés, mely a császári renegátot érte, nem az ellenség, hanem a római hadsorokból, egy Rumbold- vagy Fergusontól jött. Tüzes vita támadt. Hevesen küzdöttek whigek és toryk bizonyos homályos sorok fölött, a melyekben nazianzi Gergely megdicsér bizonyos kegyes püspököt, a ki valakit meg akart fenyítni. A whigek vitatták, hogy e valaki a császár volt; a toryk, hogy legroszabb esetben is csak az őrhad kapitánya volt. Johnson feleletet irt meg-

támadóinak, a melyben nagy gonddal párhuzamot vont Julian és Jakab közt, ki akkor York herczeg volt. Julian, több éven át, iszonyt szinlelt a bálványozás ellen, holott szivében bálványimádó volt. Julian, a változásra gondolva, olykor tiszteletet mutatott a lelkismeret jogai iránt. Julian az igaz valláshoz hű városokat helyhatósági jogaik elvételével büntette. Juliant a hizelgők »igazságos«-nak nevezték. Jakabot egészen elhagyta türelme. Johnsont rágalmi pörbe fogták, elmarasztották s oly birságra büntették, a mit nem volt képes megfizetni. Tehát börtönbe vetették; s igen valószinűnek látszott, hogy fogsága csak életével végződik.

A King's Bench-ben azon szoba fölött, a melyben ő volt, egy más fogoly ült, kinek jellemével méltó megismerkednünk. Hugh Speke volt ez, bizonyos jó házból való, de különösen aljas és romlott természetű fiatal ember. A gonoszság s előszeretete a sötét és tekervényes utak iránt majdnem az őrülésig hágott. Zavart okozni, a nélkül, hogy őt fölfedeznék, volt legjobb foglalkozása és időtöltése; s ritka ügyességgel birt, becsületes rajongókat rideg roszlelkűsége eszközéül fölhasználni. Megkisérlette ő, bábjai egyike által, Károlyra és Jakabra háritani Essex herczegnek a towerben meggyilkoltatását. Ez alkalommal rájöttek mesterkedésére; s bár sikerült, a gyalázatot nagy részben arra háritani, a kit bolonddá tett, maga sem menekült szárazon. Fogságban ült; de volt annyi vagyona, hogy kényelemben élhessen; s oly kevéssé ügyeltek rá, hogy képes volt rendes összeköttetésben állani pajtásai egyikével, a kinek titkos sajtója volt.

Johnson épen olyan ember volt, a milyen Spekenek kellett, buzgó és rendületlen, tudós és ügyes vitatkozó, s e

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

mellett együgyű mint a gyermek. »Szoros bensőség fejlett ki a két fogolytárs közt. Johnson sok éles és szenvedélyes értekezést irt, a melyeket Speke a nyomtatóhoz juttatott. Midőn a hounslowi téren tábort ütöttek, Speke rávette Johnsont, hogy egy szózatot irjon, mely a hadseregben czivódást támaszszon. Az iratot azonnal kinyomtatták. Sok ezer példányban lenyomatván, Speke szobájába vitték, honnan elterjesztették az egész országban, s különösen a katonák közt. Hasonló izgatás által szelidebb kormányt is szerfölött felboszantott volna, mint épen az angol kormány volt. Szoros nyomozást tőnek. Egy alárendelt ügynök, a kit a szózat terjesztésében használtak, azzal mentette meg magát, hogy Johnsont feladta; s Johnson nem azon ember volt, a ki Speke föladása által kivánt volna menekűlni. Törvényes nyomozást intéztek, s minden akadály nélkül megtörtént az elmarasztás. »Julian Johnson«-t, mint a nép nevezte, arra itélték, hogy háromszor állitsák szégyenpadra, s a Newgatetől a Tyburnig korbácsolják. A biró, sir Withins Ferencz mondá a vétkesnek, hogy hálát adhat az államügyésznek nagy szelidségéért, a ki ügyét fölségsértés gyanánt tárgyaltathatta. »Én senkinek sem tartozom hálával, felelé Johnson rendületlen. Minden bűnöm csak az, hogy az egyházat és törvényeket védtem; s megköszönjem, hogy megvernek, mint a kutyát, mig a pápista firkálók naponként büntetlenül sértegethetik az egyházat és törvényeket?« Olyan erélyesen mondá ezeket, hogy mind a birák, mind a koronaügyészek szükségesnek tartották magukat menteni, s tagadták, hogy olyan pápista iratok felől tudnának valamit, a minőkre a fogoly czélzott. Tüstént kivett zsebéből némely róm. kath. könyveket és csecsebecséket, a melyeket a király pártfogása mellett szabadon

árulnak, fölolvasta a könyvek czímeit, s egy olvasót dobott a királyi ügynök asztalára. »S most, kiálta hangosan, leteszem e vádat isten, e törvényszék s az angol nép elé. Meglássuk, a koronaügyész teljesíti-e kötelességét.«

Azt határozták, hogy a büntetés végrehajtása előtt, Johnsont le kell tenni a papságból. A főpapok, a kiket az egyházi bizottság a londoni egyházmegye gondjaival megbiztak, maguk elé idézték őt a sz. Pál székesegyházba. A mint e szertartáson átment, mély benyomást tőn sokakra. Midőn szent öltönyéből kivetkőztették, fölkiálta: »leveszik rólam ruhámat, mivel azon voltam, hogy önök a magokét megtarthassák.« Csupán az a formaság látszott neki roszul esni, midőn a bibliát kivették kezéből. Kissé erőködött megtartani a szent könyvet, megcsókolta azt s könyekre fakadt. »Nem tudnak önök, ugymonda, megfosztani a reményektől, a melyeket abból merítettem.« Tőnek némi kisérletet, hogy kinyerjék a vesszőzés elengedését. Egy róm. katholikus pap ajánlotta közbenjárását kétszáz font jutalomért. A pénzt összeadták; s a pap mindent elkövetett, de hiában. »Mr. Johnson, mondá a király, vértanúi szellemmel bir; hadd legyen azzá.« III. Vilmos, nehány évvel utóbb, egy dühös és rettenthetlen jacobitáról mondá: »Egyátalában vértanú akar lenni, s nem fog az lenni.« E két nyilatkozat magában elegendő, a két fejedelem sorsa között a nagy különbséget megfejteni.

Elérkezett a korbácsolás napja. Kilencz águ korbácsot használtak. 317 csapást tőnek; de a szenvedő meg sem pisszent. Utóbb mondotta, hogy borzasztó volt a fájdalom, de megemlékezett, mily türelemmel vitték a keresztet föl a kálváriára-hegyre, s annyira megerősítette e gondolat, hogy csak a hiu kérkedés gyanujától féltében nem

kezdett erős, vidor hangon, mintha az egyházban végezte volna istentiszteletét, zsoltárt énekelni. Bár kevesebb tulzással és türelmetlenséggel párosult volna e hőslelkűség.

Az angol egyház papsága közt nem talált Johnson rokonszenvre. Igazolni törekedett a fölkelést; sőt némileg a királygyilkolás jóváhagyására is czélzott; s azok, nagy ingerültségök daczára is, az ellennemállás tanához ragaszkodtak. De sajnosan és aggodalmasan szemlélték azon hit előhaladását, a melyet veszélyes balitéletnek tartottak, s mivel még gondolatától is irtóztak, hogy vallásukat fegyverrel ótalmazzák, férfiasan nyultak más nemű fegyverekhez. A pápistaság tévelyei ellen szónokolni, kötelességi és becsületbeli pontnak tekintették. A londoni papok, a kik, tehetségre és befolyásra nézve, kétségtelenül élén álltak az összes papságnak, oly példát adtak, a melyet derekasan követtek társaik országszerte. Ha csak nehány merész ember vette volna e szabadságot, bizonyára tüstént az egyházi bizottság elé idézték volna; de alig volt lehetséges oly kihágást büntetni, a melyet ezer meg ezer pap követett el minden vasárnap, Berwicktől Penzanzeig. A fővárosi, oxfordi és cambridgei sajtónak soha sem volt nyugta. A törvény, mely birálat alá vette az irodalmat, nem vetett komoly akadályt a protestans vitázók törekvései elé; mert gondoskodva volt benne a két egyetemről, s szabad volt a canterburyi érsek által engedélyezett hittani munkák kiadása. Minélfogva nem állt a kormánynak hatalmában, az államegyház védőit elhallgattatni. Számos, rettenthetlen s jólrendezett hadat képeztek azok. Ékesbeszédű szónokok, ügyes vitázók s az atyák irataiban, és az egyházi történet minden részében mély jártasságu tudósok voltak köztök. Némelyek közölök utóbb egymás ellen fordították félelmes

fegyvereiket, a melyeket a közös ellenség ellen használtak, s heves czivódásuk és tomboló elbizottságuk szégyent hozott az egyházra, melyet megmentettek. De akkor egyesült hadsort képeztek. Az előharczosok közt szilárd és ügyes »veteran«-ok tüntek föl, Tillotson, Stillingfleet, Sherlock, Prideaux, Whitby, Patrik, Tenison, Wake. Az utócsapat a legkitünőbb hittudorokból állt. Az ujonczok közt, kiket Cambridge állitott ki a csatatérre, különösen a nagy Newton egyik növendéke, Wharton Henrik, tünt föl, kinek kora halálát nem sokára pótolhatlan veszteségnek tekintette a tudományokra nézve minden párt. Nem kevesbbé büszke volt Oxford egy Atterbury Ferencz nevü ifjúra, kinek nagy tehetsége, mely először e tusákban mutatkozott, utóbb negyven eseménydús éven át nyugtalanitotta az államot és egyházat. Ily férfiak fejtegették a protestansok és pápisták közt fenforgott kérdéseket, majd népies nyelven, hogy a gyermekek és nők is megérthették, majd a legélesebb okoskodással s roppant tudományos ismerettel. Bőségesen taglalták a szent szék igényeit, a hagyományok tekintélyét, a tisztitótüzet, átváltozási tant, az áldozó misét, az ostya imádását, a kehely elvonását a világiaktól, a gyónást, vezeklést, bünbocsánatot, az utósó kenetet, a szentek és képek imádását, papi nőtlenséget, szerzetesi fogadást, a sokaság előtt idegen nyelven tartott istentiszteletet, a római udvar romlottságát, a »reformatio« történetét, a főfő hitujitók jellemzését. Számos képtelen legendát forditottak olaszból a szentek és ereklyék csodatetteiről, s ugy terjesztették a közönség elé, mint a papi csalás bizonyságait, mely ámulatban tartja a keresztyénség nagy részét. Az értekezések közől, a melyeket e tárgyban II. Jakab rövid uralma alatt angol papok kiadtak, kétségkivül sok elveszett. A mi

még nagy könyvtárainkban található, közel húszezer lapot tesz. *)

A római katholikusok nem engedék oda a győzelmet küzdelem nélkül. Egyikök, bizonyos Hills Henrik, a királyi udvar és kápolna nyomdásza lett, s a király Londonban egy nagy vállalat élére állította, a mely százanként adta ki a vallásos iratokat. Szintoly tevékenységet fejtett ki Walker Abdiás sajtója Oxfordban. De Bossuet bámulatos műveinek némi rosz fordításain kivül, valamire való mű nem jött ki az intézetekből. Egy értelmes és őszinte római katholikus sem tagadhatta, hogy egyháza védőit, tehetség és tudományosság tekintetében, teljesen legyőzték. Közölök a legügyesbek sem értek föl a harmadrendűekkel a másik oldalon. Ha volt is többeknek mondanivalójok, nem tudták, hogy adják azt elő. Vallásuk miatt ki voltak zárva az angol iskolákból és egyetemekből; s Jakab trónralépteig, nem is találták Angliát kellemes, sőt még biztos tartózkodási helynek sem. Mi miatt többnyire a szárazon éltek, s szinte elfeledték anyai nyelvöket. Ha szónokoltak, külföldi kiejtésök nevetésre indította hallgatóikat. Idegen szólásformák torzították előadásukat; s midőn ékesen véltek beszélni, tőlök kitelhetőleg utánozták azt a romlott rhetori irmodort, a melyet a mélyen hanyatlott olasz főiskolákban szépnek tartottak. Olyan vitázók, kik e hiányokban szenvedtek, ha az igazság mellettök volt, sem boldogulhattak férfiak ellenében, a kiknek irásmódját egyszerű tisztaság és kellem jellemezte kiválólag. **)

*) Derék gyüjtemény van a britt Muzeumban; Birch mondja, Tillotson életirásában, hogy Wape érsek nem volt képes minden e tárgyban megjelent munkáról teljes névsort készíteni.

**) Egy Pulton András nevű jézsuita maga bevallotta e hibáját; s fölhivta Tenisont, hogy latinul vitatkozzanak stb.

Nem irhatni le jobban, milyen helyzetben volt Anglia 1686-ban, mint a franczia követ szavaival. »Az elégületlenség, irta ő, nagy és általános: de még nagyobb veszélyektől tartanak s ez fékezi mindazt, a kinek van mit vesztenie. A király nyilván kifejezi örömét, hogy oly helyzetben találja magát, miszerint merész lépéseket tehet. Szereti, ha e tárgyban bókokat hall, szólt velem eziránt, s biztositott, hogy nem fog engedni.«

E közben az ország más részein nagy fontosságú események történtek. A püspöki rendszer protestans hivei Skócziában nagyon különböztek angol hitsorsosaiktól. A sziget délszaki részén az államvallás volt a nép vallása, s a kormány pártfogásától merőben különböző erőből merítette támaszát. Az őszinte »conformisták« sokkal számosabban voltak, mint a pápisták és protestans »dissenter«-ek összesen. Az alföldi népesség többnyire a presbyteri rendszerhez ragaszkodott. A főpapi rendszertől irtózott a skót protestansok nagy testülete, mint a mely az irás ellen van, s idegen intézmény. Knox tanitványai a nagy Babylon utálatos hagyományául tekintették azt. Fájdalmasan látta a nép, a mely egy Wallace és Bruce emlékezetével büszkélkedhetett, hogy Skóczia, mióta fejedelmei szebb örökségre tőnek szert, csak névszerint független immár. S a püspöki rendszer szoros kapcsolatban állt a közvélemény előtt midazon ártalmakkal, a melyeket húsz évi romlott és kegyetlen kormányzás hozott a nemzetre. E szerkezet mindazáltal, szük alapon s a borzasztó zivatarok közt ingadozva bár, feltartatott a polgári hatóság által, s komoly veszélyek idején az angol hatalom felé hajolt. A skót parliament törvényei telvék rendeletekkel, a melyek büntetéssel fenyegették mindazt, a ki bármely irányban kilépne a meg-

szabott körből. Knox idejében hoztak egy törvényt, egészen az ő szellemében, mely szerint olyan büntett volt misét hallgatni, a melyet harmadizben halállal büntettek. Egy ujabb törvény, a melyet Jakab sürgetésére hoztak, halállal fenyítette, a ki presbyteri gyülekezetben szónokolt, vagy csak szabad ég alatt is részt vőn ilyes összejövetelben. Az urvacsora nem volt, mint Angliában, a polgári képesség mértékévé aljasítva; de senki sem viselhetett bármely hivatalt, nem ülhetett a parliamentben, sőt nem is szavazhatott parliamenti tagra, mielőtt bizonyos nyilatkozványt nem irt alá, a melyben a legkeményebb kifejezésekben kárhoztatta mind a pápisták, mind a »covenant«-iak elveit.

A skót titkos tanácsban két párt volt, megfelelő a Whitehallban egymással tusázó pártoknak. Douglas Vilmos, Queensberry herczeg volt főkincstárnok, s nehány év óta első ministernek tekintették. Atyafiság, vélemény- és jellemhasonlat közel rokonságba hozta őt az angol főtárnokkal. Mindkettő tory volt: heves véralkatu és erősen elfogult mindkettő; egyaránt készek segítni urokat a polgári szabadság ellen bármely megtámadásban; s az államegyház őszinte hivei mindketten. Queensberry korán értesítette az udvart, hogy, ha ez egyházat illetőleg valamely ujitás volna tervben, abban ő nem vehet részt. Tiszttársai közt azonban nehányan szintoly elvtelenek voltak, mint Sunderland. Valósággal az edinburghi titkos tanács, egy századnegyed folytán, minden köz és magán bünök iskolája volt; s némely államférfiak, a kiknek jelleme itt képződött ki, oly sajátságos ércz szivvel és homlokkal birtak, a melyhez hasonlót a Westminsterben, még ama romlott korszakban is, bajos volt találni. A korlátnok, Drummond János, Perth gróf, és testvére, az államtitkár, lord Melfort

János föltették magukban, Queensberryt kitúrni. A korlátnoknak már kétségtelen igénye volt a király kegyére. Egy kis aczél hüvelycsavart hozott használatba, mely olyan szokatlan kint okozott, hogy még oly egyénektől is vallomást csikart ki, a kikre ő felsége kedvencz spanyol csizmáit hiában alkalmazták. De jól tudták, hogy még a barbárság sem oly biztos út Jakab szivéhez, mint a hitszakadás. Perth és Melfort tehát oly vakmerő aljassággal, a melylyel egy angol államférfiu sem remélhetett versenyezni, elhatározták elhagyni hitöket. Nyilvánították, hogy a II. Károly szekrényében talált iratok téritették mindkettőjöket az igaz hitre; s gyónni és misét hallgatni kezdettek. Mi kevés része volt a lelkismeretnek Perth hitváltoztatásában, eléggé tanusitotta nehány héttel utóbb, midőn azon egyház törvényei daczára, melyhez épen csatlakozott, saját unokatestvérét nőül vette, a nélkül, hogy házassági engedélyre várt volna. Mikor a jó pápa erről értesült, megvetéssel és boszusan — mi oly jól illett hozzá — mondta, hogy ez különös neme a megtérésnek. De Jakabot könnyebb volt kielégiteni. A hitehagyottak jelentették magokat a Whitehallban, s akkép biztositotta őket Jakab kegyéről, hogy már egyenes vádakkal mertek föllépni a kincstárnok ellen. E vádak azonban annyira kiáltólag hiábavalók voltak, hogy a király kénytelen volt a vádlott ministert fölmenteni; és sokan azt hitték, hogy a korlátnok magát rontotta meg, midőn oly roszlelkű hévvel volt megrontandó vetélytársát. Voltak azonban kevesen, a kik alaposabban vélekedtek. Halifax, a kivel Perth némi aggodalmait tudatta, gúnymosolylyal felelé, hogy nincs mitől tartson. »Légy nyugodt, uram; a te hited megtart téged.« Helyes volt a jóslat. Pert és Melfort ugy tértek vissza

Edinburghba, mint honuk valódi kormányfejei. A skót titkos tanács egy másik tagja, Stuart Sándor, Murray gróf, a »kormányzó« utóda és örököse, elhagyta a vallást, a melynek az ő nagyméltóságu öcscse volt főfővédője, s a római egyház hivének nyilvánította magát. Bármennyire buzgólkodott is mindég Queensberry a királyi jogok mellett, nem állhatott meg oly vetélytársak ellenében, a kik ily áron akarták az udvar kegyét megszerezni. Folyvást bántalmaknak és megaláztatásoknak volt kitéve, mint a minők, ugyanez időtájban, el kezdték keseríteni barátja, Rochester életét. Királyi rendelményeket adtak ki, a melyekben a pápisták fölhatalmaztattak hivatalviselésre, a törvényes eskü nélkül. A papságnak szorosan meghagyták, hogy ne említsék a római kath. vallást beszédeikben. A korlátnok a maga fejétől meghagyta, a titkos tanács nevében, azon nehány nyomtatónak és könyvárusnak, a kik akkor Edingburghban voltak, hogy egy munkát se adjanak ki engedélye nélkül. Látható volt, hogy e rendelet a protestans értekezések terjedését akarta megakadályozni. Egy becsületes könyvárus mondá a hirüladóknak, hogy egy könyv van szekrényében, mely ugyancsak kikel a pápistaság ellen, s kérdé, szabad-e azt árulnia. Látni akarták; s ő előmutatta a biblia egy példányát. Egész szállitmány kép, olvasó, feszület és füstölő edény érkezett Leithbe, lord Perth címe alatt. E czikkek behozatalát sokáig törvénytelennek tartották; most azonban a vámhivatalnokok átbocsátották a »babonás« öltönyöket és csecsebecséket. Rövid időn tudomásra lőn, hogy pápista kápolnát állitottak a korlátnok házában, s rendesen misét tartanak abban. A tömeg fölkelt. A palotát, hol a bálványozó szertartásokat tartották, hevesen megtámadták. A vasrostélyzatot kiszag-

gatták az ablakokból. Lady Perth-et s nehány barátnéját sárral dobálták. Egy lázadót elfogtak, s korbácsolásra ítélte a titkos tanács. Pajtásai megszabadították, s megverték a hóhért. A város egész éjjel zavarban volt. Az egyetemi tanulók a tömegbe vegyültek s izgatták a sokaságot. Hő lelkű polgárok ittak a tanulók egészségeért s a pápisták vesztére, s bátorították egymást a hadsereggel szemben. A sereg már fegyverben állott. Ott voltak különösen Claverhouse dragonyosai, a félelem és gyülölség eme tárgyai Skóciában. Kőzáporral fogadták őket, mely egy tisztet megsebesített. Tüzet parancsoltak; s nehány polgár elesett. Komoly volt a zavar; de a két Drummond, az elkeseredés és sértett hiúság hevében, rendkivül nagyította azt. Queensberry megjegyezte, hogy jelentéseikből azt hinné az ember, a ki tanúja nem volt a zavargásnak, oly borzasztó lázadás dühöngött Edinburghban, mint a melyet Masaniello támasztott. Azok viszont nem csak azzal vádolták a kincstárnokot, hogy kisebbíti a lázadók bűnét, hanem hogy maga is előkészítette azt, s mindent elkövettek, hogy bizonyságot szerezzenek ellene. Egynek a kolomposok közől, a kit elfogtak, kegyelmet ajánltak, ha azt vallja, hogy Queensberry vette őt rá; de ugyanazon hitbuzgalom, mely a szerencsétlen foglyot vétkes erőszakra vitte, nem engedte, hogy hamis váddal vásárolja meg életét. Őt és több bűntársát fölakasztották. Egy katonát, a kit azzal vádoltak, hogy, a zavargás alatt, kiáltotta: szeretne egy pápistát kardjával átszúrni, agyonlőttek; s Edinburgh megint csöndes lőn: de a bünhödötteket vértanúknak tekintették; s a pápista korlátnok halálos gyülölség tárgya lett, a mely nem sokára teljes boszút vőn.

A király nagyon fölindúlt. Akkor vette a lázadás

hirét, midőn a királyné, a jézsuiták segélyével, épen diadalát ülte lady Dorchester és szövetségesei fölött. Hadd lássák, ugymonda, a békétlenek, hogy az ellenszegülés által csak még határozottabbá teszik őt. Parancsolá a skót titkos tanácsnak, hogy a legnagyobb szigorral büntessék a büntettet, s ne kiméljék a spanyol csizmákat. A kincstárnok ártatlanságáról teljesen meggyőződöttnek mutatkozott, s nyájas szavakban irt e ministerhez: de a kegyes szavakat nem kegyes tettek követték. Rochester komoly előterjesztései daczára, ki alkalmasint saját sorsa mását látta rokonáéban, biztosság alá helyezték a skót kincstárt. Queensberryt nevezték ugyan főbiztossá, s egyszersmind a titkos tanács elnöke lőn: de bukása, ha megszakasztva is, csakugyan bukás volt. Egyszersmind az edinburghi vár kormányzóságából is elmozdították, s e jelentékeny állásban Gordon herczeg, római katholikus, lett utóda.

S majd egy levél jött Londonból, a mely teljesen kifejtette a titkos tanács előtt a király czéljait. Tudniillik, hogy a katholikusokat minden büntető s nemképességi törvények alól föl kell menteni, a »covenantiak« ellen pedig a legkérlelhetlenebb üldözést kezdjék. E terv erős ellenzésre talált a titkos tanácsban. Némely tagok nem örömest látták a fenálló törvények hatálya csökkentését. Mások, a kik némi enyhitéstől nem voltak idegenek, képtelenségnek tartották, római katholikusokat léptetni az állam legfőbb méltóságaiba, s még is fentartani a törvényt, mely halállal büntette a presbyteri gyülekezetek látogatását. A titkos tanács ennélfogva kevesbbé alázatosan felelt, mint szokott. A király válaszában élesen megfeddette kötelességökről megfeledkezett tanácsosait, s hármat közölök, Hamilton herczeget, sir Lockhart Györgyöt és Drummond táborno-

kot a Westminsterbe rendelte. Hamilton tehetsége és ismerete távolról sem volt ugyan olyas, a mi által alacsony sorsból magasra emelkedhetni, mindazáltal sok becsülendő volt Skóczia első peerjében. Lockhartot sok ideig első skót jogtudósnak, vitatkozónak és szónoknak tartották, s azzal a tekintettel is birt, melyet a nagy vagyon ad; mert olyan birtoka volt, a milyen akkor csak igen kevés skót nemesnek. Nem rég a »court of session« elnöke lett. Drummond, Perth és Melfort ifjabb testvére, volt a haderő parancsnoka Skócziában. Laz erkölcsű világfi volt ez: de némi becsületérzet, mely két testvérében hiányzott, nem hagyta őt hitehagyottá lenni. Honfitársai találó kifejezése szerint, mint rosz keresztyén, de jó protestans, élt és halt meg.

Jakab megörült azon készköteles hangnak, a melyen a három tanácsos szólt, midőn előtte először megjelentek. Igen magasztalólag szólt rólok Barilonnal, különösen magasztalta Lockhartot, mint a legügyesebb és legékesebben szóló skótot. Azonban csakhamar kevesbbé engedelmeseknek mutatkoztak, mint várható volt; s hire lőn az udvarnál, hogy a társaság, a melylyel Londonban érintkeztek, rontotta meg őket. Hamilton sokszor volt együtt az államegyház buzgó hiveivel; s tartani kellett, hogy Lockhardt, ki rokon volt a Warthon családdal, még roszabb társaságba jutott. Valóban természetes volt, hogy oly ország államférfiainak, a hol hosszas ideig csupán lázadás és orgyilkolás alakjában ismerték az ellenzést, s hol aljas szolgaiságnak tekintették mindazt, a mi szertelen düh nem volt, meg kellett ütközniök azon heves és makacs s mindamellett józan elégületlenségen, a mely Angliában annyira elharapódzott, s meglehet, hogy vérszemet kaptak, megkisérleni az alkotmányos ellenzést a király akarata ellen.

Készeknek nyilatkoztak ugyan tetemes segélyt adni a róm. katholikusoknak; de két föltétel alatt; először, hogy ugyanazon kedvezést a kálvinisták felekezetére is terjeszszék ki; másodszor, hogy a király ünnepélyesen kötelezze magát, hogy semmit sem kezd a protestans vallás ellen.

Mindkét föltétel nagyon ellenére volt Jakabnak. Mindazáltal némi vonakodás mellett, több napi szóviták után, beleegyezett, hogy némi engedélyt adjanak a presbyterieknek: de sehogy sem akarta nekik megadni mindazon szabadságot, a melyet hitsorsosai részére követelt. A második föltételről, melyet a három skót tanácsos javasolt, egyáltalában hallani sem akart. A protestans hit, ugymond, nem igaz hit; s nem akarja magát arra kötelezni, hogy egy hamis hit ellen nem él hatalmával. Soká tartott a szóváltás, s egyik párt részére sem lőn semmi eredménye.

Közelgett a skót rendek egybegyűlésére kitűzött határidő; s a három tanácsosnak el kellett hagynia Londont, hogy Edinburghban parliamenti tisztöket tehessék. Ez alkalommal ujabb sérelem érte Queensberryt. A közelebbi országgyűlésen lord főbiztosi méltóságban állott, s e minőségben a király fölségét képviselte. E méltóság, melynél nagyobbra skót nemes nem vágyhatott, most a hitehagyott Murrayra ruháztatott.

April 29-én gyült egybe a parliament Edinburghban. A királytól egy iratot olvastak föl. Intette a rendeket, hogy adjanak engedélyeket római katholikus alattvalóinak s kölcsönben szabad kereskedést ajánlott Angliával, s a politikai bűnösöknek közbocsánatot. A válaszfölirat készitésére bizottságot neveztek. E bizottság, bár Murray által volt kinevezve, s titkos tanácsosokból és udvaronczokból

állott, olyan válasziratot szerkesztett, mely tele volt ugyan alázatos és tiszteletteljes kifejezésekkel, mindazáltal kilátszott belőle a szándok, megtagadni a király kivánatát. A mi, mondának, ő fölsége kivánatait római katholikus alattvalóira nézve illeti, a rendek e részben annyira mennek, a meddig lelkismeretök engedi. E kifejezések távolról sem elégitették ki a korlátnokot; de be kellett azokkal érnie, sőt némi fáradságába került rávenni a parliamentet, hogy azokat elfogadja. Némely buzgó protestansok részéről ellenvetés történt a róm. katholikus hit említése ellen. Nem ismernek olyan vallást. Csak bálványozó »apostasia«-t, melyet a törvények szigorúan büntetnek, s a melynek hizelgő címeket adni nem illik keresztyén emberhez. Ilyen babonaságot katholikusnak (közönségesnek) nevezni, annyi mint általában föladni a Róma és a reformált egyházak közt fenforgó kérdéseket. A szabad kereskedési ajánlatot Angliával megbántásnak vették. »Atyáink, monda egyik szónok, hitvány aranyon eladák királyukat; s még most is rajtunk fekszik ez ocsmány üzlet gyalázata. Legalább ne mondhassák rólunk, hogy eladtuk istenünket.« Sir Fountainhalli Lauder János, a »College of Justice« egyik tanácsosa, ezen kifejezést ajánlá: »közönségesen ugynevezett római katholikusok.« »Gúnyolni akarja ön ő felségét?« kiálta föl a korlátnok. A bizottság készítette válasz átment; de nagy és tekintélyes kisebbség szavazott a javaslott kifejezések, mint igen udvariasak, ellen. Megjegyzék, hogy a városok képviselői, majdnem egytől egyig, a kormány ellen szavaztak. Eddig azon tagok alig jöttek tekintetbe a parliamentben, s rendesen előkelő nemesek bérenczeinek tartották őket. Most adták először jelét oly függet-

lenségnek, határozottságnak és egyetértésnek, mely az udvart nyugtalanította.

A válasz annyira nem tetszett Jakabnak, hogy még a »Gazette«-ben sem engedte kinyomatni. Csakhamar értésére esett, hogy a törvényt nem hogy elfogadták volna, a mint óhajtotta, de föl sem vették. A »lords of Articles«, a kiknek föladata volt a törvényczikkeket szerkeszteni, a melyek fölött aztán a rendek tanácskoztak, ő maga nevezte ki. De még ezek is ellenszegülést mutattak. Midőn egybeültek, a Londonból nemrég visszatért három titkos tanácsos állt az ellenzés élére a királyi akarat ellen. Hamilton egyenesen kimondá, hogy nem egyez abba, a mit kívánnak. Őszinte hű alattvaló; de van bizonyos határ, melyet lelkiismerete szab. »Lelkismeret! monda a korlátnok: a lelkiismeret üres szó, mely valamit vagy semmit sem jelent.« Lockhart, ki a nagy Lanarkmegyét képviselte a parliamentben, közbeszóla: »Ha, ugymond, a lelkismeret értelem nélküli szó, mindjárt más kifejezéssel cserélem föl, a melynek remélem, van értelme. A lelkismeret helyett tegyük Skóczia alaptörvényeit.« E szavakra tüzes vita támadt. Drummond tábornok, ki Perthmegyét képviselte, nyilvánitá, hogy egyetért Hamiltonnal és Lockharttal. A püspökök többnyire e részen voltak.

Világos volt, hogy Jakab még a »lords of Articles« bizottságában sem számolhat többségre. Boszantották és fölingerelték őt e hirek. Heves, fenyegető hangon beszélt, s büntette nehány engedetlen szolgáját, azon reményben, hogy a többiek vigyáznak magokra. A titkos tanácsból több tagot elbocsátottak. Többeket megfosztottak nyugdijaiktól, mi jövedelmök nagy részét tette. Sir Mackenzie György volt a legkitünőbb áldozat. Hosszas ideig »lord advocat« volt ez,

s oly nagy részt vőn a »convenant«-iak üldözésében, hogy rideg erkölcsű, istenfélő honfitársai közt Skóciában Claverhousenál nem sokkal különb hirben állott. Nem volt igen nagy jogtudós Mackenzie ; de tudományáról, eszéről és szónoklatáról sokat tartottak honfitársai; s egészen a londoni kávéházakig s Oxford csarnokaiba is eljutott hirneve. Törvényszéki beszédeinek maradványai tehetséges embernek tanusítják őt, pedig néhol eltorzitották azokat, a miket ő kétségtelenül ciceroi kellemnek tartott, az inkább mesterkélt mint szenvedélyt mutató közbevetések, s a gondos kiszélesitések, a melyekben melléknév melléknévre van halmozva. Először látszott most lelkében aggodalmasnak. Minélfogva, minden igénye daczára a kormány hálája iránt, megfosztották hivatalától. Visszavonult a vidékre, s csakhamar aztán Londonba ment, magát igazolni, de nem bocsátották a király szine elé. Mig a király ekkép félemlités által kisérlette megtörni a törvényszerkesztő bizottság tagjait, a nép szava állhatatosságra buzditotta őket. A korlátnok minden igyekezete sem gátolhatta meg, hogy a nemzeti érzelem szószéken és sajtó utján ne nyilatkozzék. Egy értekezés, a mely annyira merész és éles hangon volt irva, hogy nem merte senki kinyomtatni, kéziratban keringett. A másik fél iratainak sokkal kevesebb hatása volt, noha államköltségen terjesztették, s a kormány skóczíai védőit nagyhirű angol szövetséges támogatta, Lestrange, a kit Edinburghba küldöttek, s a ki ott a holyroodi palotában lakott.

Végre, háromheti viták után, eredményre jutottak a »törvényczikkek« lordjai. Csupán azt javasolták, hogy a katholikusoknak szabad legyen istent, büntetés félelme nélkül imádniok magánházakban; s csakhamar kitetszett, hogy e

rendszabályt, bármi távol volt attól, hogy a király kívánatinak és várakozásának megfeleljen, a rendek vagy általában elvetik, vagy csak nagy megszoritásokkal és módositásokkal fogadják el.

Mig a tusa folyt, Londonban nagy volt a feszültség. Nagy mohósággal nyeltek minden hirt, minden sort, a mely Edinburghból jött. Egy napon beszélték, hogy Hamilton engedett, s hogy a kormány minden pontot keresztül visz. Majd ugy értesültek, hogy az ellenzék szövetkezett s makacsabb mint valaha. A legelhatározóbb pillanatban rendelés ment a postahivatalnak, hogy a skócziai postát küldje a Whitehallba. Egy álló hétig egyetlen magán levelet sem osztottak ki a Twedden túlról. Korunkban a közlekedés ilyes megszakasztása egész szigetünket zavarba döntené: de akkor oly kevés volt a forgalom és levelezés Anglia és Skóczia közt, hogy a baj bizonyosan sokkal csekélyebb volt mint korunkban, ha az indiai posta olykor rövid ideig késik. Mivel az értesülés rendes csatornái ekkép bedugultak, a tömeg a Whitehall karzatain vizsgálta figyelmesen a király és ministerei hangulatát. Nagy megelégedéssel jegyezték meg, hogy minden tudósitásra, mely északról jön, mindinkább-inkább elkomorult a protestans vallás elleneinek tekintete. Végre, köz örömre, kijelentették, hogy vége a harcznak, hogy a kormány nem levén képes átvinni rendszabályait, a királyi főbiztos elhalasztotta a parliamentet.

Ha Jakab fogékonyság nélkül nincs vala minden tanulságra nézve, az események elegendő intésül szolgálhattak volna neki. Nehány hóval előbb a legalázatosabb angol parliament nem akarta tetszésének alávetni magát De a legkészségesebb angol parliamentet is független és rátartó gyülekezetnek tarthatni azon parliamenthez képest,

mely egykor Skóczián székelt; s a skót parliamentnek szolgai szelleme a legfőbb fokon, mintegy sűritett kivonatban, a »törvényczikkek« lordjai közt volt található. S még ezek is ellenszegültek. Tisztán állott, hogy mindazon osztályok, intézmények, a melyeket addig a fejedelmi hatalom legerősb támaszainak tartottak, ezentul szükségkép az ellenzéknek szolgálnak támaszul, ha a király esztelen politikájához ragaszkodik. Mindezen jelenségek azonban hiában voltak rá nézve. Mindezen előterjesztésre csak azt felelte: nem fog engedni, mert az engedmény rontotta meg atyját; s hajthatatlan nyakasságát zajosan megtapsolta a franczia követség s a jézsuita cselszövés.

Kijelenté most, hogy igen is kegyes volt, midőn kivánataira a skót rendek beegyezését kérte. Fölségi jogánál fogva nemcsak védheti pártfogoltjait, hanem meg is büntetheti, a kik ellene szegülnek. Bizott benne, hogy Skóczián egy törvényhatóság sem vonja kétségbe fölmentési jogát. Volt bizonyos skót »Act of supremacy«, mely a fejedelemnek oly fölügyelési jogot adott az egyház fölött, hogy azzal maga VIII. Henrik is beérte volna. Ezek folytán tömegestől bocsátott hivatalokra és méltóságokra pápistákat. A dunkeldi püspököt, a ki mint főrendi tag, ellenzéki szerepet vitt a parliamentben, önkényesen kitették székéből, s mást neveztek helyette. Queensberry minden hivatalából kiesett, s parancsot kapott, hogy Edinburghban maradjon, mig a kincstár számadásait, az ő igazgatása korából, meg nem vizsgálják és helyben nem hagyják. Mivel a városok követei voltak leginkább engedetlenek a parliamentben, elhatározták, teljes felforgatást hozni be minden kis város szerkezetében országszerte. Hasonló változás nemrég Angliában birói itéletek következtében történt:

Skóciában már elégnek gondolták a fejedelem egyszerű parancsát. A tisztviselők és városi tanácsosok választását általában megtiltották; s a király magához ragadta a hatósági főtisztviselők betöltése jogát. A titkos tanácshoz irt levélben tudatta szándokát, hogy róm. katholikus kápolnát állit Holyroodi palotájában; s rendelést adott, utasitsák oda a birákat, hogy a pápisták elleni törvényeket mind semmiseknek tekintsék, kegyvesztés büntetése alatt. Egyébaránt vigasztalta a püspöki rendszer protestans hiveit, biztositván őket, hogy bár védeni szándékszik ellenök a róm. kath. keresztyéneket, szintén védeni fogja őket a rajongó felekezetek támadása ellen. Ez értesitésre Perth a legszolgaibb szerkezetű fölterjesztést inditványozott. A titkos tanácsban már volt nehány pápista; a protestans tagokat, a kik még ott ültek, megingatta a király átalkodottsága és keménysége; s csak gyönge moraj hallatszott. Hamilton ejtett nehány szót a fölmentési jog ellen, a melyeket rögtön sietett szeliditeni. Lookhart mondá, hogy készebb fejét koczkáztatni, mint a korlátnok iratát aláirni, de oly ovatos susogással mondta ezt, hogy csak baráti hallhatták. Perth előadását, jelentéktelen módositással, elfogadták; s a királyi parancs engedelmességre talált; de a skót nemzet azon kisebb részét, mely által addig a kormány a többség felett uralkodott, borús elégületlenség szállotta meg.

Ha e zivataros uralom történetirója Irföld felé forditja szemeit, különösen nehéz és kényes föladat áll előtte. Vékony hamu-rétegen jár — hogy egy római költő szép hasonlatával éljek — a mely alatt még izzó láva terül. E szerencsétlen országban a XIX. századnak a XVII-dik gyászos örökséget hagyott a gonosz szenvedélyekből. Se Londonderry szász védői, se Limerich celta védői nem

bocsátották meg soha egymásnak a kölcsönös sérelmeket. Még napjainkban is több mint spártai gőg jellemzi, annyi nemes tulajdonok mellett, a győzők gyermekeit, mig a megvetés és gyűlölet vegyes helotai érzelme igen is gyakran föltünik a legyőzöttek gyermekeiben. Az ellenséges osztályok közől egyiket sem menthetni föl igazán a kárhoztatás alól; de a legsúlyosb kárhozat azon rövidlátó, nyakas fejedelmet éri, a ki, állásánál fogva, kibékithette őket, s minden hatalmát indulatosságuk tüzelésére forditotta, s végre harczba döntötte őket élethalálra.

A sérelmek, a melyeket hitsorsosai Irföldön szenvedtek, sokban különböztek azoktól, melyeket Angliában és Skócziában elháritni kellett. Az ir törvénykönyvben, a melyet utóbb azon sötét korszakba illő barbar türelmetlenség szennyezett, alig volt akkor egyetlen czikkely, s egy megszoritó czikk sem volt, mely a pápistákra, mint olyanokra, büntetést szabott volna. A szent György csatornán innen minden papnak kellett tartani, ha vagy egy megtértet a római egyház kebelébe fölvett, — hogy fölakasztják és négyelik. Tulnan nem lehetett ilyesmitől tartani. A mely jézsuita Dovernél partra szállt, fejével játszott; mig bizvást járhatott Dublin utczáin. Itt senki sem viselhetett hivatalt, sőt ügyvédi és tanitói pályán sem kereshette kenyerét, mielőtt a »fensőségi esküt« le nem tette : mig Irföldön egy köztisztviselő sem volt kénytelen ez esküt letenni, hacsak forma szerint rá nem parancsolták. Ez eskü által tehát senki sem volt kizárva hivatalból, a kit a kormány elő akart mozditani. Az ugynevezett »sacramental test« és az »átváltozási tan« elleni nyilatkozat nem volt ismeretes, s a parliament egyik háza sem zárt ki egy felekezetet se.

Az ir katholikus tehát oly helyzetben látszott lenni, a melyet angol és skót hitsorsosai irigyelhettek. Valósággal mégis szánandóbb és boszantóbb volt sorsa amazokénál. Mert bár nem üldözték, mint róm. katholikust, el volt nyomva, mint ir. Hazájában ugyanazon válaszfal, mely a hitfelekezeteket elkülönözte, választotta el a népfajokat; s ő a meghóditott, leigázott és megalázott fajhoz tartozott. Ugyanazon földön két, helyileg összevegyült, de erkölcsileg és politikailag elkülönzött népiség lakott. A vallászkülönbség távolról sem az egyedüli, s nem is a legfőbb különbség volt közöttök. Különböző volt származásuk. Különböző nyelveken beszéltek. Olyan éles ellentétben állt különböző nemzeti jellemök, mint bármely más két nép Európában. Különböző fokán állottak a polgárisultságnak. Két ilyen népiség közt kevés rokonszenv lehet; s a százados csapások és jogtalanságok erős ellenszenvet idéztek elő. A kisebbség oly viszonyban állt a többséghez, mint Hóditó Vilmos harczosai a szász parasztokhoz, vagy miként Kortez hada Mexico indiánjaihoz.

Ireknek hivták akkor kizárólag a celtákat s azokat a családokat, a melyek, bár nem celta eredetűek voltak, idő folytán celta szokásokat vettek föl. E népség, számra némileg kevesebb egy millionál, nehány kivétellel, a római egyházhoz ragaszkodott. Mintegy kétszázezer gyarmatos lakott köztök, büszkék szász vérökre s protestáns hitökre.

A számszerinti nagy túlnyomóságot bőven pótolta a másik oldalon a nagy értelmi fensőség, a nagyobb erély. Az angol települők, mint látszik, ismeret, erély és kitartás tekintetében általán véve inkább fölülmulták az anyahon népét, hogysem alatta álltak volna. A benszülött pórság ellenben szinte vad állapotban volt. Soha sem dolgoztak, ha

az éhség nem kinozta őket. Beérték olyan lakással, a mely boldogabb országban ólnak is rosz volt volna. A burgonya, melynek termesztése kevés ügyességet, szorgalmat avagy tőkét kiván, s melyet nem tarthatni el soká, — volt immár a köznép rendes tápszere. Igy táplált néptől nem várhatni szorgalmat és előrelátást. Csak nehány mértföldnyire Dublintól, a világon a legtermékenyebb és áldottabb földön, már nyomorú kunyhók tüntek fel az utazónak, a melyekből piszkos és félmeztelen barbarok bámészkodtak az átmenőre.

A benszületett jobbágiság nagy mértékben megtartotta születési gőgjét, de elvesztette azt a befolyást, mely a vagyon- és hatalomból ered. Földeiket Cromwell felosztotta hivei között. Egy részt ugyan ama roppant terűletből, a melyet elkobzott, a Stuartház visszahelyezése után, visszaadtak régi birtokosainak. De a nagyobb részt, törvény biztositéka mellett, megtartották az angol kivándorlók. E törvény egy századnegyedig volt életben; s annak ótalma alatt számtalan elzálogositás, beruházás, adás-vevés történt. A régi ir nemesség szétszóratott az egész világon. A száraz föld minden udvarában gyülöngtek a régi főnökök utódai. Azok a kifosztott tulajdonosok, a kik még szülőföldükön maradtak, bánkódtak veszteségeiken, visszaóhajtották a vagyont és méltóságot, a melytől megfosztattak, s szilaj reményekkel néztek uj forradalom elé. Az efféle egyént ugy tekintették honfiai, mint gentlemant, a kinek, igazság szerint, gazdagnak kellene lennie. Ritkán űzött valamely békes foglalkozást. A kereskedést sokkal roszabb forrásnak tekintette a fosztogatásnál. Olykor kalóz lett. Olykor, a törvény daczára, erőszakos vendégeskedésből élt, tudniillik családja régi bérlőit szállván meg, a kik, bármily nyomorult állapotban voltak, nem tagadhatták meg élelmök egy részét attól,

a kit még mindég törvényes uruknak tekintettek. A benszülött »gentleman«, a ki szerencsés volt valamit megtarthatni, vagy visszaszerezni birtokából, gyakran úgy élt, mint valamely vad törzs kis fejedelme, s az uralkodó fajtól szenvedett lealacsonyittatásokért azzal kárpótolta magát, hogy önkényesen kormányozta saját hűbéreseit, háremet tartott s naponként elbódította vagy elkábította magát erős italokkal. Politikai tekintetben jelentéktelen volt. Törvény ugyan nem zárta ki az alsóházból: de oly kevés kilátása lehetett ott ülésre, mint egy szines ember várhatta, hogy senatorrá választják az (amerikai) Egyesült-államokban. Valósággal a visszahelyezés óta csak egy pápistát küldtek az ir parliamentbe. Az egész törvényhozó és végrehajtó hatalom a gyarmatosok kezében volt; s az uralkodó faj hatalmát hétezer főnyi hadsereg tartotta fen, a melynek buzgalmára teljes bizalommal számolhatott, a mit angol érdeknek neveznek.

Szorosabb vizsgálat után ugy találnók, hogy se az irek, se az angolok nem képeztek teljesen hasonelmű testületet. A celta származásu irek és azon irek közt, a kik Strongbow és De Burgh harczosaitól származtak, nem szünt meg általában minden különbség. A »Fitz«-ek gyakran gunyolódásra vettek magoknak szabadságot az »O«-k és »Mac«ek ellenében; s az »O«-k és »Mac«-ek olykor gyülölséggel fizettek a gúnyért. Az előbbi nemzedék alatt az O'Neill-ek egyik hatalmasbika nem akarta az illő tiszteletet megadni egy régi norman származásu római katholikus urnak. »Mondják, hogy családja négyszáz év óta van itt. Mindegy. Gyülölöm a semmirekellőt, mintha csak tegnap jött volna.« Ugy látszik mindazáltal, hogy ilyes érzelem csak ritkán mutatkozott, s az ellenségeskedést, mely a

benszülött celták s az elfajult angolok közt soká dühöngött, utóbb azon tüzesebb ellenségeskedés váltotta föl, mely mindkét fajt elkülönzé az újabb és pedig protestans gyarmattól.

A gyarmatosok közt is voltak nemzeti és vallásos belviszályok. A többség angol volt; de jó sokan jöttek déli Skóciából is. A települők fele az angol egyházhoz tartozott; másik fele »dissenter« volt. De Irföldön a skótot és angolt erősen egybefüzte a közös szász eredet. Az államegyház és presbyteri rendszer hiveit szorosan egybefűzte a közös protestánsság. A gyarmatosoknak általában közös nyelvök, közös érdekök volt. Közös ellenség környezte őket, s csak közös elővigyázat és közös törekvés mellett lehettek biztosságban. Azon kevés büntetőtörvény tehát, a melyet Irföldön alkottak a protestans »nemconformisták« ellen, holt betű volt. Az államegyház legkonokabb hivének vakbuzgalma sem szenvedhette a kivitelt a szent György csatornán keresztül. Mihelyt Irföldre jött a »cavalier«, s ugy találta, hogy puritán szomszédainak szives és bátor segélye nélkül mind maga, mind családja rendkivül veszélyben forog, hogy meggyilkolják a pápista szegény legények, gyülölete a puritánság ellen, önkéntelenül is, enyhülni és enyészni kezdett. Tekintélyes férfiak tették a megjegyzést mindenik pártból, hogy a mely protestánst Irföldön torynak mondanak, mérsékelt whignek is megjárná Angliában.

A protestáns »nemconformisták« részökről, több türelemmel szenvedték, mint várni lehetett, a legképtelenebb egyházi szerkezet fölállitását, minőt a világ látott valaha. Négy érsek és tizennyolcz püspök pásztorkodott ötszörte kevesebb számu hivek fölött, mint a mennyi csak az egy londoni egyházmegyében lakott. A papok közől számosan

több egyházat birtak, s messze laktak hiveiktől. Némelyek szinte ezer font évi jövedelmet húztak javadalmaikból, a nélkül, hogy valamely egyházi tisztet teljesitettek volna. E szörnyü intézményt sokkal kevesbbé gyülölték az Irföldre települt puritánok, mint az angol eltérő felekezetek az angol egyházat. Mert Irföldön a vallásos szakadás alá volt rendelve a nemzeti különbségeknek; s a presbyteri, mig hittani szempontból kárhoztatnia kellett a felállitott papuralmat, némi kedvteléssel látta azt, ha ugy tekintette, mint saját nagy faja győzelmének költséges és ragyogó diadaljelét.

Az ir katholikusok sérelmei tehát majd semmiben nem hasonlitottak az angol róm. katholikusokéihoz. A lancashirei vagy straffordshirei római katholikusnak csak protestanssá kellett lennie; s azonnal minden tekintetben egyenlővé lett szomszédaival: de a munsteri és connaughti róm. katholikus, ha protestanssá lőn, sem szünt meg alávetett nép lenni. Mindazon bajok, a melyek alatt a róm. katholikusok Angliában szenvedtek, csak a szigoru törvényhozás eredményei, a miken segithet szabadelmübb törvényhozás. De azon két népiség közt, mely Irföldön lakott, oly egyenetlenség volt, a melyet nem a törvényhozás okozott, s nem szüntethette az meg. Az uralom, melyet e népiségek egyike a másik fölött gyakorolt, a vagyonosság uralma volt a szegénység, a tudományé a tudatlanság, s a polgárisultságé a miveletlenség fölött.

Ugy látszott, uralkodása kezdetén, teljesen meg volt Jakab győződve ez igazságokról. Irföld bajai, monda, nem a katholikusok és protestánsok, hanem az ir és angol közti különbségekből erednek. Eléggé világos volt, minő követ-

kezményeket kell vala vonni ez igaz föltétből; de saját és Irföld szerencsétlenségére nem fogta föl azokat.

Ha a nemzeti gyülölséget ki lehetett volna engesztelni, semmi kétség, hogy a vallásos ellenszenv, kegyetlen büntetőtörvények és »test act«-ok által nem élesztetvén, magától el fogott enyészni. Oly nemzeti gyülölség kiengesztelése, minővel az Irföldön lakó két népfaj viseltetett egymás iránt, szükségkép nem egykét év föladata. Mindazáltal olyan föladat, a melyre egy bölcs és jó fejedelem sokat tehet vala; s Jakab oly előnyökkel birt e munkához, a minőkkel elődei és utódai közől egy sem. Angol és egyszersmind róm. katholikus levén, félig az uralkodó, félig a meghóditett népfajhoz tartozott s azért különös hivatása volt közvetitői szerepre. S nem nehéz kijelölni az ösvényt, a melyet követnie kellett. Ki kellett mondania határozottan a fenálló birtokviszonyok sérthetlenségét, s olyképen kell vala kihirdetni e határozatot, mely az uj tulajdonosok aggodalmát teljesen megnyugtatta, s a régi birtokosok minden szilaj reményét megszüntette volna. Hogy a nagy birtokváltozáskor igaztalanságot követtek-e el vagy sem, az mindegy volt. Ez átruházás, lett legyen bár jogos vagy jogtalan, oly rég történt, hogy fölforgatása alapjaiban rázta volna meg a társadalmat. Minden igénynek határt kell szabni az időben. Harminczöt évi tényleges birtoklás s 25 öt évi olyan birtoklás után, a melyet a törvény ünnepélyesen biztositott, s számos bérlet, adásvevés, zálogositás stb. után, igen késő volt többé a jogczimeket kutatni. Mindamellett lehetett volna az ir »gentry« sérült érzelmei orvoslására s tönkrejutott vagyonviszonyai emelésére valamit tenni. A gyarmatosok szerencsés helyzetben voltak. Sokat javitották birtokukat épitkezés, telepités és ótalmi intézkedéseik által. Ne-

hány év alatt meg annyit hozott be földük; a forgalom élénkült; s az országos bevétel, mely mintegy 300,000 fontra ment évenként, bőségesen fedezte az ottani kormány költségeit, sőt felesleget adott, mit Angliába küldtek. Nem lehetett kétség, hogy a közelebbi parliament, a mely Dublinban egybegyűl, bár kizárólag az angol érdeket képviselendi azon királyi igéret viszonzásául, hogy ezen érdeket minden törvényes jogaiban pártolja, önként tetemes öszletet fogott volna megajánlani, a benszülött családok kármentesitésére, a kiket jogtalanul kifosztottak. Ily módon vetett véget korunkban a franczia kormány a vitáknak, ama roppant birtokkobzás ügyében, a minő soha sem történt Európában. S ez úton Jakab, ha leghübb protestáns tanácsosai szavára hallgat vala, nagy részben enyhithette volna a legfőbb bajt, a mely Irföldet sujtotta.

Ezt tevén, az ellenséges fajok kiengesztelésén kell vala munkálnia, részrehajlatlanul védve mindenik jogát, s fékezve mindenik kihágásait. Egyenlő szigorral kell vala büntetnie a benszülöttet, a ki szilaj féktelenségét követi, és a gyarmatost, a ki visszaél a polgárisodás hatalmával. A meddig a korona törvényes hatalma terjedt, — s Irföldön nagy kiterjedésű volt — senkit sem kell vala kizárni hivatalából származása vagy hite miatt, a kit jelleme és tehetsége alkalmassá tőn. Hihető, hogy a róm. kath. király, ki nagy jövedelmekkel korlátlanul rendelkezett, minden baj nélkül biztosithatta magának a római katholikus egyháznagyok és papok közremunkálását a kiengesztelés nagy munkájában. Sokat kellett volna mindazáltal hagyni az idő orvosló befolyására. A benszülött fajnak még el kelle tanulnia az ipart és szorgalmat, az élet mesterségeit s Anglia nyelvét. Nem lehet vala egyenlőség oly emberek közt, a

kik házakban és a kik ólakban laknak, emberek közt, a kik kenyeret esznek és azok közt, kik burgonyával élnek, emberek közt, a kik nagy bölcselők és költők nyelvén beszéltek, és azok között, a kik esztelen gőggel kérkedtek, hogy nem koptatják szájokat oly beszédmód fecsegésével, a melyen a »Tudományok fejlődése« s az »Elveszett paradicsom« van irva.*) De nem ok nélkül hihetni, hogy ha ez érintett szelid eljárást követi vala a kormány, lassanként minden válfalak el fogtak enyészni, s annyi nyoma sem volna többé azon ellenségeskedésnek, a mely átka volt Irföldnek, mint ama szintoly halálos gyülölségnek van, mely egykor a szászok és normanok közt dühöngött Angliában.

Szerencsétlenségre Jakab, a helyett hogy közvetitő volt volna, a legtüzesebb és türelmetlenebb pártember lőn. A helyett, hogy csillapitotta volna a két népiség szenvedélyeit, még nagyobb hőfokra gyulasztotta. Elhatározta, megfordítani az addigi viszonyt, s a protestáns gyarmatosokat vetni a pápista celták lábai alá. Az államegyházi tagság és az angol vér képtelenné tőn, előtte, mindenkit polgári és katonai alkalmazásra. Oly tervről gondolkozott, hogy megint elkobozza s újra fölloszsza a fél szigetet, s oly tisztán elárulta szándokát, hogy az egyik osztályt csakhamar rémülés szállta meg, a mit aztán hiában óhajtott megnyugtatni, s a másikban reményeket költött, a melyeket utóbb hiában óhajtott fékezni. Mindez azonban csak kis része volt bűnének és őrültségének. Fontolgatás után elhatározta, hogy nemcsak hazájuk teljes birtokába helyezi a benszülött ireket, hanem egyszersmind eszközökül használja őket, kényural-

*) O Neil szavaira céloz szerző. Lásd : Hibernia Anglicana I. köt. előszó.

mat állitani föl Angliában. Mi lett az eredmény, könnyű volt belátni. A gyarmatosok fajuk törhetetlen szilárdságával szegűltek ellen. Az anyahon magáévá tette ügyöket. Majd kétségbeesett harcz támadt. Koczkán állott mindkét részről, a mi csak becses a nép előtt: s nem kárhoztathatjuk igazságosan se az irt, se az angolt, hogy, e vég szükségben, engedett az önfentartás törvényének. Borzasztó volt a viszály, de röviden tartott. A gyöngébbnek engednie kellett. Szigoru sorsa lőn; s mindazáltal ha nem védhetni is, de menthetni a kegyetlenséget, a mint vele bántak: mert bár mindazt ki kellett állania, a mivel a zsarnokság sujthat, semmit sem szenvedett, a mivel önmaga nem akart sujtani. Az esztelen merénynek, a mely Angliát Irföld által akarta meghóditani, eredménye lőn, hogy az irek az angolok favágói és vizhordói lettek. A régi birtokosok, vissza akarván szerezni, a mit vesztettek, nagy részint elvesztették a mijök még maradt. A pápistaság pillanatnyi uralma egy sereg olyas kegyetlen törvényt idézett elő a pápistaság ellen, hogy az ir törvénykönyv a leggyalázatosb hirbe jött az összes keresztyénség előtt. Ilyen keserű gyümölcsöket termett Jakab politikája.

Láttuk, hogy egyik első tette volt, mihelyt királylyá lett, visszahivni Ormondot Irföldről. Ormond az angol érdekek élén állt azon országban: szilárd híve volt a protestáns vallásnak; s hatalma sokkal nagyobb volt, mint egy közönséges helytartónak, először mivel rang és gazdagság tekintetében legfőbb gyarmatos volt, s másodszor, mert nemcsak a polgári közigazgatásnak volt feje, hanem egyszersmind a haderő parancsnoka. A király akkor még nem akarta a kormányzást egészen ir kezekre bizni. Valóban ugy hallották őt nyilatkozni, hogy a benszülött alkirály mi-

hamar független fejedelem lehetne. Ez időszerint tehát elhatározta, megosztani a hatalmat, a melylel Ormond birt, s angol és protestáns helytartóra bizni az igazgatást, s ir és rom. katholikus tábornokra a sereg vezérletét. Clarendon volt a lord helytartó; a tábornok Tyrconnel.

Tyrconnel, mint már mondva volt, azon elfajult családok egyikéből származott, a melyeket általában Irföld benszülött népiségéhez számitottak. Olykor ugyan, elbizottságában, norman lenézéssel szólt a barbar celtákról: de valójában rokonszenvei egészen a benszülöttekhez vonzották. Gyűlölte a protestáns gyarmatosokat; s azok viszont gyülölséggel fizettek. Clarendon merőben különböző vonzalmakkal birt: de, hajlam, érdek és elv készköteles udvaronczczá tette őt. Gyáva lelkű volt; viszonyai zavarba jöttek; s szelleme mélyen át volt hatva azon politikai tanokkal, a melyeket akkor oly nagy serénységgel tanított az angol egyház. Azonban nem megvetendő képességgel birt; s jó király alatt, alkalmasint tekintélyes alkirály leendett.

Közel három évnegyed volt Ormond visszahivása és Clarendon Dublinba érkezése közt. Ez időközben a »lords Justices« testülete képviselte a királyt: de a hadi parancsnokság Tyrconnel kezében volt. Az udvar tervei lassanként kezdettek immár föltünedezni. Királyi rendelet jött a Whitehallból, hogy fegyverezzék le a népet. E rendelményt Tyrconnel szorosan végrehajtotta az angolokra nézve. Noha rablócsapatok háborgatták az országot, protestáns gentleman alig kaphatott fegyverengedélyt egy pár pisztolyra. A benszülött földnépe ellenben megtarthatta fegyvereit. Nagy volt tehát a gyarmatosok öröme, mikor végre, 1685. decemberben, Tyrconnelt Londonba hívták s Clarendont Dublinba küldötték. De mihamar kitűnt, hogy a

kormányt nem Dublinban, hanem Londonból vezérelték. Minden posta, mely a szent György csatornán átjött, hireket hozott, azon korlátlan befolyás felől, a melyet Tyrconnel az ir ügyekben gyakorol. Beszélték, hogy marquis, hogy herczeg, hogy a sereg főparancsnoka lesz, s őt bizzák meg a hadsereg és törvényszékek ujrarendezésével. Clarendont halálosan boszantotta, midőn ugy találta, hogy alárendelt tagja a közigazgatásnak, a melynek feje vélt lenni. Panaszolta, hogy bármit tesz, mindent hamisan adnak elő rágalmazói, s hogy az általa kormányzott országra vonatkozó legfontosb határzatokat hetekkel előbb elfogadják Westminsterben, közhirré teszik, megvitatják a kávéházakban, s száz meg száz magán levélben közlik, mielőtt a lord helytartóval valamit tudatnának. Saját személyes méltósága, ugymond, mit sem tesz: de nem kis dolog, ugymond, hogy a trón fölsége képviselőjét megvetés tárgyává teszik a nép előtt. Az angolokat páni félelem szállta meg, midőn ugy találták, hogy az alkirály, honfitársuk és protestans hitsorsosuk, nem képes őket azon átalomban részeltetni, a melyet tőle vártak. Keserű tapasztalásból kezdték megismerni, mit teszen alávetett osztálynak lenni. A benszülöttek örökös fölségsértési és lázadási vádakkal háborgatták őket. Ez a protestáns levelezésben állt Monmouthszal: az némi tiszteletlenséggel szólt négy öt év előtt a királyról, midőn a »kirekesztési« törvényt tárgyalták; s a legalávalóbb fajta emberek készek voltak minden vád mellett tanuságot tenni. A helytartó aggodalmát fejezte ki, hogy ha e dolgoknak véget nem vetnek, Dublin csakhamar hasonló rémuralom szinhelye lesz, a minőt Londonban láttak, midőn mindenkinek élete egy Oates és Bedloe kegyelmétől függött.

Nem sokára hivatalosan értesítette Clarendont Sunderland, hogy a király el van határozva, azonnal teljes változást hozni be Irföld katonai és polgári kormányzatába, s tüstént számos róm. katholikust alkalmazni hivatalokra. Ő felsége — volt kiméletlenül odavetve, — sokkal illetékesb tanácsosokkal értekezett e dolgok felől, mint a tapasztalatlan lord helytartó.

Mielőtt az alkirály e levél tartalmáról értesült, különböző utakon már Irföldre jött hire. Rendkivüli réműlet szállta meg a gyarmatosokat. Számra nézve kevesebben levén a benszülött népnél, valóban szánandó sors várt rájok, ha a benszülöttek, az összes állam-hatalommal, ellenök fegyverkezének; mitől ugyancsak tartaniok kellett. Dublinban levert ábrázattal mentek el egymás mellett az angol lakosok. A börzén megszünt az üzlet. Több földbirtokos hirtelen eladta jószágait, ahogy tudta, s Angliába küldte a pénzt. A kereskedők kezdték behajtani követeléseiket, s készültek fölhagyni az üzlettel. A közriadás csakhamar hatással volt a földjövedelemre. Clarendon az aggódó gyarmatosokba oly bizalmat akart önteni, a melyet ő maga sem érzett távolról sem. Biztositotta őket, hogy sértetlen marad tulajdonuk, s hogy bizonyosan tudja, miszerint a király el van határozva, fentartani a telepitési törvényt, mely biztosította birtokjogukat. De Angliába irt levelei egészen másként hangzottak. Még a királylyal is ellenkezésbe tette magát, s a nélkül, hogy kárhoztatta volna, hogy ő felsége római katholikusokat szándékszik alkalmazni, erős meggyőződését fejezte ki, hogy az alkalmazandó római katholikusok angolok lesznek.

Jakab száraz hidegséggel válaszolt. Nyilvánította, hogy nincs szándokában megfosztani földeiktől az angol

gyarmatosokat, de hogy sokakat közölök elleneinek tart, s ha annyi birtokot hagy ellenei kezében, annál szükségesebb, hogy a polgári és katonai kormányzat barátai kezében legyen.

Ehhez képest több római katholikust eskettek föl tanácsosnak; s rendelet ment a közigazgatási testületekhez, hogy a római katholikusokat részesítsék a helytartósági előnyökben. Több katonatisztet önkényesen megfosztottak tisztségétől és kenyerétől. Hiában szólalt föl a lord helytartó egy némelyik mellett, a kiről tudta, hogy jó katona és hű alattvaló. Régi »cavalier«-ek is voltak ezek közt, a kik hősileg harczoltak az egyedurságért, s tisztes sebhelyeket viseltek. Olyan emberekkel töltötték be helyeiket, a kiknek minden érdemök vallásukban állott. Az uj kapitányok és hadnagyok közől, mint mondák, némelyek tehénpásztorok, inasok sőt utonállók is voltak; mások annyira fasaruhoz valának szokva, hogy valóban különösen tipegtek topogtak lovagló csizmáikban. Az elbocsátott tisztek közől sokan holland szolgálatba léptek, s négy év mulva azt az örömet élvezheték, hogy utódaikat gyalázatosan átkergethették a Boyne vizén.

Clarendon zavarát és nyugtalanságát még növelték a hirek, a melyeket magán utakon vett. Megegyezése, tudta nélkül, készületeket tőnek, fölfegyverezni és szerelni azon ország összes celta népségét, a melynek névszerint ő volt kormányzója. Tyrconnel intézte a tervet Londonból; s egyháza nagyai voltak ügynökei. Minden pap utasitást kapott, hogy pontosan irja össze egyháza minden fegyverviselhető tagjait, s nyujtsa be püspökének az összeirást.

Hire járt immár, hogy Tyrconnel csakhamar rendkivüli és független hatalommal tér vissza Dublinba; s e hir

naponként növekedett. A lord helytartó, kit semmi méltatlanság nem birhatott rá, hogy fényes és jövedelmező állásáról lemondjon, nyilvánitotta, hogy egész alázattal enged a király tetszésének, s hogy mindenben hűséges és engedelmes alattvalónak fogják találni. Soha sem volt, ugymon semmi összeütközése Tyrconellel, s hiszi, hogy nem is fog lenni. Ugy látszik elfeledte Clarendon, hogy egykor ártatlan nővére becsületét aláásni szövetkeztek, s hogy abban Tyrconnelnek volt fegfőbb része. Épen nem olyas sérelem, a mit nemeslelkű ember könnyen megbocsáthat. De azon romlott udvarban az ilyes sérelmeket könnyen feledték és megbocsátották, nem keresztyéni nagy lelkűségből, hanem csupa alávalóságból s az erkölcsi érzet hiánya miatt. 1686. juniusban jött meg Tyrconnel. Csupán a hadsereg vezényletével volt megbizva: de utasitásokat hozott a királytól az igazgatás minden ágaira nézve, s egyszerre átvette a sziget valódi kormányzását Mindjárt megérkezése utáni napon nyilván kijelenté, hogy számos római katholikus tisztet kell alkalmazni, s a protestánsok elbocsátásával kell helyet csinálni. Fáradatlan buzgalommal járt el a sereg ujjáalakitásában. Az igaz, hogy egy fő hadi parancsnok teendői közől csupán erre volt alkalmas; mert, noha bátor volt a verekedésben és párbajban, semmit sem értett a hadi szolgálathoz. Az első szemlén, a melyet tartott, elárulta mindazok előtt, a kik közelében voltak, hogy nem tudja, mint kell fölállitani egy ezredet. Az angolokat kivetni s ireket hozni be: ez volt, előtte, minden hadügykezelés eleje és utója. Oly szemtelen volt, hogy a lord helytartó testőrsége kapitányát is lecsapta: s Clarendon az egész dolgot csak akkor tudta meg, midőn egy ismeretlen arczu római katholikust látott az államkocsi kiséretében. E

változtatás nem szoritkozott csupán a tisztekre. A hadsorokat egészen fölbontották és ujra alkották. Négy öt száz katonát vetettek ki csupán egy ezredből, azon ürügy alatt, hogy nem ütik meg a mértéket. De a legtapasztalatlanabb szem is egyszerre láthatta, hogy szebb és jobb termetűek voltak, mint utódaik, a kiknek vad és piszkos tekintete roszul hatott a szemlélőre. Az új tisztek parancsot kaptak, hogy egy protestánst se engedjenek besorozni. A toborzók, a helyett hogy vásárokon és nyilt helyeken, dobszó mellett, szedték volna az ujonczokat, mint régen szokták, a katholikusok búcsuhelyeit keresték föl. Nehány hét alatt több mint kétezer benszülöttet sorozott be a tábornok; s környezete állította, hogy karácsonra egy angol fajú sem lesz az egész seregben.

Hasonló önkényt és részrehajlást tanusitott Tyrconnel minden kérdésben, a mely a titkos tanácsban szóba jött. Keating János, a »Common pleas« főbirája, egy kitűnő képességű, becsületes és hű férfiu, igen gyöngéden megjegyzé, hogy teljes jogegyenlőségnél észszerűleg csak nem követelhet többet a tábornok saját egyházára nézve. A királynak, ugymond, nyilván az szándoka, hogy egy alkalmas embert se zárjanak ki közhivatalból, mivel pápista, s egy nem alkalmast se mozditsanak elő, csak azért, hogy protestans. Tyrconnel azonnal szitkozódni, mocskolódni kezdett. »Nem tudom, mit mondjak rá; részemről minden katholikust benn szeretnék látni.« Eszélyesb ir hitsorsosainak nem tetszett e megfontolatlan eljárás, s aggodalmaikat nyilvánitották; de Tyrconnel káromkodással űzte el őket. Annyira ment otrombasága, hogy sokan őrültnek tartották. De legkülönösebb volt szemtelen folyékonysága a hazugságban. Azelőtt már rég »hazug Dick (vas-

tag) Talbot«-nak csúfolák; s a Whitehallban, a vakmerő hazugságot rendesen »Dick Talbot«-féle igazságnak mondták. Most naponként tanusította, hogy méltó igényt tarthat e nem irigylendő hirnévre. Valóban a hazudozás csaknem betegséggé fajúlt nála. Igy azon angol tiszteket, a kiknek elbocsátása iránt rendelést adott, szobájába vezette, biztositá őket bizalmáról és barátságáról, s menyre földre esküdött, hogy javukat akarja. S a tisztek, kiknek ekkép esküdözött, gyakran napnyugta előtt már értesültek, hogy elcsapta őket.

Bár borzasztóan szidta a »telepitési törvényt«, s az angol érdeket gyalázatos, gaz és átkozott dolognak nevezte, mindazáltal azt mutatta, mintha meg volna győződve, hogy a vagyonfölosztást, annyi év után, nem változtathatni többé meg. De mihelyt egy pár hétig volt Dublinban, más hangon beszélt. A titkos tanácsban hevesen vitatta, milyen szükséges a földbirtokot visszaadni régi tulajdonosinak. Mindazáltal még nem nyerte ki ura szentesitését e vészes tervre. Még mindég küzdött némi nemzeti érzelem a vakbuzgalommal Jakab kedélyében. Angol volt; angol király volt; s némi szorongatás nélkül nem egyezhetett bele a legnagyobb angol gyarmat földulásába. Az angol római katholikusok, a kikkel tanácskozni szokott, majdnem egyértelműleg a »telepitési törvény« mellett voltak. Nem csak a becsületes és mérsékelt Powis, hanem a féktelen és nyakas Dover is értelmes és hazafias tanácsot adott. Tyrconnelnek alig lehetett remélnie, hogy távolról ellensúlyozhatja a hatást, a melylyel ily tanácsok voltak a király kedélyére. Föltette tehát magában, személyesen mozdítni elő faja ügyét; s augusztus utóján Angliába utazott,

A lord helytartó egyaránt félt jelen — vagy távollé-

tétől. Valóban kinos helyzet volt, naponként ellenséggel lenni szemközt: de nem kevesbbé kinos volt, azt tudni, hogy az ellenfél naponként rágalmat és rosz tanácsot susog a király fülébe. Clarendonnak sok boszuságot kellett nyelnie. Körutat tőn az országban, s mindenfelé az ir nép megvetésével találkozott. A római katholikus papok intették hiveiket, hogy minden tisztelgéstől tartózkodjanak irányában. A benszülött »gentry«, a helyett hogy tisztelkedni ment volna hozzá, honn maradt. Az ir parasztok mindenfelé dalokat zengtek Tyrconnel dicsőitésére, a ki kétségtelenül csakhamar megint eljő, hogy teljesen megalázza elnyomóikat. Alig tért meg kellemetlen benyomásu utából Dublinba az alkirály, s levelek érkeztek, a melyekben értesitették, hogy a királynak komoly nehezteléset vonta magára. Ő felsége — igy szóltak e levelek — nem csak azt várja szolgáitól, hogy parancsait teljesitsék, hanem hogy szivből és valódi készséggel tegyék azt. A lord helytartó nem tagadta ugyan meg közremunkálását a sereg és polgári közigazgatás ujra rendezésétől; de e közremunkálásban vonakodva és csak imigy amugy járt el: tekintete elárulta érzelmeit; s mindenki láthatta, mennyire helyeselte az eljárást, a melyet teljesedésbe volt veendő. Nagy szorongattatás közt fogott tollat védelmére; azonban kereken kimondották, hogy védelme nem volt kielégitő. Ekkor, a legaljasb kifejezésekben nyilvánította, hogy nem akarja magát igazolni, hogy megnyugszik a király itéletében, bárhogy üssön ki, hogy a porba borulva kér kegyelmet, hogy minden bűnbánók közt ő a legőszintébb bűnbánó, hogy dicső dolognak tartja meghalni fejedelmeért, de lehetlennek kegyét nem birva élni. S ez nem csupán haszonleső képmutatás volt, hanem, legalább egy részben valódi szolgael-

műség és lelki szegénység; mert bizalmas levelekben, a melyek nem a király elé voltak szánva, ugyanezen hangon jajveszékelt családjának. Szánandó vala; egészen oda volt; nem viselhette el a király haragját; ha e haragot meg nem engesztelheti vala, becsét vesztette volna rá nézve az élet. Még nagyobb lőn a nyomorult félelme, midőn értesítették, hogy el van határozva a Whitehallban, visszahivni őt, s vetélytársát és rágalmazóját, Tyrconnelt, tenni helyébe utódául. Majd jobb kilátásai nyiltak egy időre; a király jobb szeszélyben volt; s nehány napig azzal hizelgett magának Clarendon, hogy testvére közbenjárása használt, s elmult a vészes körülmény.

Valójában csak most kezdődött. Mig Clarendon Rochesterben keresett támaszt, Rochester maga sem tudta magát soká föntartani. Miként Irföldön az idősb testvért, bár az őrhadat, az állam kardját s a »kegyelmességed« (excellentiád) czimet megtartotta, valóban háttérbe szorította a katonaság parancsnoka, ugy Angliában az ifjabb fivér, bár szintén megtartotta a fejér botot, s nagy méltóságánál fogva, a legnagyobb születési nemesek előtt ment, majdnem alárendelt pénzügyi hivatalnokká sülyedt. A parliamentet, a főtárnok tudvalevő kivánatai daczára, megint elhalasztották hosszu időre. Nemcsak nem közölték vele az ujabb elnapolást, sőt csak a hirlapból tudhatta meg. A dolgok vezérlete azon »cabal«-ra szállott, a mely Sunderlandnál ebédelt pénteki napokon. A parliament csak a küludvarok izeneteinek meghallására gyült egybe; s ez iratokban semmi sem volt, a mit a börzén nem tudtak volna; mert minden angol követnek utasitása volt, hogy csupán azt tegyék a hivatalos iratba, a mit az előtermekben szoktak fecsegni, s hogy a fontosabb titkokat a Jakab-

hoz, magához, Sunderlandhoz vagy Petrehez intézett magán közlések számára tartsák fen. Azonban a győztes fél még sem volt megelégedve. A királylyal elhitették, a kikben legjobban bizott, hogy a makacsságot, a melylyel a nemzet terveit ellenzi, tulajdonkép Rochesternek tulajdoníthatni. Hogy hihetné a nép, hogy fejedelme változatlanul el van határozva azon ösvényen haladni, a melyre lépett, midőn oly férfiút látnak mellette, a ki látszólag leghatalmasb tanácsosai közt, s a ki, mint tudva van, határozottan roszalja ez utat? Minden lépés ellenzőre talált a főtárnokban, mely az angol egyház lealázására, s a római egyház fölemelésére volt intézve. Igaz ugyan, hogy midőn hasztalannak látta az ellenzést, kedvetlenül engedett, sőt olykor segítette is kivinni ugyanazon terveket, a melyeket a legkomolyabban ellenzett. Igaz, hogy, bár nem szerette az egyházi bizottságot, tagjává engedte magát tétetni. Igaz, hogy bár semmi kárhozatost nem látott a londoni püspök magaviseletében, kénytelen kelletlen mégis hivatala elvesztésére szavazott. De mindez nem volt elég. A mely fejedelem oly fontos és nehéz föladathoz kezd, minőhez Jakab fogott, első ministerétől nem önkéntelen és kedvetlen hozzájárulást, hanem buzgó, serény közremunkálást várhat méltó joggal. Mig naponként ily tanácsokat adtak Jakabnak, a kikben leginkább bizott, számos névtelen levél jött a fillérpostán, tele rágalmakkal a főtárnok ellen. E támadási eszközt Tyrconnel gondolta ki, s teljes öszhangzásban volt becstelen élete egész folyamával.

A király habozott. Valóban ugy látszott, hogy sógora iránt a közel rokonság, hosszas, bizalmas érintkezés s kölcsönös lekötelezések következtében, személyes vonzalommal viseltetik. Valószinűnek látszott, hogy valameddig a

király akaratának, bár hanyagul és duzzogva is, engedelmeskedik, folyvást első miniszter marad névleg. Sunderland tehát, mesterséges ravaszsággal, olyasmi által tanácsolta urának, megkisérteni Rochester engedelmességét, a miről bizonyos volt, hogy Rochester soha sem teszi meg. Lehetlen immár — igy beszélt a ravasz titkár — a király első szolgájával olyan dolog felől értekezni, a mely leginkább szivén fekszik a királynak. Sajnos, ha meggondoljuk, hogy a vallásos balitéletek, ily körülmények közt, olyan becses támasztól foszthatják meg a kormányt. Talán legyőzhetőknek fognak mutatkozni ez előitéletek. Aztán csalárdul susogta, hogy Rochesternek, az ő tudtára, utóbb némi aggodalmai voltak a protestansok és katholikusok közt fenforgó vitapontok körül. Ennyi elég volt. A király azonnal használta az intést. Azzal kezdte magát kecsegtetni, hogy kikerülheti azon kellemetlen kényszerűséget, mely szerint egyik barátját kellene elmozdítania, s alkalmas társat biztosít magának a nagy föladathoz, a mely munkában volt. S egyszersmind az a remény emelte lelkét, hogy övé lesz az érdem és dicsőség, ha egy embertársát megmenti a kárhozattól. Valóban ugy tetszett, hogy ez időben szokatlanul heves hitbuzgalmi láz szállotta meg; s ez annál felötlőbb, mert épen most esett vissza, miután egy ideig uralkodott magán, oly kicsapongásba, melyet minden keresztyén pap kárhoztatott, mint bűnt, s a melyet éltes emberben, kinek szép ifju neje van, világi emberek is botrányosnak tartottak. Lady Dorchester visszatért Dublinba s megint a király szeretője lőn. Visszatérése politikailag semmi fontossággal nem birt. Tapasztalásból megtanulhatta, mily hiu kisérlet, meg akarni menteni szeretőjét a romlástól, a melybe hanyathomlok rohant. Nem bánta volna tehát,

hadd kövesse politikában a jézsuitákat; s ezek, viszont, tűrték, hogy hizelgésivel pénzt csaljon tőle magának. Mindazáltal csak egy volt azon elvetemült nők közől, a kik, kedves egyházával együtt, uralkodtak a király lelkén. Ugy látszik, Jakab föltette magában, másnak lelki üdvéről gondoskodással hozni helyre, a mit saját lelki üdve körül elhanyagolt. Azért valódi jóakarattal, de egy szilaj, rideg és önkényes kedély jó akaratával fogott hozzá rokona megtéritéséhez. Minden kihallgatás, a melyben a főtárnok részesült, az egyház tekintélye s a képek tisztelete körüli vitáknak volt szentelve. Rochester szilárdul el volt szánva, nem hagyni el vallását; de nem csinált belőle lelkiismeretességet, szintoly dicstelen mesterfogásokhoz nyúlni önvédelmében, mint a minőket ellene használtak. Ugy mutatta magát, mint a ki nincsen tisztában, nyilvánitá, hogy szeretné, ha fölvilágositnák, ha tévedésben van, pápista könyveket vett, s nyájasan kihallgatta a pápista papokat. Több összejövetelt tartott Leyburnnal, az apostoli »vicarius«-sal, Goddennel, az özvegy királyné káplánjával, és Giffard Bonaventurával, ki a douay-i iskolában képezi ki magát a vitatkozásban. Valódi vitatkozásnak kellett tartatni e tudorok és némely protestans egyháziak között. A király szabad választást engedett Rochesternek, két kivétellel, az államegyház papjai közől. Tillotson és Stillingfleet valának, a kiket kivett. Tillotson, kora legnépszerűbb hitszónoka, s a legfedhetlenebb erkölcsü férfiú, szoros összeköttetésben állt némely whig főnökkel; és Stillingfleet, a kit a vitatkozás minden fegyverében mesternek ismertek, még nagyobb sérelmet követett el, hogy feleletet tőn közzé a II. Károly szekrényéjében talált iratokra. Rochester a két királyi káplánt választotta, kiken épen a szolgálat sora

volt. Egyik Patrik Simon volt, a kinek biblia-magyarázatait ma is föltalálhatni a hittani könyvtárakban; a másik Jane, egy dühös tory, a ki egykor részt vett azon határozat szerkesztésében, a melyben az oxfordi egyetem magáéivá tette Filmer legnagyobb ostobaságait. A tanácskozmányt a Whitehallban tartották november 30-kán. Rochester kikötötte a titoktartást, nem akarván, hogy megtudják, miszerint csak bele is egyezett valaha, meghallgatni a pápista papok okoskodásait. A királyon kivül egy hallgató sem lehetett jelen. A tárgy, a melyről vitáztak, Krisztus testének valóban jelenléte az ostyában volt. A római katholikus papok elvállalták megmutatását. Patrick és Jane keveset szóltak; nem is volt szükség sokat beszélniök; mert a gróf (Rochester) vállalta magára saját egyháza tanainak védelmét, s mint rendesen szokott, neki hevülve, kijött sodrából, s nagy fölindulással kérdezte, azt kivánják-e, hogy oly hiábavaló okokból változtassa vallását. Majd eszébe jutott, mennyit koczkáztat, megint a szinléshez folyamodott, bókokat mondott »ügyes« és »tudós« ellenfeleinek, s időt kért a mondottakat megfontolni.

Bármily nehéz fölfogásu volt Jakab, be kellett látnia, hogy mindez merő játék. Mondá Barillonnak, hogy Rochester nem afféle ember, a ki őszintén vágyik az igazság után. A király mindazáltal még mindig nem örömest tőn választást sógorának egyenesen a hitehagyás és lemondás közt: de a vitatkozás után harmadnapra Barillon meglátogatta a főtárnokot, és sok csűrés csavarás s a baráti megilletődés kifejezései közt fölleplezte a kellemetlen valót. »Azt hiszi ön, mondá Rochester, egészen elámultan a tekervényes és udvarias kifejezések miatt, a melyekben a közlés történt, azt hiszi, hogy ha katholikus nem leszek, elvesz-

tem állásomat?« »Nem szólok a következményekről, felelé a ravasz diplomata. Csupán reményemet kifejezni jöttem, mint barát, miszerint ön ügyelni fog, hogy helyét megtartsa.« »De, mondá Rochester, mindez alatt csak az rejlik, hogy legyek katholikus, vagy lépjek ki.« Sok kérdezősködéssel igyekvék kitudni, vajjon a közlés fensőbb megbizásból történt-e, de csak kitérő, homályos feleleteket kapott. Végre szinlelt bizalmassággal nyilvánitá, hogy Barillont alkalmasint hamis és roszlelkű hiresztelések hozák tévedésbe. »Mondom önnek, szóla, hogy a király nem fog elbocsátani, s én nem fogok lemondani. Én ismerem őt: ő ismer engemet; és senkitől sem félek.« A franczia válaszolá, hogy rendkivül jól esik ezt hallania, s hogy beavatkozásának egyedüli indoka volt, mivel őszintén szivén viselte derék barátja, a kincstárnok boldogságát és méltóságát. Igy vált el egymástól a két államférfiu, s mindenik azzal hizelgett magának, hogy fölültette a másikat.

Ezalatt, minden titok-kikötések mellett, hirtelen elterjedt egész Londonban, hogy a főtárnok a pápista tanokban oktattatja magát. Patricket és Janet azon rejtélyes ajtón látták bemenni, a mely Chiffinch lakába vezetett Némely római katholikus az udvarnál megfontolatlanságból vagy árányosan mindent elbeszélt, a mit tudott, sőt többet is. A tory egyházférfiak aggodalmasan törekedtek bővebb tudomást szerezni. Már a gondolat boszantotta őket, hogy fejöket csak ingadozni is állitották hitében; azt épen nem hihették felőle, hogy hitehagyottá sülyedhetne. A szerencsétlen minister, a kit leghőbb szenvedélyei s legaljasb vágyai egyaránt kinzottak, mind a közönség kárhoztatása, mind a Barillon által adott intés nyugtalanitott, s ki egyképen féltette hirnevét és hivatalát, — a királyhoz

ment. El volt szánva, helyét megtartani, s hogy megtarthassa, minden aljasságra kész volt, egyet kivéve. Kész volt ingadozónak mutatni magát hitében, s félig megtértet játszani: kész megigérni buzgó közremunkálását azon eljárás érdekében, melyet addig ellenzett: de ha végletekre kényszeritik, nem fogja elhagyni vallását. Azzal kezdé tehát a király előtt, hogy azon dologban, mely ő fölségét oly igen érdekli, nem nyugszanak, hogy Jane és Giffard a vitás pontok felett könyvekhez folyamodtak, s ha, e kutatásokon túlesnek, óhajtandó lesz, ujabb tanácskozmányt tartani. Majd keservesen panaszkodott, hogy az egész város tele van azzal, a mit gondosan titokban kelle tartani, s bizonyos egyéniségek, a kikről állásuknál fogva föltehetni, hogy jól vannak értesülve, különös dolgokat beszélnek a király szándokai felől. »Azt suttogják, ugymond, hogy ha nem ugy járom, mint fölséged akarja, nem hagynak meg hivatalomban.« A király a gyöngédség némi általános kifejezéseivel mondá, hogy nem köthetni be a fecsegő nép száját s mitsem kell adni üres hirekre. E határozatlan szavak nem nyugtathatták meg a minister megzavart kedélyét. Nagy fölindulásba jött, s oly módon kezdett ügyködni állása mellett, mintha életét kellett volna védnie. »Fölséged látja, hogy mindent megteszek fölséged szolgálatára. Valóban, tőlem telhetőleg, engedelmeskedni fogok mindenben. Azt az útat követem, a melyet fölséged jónak lát. Sőt, kiálta föl lázas aljasságában, mindent elkövetek, hogy elhigyjem, a mit tőlem fölséged kiván. De midőn lelkiismeretemet igyekszem rávenni, ne ijeszszen fölséged, hogy, ha lehetetlen fog lenni beleegyezni, mindent el kell vesztenem. Mert szükségesnek tartom emlékeztetni fölségedet, hogy egyéb tekintetek is vannak.« »Oh igen, kiálta föl a király,

kifakadva, önnek szüksége van.« Mert egyetlen becsületes és férfias hang, mely e nyomoru esdeklés közben kicsuszszant Rochester száján, elég volt Jakabot haragra lobbantani. »Azt hiszem, fölség, mondá a nyomorult Rochester, nem sértém meg önt. Valóban, fölségednek roszat kellene rólam gondolnia, ha nem igy szóltam volna.« A király eszére tért, mondá, hogy nem érzi magát sértve, s tanácslá a főtárnoknak, ne vegye számba a rosz hireket, s értekezzék megint Janevel és Girarddal.

Tizennégy nap mult a beszélgetés után, mire a végső csapás történt. E tizennégy napot cselszövés és esdeklés közt töltötte Rochester. Igyekezett részére megnyerni azon római katholikusokat, a kiknek legnagyobb befolyásuk volt az udvarnál. Nem mondhat le, ugymond, vallásáról: de, ez egyetlen kivétellel, mindent megtesz, a mit kivánhatnak. Valóban, ha helyét megtarthatja, megfogják látni, hogy mint protestans, sokkal többet használhat, mint ha hozzájok tartoznék. Neje, ki betegen feküdt, már kért, mint mondák, tisztelgésre engedelmet a mélyen sértett királynétól, s megkisértette szánakozásra indítani ő fölségét. De hasztalan alázták meg magukat a Hydek. Petre különös rosz akarójok volt, s megrontásukra tört. Hetedik decemberben a királyi palotába hivatták a grófot. Jakab rendkivül el volt fogódva, s még könyezett is. Valósággal olyas emlékezéseket költhetett e körülmény, a melyek kemény sziveket is megindithattak. Sajnálatát fejezé ki, hogy kötelessége lehetlenné teszi, saját érzelmeit követni. Egyáltalában szükséges, ugymond, hogy ügyeinek főintézői saját nézeteit és érzelmeit kövessék. Megvallá, hogy személyesen nagyon le van kötelezve Rochesternek, s hogy a pénzügyek utóbbi kezelésében nem találhatni legkisebb hibát: de a lord kincs-

tárnoki hivatal oly nagy fontosságu, hogy egészben nem bizhatni azt egyes emberre, s római kath. király nem bizhatja oly egyénre, a ki az angol egyházért buzog. »Gondolja meg ön jobban a dolgot, uram, folytatá. Olvassa meg ujra a testvérem szekrényében talált iratokat. Kissé több időt adok, ha tetszik a megfontolásra.« Rochester látta, hogy oda minden, s hogy nincs okosabb mit tenni, mint a lehető legtöbb pénzzel és becsülettel visszavonulni. Mindenikben czélt ért. Négyezer font évi nyugdijat kapott egész életére. A fölségsértők vagyonából is nagy öszletet szerzett, s különösen megkapta mindazt, a mit az állam Grey roppant vagyonából birt. Senki sem lépett ki soha hivatalból annyi haszonnal. Az államegyház őszinte barátinak helyeslésére ugyan csekély igényt tarthatott Rochester. Hogy megtarthassa hivatalát, tagja lőn azon itélőszéknek, a melyet üldözésökre alkottak törvénytelen uton. Hogy hivatalban maradjon, az egyház egyik legkitünőbb lelkésze letételére szavazott, kételyt szinlett az igazhitűség fölött, a tanulékonyság külszinével hallgatta a tanárokat, a kik őt eretneknek mondották s erélyes közremunkálását ajánlotta leghalálosb elleneinek az egyház ellen. Legfölebb annyi dicséretre tarthatott számot, hogy nem vetemült azon gyalázatos aljasságra, hogy, nyereségből, megtagadja hitét, a melyben növelkedett, a melyet igaznak tartott, s a melyet oly soká némi kérkedéssel vallott. Mindazáltal az államegyház követőinek nagy tömege a legbátrabb és feddhetlenebb vértanuként magasztalta őt. Fölhányták az ó- és ujszövetséget, a vértanúk történeteit Eusebiustól és Foxtól, s azokban kerestek párhuzamokat hősies kegyességéhez. Dániel vala ő az oroszlánveremben, Szadra az izzó kemenczében, Péter Herodes börtönében, Pál Nero itélőszéke előtt, Ignácz a

szinkörben (amphitheatrum), Latimer a máglyán. A számos tény között, a mely mutatja, mily alacsony fokon állt azon kor államférfiai közt az erény és becsület mértéke, talán a legkiáltóbb a bámulat, a melyet Rochester szilárdsága okozott.

Buktával maga után rántotta Clarendont. 1687. január hetedikén jelentette a »Gazette« a londoni népnek, hogy a kincstárt a bizottság alá helyezték. Nyolczadikán érkezett Dublinba a hivatalos irat, mely szerint egy hónap mulva Tyrconnel veszi át Irföld kormányát. Nem könnyen győzhette le ez ember a számos akadályt, mely nagyravágyásának utában állott. Jól tudták, hogy a gyarmatok kiirtása Irföldről volt törekvése főczélja. Ezért némi aggodalmakat kellett leküzdenie a királyban. Nemcsak a kormány minden protestáns tagjának, nemcsak a római katholikusok mérsékelt és tekintélyesb fejeinek, hanem a jézsuita cselszövés némely tagjainak ellenzését is le kellett győznie. Sunderland gondolni is irtózott ir, vallásos, politikai és társadalmi forradalomra. A királyné ki nem állhatta Tyrconnelt. Azért Powist ajánlották, mint az alkirályságra legalkalmasb férfiút. Magas születésű volt: őszinte római katholikus: mindazáltal a jó protestánsok is általában becsületes embernek és jó angolnak tartották. Tyrconnel erélyén és ravaszságán azonban minden ellenzés megtört. Hizelgett, pörölt, vesztegetett fáradatlanul. Petre segélyét hizelgéssel biztositotta. Sunderland igéretekkel és fenyegetésekkel nyerte meg. Roppant árt ajánlottak közremunkálásáért, ötezer font évi jövedelmet Irföldről, a mely 50,000 font letételével volt megváltható. Ha ez ajánlat nem fogadtatnék el, Tyrconnel fenyegetőzött, hogy tudtul adja a királynak, miszerint a »lord president« a pénteki ebédeken, olyan bo-

londnak irta le ő fölségét, a kit vagy nő vagy pap által kell kormányozni. Sunderland, sápadtan és remegve, ajánlotta, hogy megszerzi Tyrconnelnek a főhadi parancsnokságot, roppant fizetéssel, mindent csak az alkirályságot nem: de minden igéret visszautasittatott; s engednie kellett. Modenai Mária maga sem volt ment a megvesztegetés gyanujától. Volt Londonban egy hires gyöngysor, a melyet tizezer fontra becsültek. Ruprecht herczegé volt; s ez Hughez Margit szeretőjének hagyta, ki élete vége felé rendkivüli hatalmat gyakorolt fölötte. Tyrconnel fennen kérkedett, hogy a gyöngysorral vásárolta meg a királyné segélyét. Voltak mindazonáltal, a kik ezt is amolyan »Dick Talbotféle« igazságnak gyanitották, s hogy nem volt több alapja, mint azon rágalmaknak, a melyeket huszonhat évvel azelőtt Hyde Anna hirneve bemocskolására koholt. A római katholikus udvaronczoknak rendesen arról beszélt, mily bizonytalan állásuk, hivataluk, méltóságuk és javadalmuk. A király maholnap meghalhat, s ellenséges indulatú kormány és tömeg tetszésére lesznek hagyva. De, ha a régi hit megint uralkodóvá lehet Irföldön, ha megsemmisitik azon országban a protestáns érdeket, a legroszabb esetben még mindig lesz ott menhely, hová vonulhatnak, s a hol vagy haszonnal szerződhetnek vagy sikerrel ótalmazhatják magukat. Egy pápista papot a waterfordi püspökség igéretével vőn rá, hogy a »saint James«-ben a »telepitési törvény« ellen papoljon; s beszéde, bár a hallgatóság angol része nagy botránkozással hallgatta, nem volt hatás nélkül. Vége lőn a küzdelemnek, melyet egyideig a hazafiság a vakbuzgalom ellen vivott a király lelkében. »Oly föladat van Irföldön, mondá Jakab, a melyet egy angol sem végezend«.

Végre minden akadály elháríttatott; s 1687-iki feb-

ruárban kezdte Tyrconnel honát »lord helytartói« hatalommal és fizetéssel, de kisebb, »lord deputy« czimmel kormányozni.

Megérkezése lehangolta az összes angol népet. Clarendon kiséretében, vagy rögtön utána számosan keltek át a Szent György csatornán a legtekintélyesb dublini lakosok; urak, kereskedők és kézművesek. Mondták, hogy tizenötezer család költözött ki nehány nap alatt. Nem oknélküli volt a rémület. A gyarmatosoknak a benszülöttek alávetése gyorsan haladt elő. Rövid időn majd minden titkos tanácsos, biró, sheriff, mayor, aldermann és békebiró, celta és római katholikus volt. A körülmények csakhamar kedvezőknek látszottak általános választásra, s azt hitték, könnyü lesz olyan alsó házat hozni egybe, mely kész eltörölni a »gyarmatositási törvényt.« Kik előbb a sziget urai valának, most keseredett lélekkel, hangosan panaszolták, hogy saját szolgáik és jobbágyaik zsákmányai és gúnytárgyai lettek; hogy a gyujtogatást és marhalopást büntetlenül üzik; hogy az uj katonák rabolva barangolnak az országban, bántalmakat, fertőztetést követve el, itt egy protestánst hánynak föl lepedőben, amott egy másikat hajánál fogva kötnek meg és ütnek vernek; hogy hiában hivatkoznak a törvényre; hogy az ir birák, sheriffek, esküttek és tanúk mindnyájan szövetkeznek az ir gonosztevő megmentésére; s hogy, törvény nélkül is, csakhamar más kezekre megy át az összes földbirtok; mert minden birtokfoglalás elleni keresetben, a melyet Tyrconnel kormánya alatt kezdettek, a benszülötteknek szolgáltattak igazságot az angol ellen.

Mig Clarendon Dublinban volt, biztosok kezében volt a titkos pecsét. Barátai remélték, hogy Londonba vissza-

tértével, megint visszaadják neki. De a király s a jezsuita cselszövés elhatározta, a Hydeket teljesen kizárni a kegyelemből. Wardouri Arundell lord, egy római katholikus, lőn a kincstár első lordja; s Dovert, egy másik római katholikust, nevezték a kamara egyik tagjává. Bukott játékost alkalmazni ilyen hivatalra, már magában is boszantó volt a közönségre nézve. A kicsapongó Etherege, a ki ekkor Regensburgban volt mint angol követ, nem állhatta meg, hogy reményét, némi gúnynyal, ki ne fejezze, hogy az ő régi jó pajtása, Dover jobban ügyel a király pénzére, mint a magáéra. Hogy a tehetségtelen és tapasztalatlan pápisták meg ne rontsák a pénzügyet, az engedelmes, szorgalmas és hallgatag Godolphint kincstári biztossá nevezték, de megszünt a királyné kamarása lenni.

A két testvér elbocsátása nagy időszakot képez Jakab uralkodása történetében. Ez időtől fogva nyilván lőn, hogy nem lelkiismereti szabadságot akar saját hitsorsosai részére, hanem üldözési szabadságot a többi felekezetek ellen. Midőn a »test act«-ot állítá gyülölni, maga tol föl magára »test«-et. Kegyetlenségnek, iszonyúnak tartotta, alkalmas és hű embert kizárni a szolgálatból, csak azért, mert római katholikus. De önmaga kidobta tisztéből azt a tárnokot, a kiről megvallotta, hogy hű és alkalmas, csupán mivel protestáns volt. Beszélték, hogy általános kitisztázás van készülőben, s minden hivatalnoknak választást kell tennie, hogy lelkét vagy helyét áldozza föl. Ki is remélhetett megállhatni, ha a Hydek megbuktak? Ezek a király sógorai valának, nagybátyjai s természetes gyámolai gyermekinek barátai kora ifjuságuk óta, hű társai minden balsorsban és veszélyben, engedelmes szolgái uralkodása kezdetétől fogva. Hitök volt egyedüli bűnök; s e

bűnökért dobták el őket. A nagy fölháborodás közepett segély után néztek körül; s egy oly férfiúra lőn csakhamar függesztve minden tekintet, a kit a személyes tulajdonok és véletlen körülmények ritka összetalálkozása jelölt ki szabaditóúl.

VII. FEJEZET.

Olyan nagyszerű az állás, melyet Vilmos Henrik, Nassau-Oraniai herczeg Anglia és az emberiség történetében elfoglal, hogy kivánatosnak látszik némi részletességgel rajzolni jelleme határozott körvonalait *).

Épen harminczhetedik évében volt. De mind testére, mind lelkére nézve vénebb vala más, vele egykoruaknál. Valóban elmondhatni róla, hogy soha sem volt ifju. Külsejét majdnem szintugy ismerjük, mint saját vézérei és tanácsosai. Szobrászok, festők és érmeverők minden ügyességöket ráforditották, hogy arczvonalait hiven átadják a maradéknak; s arczvonalai olyasok voltak, a melyeket egy müvész sem hibázhatott el, s a melyeket egyszer látva, nem feledhetni soha. Gyönge, sovány termetet idéz elénk neve, széles magas homlokkal, görbe sasorral, fényben és éles látásban a saséval vetélkedő pillanattal, gondolkodó s némileg komor szemöldökkel, szilárd s kissé mogorva ajkakkal, s vékony és halavány arczczal, melyen mély barázdákat

*) A fő adatokat az Orániai herczeg életirásához, lásd Burnet történetében, Temple és Gourville emlékiratiban, sir Downing György leveleiben Clarendon főkorlátnokhoz, Wagenaar terjedelmes történetében. Van Hamper hazai történeti jellemrajzaiban, s mindenek fölött Vilmos saját bizalmas levelezésében, melyet a Portlandi herczeg sir Makintosh Jakabnak megengedett lemásolni.

vont a betegség és gond. E gondolatokba merült, rideg és ünnepélyes arcz alig mutatott boldog és jó kedélyű emberre; de a legnehezebb vállalatokra képes tehetséget, s veszélyek és balesetek által meg nem rendithető szilárdságot tanusitott félreismerhetlenül.

A természet bőven látta el Vilmost nagy uralkodói tehetségekkel; s a növelés ritka mértékben fejtette ki e képességeket. Nagy természetes észszel s nem mindennapi akaraterővel birván, midőn elméje először nyilni kezdett, atyátlanúl és anyátlanúl találta magát, egy nagy, de elnyomott és elcsüggedt párt élén, roppant és határozatlan követelések örökösének, a melyek félelmet és ellenszenvet ébresztettek az oligarchiában, mely akkor ar Egyesült-államokban uralkodott. A köznép, a mely házához egy századon át hőn ragaszkodott, valahányszor látta őt, félreérthetlenül nyilvánitotta, hogy jogszerű fejének ismeri. A köztársaság ügyes és tapasztalt ministerei, a kik nevének halálos ellenei voltak, naponként elmenének szinlelt tisztelgést tenni nála, s szemmel kisérni lelki fejlődését. Gondosan figyeltek dicsvágya első mozzanataira, följegyezték minden vigyázatlanul ejtett szavát; s egy tanácsadó sem volt közelében, a kinek itéletében megbizhatott volna. Alig volt tizenöt éves, midőn a féltékeny kormány minden oly cselédet elmozditott házától, a ki érdekeihez volt csatolva, vagy legkevesebbé is részesült bizalmában. Korát fölülmult erélylyel mondott ellen, de hiában. Éber figyelők nem egyszer láthatták, könyekre fakadni az ifju államfogoly szemeit. Eredetileg gyöngélkedő egészsége egyideig szenvedett az ingerültség miatt, a melyet e szomoru helyzet okozott. Ilyen helyzetek elvaditják és lehangolják a gyöngét, de minden erejét fölkeltik az erősnek. Cselekkel kö-

rülhálózva, a melyek közt közönséges ifju elveszett volna, Vilmos ovatosan és szilárdúl tanúlta magát viselni. Mielőtt férfi korba ért, már rég tudott titkot tartani, száraz és ovatos felelettel el tudta útasitani a kandiságot, tudta, hogy kell a komoly nyugalom külszinével leplezni minden szenvedélyt. A divat és irodalom fejleményeiben akkor csekély előmenetelt tön. A hollandi nemességben ez idő szerint nem volt meg az a kellemes mód, a melyet a mivelt franciák közt olyan nagy mértékben föl lehetett találni, s a mely, kisebb mértékben, az angol udvart ékesítette; s Vilmos merőben hollandi szokásu volt. Még honfitársai is nehézkesnek tartották. Idegenek előtt sokszor épen esetlennek látszott. Érintkezésében az emberekkel általában ugy tetszett, hogy nem tudja, vagy elhanyagolja azon módokat, a melyek kétszerte becsesebbé teszik a kedvezést, s a megtagadásnak elveszik fulánkját. Tudomány és müvészet nem igen érdekelték őt. Newton és Leibnitz föltedezései, Dryden és Boileau köteményei ismeretlenek voltak előtte. Szinmüvek előadásán unatkozott; s örült, ha elhagyván a szinházat, a közügyekről beszélgethetett, mig Orestes őrjöngött vagy Tartuffe Elmira kezét szorongatta. Volt ugyan némi tehetsége gúnyra; s nem ritkán élt, merőben öntudatlanul, természetes ékesszólással, mely, bár szokatlan, de hatályos és eredeti volt. De se szónoknak, se elmésnek nem akart mutatkozni. Azon tanulmányokra fordította figyelmét, a melyek értelmes és erélyes hivatalnokot képeznek. Gyermek korától fogva érdekkel hallgatta, valahányszor a szövetséget, pénzügyet és háborút illető fontos kérdésekről vitatkoztak. A mértanból annyit tanult, a mennyi sáncz vagy bástya készitésére szükséges volt. A nyelvekből, rendkivüli emlékező tehetsége által segitve,

annyit tanúlt, hogy tolmács nélkül megérthetett mindent, s felelni tudott mindenre, a mit neki mondtak, vagy hozzá irtak. A hollandi volt nyelve. Értett latinul, olaszul és spanyolúl. Beszélt és irt francziáúl, angolúl és németül, nem ékesen és szabatosan ugyan, de folyékonyan és érthetőleg. Nem lehetett fontosabb tulajdon oly emberben, a ki nagy szövetségek alkotásában s különböző országokból gyűlt hadak vezérlésében töltötte életét.

A bölcselmi kérdések egy részét rákényszerítették a körülmények, s ugy látszik, sokkal inkább érdekelték azok őt, mint általában várható volt jellemétől. Az Egyesült-államok, valamint szigetünk protestansai közt, két nagy hitfelekezet volt, a melyek teljesen megfeleltek két nagy politikai pártnak. A helyhatósági oligarchia fejei arminianok voltak, kiket a sokaság kevéssel tartott jobbaknak a pápistáknál. Az Orániai herczegek rendesen a kálvinista vallás pártfogói voltak, s népszerűségöket nem kis részben a »választottság« és »vég kitartás« tanai körül kifejtett buzgalmuknak köszönhették, mely buzgalmat nem mindég világosított föl tudomány s mérsékelt emberiség. Vilmos gyermeksége óta gondos oktatást nyert azon hitrendszerben, a melynek hive volt családja, s még nagyobb előszeretettel tekintette azt, mint rendesen szokták az ősi vallást. Elmélkedett azon nagy rejtélyeken, a melyek fölött a dortrechti zsinaton vitatkoztak, s a genfi iskola szigoru, hajthatlan logicájában talált valamit, a mi érzelmével és lelkületével egyezett. A türelmetlenségben ugyan sohasem követte elődei példáját. Minden üldözés ellen határozott idegenséget érzett, a mit nyilvánitott is, nem csak a hol szemlátomást egyező volt, a mit bevallott, a politikával, hanem olyan körülmények közt is, mikor ugy látszott, hogy

szinlés vagy hallgatás jobban előmozditja vala érdekét. Hittani véleményei mindazáltal elődiéinél is határozottabbak voltak. A »praedestinatio« hitágazata volt vallása zárköve. Sokszor nyilvánitotta, hogy ha e hitágazattal föl kellene hagynia, szükségkép elvesztené minden hitét a legfőbb gondviselésben, s merő epicureussá kellene lennie. Ez egy körülményt kivéve, erélyes lelke minden erejével már korán gyakorlati irányra fordult a szemléletiről. A fontos ügyek vezérletére szükséges tulajdonok oly életkorban megértek őbenne, midőn közönséges emberben alig kezdenek virágozni. Octavius óta nem látott a világ példát ilyen kora államférfiuságra. Ügyes diplomaták meglepetve hallották a tizenhét éves herczeg nyomos észrevételeit a közügyek fölött, s még nagyobb meglepetéssel látták, hogy e serdülő ifju olyan helyzetekben, a melyek között azt kellett hinni, hogy erős szenvedélyeket árul el, szintoly zavarhatlan maradt, mint önmaguk. Tizennyolcz éves korában a köztársaság atyái közt foglalt helyet, szintoly komolysággal, méltányossággal és helyes itélettel, mint a legöregebbek közöttök. Huszonegyedik évében, a levertség és réműlet napján a kormány élére állittatott. Huszonhárom éves korában Europaszerte hires volt, mint katona és államférfiu. Honn lábai alá vetette a pártoskodást: lelke volt egy hatalmas szövetségnek; s becsülettel mérkőzött a harczmezőn kora legnagyobb hadvezéreivel.

Inkább katonai, mint államférfiui hajlamai voltak; de valamint nagyatyja, a hallgatag herczeg, ki a batáv köztársaságot alapitotta, sokkal magasabb állást foglalt el az államférfiak, mint a tábornokok közt. A csaták eredménye nem csalhatlan mértéke a vezér képességének; s különösen igaztalanság volna e mértéket Vilmosra alkal-

mazni: mert sorsa ugy hozta magával, hogy többnyire olyan vezérekkel állott szemközt, a kik tökéletes mesterei voltak a hadfolytatásnak, s olyan seregekkel, a melyek jóval fegyelmezettebbek voltak az övéinél. Mindazáltal okunk van hinni, hogy, mint hadvezér nem mérkőzhetett többekkel, a kik sokkal alább állottak értelmiségben. Azokkal, a kikben bizott, oly nagylelkű nyiltsággal beszélt e tárgyról, mint a ki nagy dolgokat vitt véghez, s a kinek nem esik nehezére, elismerni némely hiányokat. A hadi pályán, mint mondá, soha sem volt tanitvány. Már gyermek korában hadsereg élére állitották. Tisztei közt egy sem volt képes őt oktatni. Saját tévedései, s azok eredményei voltak egyedüli iskolája. »Oda adám vala, kiálta föl egykor, jószágaim nagy részét, ha Condé herczeg alatt nehány táborozásban szolgáltam volna, mielőtt ellene kellett vezérkednem.« Meglehet, hogy ugyanazon körülmény, a mely nem engedte, hogy Vilmos valami kitünő ügyességre emelkedjék a hadtudományokban, általában kedvező volt értelmi ereje kifejtésére. Ha csatái nem árulnak el nagy hadtudományt, följogositják őt, hogy nagy férfiunak neveztessék. Semmi baleset nem foszthatta meg pillanatra is szilárdságától, s minden tehetségei teljes használatától. Csatavesztései olyan csodás gyorsasággal hozattak helyre, hogy mielőtt ellenei »Te Deum«-ot énekeltek, már megint készen állt ütközetre; s szerencsétlenség közepett sem veszté el soha katonái tiszteletét és bizalmát. E tiszteletet és bizalmat nem kis mértékben személyes bártorságának köszönhette. Bátorságra, a mennyi a katonának kell, hogy háborúban becsülettel szolgáljon, kellő gyakorlat mellett, a legtöbb férfi tehet szert. De a Vilmoséhoz hasonló bátorság valóban ritkaság. Minden kisérletet kiállott ő, háborút,

sebeket, kinos és leverő nyavalyákat, érezte a tenger dühét, folyvást ki volt téve az orgyilkosság közel veszélyének, a mi valóban erős idegzetűeket is megrázott s még Cromwell gyémánt szilárdságát is ugyancsak megkisérlette. De senki sem volt képes olyasmit találni, a mitől az Órániai harczeg félt volna. Tanácsadói nehezen tudták rávenni, hogy némi ovatossággal éljen az összeesküvők tőrei és pisztolyai ellen *). Vén tengerészek is elbámultak a mint magát viselte veszélyes part közelében a habok zajlása közt. Hősisége tizezer derék harczos közt is kitüntette őt az ütközetben, az ellenséges hadseregeket nagylelkű helyeslésre ragadta, s még az ellenfél igaztalansága sem vonta azt soha kétségbe. Első táborozásakor kitette magát a veszélynek, mint a ki a halált keresi, többnyire első volt a támadásban, utolsó a visszavonulásban, karddal kezében harczolt a legsűrűbb tolongásban, s puskagolyó érte karját, vértjére omlott vére, mégis helyt állott s kalapját csóválta a legnagyobb tűzben. Baráti ráestek, hogy jobban vigyázzon életére, a mely olyan becses hazájára nézve; s legdicsőbb ellene, a nagy Condé, a seneffi véres nap után, azt az észrevételt tette, hogy az Órániai herczeg mindenben ugy viselte magát, mint bármely vén tábornok, kivévén, hogy

*) Vilmost a ryswicki béke után, komolyan kérték barátai, hogy azon orgyilkolási tervek felől, a melyeket a st. germainsi jacobiták ellene folyvást koholtak, nyomatékosan szóljon a franczia követtel. Különösen je lemző, mily hideg nagylelkűséggel fogadta az értesitéseket e veszélyekről. Bentincknek, a ki Párisból igen nyugtalanitó hireket közlött vele, csupán ennyit felelt, egy hivatalos levél végén: »pour les assasins je ne luy en ay pas voulu parler, croiant que c'était au dessous de moy.« 1689. maj. $^{3}/_{12}$. Megtartám a régi helyesirást, ha annak mondhatni.

ifju katonaként koczkáztatta életét. Vilmos tagadta, hogy vakmerőséggel vádolhatnák. Kötelességérzetből s a közérdek kivánatinak hideg megfontolása után áll, ugymonda, ő mindég a veszély helyére. Az általa vezérlett hadak nem igen voltak háboruhoz szokva, s féltek a régi franczia katonákkal szorosan összeütközni. Szükség volt, hogy vezéröktől lássák, mint kell csatákat nyerni. S valóban nem egy reménytelenül elveszettnek látszott napot hozott helyre merészsége, a mint megtört zászlóaljait összeszedte és saját kezével vágta le a gyávákat, a kik példát adtak a szaladásra. Olykor azonban ugy tetszett, hogy különös kedve telik személye veszélyezésében. Megjegyezték, hogy lelke soha sem volt ugy fölmagasztalva, se magatartása oly kellemes és könnyüded, mint az ütközet zsibaja és mészárlása közepett. Még időtöltéseiben is a veszély izgatását kedvelte. Kártya, sakk és tekeasztal nem mulattatták. Vadászat volt kedvencz mulatsága; s legjobban szerette azt, ha legtöbb veszélylyel volt egybekötve. Sokszor olyanokat ugratott, hogy legvakmerőbb társai sem örömest követték. Ugy látszott, hogy Angliában a legmerészebb vadászokat is asszonyiasoknak tartotta, s a windsori nagy parkban sajnálva nélkülözte azon vadakat, a melyeket a gueldersi erdős helyeken szokott üldözni, a farkasokat, vadkanokat s a roppant nagyságu tizenhat ágbogas szarvasokat *).

Merész lelke annál különösebb, mert rendkivül gyönge testalkattal birt. Gyönge és beteges volt gyermekkorától fogva. Férfi kora zsengéjében erős himlőzés növelte bajait.

---

*) Lásd Vilmos leveleit Windsorból és Looból Bentinckhez. 1698. és 1697. Az irásmód rosz, de nem roszabb Napoleonénál.

Mellfuladásban szenvedett és sorvadásban. Gyönge idegzetét folyvást erős hurut zaklatta. Nem tudott aludni, hacsak feje alá sok vánkost nem raktak, s csak a legtisztább légben tudott lélekzeni. Iszonyu főfájás is kinozta. Erőfeszités hamar kifárasztotta. Az orvosok folyvást élesztették ellenei reményét, időt határozván, a melynél, ha az orvosi tudományban van valami bizonyos, lehetlen roncsolt életerejének tovább tartani. Azonban egész élete folytán, mely folytonos betegeskedésből állott, soha sem hiányzott lelki ereje s minden nagy alkalommal fentartotta lankadt, szenvedő testét.

Hő szenvedélyekkel és lobbanékony érzékenységgel született: de erős izgatottságát nem gyanitotta a világ. Örömét és fájdalmát, vonzalmát és idegenkedését rideg derültséggel leplezte a sokaság előtt, ugy hogy őt általában a leghidegvérűbb embernek tartották. A kik jó hirt hoztak neki, ritkán vehették rajta észre az öröm valamely jelenségét. Kik csatavesztés után látták, hiában keresték rajta a bosszuság nyomát. Oly szilárd nyugalommal dicsért és korholt, jutalmazott és büntetett, mint valamely mohikán főnök: de a kik jól ismerték és közelről vizsgálták, észrevehették, hogy ezen jég alatt folyvást erős tüz égett. A harag ritkán fosztotta meg önuralmától. De ha valóban dühbe jött, borzasztó volt indulata első kitörése. Nem igen volt biztos, akkor közelitni hozzá. E ritka esetekben mindazáltal, mihelyt megint ura lön magának, oly bőségesen kárpótolta, a kiken igaztalanságot követett el, hogy kisértetbe jöttek, ohajtani, hogy megint dühbe jőjjön. Vonzalma szintoly kitörő volt, mint haragja. Ha szeretett, erős lelke minden erejéből szeretett. Midőn a halál elválasztotta szerelme tárgyától, eszét és életét féltették, a kik nehányan tanui

voltak lelki fájdalmainak. A meghitt barátok szűk körében, a kiknek hűségében és titoktartásában teljesen megbizhatott, egészen más ember volt, nem a tartózkodó és stoicus Vilmos, kit a sokaság érzéketlen embernek gyanitott. Nyájas, szives, nyilt, sőt társaságos és tréfás volt, örömest töltött több órát az asztalnál, s teljes részt vön a vídám társalgásban. Legmagasabban állt kegyében egy udvarabeli gentleman, Bentinck, a ki nemes batáv családból származott, s a kinek rendeltetése volt, hogy Anglia egyik nagy patriciusi házát alapitsa. Bentinck hűsége nem mindennapi kisérteteken ment át. Midőn az Egyesült-államok fenmaradásukért küzdöttek a franczia hatalom ellen, történt, hogy az ifju herczeg, a kiben helyeztek minden reményt, himlőbe esett. E betegség családja több tagjára hozott vészt, s ez alkalommal, főleg kezdetben, különösen veszélyes alakot öltött. Nagy volt a köz levertség. Hága utczái reggeltől napestig tömve valának emberekkel, kik aggodalmasan tudakozták, hogy van ő fensége. Végre kedvező fordulatot vön a baj. Menekülését részint saját különös lelki nyugalmának, részint Bentinck rettenthetlen és fáradatlan barátságának tulajdoniták. Vilmos csupán Bentinck kezeiből fogadott el ételt és gyógyszert. Bentinck emelte őt ki ágyából, s fektette abba vissza megint. »Nem tudom, mondá Vilmos nagy szeretet kifejezésével Templenek, nem tudom aludt-e vagy sem Bentinck, mig roszul voltam. De azt tudom, hogy tizenhat nap és éjjel bármit kivántam, Bentinck azonnal mellettem volt.« Mielőtt a hű szolga teljesen végezhette volna föladatát, őt is meglepte a ragály. Mindazáltal se a lankadás, se a láz nem tudott rajta erőt venni, mig uráról nem nyilváníták, hogy gyógyulófélben van. Akkor végre Bentinck engedelmet kért hazamenni. Ideje

volt; mert lábai nem birták többé. Nagy veszélyben forgott, de fölépült, s mihelyt elhagyta ágyát, sietett a hadsereghez, hol sok nehéz hadjáratban, mint előbb másnemű veszélyben, mindenkor szorosan Vilmos oldalánál lehetett őt találni.

Igy származott az a barátság, a mely szintoly hő és tiszta volt, mint a miről csak a régi és ujabb történet emlékezik. Bentinck maradékai máig is őrzenek számos levelet, melyeket Vilmos irt nagy elődükhez: s nagyitás nélkül mondhatni, senkinek sem lehet helyes fogalma Vilmos jelleméről, ha e leveleket nem tanulmányozta. A kit bámulói is rendesen a legridegebb és visszataszitóbb embernek tartottak, megfeledkezik minden rangkülönbségről, s gyermeki öszinteséggel tárja ki minden gondolatát. Tartózkodás nélkül közli a legfontosabb titkokat. Teljes egyszerűséggel fejtegeti a nagy terveket, melyek Európa minden kormányát érdekelték. S ilyes tartalmu közlései közé, egészen más, de talán nem kevesbbé érdekes közléseket találunk vegyitve. Minden kalandját, személyes érzelmeit, miként üzött sokáig óriás szarvasokat, »carousseljeit« szent Hubert napján, ültetvényei tenyészését, dinnyéi rosz termését, ménese állapotát, ohajtását, hogy jó poroszka paripát találjon nejének, boszuságát, hogy bizonyos, udvarához tartozó egyén, miután egy jó családu leányt megrontott, nem akarja nőül venni, a tengeri betegség bajait, hurutját, főfájását, ájtatoskodási módját, hálaját isten ótalmáért, nagy veszély után, hogy mint törekszik megnyugodni isten akaratában, ha nagy csapás érte, — mindezt olyan kedves fecsegéssel irja le, a minőt alig lehetett várni azon kor legfontolgatóbb és hidegvérűbb államférfiától. Még feltünőbb a gyöngédség keresetlen ömledezése, s az a testvéri részvét, a melyet ba-

rátja házi boldogsága iránt tanusit. Mikor Bentincknek fia született: »isten éltesse, ugymonda Vilmos, remélem, oly derék legény válik belőle, mint ön; s ha nekem is lesz fiam, remélem, gyermekeink szintugy fogják egymást szeretni, mint mi,« Egész életében folyvást atyai szeretettel volt a kis Bentinckek iránt. Nyájaskodó, kicsinyitő neveket adott nekik: gondjukat viselte atyjuk távollétében, s bár nehezére esett valamely örömet megtagadni tőlök, nem engedte őket részt venni oly vadászatban, hol félni kellett, hogy a szarvas megdöfi, s nem hagyta hogy soká viraszszanak zajos estélyeken. Midőn anyjuk, férje távollétében megbetegedett, Vilmos, legfontosabb foglalkozásai közt is, talált időt, naponként többször is küldeni rövid tudósitást hogy-léte felől. Egyszer, midőn súlyos betegsége után nyilvánitották, hogy veszélyen kivül van a nő, a herczeg forró hálaadásra fakadt isten iránt. »Örömkönyek közt irom, ugymond, e sorokat.« Különös bájjal birnak az ilyen levelek, oly férfiu tollából, a kinek ellenállhatlan erélye és hajthatlan szilárdsága tiszteletre kényszeritette ellenségeit, a kinek hideg és nem tetszetős magaviselete visszataszitólag hatott legtöbb párthivére, s a kinek óriási tervek foglalták el lelkét, a melyek megváltoztatták a világ tekintetét.

Nem csalódott vonzalma tárgyában. Bentincket Temple már kezdetben a legjobb és leghűbb szolgának mondta, kit valaha a jó szerencse adott valamely fejedelemnek, s teljes életében érdemes maradt e tiszteletre méltó jellemzésre. A barátok valóban egymásért valának alkotva. Vilmosnak se kalauz, se hizelgő nem kellett. Méltán erős bizalmat helyezvén saját itéletében, nem igen kedvelt oly tanácsosokat, a kik nem fogytak ki a javaslatokból és ellenvetésekből. Egyszersmind sokkal több belátással s emelkedet-

tebb lélekkel birt, hogysem a tányérnyalókat kedvelte volna. Ily fejedelem megbizottjának nem találékony eszű, vagy parancsolásra termett egyéniségnek kellett lennie, hanem olyan derék és hű férfiunak, a ki pontosan végre tudott hajtani, szentül meg tudta őrzeni a titkokat, éber eszű volt a tények szemléletében, s hiven tudta azokat előterjeszteni; s ilyen férfiu vala Bentinck.

Nem kevesbbé szerencsés volt Vilmos házasságában, mint barátságában. Házassága azonban eleinte nem igért házi boldogságot. Választását főleg politikai tekintetek vezérelték: s nem is látszott valószinűnek, hogy erős vonzalom gerjedhessen egy tizenhat éves szép leány közt, a ki ugyan jó indulatu és természetes eszű, de tudatlan és együgyű volt, és oly vőlegény között, a ki bár még nem töltötte be huszonnyolczadik évét, testalkatára nézve öregebb volt neje atyjánál, s a kinek módja fagylaló volt, fejét pedig folyvást közügyek és vadászatok vették igénybe. Egyideig Vilmos hanyag férj volt. Más nők elvonták nejétől, főleg egyik udvari hölgye, Villiers Erzsébet, a ki, bár semmi kecs nem volt személyén, sőt visszataszító kancsalság torzitotta, elég észszel birt, gondjait megosztani. Vilmos ugyan szégyenlette tévedését, s mindenkép igyekezett azt elrejteni: de, minden ovatossága daczára, jól tudta Mária, hogy nem volt teljesen hű iránta. Kémek és hirhordók, atyja biztatására, mindenkép igyekeztek őt haragra ingerelni. Egy merőben különböző jellemű férfiu, a derék Ken, ki nehány hónapig káplánja volt Hágában, annyira felindult sérelmeire, hogy, több buzgalommal mint erélylyel, fenyegetőzött, hogy férjét szigoruan meg fogja dorgálni. A herczegnő azonban oly szelid béketüréssel viselte sérelmeit, a mely kiérdemelte s lassanként meg is szerezte Vilmos becsülését és hálaját. Az ide-

genkedésre mindazáltal még maradt fen egy ok. Valószinüleg el volt jövendő az idő, mikor a herczegnő, a ki csak himzési munkákra, zongorajátékra s a biblia és az »Emberi kötelességek összege« olvasására volt növelve, egy nagy ország fejévé leendett, s Európa mérlegét fogta kezében tartani, mig ura, ki dicsvágyó, a közügyekben jártas, és nagy vállalatokban foglalatos volt, a brit kormányban nem fogott magának állást találni, s a hatalmat csupán neje jó voltából és a meddig neki tetszik, fogta kezelni. Nem csodálhatni, hogy a ki a hatalmat ugy szerette, s az uralkodói szellem olyan öntudatával birt, mint Vilmos, szükségkép érezte azon féltékenységet, mely, a rövid királykodás alatt, meghasonlást idézett elő Guilford Dudley és lady Jane közt, s a mely még gyászosabb viszályt okozott Darnley és a skótok királynéja közt. A herczegnő legkevesbbé sem gyanitotta férje érzelmeit. Tanitója, Compton püspök, szorgalmasan oktatta őt a vallásban, s különösen őrizte lelkét a római katholikus papok fogásai ellen, de mély tudatlanságban hagyta az angol alkotmányt és saját állását illetőleg. A nő tudta, hogy házassága engedelmességre kötelezte őt férje iránt, és soha sem jutott eszébe, hogy viszonyuk egymás irányában egykor megfordulhat. Kilencz évig volt férjnél, mig Vilmos elégületlensége okát fölfedezte; tőle nem is tudhatta volna meg soha. Általában természeténél fogva hajlandóbb volt magában tépelődni azon, a mi őt sértette, mint föltárni azt; s igen természetes, hogy e különös esetben igen kényes dolog is volt szólnia. Végre Burnet Gilbert közbenjárása teljes fölvilágositást és kiengesztelődést eszközölt közöttök.

Különös roszlelkűséggel és átalkodottsággal támadták meg Burnet hirnevét. A támadást már életében kezd-

ték, s még most is hasonló erélylyel foly az, midőn már szinte másfél százada, hogy sirban nyugszik. Valóban jobb czélpontot nem is kivánhat a pártgyülölség s dévaj elmélkedés. Lelki és jellem-hibái igen feltünők, nem lehet észre nem venni. Nem olyasok voltak e hibák, a melyeket rendesen hazája rovására számitanak. Mindazon számos skót között, kik Angliában kitünő állásra és vagyonosodásra emelkedtek, egyedül birt olyan jellemmel, a minőt a gunyvers-, regény- és drámairók ir kalandorokban rajzolnak. Nagy állati életereje, kérkedő módja, leplezetlen hiusága, folytonos baklövései, boszantó méltánytalansága, szemtelen vakmerősége kimerithetlen anyagot szolgáltattak a toryknak a nevetségesre. Nem is mulasztották el ellenei, olykor több kötekedéssel, mint gyöngédséggel, bókokat mondani széles vállai, vastag lábikrája, s eredménydús házasságtervei miatt szerelmes és gazdag özvegyekkel. Burnet azonban, bár sok tekintetben ki volt téve nevetséges, sőt komoly megrovásnak, nem megvetendő ember volt. Gyors fölfogással, fáradatlan szorgalommal, s széles és sokféle olvasottsággal birt. Történetiró, régiségbuvár, hittudós, egyházi szónok, röpirat-készitő, vitatkozó és tevékeny politikai főnök volt, s mindezen minőségben ügyes vetélytársak közt is kitünt. Sok szellemdús értekezését a napi események fölött csak a kutató ismeri már: de kora története, a reformatió története, a czikkelyek magyarázata, beszéde a lelkipásztorság fölött, Hale életirása, Vilmos életrajza mind olyan művek, a melyeket ma is ujranyomnak, s egy jó magán könyvtárból sem hiányzanak. Ilyen tények ellenében hasztalan az ócsárlók minden erőködése. A mely irónak terjedelmes munkái, az irodalom különféle ágaiban, halála után száz harmincz év mulva is számos olvasóra találnak, nagy

hibái lehettek, de nagy érdemeinek is kellett lenniök: s Burnetnek valóban nagy tökélyei voltak, termékeny és erélyes elméje, s olyan irásmódja, mely távol van ugyan a hibátlan tisztaságtól, de mindég világos, sokszor kellemes, s olykor egészen fenséges és elragadó ékesszólásra emelkedik. Szószéki beszédeinek hatását, a melyeket minden előjegyzetek nélkül tartott, nemes arczkifejezés s hatályos taglejtés növelte. Hallgatóinak mély helyeslő moraja gyakran szakitotta őt félbe; s midőn az üveg-óra, mely akkor az egyházi szószék fölszereléséhez tartozott, beszéd közben már lefolyt, s ő azt felemelve mutatta, hangosan biztatta a gyülekezet, hogy folytassa, mig a fövény még egyszer lefoly. A mi kárhozatos volt eszében és jellemében, bőségesen pótolták nagy jelességei. Előitélet és szenvedély gyakran tévutra vezették ugyan, de ugyancsak becsületes ember volt. Ha nem is volt ment a hiuság csábjaitól, lelke magasan fölülemelkedett a vágy és félelem befolyásán. Jó, nagylelkü, hálás és megbocsátni kész természetü volt. Ernyedetlen és hő hitbuzgalmát általában emberiség s a lelkiismeret jogainak tiszteletben tartása mérsékelte. Erősen ragaszkodott ahhoz, a mit a keresztyénség szellemének tekintett, közönyös volt az egyházi szerkezet alakja, neve és különböző szertartásai iránt, sőt még azon hitetlenek és eretnekek ellen sem volt egyátalában szigorra hajlandó, a kik tiszta életet éltek, s a kik inkább az értelem fonáksága, mint a szív romlottsága miatt tévelyegtek. De, mint annyi más jó ember akkor, a római egyházat illetőleg kivételt tön a rendes szabályok alól.

Burnetnak akkor europai hirneve lön nehány év alatt. A reformatio történetét zajos tetszéssel fogadta tőle minden protestáns, s a római katholikusok érezték, mily sulyos

csapás érte az által őket. A legnagyobb hittudor, a kit a római egyház a XVI. századbeli szakadás óta szült, Bossuet vállalkozott választ irni rá. Ama buzgó parliamentek egyike, a melyek a pápista összeesküvés szülte izgatottság idején egybegyültek, köszönet-szavazással tisztelte meg Burnetet, s az alsóház nevében buzditotta, hogy folytassa történeti buvárlatait. Mind Károly, mind Jakab bizalmas társalgásukra méltatták, több jeles államférfiuval, különösen Halifaxxal, szoros barátságban élt, s némely magas állásu személyeknek lelki tanácsadójuk volt. Ama kor egyik legtündöklőbb világfiát, Wilmot János, Rochester grófot megtéritette az istentagadásból és erkölcstelenségből. Strafford lord, Oates egyik áldozata, római katholikus létére, vég óráiban Burnet serkentő szavaiból vön épülést, azon pontok fölött, a melyek iránt az összes keresztyének megegyeznek. Nehány évvel utóbb még dicsőbb szenvedőt, Russel lordot kisérte a Towerből a lincoln's inn fieldsi vérpadra. Az udvar mindent elkövetett, hogy e tevékeny és ügyes egyházférfit megnyerje. Se a királyi kecsegtetéseket, se az előléptetés iránti igéreteket nem kimélték. De Burnet, bár nem maradt ment azon szolgai tanok ragályától, amelyeket az akkori papság általában követett, whig lett meggyőződésből; s elveihez minden viszontagság közt szilárdul ragaszkodott. De semmi részt nem vett azon összeesküvésben, a mely annyi kellemetlenséget és csapást hozott a whig pártra, s nem csak Goodenough és Ferguson gyilkos terveitől irtózott, de ugy vélekedett, hogy még szeretett és tisztelt barátja, Russell is messzebb ment a kormány ellen, hogysem igazolható volna. Végre olyan idők következtek, mikor az ártatlanság nem volt elég oltalom. Burnetet, bár semmit sem vétett a törvény ellen, üldözte az udvar boszúja. A szárazra vonult,

s miután egy évnél tovább utazott Schweiczon, Olasz- és Németországon át, a miről oly kellemes utleirást hagyott reánk, **1686.** nyarán Hágába ért, a hol szeretettel és tisztelettel fogadták. Többször értekezett fesztelenül a herczegnővel politikai és vallásos dolgokról, s csakhamar lelki vezére s bizalmas tanácsadója lett. Vilmos sokkal nyájasabb házi gazdának mutatkozott, mint várható volt. Mert minden hibák közt leginkább sértette őt a kedvhajhászat és kiméletlenség: s Burnetről barátai és csodálói is megvallották, hogy a legkedvkeresőbb s a legkevesbbé kiméletes (discret) ember volt. De az éleseszű herczeg észrevette, hogy e tolakodó, bőbeszédű pap, ki mindég titkokat fecsegett, kiméletlen kérdéseket tőn, kéretlenül föltolta tanácsát, mindamellett szilárd, bátor és ügyes ember volt, ki a brit pártok és felekezetek hangulatát és czéljait jól ismerte. Burnet ékesszólása és tudományának hire is messze földre elterjedt. Vilmos maga nem volt olvasást kedvelő ember. De már évek óta állt a hollandi kormány élén, s olyan időszakban, midőn a hollandi sajtó egyik legrettentőbb eszköz volt, a mely Európa közszellemét mozgalomban tartotta, ha maga nem talált is élvet az irodalomban, sokkal bölcsebb és belátóbb volt, hogysem az irodalom segélye fontosságát el nem ismerte volna. Tudta, hogy egy népszerű röpirat gyakran annyi szolgálatot tehet, mint a csatatéren nyert győzelem. Annak is érezte fontosságát, hogy mindig legyen közelében, a ki szigetünk egyházi és polgári szerkezetét jól ismeri: s Burnet kitűnőleg alkalmas volt, az angol ügyek élő szótárául szolgálni. Ismeretei ugyanis, bár nem mindig pontosak, roppant terjedelműek voltak; s kevés kitünő ember volt Angliában és Skócziában bármely politikai vagy vallásos felekezetből, a kivel ő nem társalgott

volna. A herczeg tehát kedvezésében és bizalmában szintannyira részeltette, mint bárkit, személyes barátai szük körén kivül. Ha a tudor szabadabban viselte magát, a mi nem ritka eset volt, pártfogója a szokottnál hidegebb és komorabbá lett, s olykor egy rövid, száraz gúnyszavat ejtett, a mely minden közönséges önérzetü embert elhallgattatott volna. Mindamellett, hogy ilyen dolgok fordultak elő, e különös felek közt, rövid közbeszakasztásokkal, folyvást tartott a barátság, mig a halál meg nem szüntette. Mert nem könnyü volt Burnet érzelmeit megsérteni. Öntetszése, érzéki vidorsága, s tapintathiánya olyas volt, hogy bár sokszor követett el, maga soha sem szenvedett sértést.

Jellemének mindezen sajátságai alkalmassá tették őt, hogy Vilmos és Mária közt békéltető legyen. Ha egyének, a kiknek egymást szeretniök és becsülniök kellene, olyas ok miatt idegenkednek, a melynek eltávolitására, mint gyakori az eset, három szónyi őszinte nyilatkozat elég volna, szerencséseknek mondhatják magokat, ha afféle tartózkodást nem ismerő barátuk van, a ki az egész valót kitálalja. Burnet teljesen elmondta a herczegnőnek, minő érzelmek nyomják férje lelkét. Most hallotta e nő először, nem kis csodálkozására, hogy ha angol királynő lesz, nem Vilmos osztja meg vele trónját. Hévvel mondá, hogy nincs a házassági engedelmesség- és szeretetnek oly kisérlete, a melyet kész szivvel ki nem állana. Burnet, sok magasztalás és ünnepélyes erősités közt, hogy e szavakat nem emberi lény adta szájába, megmagyarázta neki, hogy saját kezében van a gyógyszer. Ha rászáll a korona, parliamentjét könnyen rá fogja birhatni, hogy férjének nemcsak a királyi czimet megadja, de törvény által az ország kormányzását is átruházza reá. »Királyi fenséged azonban, tevé hozzá, mél-

tóztassék e dolgot jól megfontolni, mielőtt ilyes elhatározását nyilvánitja. Mert ha egyszer kijelentette, nem biztos, sem könnyű azt többé visszavonni.« »Nincs szükségem fontolgatási időre, válaszolá Mária. Elég, hogy alkalmam nyilik, figyelmemet a herczeg iránt megmutatni. Mondja meg ön neki, a mit mondok; s hozza őt hozzám, hogy saját ajkaimról hallhassa.« Burnet ment Vilmost fölkeresni; de Vilmos több mértföldnyire volt szarvas-vadászaton. Csak másnap történt az eldöntő találkozás. »Nem tudtam egész tegnapig, monda Mária, hogy Anglia és isten törvényei közt akkora eltérés van. Most azonban igérem önnek, hogy mindig ön viendi az uralkodást: s viszonzásul csak azt kérem, hogy a mint én megtartom a parancsot, a mely a nőket engedelmességre kötelezi férjeik iránt, ön is tartsa meg, a mi a férjeket kötelezi, hogy nejeiket szeressék.« Nemeslelkű vonzalma egészen megnyerte Vilmos szivét. Ez időtől fogva, azon szomoru napig, midőn neje halálos ágyától magán kivül vitték el Vilmost, a legbensőbb barátság s bizalmasság volt köztök. A herczegnő levelei közől férjéhez sok megvan, s elég világosan tanusitják, hogy e férfiu, bármi kevéssé látszott szeretetre méltónak a sokaság előtt, egy szép és erényes nőben, a ki születésénél fogva fölötte állott, szinte imádásig menő szenvedélyt tudott gerjeszteni.

Nagy fontosságú volt a szolgálat, a melyet Burnet tön hazájának. Olyan idő következett, midőn a közjóra nézve igen sok függött attól, hogy a herczeg és herczegnő között teljes egyetértés volt legyen.

A nyugoti lázadás elnyomása utánig Vilmost mind a whigektől, mind a toryktól egyenetlenséget szülő fontos okok választották el. Kedvetlenül látta, hogy a whigek a

végrehajtó hatalmat némely olyan jogoktól törekedtek megfosztani, a melyeket hatályos és tekintélyes voltára szükségeseknek hitt. S még nagyobb visszatetszéssel látta, hogy e párt nagy része Monmouth igényeit támogatta. Úgy tetszett mintha az ellenzék Anglia koronáját ugy le akarná alacsonyitni, hogy ne legyen érdemes viselni, s aztán egy fattyugyermeknek és csalónak tenni fejére. S a herczeg hitrendszere is nagyon különbözött attól, a mi a toryknak jelszavul szolgált. Ezek armenianok s a főpapi rendszer hivei voltak. Lenézték a szárazföldi protestans egyházakat, s majdnem olyan szentnek tekintették saját »liturgiájuk« minden sorát, mint az »evangeliumot.« A herczeg kálvinista nézeteket követett a hittan metaphysicaját illetőleg. Az egyházi szerkezet és istentiszteleti módok körül tág tért engedett a véleményeknek. Megengedte, hogy a püspöki szerkezet törvényes és alkalmas egyházi kormányalak; de élesen és megvetőleg szólt azok vakhitűségéről, a kik a püspöki fölkenést, a keresztyén társadalomra nézve, lényegesnek tartották. Nem törődött a »közima könyvében« megirt öltözetek- és taglejtésekkel. De megvallotta, hogy az angol egyház szertartásait jobban szeretné, ha a római egyház szertartásaira kevesbbé emlékeztetnének. Midőn először meglátta neje magán kápolnájában az angol módra teritett oltárt, jelentékeny zugolódásra hallák fakadni, s ugy tetszett, nem igen volt inyére, ha nejét Hooker »Egyházi szerkezet«-évei kezében találta.

Az angol felekezetek közt folyt tusát ennélfogva soká kisérte Vilmos figyelemmel, a nélkül, hogy bármelyik rész iránt nagy előszeretettel viseltetett volna. Nem is lett igazán, élete fogytáig, soha se whig, se tory. Hiányzott benne, a mi mindkét jellem közös alapját teszi; mert soha sem

lett angollá. Megmentette Angliát, az igaz; de soha sem szerette, s ő sem nyerte meg Anglia szeretetét. Mindig számkivetés helye volt neki ez ország, a hova kedvetlenül jött, s a honnan örömmel távozott. Még akkor sem jóléte volt fő czélja, midőn ama szolgálatokat tette annak, a melyeknek maiglan érezzük szerencsés következményeit. Hollandián csüggött összes hazafi érzelmeivel. Ott állt a pompás sirbolt, a melyben a nagy államférfiú szunnyadt, a kinek vérét, nevét, jellemét és szellemét örökölte. Ott már csak czime is olyan hangzásu volt, a mely három nemzedéken át őszinte lelkesedést keltett kézművesben és szántóvetőben. A holland nyelvet már anyja tejével szivta be. A németalföldi nemességből választotta első barátait. Szülőföldének vigalmai, épitészete és tájképei töltötték el szivét Ahhoz hajlott vissza változatlan vonzalommal a büszkébb és szebb vetélytárstól. A whitehalli csarnokban lakályos háza után epedt a Hága melletti erdőségben, és soha sem. volt boldogabb, mint mikor a windsori pompát sokkal szerényebb looi lakáért odahagyhatta. Fényes számkivetése alatt abban lelte vígasztalását, hogy épületek, ültetvények és árkolások által olyan látmányt teremtett maga körül, a mely őt a vörös téglaú házakra, a hosszu vizcsatornákra, s a kikörvonalozott virágágyakra emlékeztette, a melyek közt töltötte ifjuságát. De még e szülőfölde iránti vonzalma is egy más érzelemnek volt alárendelve, a mely lelkén már korán kiválólag uralkodott, vegyülvén minden egyéb szenvedélyeivel, a mi őt csodás vállalatokra buzdította, s fentartotta, ha gyötrelem, kin, betegség és gond terhe alatt mármár leroskadt, a mely pályája végén, rövid ideig, lankadni látszott, de csakhamar ujra kitört erősbben, mint valaha, s őt folyvást lelkesitette még akkor is, mikor

a haldoklókért mondák az imát ágya mellett. Ez érzelem ellenséges indulata volt Francziaország s ama nagyralátó király iránt, a ki több tekintetben Francziaországot képviselte, s a kiben a kiválólag franczia erények és tökélyek nagy mértékben csatlakoztak ama nyugtalan, semmivel sem törődő és hiu dicsvágygyal, mely Europa boszszankodását ujra meg ujra Francziaországra vonta.

Könnyü ez érzelem növekedését kijelölni, a mint fokonként Vilmos egész lelkét elfoglalta. Még alig volt gyermeknél egyéb, midőn hazáját Lajos, az igazság és népjog ellenére, dölyfösen megtámadta, legyőzte s a ragadozás, féktelenség, és kegyetlenség minden kicsapongásainak engedte martalékul. Németalföld, balsorsában, megalázta magát a hóditó előtt, s kegyelemért esdeklett. Azt nyerték válaszul, hogy, ha békét ohajtanak, le kell mondaniok függetlenségökről s hódolatukat évenként be kell mutatniok a Bourbon háznak. A sértett nemzet, kétségbeesésében, megnyitotta gátjait s a tengert hivta segélyül a franczia zsarnokság ellen. Midőn a föld népe réműlten futott a berontott ellenség elől, mikor száz meg száz gyönyörü kert és mulatóház temettetett habok alá, s a rendek tanácskozásait elaggott tanácsosok ájulása és siránkozása szakasztotta félbe, a kik nem birták elviselni a gondolatot, hogy tuléljék honuk szabadságát és dicsőségét, — a háboru eme vonaglásai közt történt, hogy Vilmost szólitották a közügyek élére. Egy ideig reménytelennek látszott előtte minden ellenállás. Körültekintett segélyért, de hiában keresett. Spanyolország ki volt merülve, Németország szétszakadozva, Anglia megvesztegetve. Ugy látszott, az ifju kormányzónak nincs egyéb választása, mint karddal kezében halni meg, vagy hogy egy nagy kivándorlás Aeneása

legyen, s uj Hollandiát alkosson, a franczia zsarnokság hatalomkörén túl. Aztán semmi sem leendett a Bourbonház terjeszkedésének utában. Nehány év, s ama ház birtokaihoz fogta csatolni Lotharingiát és Flandriát, Castiliát és Aragoniát, Nápolyt és Milanot, Mexicot és Perut. Lajos viselte volna a császári koronát, Lengyelország trónjára családjából teendett egy főherczeget s egyedüli urává lehetett volna Európának a szittya pusztáktól az Atlanti tengerig, s Amerika minden tartományainak a ráktéritőtöl, északra, s a baktéritőtől délre. Ilyen kilátás nyilt Vilmos előtt, midőn közpályára lépett, s élete fogytáig nem szünt meg az őt nyugtalanitni. Az volt neki Franczia ország, a mi a római köztársaság Hannibalnak, az ozmán hatalom Scanderbegnek, vagy a délszaki uralom Wallacenak. E lázas és kiolthatlan szenvedélyt a vallás szentesitette. Száz meg száz kálvinista pap hirdette, hogy ugyanazon hatalomtól, a mely Sámsont már anyja méhében a filiszteusok ostoráúl rendelte, s Gedeont a cséplő szérűről küldötte el, hogy a midianitákat megverje, nyerte Orániai Vilmos hivatását, hogy minden szabad nemzet és minden tiszta egyház bajnoka legyen; s ez eszme saját lelkére sem volt hatás nélkül. Rendkivüli egykedvűséget veszély közepett némi részben azon bizalomnak tulajdonithatni, a melyet e hősies »fatalista« magas hivatásában s ügye szentségében helyezett. Nagy föladat állt előtte; s mig nem végezte, semmi sem árthatott neki. Innen volt, hogy reményteleneknek látszó nyavalyákból, minden orvosi baljóslatok daczára, kigyógyult; hogy az orgyilkosok csoportja hiában esküdött össze élete ellen, hogy a nyilt hajó, a melyre csillagtalan éjjel, háborgó tengeren, vészes part közelében, bizta magát, menten partra szállitotta, s hogy husz csatában az ágyugolyók, jobbra balra, elkerülték őt. A

buzgalom és kitartásnak, a melylyel hivatásának szentelte magát, alig van párja a történetben. Nagy czélját tartván szem előtt, szintoly kevésbe vette mások életét, mint önmagáét. Ez időszakban a legemberségesebb és nagylelkűbb katonáknak is szokásuk volt föl sem venni a nagy hadjáratoktól válhatlan vérontást és pusztitást; s Vilmos szivét, a mellett, mit a hadi pálya hozott magával, még ama sokkal szigorubb érzéketlenség is megaczélozta, mely a kötelességérzetből folyt. Három nagy szövetkezést, három hosszu és véres háborut, mialatt a Visztulától a nyugoti világtengerig egész Europa fegyverben állt, tulajdonithatni legyőzhetlen erélyének. Nidőn 1678-ban a tartományi rendek, kimerülve és elcsüggedve, nyugalmat ohajtottak, ő szavát emelte, hogy ne dugják még hüvelybe kardukat. Csak azért kötöttek békét, mert nem volt képes másokba a magáéhoz hasonló merész és elhatározott szellemet önteni. Még utolsó perczben is, fölbonthatni remélvén az alkudozást, a melyről tudta, hogy már szinte be volt fejezve, a legvéresebb és makacsabb harczra kelt. Az naptól fogva, midőn a nimwegeni békét aláirták, ujabb szövetség tervéről kezdett gondolkozni. Lajos elleni tusáját, mely a harcztérről a tanácsterembe vitetett át, csakhamar elkeserítette a magán boszuság. A két vetélytárs tehetség, véralkat, modor és vélemény tekintetében merő ellentéte volt egymásnak. A sima és méltóságos, pazar és kéjelgő, fitogtató és veszélytől irtózó Lajos, a ki a tudományt és müvészetet bőkezűleg pártolta s kegyetlenül üldözte a kálvinistákat, föltünő ellentétben állott Vilmossal, a ki izlésben egyszerű, viseletében nem vonzó, a hadban fáradatlan és rettenthetlen volt, s az ismeretek diszesebb ágaitól elfordúlván, szorosan a genfi hittanhoz ragaszkodott. A két

ellenfél nem soká tartotta meg azt az udvariasságot, a melyet a velök egy rangu férfiak, ha seregek élén szemközt állanak is, ritkán mulasztanak el. Vilmos ugyan olyan irásmóddal élt, hogy szives szolgálatát ajánlotta Lajosnak. De valódi értékéhez képest fogták föl s száraz szemrehányással viszonozták udvariasságát. A nagy király megvetni szinlelte a kis herczeget, a ki kereskedő városok szövetségének eszköze; s a megvetés minden jelére uj kihivással felelt a rettenthetlen kormányzó. Czimét, a melyet a közelebbi század eseményei Európa egyik legdicsőbb czimévé tőnek, egy várostól vette Vilmos, a mely a Rhone partján fekszik, Avignontól nem messze, s mely, valamint Avignon, bár mindenfelől franczia föld környezi, sajátképen nem a franczia, hanem a császári korona hűbére volt. Lajos a népjog botrányos megvetésével, a mi őt különösen jellemezte, elfoglalta Oraniát, lerombolta erősségeit, s elkobozta jövedelmeit. Vilmos asztalánál sokak előtt nyilvánította, hogy a legkeresztyénebb királynak torkára forrasztja e sértést, s midőn Avaux gróf kérdést tön hozzá e szavak miatt, minden visszavonást vagy magyarázatot kereken megtagadott. Annyira ment a dolog, hogy a franczia követ nem mert a herczegné társalgó termében megjelenni, attól tartván, hogy valami gyalázattal illetik.

Azon érzelem, a melylyel Francziaország iránt viseltetett, kimagyarázza egész politikáját Anglia irányában. Köz szelleme Europa közszelleme volt. Gondjainak főtárgya nem szigetünk, nem is hazája Hollandia, hanem a nemzetek nagy közönsége, a melyet egy igen hatalmas tag leigázással fenyegetett. Kik azon tévedésbe esnek, hogy őt

angol államférfiunak tartják, szükségkép hamis szinben látják egész életét, s nem képesek valamely jó vagy rosz, whig vagy tory elvet fölfedezni, a melyből legfontosb tetteit következtetni lehetne. De ha őt oly férfiunak tekintjük, a kinek különös hivatása volt egy csoport gyönge, megoszlott és elcsüggedt államot szilárd és erélyes szövetségben egyesiteni a közellenség ellen, ha oly férfiut látunk benne, a kinek szemei előtt főleg azért volt nagy fontosságu Anglia, mivel, a nélkül, az általa tervezett nagy szövetség hiányos leendett: el kell ismernünk, hogy a történet egyetlen hosszas életpályáról sem emlékszik, a mely kezdettől végig következetesb volna e nagy fejedelménél.

A kulcsnál fogva, a melynek e szerint birtokában vagyunk, könnyedén kisérhetjük immár nyomrul nyomra azt a valóban öszhangzó, bár néha tekervényesnek látszó eljárást, melyet honi felekezeteink irányában követett. Tisztán látta, a mi sokkal csekélyebb belátásúak figyelmét sem kerülte el, hogy a vállalat, a melyen egész lélekkel csüggött, valószinűleg sikerül, ha Anglia mellette lesz, bizonytalan, ha Anglia közönbös marad, s reménytelen, ha Anglia ugy viseli magát, mint a »cabal« idejében. Nem kevesbbé tisztán látta, hogy az angol kormány kül és belpolitikája közt szoros összeköttetés van; hogy ez ország fejedelme, ha egyetértőleg működik a törvényhozással, szükségkép nagy nyomatékkal bir a keresztyénség ügyében mindenkor, és hogy kézzelfoghatólag érdekében áll ellenszegülni bármely szárazföldi hatalom szertelen növekedésének; s hogy más felől a fejedelem, a ki iránt a törvényhozás bizalmatlan és akadékoskodó, csak csekély súlylyal birhat Europa közügyeiben, s e csekély súly egészen a mérleg rosz serpenyőjébe vettetik. A herczegnek legfőbb ohajtása volt tehát,

hogy egyetértés legyen a trón és parliament közt. Miként eszközöljék ez egyetértést, s melyik résznek kelljen engednie, mind alárendelt kérdés volt előtte. Legörömestebb fogta venni kétségtelenül, ha a királyi előjog egyetlen czikkelye föláldozása nélkül történhetik vala teljes kiengesztelődés. Mert ez előjog épségben tartására nézve hagyományszerű érdeke volt; s, természeténél fogva, nem kevesbbé ohajtotta a hatalmat és szintoly nehezen türte a megszoritást, mint bármelyik Stuart. De nem volt olyan éke a koronának, a melyet kész nem volt volna föláldozni, habár saját fején leendett is a korona, mikor ugy hitte, hogy ez áldozat kikerülhetlenül szükséges nagy czéljára nézve. A pápista összeesküvés napjaiban, ennélfogva, bár nem helyeselte az erőszakosságot, a melylyel az ellenzék a királyi tekintélyt megtámadta, intette a kormányt, hogy engedjen. Az alsóház, ugymonda, igen oktalanul viselte magát a belügyekre nézve: de mig az alsóház elégületlen, nem biztos Europa szabadsága; s e fő tekintetnek minden egyéb tekintet alárendelendő. Ez elveket követte, midőn a »kirekesztési törvény« zavarba döntötte a nemzetet. Nincs ok hinni, hogy ő az ellenzéket a törvény túlhajtására, vagy a trón részéről ismételve tett egyezkedési ajánlatok visszavetésére nógatta volna. De midőn világossá lön, hogy ha e törvény át nem megy, komoly meghasonlás következik be az alsóház és udvar között, igen érthetőleg, bár illemes tartózkodással, tudatta véleményét, hogy az alsóházat minden áron ki kell engesztelni. Mikor a közérzelem erőszakos és gyors visszahatása egyideig teljesen reménytelenül hagyta a whig pártot, Vilmos más uton kisérlette meg nagy czélját elérni, a mely talán inkább megfelelt hajlamainak, mint a melyen előbb járt. A nemzet megváltozott hangulata mel-

lett alig volt képzelhető, hogy oly parliamentet fognak választani, mely a fejedelem kívánatait ellenzeni volna hajlandó. Károly volt az ur egyideig. **1683** év nyarán, majdnem azon perczben, midőn a rozsházi összeesküvés fölfedezése által teljessé lön a whigek bukása s a király diadala, — oly események adták elő magokat máshol, a melyeket Vilmos nem szemlélhetett a legnagyobb aggodalom és fölháborodás nélkül. A török Bécs külvárosai alá nyomult. A nagy osztrák birodalom, a melynek segélyére számitott a herczeg, végromlás pontján látszott állani. Bentincket tehát sietve küldte Hágából Londonba, olyan megbizással, hogy mindent kövessen el az angol udvar megnyerésére s különös utasitásba adta, hogy a legerősebb kifejezésekben tudassa ura iszonyodását a whig összeesküvést illetőleg.

A következő tizennyolcz hónap alatt volt némi remény, hogy Halifax befolyása lesz túlnyomó, s hogy a whitehalli udvar visszatér a hármas szövetség eszméjére. Vilmos előszeretettel csüggött e reményen. Mindent elkövetett, hogy Károly hajlamát megnyerje. A vendégszeretet, a melylyel Monmouth Hágában találkozott, főleg azon nyugtalan indulatnak tulajdonitandó, a melylyel a herczeg Monmouth atyja valódi kivánatait ohajtotta teljesiteni. A mint Károly meghalt, Vilmos, változatlanul szem előtt tartván czélját, megint más utra tért. Szivesen látta Monmoutht, hogy az előbbi királyt lekötelezze. Hogy az uj királynak ne adjon panaszra okot, elbocsátotta Monmoutht. Láttuk, hogy midőn a nyugoti lázadás kitört, a németalföldi szolgálatban volt brit ezredeket, a herczeg hathatós eszközlése folytán, az első felhivásra visszaküldék honukba. Sőt Vilmos arra is ajánlotta magát, hogy a fölkelők ellen személyesen fog vezérkedni; s hogy ez ajánlást teljes

őszinteséggel tette, nem kételkedhetnek, a kik olvasták Bentinckhez irt bizalmas leveleit.

A herczeg akkor szemlátomást hajlandó volt remélni, hogy ama nagy terv, a melynek lelkében mindent alárendelt, meg fogja nyerni ipa helyeslését és pártolását. A fönnen hangzó beszédmód, a melylyel az időben Francziaország irányában élt, a készség, a mint beleegyezett az Egyesült államokkal kötendő védszövetségbe, s a hajlandóság, melyet az Osztrákházhoz csatlakozásra tanusitott, — mind élesztette e reményt. De rövid időn elborult a kilátás. Halifax kegyvesztése, a szakadás Jakab és a parliament közt, az elnapolás, a külköveteknek tett nyilatkozat, hogy a szárazföldi politika nem vonja többé el a király figyelmét azon belügyi szabályoktól, a melyek a királyi hatalom és egyháza érdekeinek előmozditására vannak irányozva, — véget vetett a csalódásnak. Nyilván lett, hogy midőn Európára a döntő percz elkövetkezik, vagy tétlen marad, vagy Francziaország szövetségeséül lép föl Anglia, ha Jakab lesz ura. S az europai döntő percz közelgett. Az osztrák ház, folytonos győzelmek által biztositva Törökország felől, nem volt többé kénytelen Lajos tulterjeszkedéseit és bántalmait békén tűrni. Ennélfogva **1686** juliusban egy szerződést irtak alá Ágostában, a mely a császári birodalom fejedelmeit, kölcsönös védelmi szempontból, szorosan egyesitette. A spanyol és svéd király is részesei lőnek e szövetségnek, az mint a burgundi kerület tartományainak fejedelme, s emez mint pomeraniai herczeg. A szövetségesek nyilvánitották, hogy egy hatalmasságot sem szándékuk megtámadni avagy sérteni, de el vannak határozva, semminemű megsértését nem tűrni azon jogoknak, a melyeket a népjog szentesitett Németország részére. Kötelezték

magokat, hogy szükség esetén segitik egymást, s a haderő számát is meghatározták, a mennyit a szövetség minden tagjának kell állitani, ha támadást kell majd visszaverni. Vilmos neve nem fordul elő ez oklevélben: de mindenki tudta, hogy az ő mive volt, s előrelátta, hogy nem sokára egy uj szövetséget vezérel Francziaország ellen. Ily körülményekben közte és Francziaország hűbérnöke közt nem lehetett szives egyetértés. Nem került ugyan szakadásra a dolog, sőt fenyegetésekre és szemrehányásokra sem. De az ip és vő teljesen és örökre elváltak.

Ugyanakkor, mikor a herczeg ily módon elidegenült az angol udvartól, megszüntek az okok, melyek addig közte és az angol nép két nagy pártja közt hidegséget szültek. A whigek nagy része, talán többsége, Monmouth igényeit pártolta, de Monmouth nem vala többé. Más részről a toryk féltek, hogy az angol egyház érdekei nem lesznek biztositva oly férfiu uralma alatt, a ki hollandi presbyteriek közt növekedett, s a kiről tudva volt, hogy az egyházi öltözetre, szertartásokra és püspökökre nézve igen szabadon gondolkodik: de mióta a szeretett egyházat másfelől sokkal nagyobb veszély fenyegette, majdnem hatását vesztette ama félelem. Igy egyszerre mind a két nagy párt ugyanazon főben kezdé reményeit és vonzalmát öszpontositni. A régi köztársaságiak nem tagadhatták meg tőle bizalmukat, a ki, számos éven át, oly érdemes főhivatalnoka volt egy köztársaságnak. A régi királypártiak azt hitték, elveik szerint cselekesznek, ha a trónhoz oly közel álló fejedelem iránt mély tisztelettel viseltetnek. Ily viszonyok közt a legnagyobb fontosságu dolog volt, hogy Vilmos és Mária közt teljes egyetértés uralkodjék. Ha egyenetlenség volt a korona vélt örököse s ennek férje közt, szükségkép szakadást fo-

gott szülni a roppant tömegben, mely minden oldalról közös egyesülő pont körül sereglett. Szerencsére minden ily félreértés veszélyét elháritotta a döntő perczben Burnet közbenjárása; s a herczeg elismert feje lön az egész pártnak, a mely akkor a kormány ellen volt, s e párt szinte az egész nemzetből állott.

Legkisebb ok sincs hinni, hogy ez időben már ama nagy vállalatról gondolkodott volna, mire aztán a szigoru kényszerűség vitte. Tudta, hogy Anglia közszelleme, bár fölizgatták a közsérelmek, távolról sem volt megérve forradalomra. Kétségkívül örömest kikerüli vala a botrányt, a melyet a vérrokonok közt a halálos harcz szükségkép okozandó volt. Nagyravágyása mellett sem örömest köszönte volna erőszaknak azt a nagyságot, a mely a természet és törvény rendes folyamán elérhető volt. Mert jól tudta, hogy, ha a korona a maga rendén száll nejére, minden előjogát örökli csonkitatlanul; ha ellenben választás utján nyeri meg, olyan föltétek alatt kell azt elfogadnia, a minőket a választók eléje szabhatni vélnek. Ugy látszik tehát, békén be akarta várni az időt, mikor kétségtelen jogczimen uralkodhatik, megelégedvén addig, ha nagy befolyást gyakorolhat az angol ügyekre, mint vérszerinti első herczeg s feje a pártnak, mely határozott tulnyomósággal birt a nemzetben, s a mely, valahányszor a parliament összejövendett, mindég tulnyomósággal fogott birni mind a két házban.

Volt ugyan immár egy hevesebb és kevesbbé eszélyes tanácsadója, ki merészebb lépésekre sürgette. Az ifju lord Mordaunt volt e tanácsló. Nem szült azon kor találékonyabb főt és merészebb szellemet. De ha valamely czél fényesnek mutatkozott, ritkán vizsgálta Mordaunt, elérhető-e. Vadon

regény volt élete, mely politikai és szerelmes titkos cselszövényekből, a jelenetek és sors hirtelen és erőszakos változásaiból és győzelmekből állott, a melyek inkább hasonlitottak Amadis és Lancelotéihez, mint Luxemburg és Eugen herczegéihez. E különös történet episodjai azonegy neműek voltak a fődarabbal. Éjfélkori találkozások nagylelkű útonállókkal, s főrangu szép hölgyek kiszabaditása rablóik kezéből. Mordaunt, ékesszólása és bátorsága által, a mint az udvar ellen föllépett, a felső házban kitüntetvén magát, az elnapolás után csakhamar Hágába ment, s erősen javasolta, hogy tüstént szállják meg Angliát. Elhitette magával, hogy oly könnyű lesz meglepni három nagy királyságot, a milyennek találta jóval utóbb Barcellona meglepetését. Vilmos kihallgatta, elmélkedett a mondottakon, s általános kifejezésekben válaszolta, hogy nagy érdekkel viseltetik az angol ügyek iránt, s figyelemmel fogja kisérni azokat. Bármi volt legyen szándoka, nem valószinü, hogy egy hirtelenkedő és kalandor lovagot választott volna meghittjének. A két ferfiuban nem volt semmi közös, a személyes bátorságon kivül, mely mindkettőben mesés hősiségig emelkedett. Mordaunt csak a harcz izgatottságát vágyott élvezni, s hogy bámulásra ragadja az embereket. Vilmos előtt mindenkor nagy czélja lebegett. Erős szenvedély vitte őt e czél felé, mely szent kötelességül tünt fel előtte. Oly türelemmel törekedett e czélra, mely, a mint egykor mondá, azon hajós türelméhez hasonlit, a kit egy csatornán a vizfolyam ellenében látott evezni, s ki gyakran visszasodortatott, még sem szünt meg erőködni, megelégelvén, ha órákig tartó munkával egy pár ölnyire haladhatott elő. Vállalatok, a melyek a herczeget nem vitték közelebb czéljához, bármily dicsőségesek voltak legyenek a köznép

szemeiben, szerinte gyermekes hiuságok voltak s nem az életmunkásság méltó föladatai.

Elhatározta visszavetni Monmouth tanácsát; s kétségtelenül eszélyes volt e határzat. Ha Vilmos **1686** sőt **1687**-ben is kisérli meg, a mit **1688**-ban oly fényes sikerrel hajtott végre, fölhivására valószinűleg sok whig fog vala fegyvert. De ugy találta volna, hogy a nemzet nem volt még elkészülve, idegen fegyveres szabaditót fogadni el, s az egyház nem volt még annyira fölingerelve és sértve, hogy elfeledte volna a tant, a melyben sokáig különös büszkeségét helyezte. A régi »cavalier«-ek a királyi zászló alá sereglének vala. Alkalmasint mindhárom királyságban szintoly hosszu és heves polgárháboru fogott támadni, mint az előbbi nemzedék idejében. Mig e háboru dühöng, mit nem kisérthetett volna meg Lajos a szárazon? S mi reménye fogott maradni a hadaitól megfosztott, s kormányzója által cserben hagyott Németalföldnek?

Vilmos tehát ez idő szerint csupán arra szoritkozott hogy azon hatalmas ellenzéket, a melynek feje lőn, éleszsze és összetartsa. Ez nem volt nehéz. A Hydek bukása Angliaszerte rendkivüli nyugtalanságot és bosszuságot ébresztett. Érezte mindenki, hogy nem arról van többé kérdés, uralkodó legyen-e a protestánsság, hanem hogy tűrjék-e? A tárnok után egy tanácsot alkottak, a melynek feje katholikus volt. A titkos pecsétet pápistára bizták. Az ir királyi helytartó helyébe oly embert tőnek, a kinek pápistaságán kivül, egyáltalában semmi igénye nem volt e magas állásra. Olyan kormánynál, a mely a birodalom közérdekeit tartotta szem előtt, Tyrkonnel lett volna az utolsó egyén, a kit Dublinba biztosul fogtak küldeni. Baromi módja képtelenné tette őt a korona fölségét képviselni. Ér-

telmi gyöngesége s indulatos természete miatt nem volt alkalmas az állam nagy ügyeinek intézésére. Az a halálos ellenszenv, a melylyel Irföld nagyobb része birtokosai ellen viseltetett, különösen képtelenné tette őt e királyság kormányzására. De a szertelen vakbuzgalmat elégnek tartották, hogy a miatt minden egyéb szenvedély kicsapongását elnézzék; s a reformált vallás elleni gyülölség tekintete miatt, nem bánták, ha gyülölsége az angol név ellen, legkisebb megszorítás nélkül, féket eresztett. Ez volt valódi értelme ő fölsége tiszteletének a lelkiismeret jogai iránt. Csak azért ohajtotta, hogy parliamentje minden kirekesztést, mely a pápistákat terhelte, megszüntessen, hogy ő maga hasonló terhes kirekesztések alá vethesse a protestánsokat. Tisztán állt, hogy ilyen fejedelem alatt a hittagadás egyedüli ut az emelkedésre. Ez utat azonban mégis kevesen választották. Mert a nemzet szelleme egészen föl volt gerjedve; s minden hitehagyottnak oly adag közmegvetést és gyülöletet kellett szenvednie, a mely iránt a legfásultabb természetüek sem lehettek merőben érzéketlenek.

Történt ugyan közelebb nehány nevezetes áttérés; de a melyek kevés tekintélyt szereztek a római egyháznak. Két magas állásu egyén tért kebelébe: Mordaunt Henrik, Peterborough gróf, és Cecil Jakab, gróf Salisbury. Azonban Peterborough, e tevékeny katona, udvaroncz és ügyvivő, már meg volt törve kor és betegségek által; s a kik őt a whitehalli csarnokokban, botjára támaszkodva, gyapotba burkolva s tapaszokkal beraggatva, látták botorkálni, könnyedén vehették elpártolását, megjegyezvén, hogy csak akkor változtatta vallását, midőn testi lelki tehetségei elhagyták. Salisbury esztelensége szinte közmondássá lett. Érzéki mértékletlenség következtében annyira földuzzadt teste, hogy alig birt

mozogni, s e lomha testben szintoly léha lélek lakott. A népszerű gúnyversekben olyan embernek volt festve, a ki arra volt teremtve, hogy lóvá tegyék, s a ki mindeddig játékosok martaléka volt s szintoly könnyen lehetett barátok martalékává. Egy gúnyirat, a melyet Rochester visszavonulása idején függesztettek a Salisbury-ház kapujára a parton, nyers szavakban festi, mily iszonynyal fogná látni, ha sirjából fölkelne, a bölcs Cecil Robert, minő teremtmény örökölte méltóságait.

Ezek voltak legmagasabb állásúak azok közt, a kiket Jakab megtéritett. Voltak más nagyon különböző faju hitehagyottak, tehetséges szükölködők, a kiknek semmi elve nem volt, nem semmi becsületérzésök. Van ok hinni, hogy ezek közől való volt Wycherley Vilmos, a legkicsapongóbb és kőszivűbb iskola legféktelenebb és kőszivübb tagja. Bizonyos, hogy Tindal Mátét, a ki később a keresztyénség ellen irt művei által lett nevezetes, ez időtájban a csalhatlan egyház fogadta keblébe, mely tényt, mint könnyen elgondolhatni, nem hagytak feledékenységbe jutni a hittanárok, a kikkel utóbb vitába vegyült. Még gyalázatosabb hittagadó volt Haines József, a kinek neve szinte feledésbe merült immár, de a ki nagyon ismeretes volt korában, mint köpenyforgatáshoz jól értő kalandor, csaló, hamis pénzcsináló, hamistanu, csalárd kezes, tánczmester, bohócz, verselő és szinész. Némely prologját és epilogját nagyon csodálták az egykoruak, s szinészi érdemeit közönségesen elismerték. Ez ember római katholikusnak vallotta magát, s Castelmain kisérétében Olaszországba ment, de rosz magaviselet miatt csakhamar elbocsáttatott. Ha a zöld teremben soká fenmaradt mondának némi hitelt adhatni, Haines elég szemtelen volt, azt állitani, hogy szűz Mária megjelent neki és bűnbánatra

serkentette. A forradalom után büneinél botrányosb töredelmességgel kisérlette meg kiengesztelni a városi közönséget. Egy este, mielőtt egy bohózatban föllépett, fejér lepedőben, fáklyával kezében jelent meg, s némi hivalkodó, illetlen rosz rímeket mondott el, miket bünbánata kifejezésének nevezett.

Haines nevével egy tisztesebb hitehagyott, Dryden János nevét is kapcsolatba hozá sok gúnyirat. Dryden már élte hanyatlásához közeledett. Sok jól és roszul sikerült kisérlet után végre kivivta az egykoru költők közt az első helyet a közvéleményben. Jakab hálájára nagyobb igényei voltak, mint bármely más irónak az országban. De Jakab keveset gondolt az irodalommal, és sokat a pénzzel. Trónralépte napjától fogva, csekélyes gazdálkodási javitásokra adta magát, a melyek a kormányt a kisszerűsködés vádjának teszik ki, a nélkül, hogy a pénzügyben érezhető változást idézhetnének elő. Fonák takarékosságának a koszorús költő volt egyik áldozata. Rendelést adtak, hogy az új intézményben, a melyet a trón megürülése tőn szükségessé, maradjon el a hordó édes bor, mely eredetileg Jonsonnak, s aztán utólagosan maradékainak járt. Ez volt jele a király figyelmének, a melyet, uralkodása első évében, tanusitani méltóztatott a hatalmas gúnyvers-iró iránt, a ki épen a »kirekesztési törvény« fölötti küzdelem eldöntő idején olyan rettegést terjesztett a whigek soraiban. Dryden szegény volt s nehezen tűrte a szegénységet. Keveset tudott a vallásról, s keveset törődött azzal. Ha valamely érzelem mély gyökeret vert benne, ellenszenv volt az minden vallás papjai, leviták, augurok, muftik, római katholikus, presbyteri és angol egyházi lelkészek iránt. Nem volt a természettől emelkedett szelleme, s működése távolról sem volt olyas, hogy emelkedést vagy gyöngédséget adott volna lelkének. Azzal kereste

sok éven által, napi kenyerét, hogy a földszint romlott izlésének szolgált, s gazdag és nemes pártfogóknak hizelgett otrombául. Önérzetet és finom illendőségi érzelmet nem lehetett várni olyan embertől, a ki koldus és hizelgő életet élt. Ugy találván, hogy, ha ezután is protestánsnak mondja magát, szolgálatait nem veszik tekintetbe, pápistának vallotta magát. A király fukarsága azonnal engedett. Drydent száz font kegydijjal jutalmazták évenkint, s arra használták, hogy uj vallását védje versben és prózában.

Két jeles férfiú, Johnson Sámuel és Scott Valter, mindent elkövetett, hogy önmagokkal és másokkal is elhitessék, hogy ezen áttérés őszinte volt. Természetes volt, hogy meg akarták menteni a gyűlöletes szenyfolttól egy általok méltán csodált egyén emlékezetét, a kinek politikai érzelmei iránt nagy rokonszenvvel viseltettek; de a részrehajlatlan történetiró sajnálattal kénytelen másként itélni. Oly áttérés őszintesége, mely a hitehagyottnak közvetlen hasznot hajt, mindég nagyon gyanus. Drydennél semmi sincs, a mi e gyanut ellensulyozná. Hittani iratai eléggé mutatják, hogy soha sem igyekezett igazán és lelkiismeretesen kitudni az igazságot, s mind azon egyházról, a melyet elhagyott, mind arról, a melybe lépett, csak igen fölületes ismeretei voltak. Későbbi magaviselete sem mutatott olyan emberre, a kit erős kötelességérzet kényszeritett volna ily lélekbenjáró lepésre. Különben ugyanazon meggyőződés, a mely őt a római egyház keblébe vitte, nem hagyta volna, hogy botrányosan és rendesen megszegje azokat a szabályokat, melyeket ez egyház, minden egyéb keresztyén társulattal egyezőleg, kötelezőknek ismer. Azelőtti és azutáni munkálatai közt észrevehető különbség lett volna. Lelkiismereti furdalással tekintett volna szinte harmincz éves irói pályá-

jára, mely ritka szónoki és költői tehetségét rendszeresen az erkölcsi romlottság terjesztésére forditotta. Egy sor sem folyt volna tollából többé, oly czélból, hogy az erényt megvetés tárgyává tegye, s erkölcstelen vágyakat gerjeszszen. Szerencsétlenségére ugy áll a dolog, hogy a drámák, melyeket állitólagos megtérése után irt, semmi tekintetben sem kevésbé tisztátlanok vagy szentségtelenek, mint az ifju korabeliek. Még a midőn forditóul lépett is föl, folyvást eltávozott eredetijétől, oly képeket keresvén, a melyeket, ha az eredetiben talált volna is, mellőznie kell vala. A rosz roszabbá lett forditásában. A mi ártatlan volt, fertőztetve lőn, ha lelkén átment. Juvenal legmocskosabb gúnyorait még mocskosabbakká tette. Bocaccio beszélyeibe erkölcstelen leirásokat szőtt, s a Georgicak édesded és tiszta költészetét oly fajtalansággal szennyezte be, a mely Virgilben undort gerjesztett volna.

A római katholikus papoknak, kik az államegyház minden legjelesbjei ellen bajosan birták a harczot, nagyon jól esett Dryden segélye. Nem titkolhatták el magok elől a tényt, hogy irmodoruk, Romában és Donayban rájok ragadt idegen szójárások által eltorzitva, nem igen kedvező szinben tünt föl Tillotson s Sherlock ékesszólásához képest. Nagy fontosságu dolognak tetszett, hogy az angol nyelv akkori legnagyobb mesterének segélye részökre biztositva volt. Először is azt a szolgálatot kivánták tőle kegydija fejében, hogy egyházát Stillingfleet ellen prózában védelmezze. De az ékes előadás mestersége hasztalan arra nézve, a kinek nincs mit előadnia; s ez esetben volt Dryden. Ugy találta, hogy csakhamar egyenetlen állásba jött ellenfelével szemközt, a ki egész életében vitára képezte magát. A régi viador (gladiator) lefegyverezte az ujonczot, nehány megvetést mutató

karczolást ejtett rajta s félelmesb harczosok ellen fordult tőle. Dryden aztán olyan fegyverhez nyult, a melyben nem igen akadt, a ki vele mérkőzzék. A kávéházak és szinfalak zajából békes nyughelyre vonult egy időre Huntingdonshireben, s ott irta, szokatlan gonddal és munkássággal hires költeményét a római és angol egyház közötti vita pontjairól. A római egyházat hófehér szarvas képében állitotta elő, melyet szüntelen halál fenyegetett, de sorsa ugy hozta magával, hogy soha el ne érje. Vesztére törtek a rengeteg vadállatai. A félénk nyul ugyan ovatos közönbösségben tartotta magát: de a socinian róka, a presbyteri farkas s az anabaptista medve dühösen néztek a szeplőtlen állatra. Még is el mert menni a közös ivóhelyre amazokkal, barátjának, a királyi oroszlánynak, védelme alatt. Az angol egyház a párduczban volt személyesitve, mely ugyan foltos, mindazáltal szép, sőt igen is szép volt ragadozó állatnak. A nőszarvas és párducz, a melyeket egyaránt gyűlölt az erdőség vad népe, külön tanácskoztak közös veszélyökben. Majd megvitatták a pontokat, a melyekre nézve eltértek, s, miközben farkukat csóválták és szájukat nyalogatták, hosszas párbeszédet folytattak a »valóságos jelenlét«-ről*), a pápák és zsinatok tekintélyéről, a büntető törvényekről, a »test act«-ról, Oates hamis esküvéseiről, miként maradtak jutalom nélkül Butler nagy szolgálatai, melyeket a cavaliereknek tön, ugy szintén Stillingfleet röpiratai s Burnet széles vállai és szerencsés házassági kisérletei fölött.

Szembeszökő volt ez alapterv képtelensége. Valóban lehetetlen volt tiz soron által épen tartani az »allegoriát«. E lényeges hibákat bármely művészi előadás sem pótolhat-

*) Értsd: Krisztus teste jelenlétéről az ostyában.

ta. Mindazáltal a nőszarvas és párduczról irt mese kétség telenül legnagyobb nyeremény az angol irodalomra nézve II. Jakab rövid és zavart uralkodása alatt. Dryden egyetlen munkájában sem találhatni oly fellengős és nagyszerű helyeket, folyékonyabb és erőteljesb nyelvet s oly kellemes és változatos hangzatosságot.

A költemény a királyi pártfogás minden előnyei mellett jelent meg. Pompás kiadást készitettek a Holyroodházban fölállitott római kath. nyomdában Skóczia számára. De az emberek nem voltak olyan hangulatban, hogy a hitehagyott tündöklő irásmódja s dallamos sorai által elhagyták volna magokat bájoltatni. Az undort, melyet megvásároltatása, s a nyugtalanságot, a melyet a benne magasztalóra talált politika okozott, nem lehetett dallal elaltatni. A közönség méltó boszankodását sokan tüzelték, a kiket gúnyja sebzett, és a kik irigyek voltak hirnevére. A sajtó minden megszoritása daczára, naponként megtámadásnak voltak kitéve élete és iratai. Majd Bayes, majd Squab költő vala. Emlékezteték, hogy ifjuságában a Cromwel-háznak szintoly szolgai módon udvarolt, mint most a Stuártháznak. Rosz akaratból ujranyomatták ellenei azon gúnyverseket, a melyeket a pápistaság ellen irt, mikor a pápistaság még semmit sem hozott be. Azon számos gúnyvers közt, mely ez alkalommal megjelent, legtöbb hatással volt két ifju közös munkája, kik csak imént végezték tanulmányaikat Cambridgeben s a kiket London irodalmi kávéházaiban mint reményteljes kezdőket üdvözöltek. Ez ifjak Montague Károly és Prior Máté valának. Montague nemes származásu volt: Prior származása oly homályban van, hogy egy életirója sem volt képes kinyomozni: de mindkét jövevény szegény és nagyratörekvő volt; mindkettő magasra emelkedett utóbb; a

szép tudományok iránti szeretetet mindketten oly közügyi szakjártassággal párositották, mely iránt az irodalom emberei rendesen nagy ellenszenvvel viseltetnek. Azon ötven költő közt, a kiknek életét Johnson leirta, Montague és Prior voltak csupán, kik a kereskedelem és pénzügy alapos ismeretében kitüntek. Pályájuk csakhamar különböző irányt vön. Fölbomlott kora barátságuk. Egyik a whig párt feje lett, a toryk pörbe fogták. A másik a tory diplomatia minden rejtelmeibe be avattatott, s a whigek soká fogságban tartották. Végre számos eseménydus év után, a westministeri apátságban jöttek megint össze az oly soká különvált társak.

A kik a szarvas és párducz meséjét figyelemmel olvasták, szükségkép észrevették, hogy mialatt e munka készült, nagy változás történt azok nézeteiben, a kik Drydent tolmácsokúl használták. Eleinte gyöngéden és tisztelettel van emlitve az angol egyház, s inti szerző, hogy a római katholikusokkal egyesüljön a puritán felekezetek ellen: a költemény végén pedig s az előszóban, mely a mű befejezése után van irva, a protestáns »dissenterek« hivatnak föl, hogy fogjanak kezet a római katholikusokkal az angol egyház ellen.

E változás az udvari költő beszédédében nagy változást hiredetett az udvar politikájában. Jakabnak az volt eredeti szándoka, hogy az egyházat, melyhez tartozott, nem csak minden büntetéstől és kizárástól mentté tegye, hanem az egyházi és akadémiai javadalmakból is nagy osztalékban részeltesse, s egyszersmind a puritán felekezet elleni törvenyeket szigoruan végrehajtassa. Minden különös fölmentéseia római katholikusokat illették. Mindazon törvényeket, a melyek a presbyterieket, independenseket és pápistákat nyomták, szigoruan végrehajtatta. Mig Hales egy ezred parancsnoka volt, Jowis a királyi tanácsban ült, Massey

dékánságot birt, mig Oxfordban breviariumokat és misemondó könyveket nyomtattak királyi engedelemmel, mig az ostya Londonban gyalog testőrök szuronyai és lőfegyverei ótalma alatt nyilván ki volt téve s csuklyás barátok és szerzetesek járkáltak London utczáin: azalatt Baster börtönben ült, Howe számüzve volt; az »öt mértföldnyi« és a »tilos összejövetelek« elleni törvények teljes erőben voltak; a puritan iróknak külföldi vagy titkos sajtóhoz kellett folyamodniok; puritán gyülekezeteket csak éjjel vagy puszta helyeken lehetett tartani, s a puritán lelkészek kénytelenek voltak szénégető vagy matróz álruhában papolni. Skóczióban mindent elkövetett a király, hogy teljes fölszabaditást csikarjon ki, mig a presbyteriek ellen példátlanul szigoru uj határozatokat kért és eszközölt ki. Bánásmódja a számüzött hugonottákkal kevesbbé világosan mutatta érzelmeit. Láttuk, hogy midőn a közadakozás nagy öszletet bizott rá ama szerencsétlenek segélyezése végett, ő, a vendégszeretet és jólelkűség minden törvényeinek megszegésével, követelte tőlök, hogy a kálvinista szertartásról, a melyhez erősen ragaszkodtak, mondjanak le, s az angol egyházhoz alkalmazzák magukat, mielőtt bármi részt kapnának a rábizott alamizsnából.

Ilyen politikát követett, mig némi reményt táplálhatott, hogy az angol egyház fensőbbségét megosztja a római egyházzal. Volt idő, mikor e remény már bizonyosnak látszott. A lelkesedés, a melylyel a toryk trónraléptét üdvözölték, a választások, parliamentje hódoló nyilatkozatai s bőkezű ajánlatai, a nyugoti lázadás elnyomása, teljes legyőzése a felekezetnek, a mely őt a királyságból kizárni törekedett, — egészen esztelenségig ragadták őt. Bizonyos volt benne, hogy hatalma és határozottsága előtt minden akadály elenyészik. Parliamentje ellenállott. Roszalással és

fenyegetésekkel tőn kisérletet. Mind hiában. Az elnapolástól várt sikert. Az naptól fogva mindinkább nőtt az ellenzés tervei ellenében. Világosan kitetszett, hogy ha szándokát létesiti, azon nagy párt ellenére kell azt végrehajtania, mely állása, családja és személye iránt hűségét oly jelesen tanusitotta. Az összes angol-egyházi papság, az egész »cavalier« nemesség ellene volt. Hiában parancsolta egyházi főhatalmánál fogva, a papságnak, hogy a kérdéses pontok vitátásától tartózkodjék. Minden egyházközséget figyelmeztettek minden vasárnap Róma tévelyeire; s az intések hatása annál nagyobb volt, mert a fejedelem iránt tisztelet s azon elhatározás nyilvánitása mellett történtek, hogy mindent békén fognak tűrni, a mit tetszése rájok mérend. A királypárti lovagok és esquirek, a kik negyvenöt évig voltak háboru és pártviszályok közt, férfiasan a trón mellett, most nem igen mérsékelt kifejezésekben nyilvánitották, hogy el vannak tökélve szintoly férfiasan védni az egyházat. Bármily buta eszű, bármi kényurias hajlamu volt Jakab, érezte, hogy más útra kell térnie. Veszélyes kisérlet volt volna, egyszerre minden protestáns alattvalóit bántalmakkal illetni. Ha rábirhatja vala magát, hogy engedményeket adjon a mindkét házban tulnyomó felekezetnek, s hogy az uralkodó vallás minden méltóságait, javadalmait és előjogait csonkintatlanul hagyja: most is szétűzhette volna a presbyteri gyülekezeteket, s a börtönöket most is népesithette volna baptista papokkal. De ha el volt határozva, kifosztani a hierarchiát, le kellett mondania a dissenterek üldözésének élvezeteiről. Fegyverszünetet kelle kötnie régi elleneivel, ha régi barátaival harczra akart kelni. Az angol egyházat csak ugy győzhette le, ha nagy szövetséget alakitott ellene, mindazon felekezetekből, melyek, bár egymástól sok-

kal inkább különböztek hittanra és kormányalakra nézve, mint amattól, könnyen rábirhatók voltak, hogy, nagysága iránt közös irigységöknél fogva, s türelmetlenségtől féltökben, fölfüggeszszék ellenségeskedéseiket, mig amazt ártalmatlanná nem teszik.

Ugy tetszett, hogy e tervnek igen ajánlatos oldala van. A protestáns nemconformisták kiengesztelése esetében azzal kecsegtethette magát, hogy ment lesz minden lázadási veszélytől. Az angol egyház papjai szerint egy alattvalót sem lehetett semmiképen igazolni, ha az ur fölkentjének ellenállott. A puritán felekezeteknek merőben más elmélete volt. E felekezet hivei nem csináltak belőle lelkismeretességet, hogy a zsarnokot Gideon kardjával le ne verjék. Sokan épen Ehud gyilkának használatától sem rettentek vissza. Valószinüleg most is egy uj nyugoti lázadáson, vagy egy másik rozsházi összeesküvésen törték fejöket. Jakab tehát azt hitte, bizvást üldözheti az egyházat, csak a dissentereket nyerhesse meg. Azon felekezet, a melynek elvei nem nyujtottak neki biztosságot, érdekénél fogva ragaszkodott hozzá. Az a felekezet pedig, a melynek érdekeit megtámadta, elveinél fogva tartózkodik a fölkeléstől.

Ilyes tekintetekből indulva ki, Jakab, az időtől fogva, hogy parliamentjétől haragban vált el, általános szövetségről kezdett gondolkodni a nemconformistákkal, katholikusokkal és protestánsokkal az államegyház ellen. Már **1685** karácson tájban hirül adták az Egyesült-államok ügynökei, hogy általános türelem van tervben, s rövid időn nyilvánitni fogják. A hollandi követség hirei időelőttieknek mutatkoztak. Ugy látszik mindazáltal, hogy a separatistákkal **1686**-ban sokkal szelidebben bántak, mint **1685**-ben. De csak lassanként és sok küzdelem után birhatta rá

magát a király, hogy mindazzal, a mitől irtózott, szövetségre lépjen. Nem fölületes vagy veszélyes, nem is ujdon támadt és hirtelen növekedett ellenséges indulatot kellett legyőznie, hanem őseitől öröklöttet, melyet **120** eseménydus éven át elkövetett és szenvedett nagy sérelmek növeltek, és a mely minden vallásos, politikai és személyes érzelmeivel összeszövődött. A Stuartok négy nemzedéken át harczoltak élethalálra a puritánokkal; s a hosszu harcz alatt egy Stuart sem volt, a ki a puritánokat annyira gyűlölte volna mint ő, vagy a kit a puritánok oly igen gyűlöltek volna, miként őt. Megkisérlették bemocskolni becsületét, s kizárni születési jogából; gyujtogatónak, orgyilkosnak, méregkeverőnek nevezték; kiszoritották a tengernagyságból és titkos tanácsból; többször száműzték; összeesküdtek meggyilkolására; ezrenként keltek föl fegyverben ellene. Ő olyan mészárlással állt rajtok boszút, a minőt soha sem látott Anglia. Fejeik és elnégyelt darabjaik karókon rothadtak Somerset- és Dorsetshire minden piaczán. Éltes nőket, a kik hitsorsosaik előtt ájtatosságuk és felebaráti szeretetök miatt nagy tekintetben állottak, lefejeztek és elevenen megégettek, oly vétségek miatt, a melyeket egy jó fejedelem sem tartott volna csak szigoru feddésre is méltóknak. Agliában is ilyes viszonyban állt a király a puritanokkal; Skócziában pedig oly fokra hágott a király zsarnoksága és a puritánok dühe, a mit angol ember alig foghat meg. Nem könnyü föladat volt ily hosszas és halálos ellenséges indulatot, különösen zordon és engesztelhetlen természet mellett, elfeledni.

A küzdés, mely a király lelkében forrott, nem kerülte el Barillon figyelmét. **1687** januárban nevezetes levelet irt Versaillesba. A király — ez volt az okirat lényege

— szintén meg van győződve, hogy nem nyerhetni a római katholikusok részére teljes szabadságot, és mégis ragaszkodik a protestáns dissenterek elleni törvényekhez. Ennélfogva az általános türelem elvére hajlik; de szivének sokkal jobban esnék, ha pártfogását és kedvezését még most is, minden más felekezet kizárásával, a római és angol egyházak között oszthatná meg.

E sürgöny kelte után nehány nappal habozva bár és kellemetlen modorban, megtette Jakab első közelitő lépéseit a puritánok felé. Arra határozta magát, hogy Skóciával kezdi, a hol a törvények alól fölmentő hatalmát elismerték az engedelmes rendek. Február 12-én tehát Edinburghban egy kiáltványt hirdettek ki, mely az aggódó lelkiismereteknek enyhülést szerzett. E hirdetmény teljesen igazolja Barillon itéletét. Még magában az engedményt adó okiratban sem titkolhatta el Jakab utálatát a presbyteriek ellen. A katholikusok teljes türelemben részesültek A quakereknek nem igen volt okuk panaszra. De a skót nép nagy tömegét képező presbyterieknek odadobott engedmény oly föltételekhez volt kötve, a melyek azt szinte minden becsétől megfoszták. Mert a régi eskü helyett, mely katholikusokat és prebysterieket egyaránt kizárt a hivatalokból, uj eskűt rendeltek, mely a katholikusoknak utat nyitott, de a presbyterieket többnyire kizárta. A katholikusoknak megengedték, hogy kápolnát épitsenek, s hogy az ostyát, a királyi városok főutczáin kivűl, mindenütt hordozhassák »procesio«-val; a quakereknek megengedtetett középületekben összejőniök; de a presbyterieknek tiltva volt egyébütt mint magán lakokban, tartani istentiszteletet; nem volt szabad egyházakat épiteniök; s világosan kijelentetett, hogy ha szabad ég alatt merészelnének össze-

jöveteleket tartani, irgalom nélkül végrehajtják a törvényt, a mely mind a papokra, mind a hallgatókra halált rendel. Minden katholikus pap mondhatott misét; minden quaker szólhatott atyjafiaihoz: de a titkos tanácsnak utasitása volt, ügyelni, hogy egy presbyteri pap se merjen papolni a kormány különös engedélye nélkül. Ez okirat, s az azt kisérő levelek minden sora mutatja, mily sokba került a királynak, legkisebb részben is, enyhíteni a szigort, a melyet háza régi elleneivel mindenkor éreztetett.

Valóban van ok hinni, hogy mikor e rendelményt kibocsátotta, még nem tökélte el magát teljesen szövetkezésre a puritanokkal, s csak annyi engedményt volt czélja számukra adni, a mennyi elég, hogy az államegyház hivei megrémülve alávessék magukat. Ennélfogva egy hónapig várt, hogy lássa, minő hatást szül Angliában a rendelmény a melyet Edinburghban közrebocsátott. E hónapot, Petre tanácsa szerint, kéz alatt egyezkedésekre használta. London igen telve volt. A parliament egybejövetelét várták, és sok tag már a városban volt. A király elkezdte egyenként magához hivatni őket. Azzal kecsegtette magát, hogy a buzgó toryk – s ezekből állt, kevés kivétellel, az alsóház — bajosan fognak komoly fölszólitásának ellenállani, mit hozzájok nem összesen, hanem külön-külön, s nem a trónról, hanem bizalmas társalgás közben intézend. A tagokat tehát, a kik a Whitehallba jöttek udvarolni, félrehivta, s hosszas magán beszélgetéssel tisztelte meg. Kérte, kényszerítette őket, hogy, hű gentleman létökre, töltsék kedvét azon egy dologban, mely szivén fekszik. E kérdés, ugymond, személyes becsületét érdekli. A törvények, a melyeket utóbb pártos parliamentek hoztak a római katholikusok ellen, valóban az ő személye ellen voltak intézvé. Azon tör-

vények bélyeget sütöttek őrá, kivetették őt a tengernagyságból és titkos tanácsból. Jogosan várhatta, hogy mindazok, a kik őt tisztelik és szeretik, közremunkálnak azon törvények eltörlésére. Ha látta, hogy hallgatójára buzditásai nem hatnak, félemlitéshez és vesztegetéshez folyamodott. Nyiltan kimondta, hogy a kik e dologban kedvére nem járnak, semmikép se számitsanak kegyére. Bármily szükségben volt, megnyitotta pénztárát. A kiket értekezni hivott magához, többen hagyták el királyi kézből nyert pénzzel hálóteremét. A biráknak, a kik ekkor tavaszi körutat tőnek, utasitásuk volt a királytól, hogy a megyékben maradt tagokat látogassák meg, s szerezzenek tudomást mindeniknek szándokairól. E nyomozásból az sült ki, hogy az alsóház nagy többsége teljesen eltökélve látszik lenni, ellenszegűlni az udvar intézkedéseinek. Azok közt, a kiknek szilárdsága közbámulást gerjesztett, volt Herbert Arthur, az országbiró testvére, doveri képviselő, főkomornyik és Anglia ellentengernagya (Rear Admiral). Herbert Arthurt nagyon szerették a hajósok, s a jobbági osztályu tengerésztisztek közt legtöbbre becsülték. Általános volt a vélemény, hogy a király kivánatába teljes készséggel beleegyezik: mert a vallással nem törődött; szeretett élvezni és költeni; nem volt magán birtoka; hivatalai évenként négy ezer fontot jövedelmeztek neki: s régtől fogva Jakab egyik legbuzgóbb személyes párthivének ismerték őt. Mindazáltal, midőn az ellentengernagyot a királyi terembe hivatták s fölszólitották, igérje meg, hogy a »test act« ellen fog szavazni, azt felelte, hogy becsületével és lelkiismeretével nem férhet össze ilyes igéret. »Senki sem kétkedik ön becsületén, mondá a király; de oly embernek, a ki ön módjára él, nem kellene lelkiismeretéről sokat beszélni.« E szemre-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hányásra, mely roszul illett Sedley Katalin szeretőjéhez, férfiasan válaszolá Herbert: »Megvannak hibáim, fölséges uram, de tudnék személyeket nevezni, a kik a lelkismeretről sokkal többet beszélnek, mint nekem szokásom, s mégis szintoly féktelen életet élnek, mint magam.« Minden hivatalából elbocsáttatott; s főkomornyiki hivatalos számadását, mint panaszlá, méltánytalan szigorral vizsgálták meg.

Most világos volt, hogy minden kilátás elenyészett a szövetségre az angol és római egyház közt, a hivatalok és javadalmak megosztása s a puritan felekezetek megrontása végett. Nem maradt egyéb hátra, mint a római egyház és puritan felekezetek közt kisérleni meg a szövetkezést az angol egyház ellen.

Március 18-kán értesítette a király a titkos tanácsot, hogy elhatározta, november végeig elnapolni a parliamentet, s önhatalmilag, teljes lélekismeret-szabadságot adni minden alattvalóinak. April 4-kén jelent meg e nevezetes türelmi nyilatkozat.

E nyilatkozatban bevallotta a király, hogy komoly óhajtása népét azon egyház kebelében látni, a melyhez ő maga tartozik. De mivel ez nem lehet, kijelentette, hogy szándoka vallásuk gyakorlásában ótalmazni őket. Ismételte mindazon szólásmódokat, a melyeket nyolcz év előtt, midőn maga is el volt nyomva, ajkain hordozott, miket azonban megszünt használni, mihelyt a sors változása következtében maga lehetett elnyomóvá. Rég meg volt győződve, ugymond, hogy a lelkismeretet nem lehet erőszakolni, hogy az üldözés ártalmas a népesedésre és kereskedésre, és soha sem vezet azon czélokhoz, a melyeket az elnyomók tűznek magok elé. Ismételte már sokszor tett és sokszor megszegett igéretét, hogy az államegyházat törvényes jogaiban ótal-

mazza. Aztán, önhatalmilag, eltörölt számos törvényt. A nemconformisták ellen hozott törvényeket mind felfüggesztette. Mind a római katholikusokat, mind a protestáns dissentereket fölhatalmazta nyilvános istentisztelet tartására. Alattvalóit, legfelsőbb neheztelése büntetése alatt, eltiltotta, hogy semmiféle vallásos gyülekezetet ne háborgassanak. S mindazon törvényeket is eltörlé, melyek bármely polgári vagy katonai hivatalra vallásos esküt szabtak képességi föltételül.

Hogy e türelmi nyilatkozat alkotmányellenes volt, ez iránt mindkét nagy angol párt teljesen egyetértett. A ki csak politikai kérdések fölött okoskodni képes, szükségkép belátja, hogy a fejedelemnek, a ki ilyes nyilatkozatot adhat ki, legalább is korlátlan uralkodónak kell lennie. S Jakab ezen tettének védelmére nem lehet olyasmiket felhozni, a mikkel a Stuartok számos önkényes cselekedetét igazolták vagy mentegették. Nem mondhatni, hogy hatalma korlátaira nézve, a melyek pontosan meg voltak határozva, tévedésben volt volna. Mert ujdon és szembeötlő határvonalt hágott által. Tizenöt évvel az előtt bátyja is türelmi nyilatkozatot bocsátott ki, a »cabal« tanácsára. E nyilatkozmányt igen szerénynek és óvatosnak mondhatni, Jakabéhoz képest. Károly rendelménye csak a büntető törvények alól mentett föl. Jakabé egyszersmind minden vallásos eskü alól. Károly nyilatkozata csak magán lakokban engedett istentisztelet tartását a római katholikusoknak. Jakab rendelete szerint egyházakat épithettek és diszithettek föl, sőt egész Fleet utcza hosszában búcsumenetet is tarthattak, kereszttel, képekkel és füstölőkkel. S Károly nyilatkozmányát a legünnepélyesb módon törvénytelennek nyilvánitották. Az alsóház elhatározta, hogy a királynak nincs joga

a törvények alól kivételt tenni egyházi ügyekben. Károly a botránkoztató oklevelet eltöröltetni rendelte saját jelenlétében, önkezűleg leszakította pecsétjét, s mind a küldöttség által, saját aláírása mellett, mind királyi saját szavaival igéretet tőn az összes parliament előtt, hogy e lépésre, mely annyi megütközésre adott okot, soha sem hivatkoznak előzmény gyanánt. A két ház aztán, egyetlen eltérő szózat nélkül, egyetértőleg köszönetet szavazott, hogy kívánataikat teljesiteni méltóztatott. Nincs alkotmányi kérdés, melyet bővebb megfontolás után, világosabban s öszhangzóbb egyetértéssel döntöttek volna el.

Jakab védői gyakran hivatkoztak a királyi főtörvényszék itéletére, a melyet, egy kézre dolgozva, hoztak a sir Hales Edvard elleni pörben: de e mentség merőben érüttlen. Tudva van, hogy ez itéletet Jakab rábeszélés, félemlités, s a lelkismeretes birák elbocsátása s más, udvariasb hivatalnokok helyettesitése által vitte ki. S azon itélet is bár mind a jogtudósok, mind a nemzet általában alkotmányellenesnek tekintették, csak annyit mondott, hogy a fejedelem, különös állami okokból, egyes személyeket névszerint fölmenthet a nemképességi törvények alól. Azt az **1673**-ki parliament ünnepélyes határzatával szemközt, egy törvényszék sem merészelte állitani, hogy egyetlen eltörlő rendeletnél fogva kötetekre menő törvények iránti engedelmesség alól minden alattvalóját fölmenthesse.

Mindazáltal olyas volt a pártok állása, hogy Jakab türelmi nyilatkozata, bár a legmerészebb támadás volt, a mit a Stuartok a köz szabadság ellen intéztek, — jól volt számitva a részben, hogy a társadalom épen azon részének tessék, a mely épen a legderekasabban szegült ellen a Stuartok minden egyéb, szabadság elleni támadásainak.

Alig lehetett várni, hogy a protestáns nemconformista, kit honfitársaitól szigoruan végrehajtott szigoru törvények választottak el, hajlandó legyen azon rendelet érvényét megtámadni, a mely elviselhetlen sérelmek alól mentette fel őt. A hideg és gondolkodó szemlélő kétségkivül azt fogta vallani, hogy a parliamentek által koholt minden türelmetlen törvényből eredő rosz nem ér föl azzal, mely a parliament törvényhozó hatalmának a fejedelemre átruházásából származott volna. De ilyen hideg és bölcselő szemléletet nem várhatni azoktól, a kik közvetlen nyomort szenvednek, s kiket a rögtöni könnyités ajánlatával kisértenek. A puritan pap nem tagadhatta ugyan, hogy a korona által most igénybe vett fölmentő hatalom az alkotmány alapelveibe ütközik. De talán menthető volt, ha kérdezte: mi neki az alkotmány? Az »Act of uniformity«, királyi biztositások daczára, kivetette őt javadalmából, mely szabad birtok volt, s koldusbotra és függő állapotra juttatta. Az »ötmértföldi« törvény száműzte őt lakából, viszonyai, barátai köréből s minden közhelyről. A »titkos gyülekezési« törvénynél fogva elkobozták vagyonát; s egy sivár börtönből a másikba vetették őt, rablók és útonállók közé. Fogságán kivül folyvást nyomában voltak az igazság szolgái; kénytelen volt megfizetni a föladókat, hogy hallgassanak; gyalázatos álruhában, ablakon és titkos ajtókon át kellett lelki nyájához lopózkodnia, s a keresztviz öntése és az urvacsora osztása közben félve kellett hallgatózni a jelre, hogy a törvény-szolgák közelednek. Nem volt-e gúny, ilyen elnyomott és kirablott embertől követelni, hogy elnyomói és kirablói szabadságáért és tulajdonáért vértanuságot szenvedjen? A nyilatkozmány, bármily kényurinak tetszett boldog szomszédainak, szabadulást hozott számára. Nem szabadság és

szolgaság, hanem két járom közt volt választása; s ő természetesen könnyebbnek tartotta a király jármát az államegyházénál.

Mig ilyes gondolatok forrongtak sok dissenter agyában, az anglican felekezet egészen meglepetésben és rémületben volt. A dolgok ez uj fordulata valóban nyugtalanitó volt. A Stuártház köztársági és királygyilkos felekezetekkel szövetkezett a régi angol »cavalierek» ellen; a pápistaság a puritánsággal fogott kezet azon egyházi rendszer ellen, a melyre a puritánok csak azért nehezteltek mert igen sokat megtartott abból, a mi pápista volt: oly dolgok, mik az államférfiak minden számitásait megzavarták. Az egyházat egyszerre mindenfelől támadás fenyegette; s a támadást épen az volt vezérlendő, a ki, alkotmánya szerint, feje volt. Természetes volt megütközése és aggodalma. S a meglepetés és aggály közé más keserű érzelmek vegyültek; boszúérzet a hitszegő fejedelem iránt, a kit kelleténél jobban szolgált, s lelkifurdalás a kegyetlenségekért, a melyekben büntársa volt, s a melyekért most, a mint látszott, boszulója készült lenni. Igazságos volt büntetése. Azt aratta, a mit vetett. A »visszahelyezés« után, midőn hatalma tetőpontján volt, csak boszút lehelt. A Stuartokat biztatta, sürgette, szinte kényszerítette, hogy a presbyteriek közelebbi szolgálatait hitszegő hálátlansággal viszonozzák. Ha, midőn rámosolygott a szerencse, esdekelt volna, mint hozzá illő volt, ellenségeiért, balsorsában alkalmasint barátokra fogott bennök találni. Talán még most sem volt késő. Talán még a hűtlen elnyomó ellen fordithatta volna saját »tacticáját«. Volt az angol papság közt egy mérsékelt párt, mely a protestáns dissenterek iránt mindég mérséklettel viseltetett. Nem nagy volt e párt; de hiveinek ügyessége, képzett-

sége és erényei tekintélyessé tették. Nem nagy kedvességben állt a főbb egyháznagyok előtt, s kiméletlen szidalmazták a Laud iskolájabeli vakbuzgók: de az naptól fogva, midőn a türelmi nyilatkozat megjelent, mindaddig, mig Jakab hatalma megszünt rettentő lenni, ugy tetszett, hogy a szidalmazott »latitudinariusok« szelleme lelkesitette, s tanácsa vezérelte az egész egyházat.

A legkülönösb nemű árverés következett, a minőről csak a történet emlékezik. Egyfelől a király, másrészről az egyház ugyancsak kezdettek igéreteket tenni azok javára, a kiknek elnyomására mindaddig közremunkáltak. A protestáns dissenterek, a kik nehány hónappal az előtt megvetett és száműzött osztály valának, most kezökben tartották a hatalom mérlegét. Általánosan kárhoztatták a szigort, a mint velök bántak. Az udvar minden gyűlöletet a hierárchiára igyekezett háritani. A hierarchia az udvarra háritotta vissza. A király nyilvánitotta, hogy sajnálattal és csupán azért üldözte a separatistákat, mert ügyei oly karban voltak, hogy nem merészelte a papságot megbántani. Az államegyház viszont állitotta, hogy ez érzelmeivel össze nem férhető szigort csupán a királyi hatalom iránti hódolatánál fogva pártolta. A király egész adatgyüjteményt szedett össze oly »vicariusok« és papok felől, a kik megperlési fenyegetésekkel, protestáns dissenterektől pénzt csikartak ki. Sokat beszélt nyilván e tárgyról, fenyegetőzött, hogy vizsgálatot rendel, mely lerántja az álarczot a papokról, s valóban többeket, a kikben bizhatni vélt, különös utasitással fölhatalmazott, hogy hozzák tisztába, mennyi pénzt csikartak ki az uralkodó vallás hivei az ország különböző részeiben az eltérő felekezetektől. Másfelől az egyház védői, példákat idéztek becsületes lelki pásztorokról, kik az

udvartól korholást és fenyegetést szenvedtek, mivel a szószékről türelmet ajánlottak, s a nemconformisták kisebb gyülekezeteit kutatni és elnyomni nem akarták. A király azt állitotta, hogy némely egyházférfiak, a kikkel magánértekezést tartott, nagy engedményeket ajánlottak a katholikusok részére, ha a puritánokat folyvást üldözik. A vádlott egyházférfiak hevesen tagadták e vád valóságát; s azt vitatták, hogy, ha elfogadják vala, a mit a király saját vallására nézve követelt, igen örömest ráállott volna, hogy a protestáns dissenterek nyomorgatása és kizsákmányolása által vegyenek magoknak kárpótlást.

Az udvar alakja megváltozott. Papi öltöny és köpeny alig mutathatta ott magát a nélkül, hogy gúny és ellenséges suttogást ne vonjon magára. Az udvari hölgyek ovakodtak dévajságtól s a kamarások mélyen meghajtották magokat, ha a csarnokokban puritán arcz, vagy puritán öltözet mutatkozott, melyek oly sok ideig szolgáltak a divatos körökben kedvencz gúnytárgyakul. Ugy látszott Taunton foglalta el a királyi kegyben azt a helyet, a mely azelőtt Oxfordot illette, — Taunton, a mely két nemzedéken át legerősb támasza volt a kerekfejü pártnak, I. Károly hadseregeit kétszer verte elszántan vissza, Monmouth mellett, egy emberként, kelt föl, s a melyet Kirke és Jeffreys mészárlás helyévé tőnek. A király kitünő dissenterek irányában hizelgő udvariasságra erőtette magát. Némelyeknek pénzt, másoknak helyhatósági tisztségeket, vagy kegyelmezést ajánlott rokonaik és barátaik részére, a kik a rozsházi összeesküvésbe levén bonyolulva, vagy Monmouth zászlójához csatlakozván, most a szárazon bolyongtak, vagy a barbadosi czukornád közt dolgoztak. Sőt rokonszenvet szinlett azon vozalom iránt is, a melylyel az angol puritá-

nok külföldi testvéreikhez viseltettek. Egy második és harmadik kiáltványt is adtak ki Edinburghban, mely a februári rendeletben adott csalékony türelmet a presbyteriek részére tetemesen kiebb terjesztette. A számüzött hugonották, a kikre a király több hónapig nem nézett jó szemmel s a kiktől elorozta a nemzet által adott alamizsnát, most segélyben és megnyerő bánásmódban részeltetnek. A királyi tanácsból rendelet adatott ki, mely a közönség bőkezűségét ujra fölhivta adakozásra. Ugy látszott egyszersmind, hogy azon intézkedést, miszerint az angol egyház istentiszteletét kellett követniök, ha az adakozásban részesülni kivántak, hallgatag eltörölték; s a király politikája védelmezői elég szemtelenek voltak állitani, hogy az érintett szabály, a melyet, mint a legtisztább adatokból tudjuk, valódilag ő maga tervezett Barillonnal egyetértőleg, az angol egyház főpapjainak folyamodására állíttatott föl.

Mig a király ekkép járt régi ellenfelei után, nem kevesbbé tevékenyek voltak az egyház barátai. Nyoma is alig volt észrevehető azon keserűség- és megvetésnek, a mint, a »visszahelyzés« óta, papok és egyháznagyok bántak a különvált felekezetekkel. A kiket közelebb hitszakadottaknak és rajongóknak neveztek, most kedves protestáns atyafiakká lőnek, nem igen közel atyafiak ugyan, de oly felebarátok, a kiknek aggodalmai gyöngéd tekintetbe-vételt igényelhettek. Csak e döntő perczben legyenek hivek az angol alkotmány és tisztitott vallás ügyéhez, azonnal és bőven megjutalmazzák nagylelkűségöket. Engedmény helyett, a melynek semmi törvényes ereje, valódi, parliamenti törvény által biztositott engedélyt fognak nyerni. Sőt sok államférfiu, a ki eddig arról volt nevezetes, hogy a »közima

könyvében« foglalt minden szóhoz, minden taglejtéshez hajthatlanul ragaszkodott, most nem csak az elnézés, de a befogadás tekintetében is kedvezőleg nyilatkozott. Az öltözet és egyházi testállás fölötti czivódás, mondák, kelletinél tovább elválasztotta egymástól, a kik a hitvallás lényegére nézve egyetértenek. Ha vége lesz a közös ellenség elleni harcznak, tapasztalni fogják, hogy az anglican papság minden méltányos engedményre kész lesz. Ha a dissenterek csak azt követelik, a mit józanon kívánhatnak, nem csupán a polgári, de az egyházi méltóságok is nyitva állanak számukra; s Baxter és Howe, becsületök és lelkiismeretök legkisebb csorbulása nélkül, ülhetnek a püspökök padján.

Ama számos röpirat közől, a melyekben akkor az udvar és egyház ügyét hevesen és aggodalmasan vitatták a puritan előtt, a kit a szerencse különös fordulása biróvá tett üldözői sorsa fölött, — e röpiratokból egyetlen maradt emlékezetben: »levél a dissenterhez.« E mesterileg irt kicsiny értekezés a legrövidebben öszpontosította, a legvilágosabb módon állitotta egybe, s élénk elmésséggel adta elő mindazokat az indokokat, a melyek a nemconformistát meggyőzhették, hogy érdekében és kötelességében állott, inkább az egyházzal szövetkeznie, mint a királylyal, s komoly ékesszólása erősen szólt ugyan a lélekhez, de leghevesebb helyein sem hágta át az illem és józan okosság határait. Roppant hatása volt ez iratnak; mert csak egy ívnyi levén, több mint húszezer példányt küldtek postán szét; s az ország minden zegezugában érezhető volt hatása. Huszonnégy válaszirat jelent meg, de a város ugy nyilatkozott, hogy mindannyi rosz, s Lastrangéé volt a legroszabb mind a huszonnégy közt. A kormány nagyon föl volt inge-

relve, s nem kimélt semmi fáradságot, hogy a »levél« szerzőjét kikutassa: de lehetlennek találta törvényes bizonyitékot szerezni ellene. Némelyek Temple érzelmeire és előadásaira képzeltek benne ismerni. De igazat szólva, azon éles és roppant értelem, amaz élénk képzelem, az a tiszta és erélyes irásmód, az a szelid, félig udvarias, félig bölcselmi méltóság, a melyet a küzdés legnagyobb fölgerjedése sem birt pillanatra is megzavarni, Halifaxnak, s csupán Halifaxnak volt tulajdona.

A dissenterek haboztak; s e miatt nem lehet nekik szemrehányást tenni. Szenvedtek, s a király enyhülést adott számukra. Némely kitünő lelkész kikerült börtönéből; mások vissza mertek jöni számkivetésökből. Gyülekezetek, a melyeket eddig csak lopva és sötétben tartottak, most világos nappal jöttek össze és fenhangon énekelték a zsoltárokat a tisztviselők, egyházatyák és békebirák hallatára. Szerény épületeket kezdtek emelni puritan szertartásu istentiszteletre. A legrégibb egyházak némely részén ma is az 1687 évszámot fogja találni a figyelmes utazó. Mindamellett az okos dissenter előtt az egyház ajánlatai sokkal vonzóbbak voltak, mint a királyéi. A türelmi nyilatkozat semmis volt a törvény előtt. A nemconformistaság elleni büntető törvényeket csak addig függesztette föl, mig az alkotmány alapelvei s a törvényhozás jogszerü hatalma föl lesz függesztve. Mit értek a kiváltságok, a melyeket oly gyalázatos és olyan kevéssé biztos támasz tartott fen? A trón hamar megürülhetett. Olyan fejedelem következhetett, a ki az uralkodó vallás hive. Az egyház hiveiből álló parliament jöhetett egybe. Mi siralmas leendett akkor a dissenterek sorsa, a kik jézsuitákkal szövetkeztek az alkotmány ellen! Az egyház merőben különböző engedményt ajánlott,

mint Jakab adott, — olyan szilárd és szent engedményt, mint maga a »Magna charta«. Mindkét tusázó fél vallásszabadságot ajánlott a separatistáknak: de az egyik fél azt kivánta tőle, hogy a polgári szabadság feláldozásával vásárolja meg; a másik fél arra hivta őt fel, hogy a polgári és hitszabadságot együtt élvezze.

Ezen okokból, ha lehetett volna is hinni, hogy az udvar őszinte, a dissenter okszerűleg arra határozhatta magát, hogy sorsát az egyházéval köti egybe. Pedig mi biztositék volt az udvar őszinteségére? Mindenki tudta, mit tön Jakab mindez ideig. Nem volt ugyan lehetlen, hogy az üldözőt okok és tapasztalás meggyőzhették a türelem hasznairól. De Jakab nem állitotta, hogy ujabban győződött meg. Ellenkezőleg egy alkalmat sem mulasztott el, hogy ne erősitette volna, hogy évek óta elvből ellensége volt minden türelmetlenségnek. Pedig csak nehány hónappal előbb férfiakat, nőket, fiatal hajadonokat halálra üldözött vallásuk miatt. Akkor tön-e lelke tisztasága és meggyőződése ellen? Vagy most nyilatkozott szándékosan hamisul? E »dilemmá«-ból nem volt menekvés; s bármelyiket vegyük föl, mindenik csorbát ejtett a király becsületén. Azt is tudta mindenki, hogy egészen a jézsuiták kezében van. Csak nehány nappal a türelmi nyilatkozat kihirdetése előtt, a szent szék jól ismert kivánatai daczára, bizalma és tetszése ujabb jelével tisztelte meg ama szerzetet. Eltávolitotta ferenczrendi gyóntatóját, Mansuet atyát, a kinek szelid természete s feddhetlen élete köztiszteletet gerjesztett, de a kit Tyrconnel és Petre régóta gyűlöltek. A megürült hely bizonyos Wanner nevű angollal töltetett be, ki hona hitvallásától elpártolt s jézsuitává lett. A mérsékelt római katholikusok és a pápai követ előtt korántsem volt kedves e

változás. A protestánsok pedig általában annak jeléül vették, hogy a jézsuiták korlátlan hatalommal birnak a király lelke fölött. Bárminő dicséretekre tarthatnak is méltó igényt azon atyák, sok szabad szellemet vagy szigoru igazmondást maga a hizelgés sem tulajdonithat nekik. Nemcsak protestáns vádlóik, hanem olyan férfiak is, a kiknek erénye és szelleme a római egyháznak dicsőségére szolgált, hirdették az egész világnak, hogy valahányszor vallásuk vagy szerzetök érdeke forgott fenn, soha sem tartózkodtak a polgári pallost hivni segélyül s megszegni az igazság és jólelkűség törvényeit. Hihetlen volt, hogy a jézsuiták hű tanitványa elvből buzgólkodjék a szabadság mellett: de se hihetlen, se valószinű nem volt, hogy azt hitte, jól cselekszik, ha, hitének teendő szolgálat végett, eltitkolja valódi érzelmeit. Bizonyos volt, hogy a király szivében többre becsülte az angol egyháziakat a puritanoknál. Bizonyos, hogy a mig némi reménye volt, megnyerhetni az egyháziakat, soha legkisebb jóindulatot nem mutatott a puritánok iránt. Lehetett-e kétkedni, hogy, ha az egyház hivei még most is ráállanak kivánataira, örömest föláldozza a puritánokat? Annyiszor lekötött szava nem tartóztatta őt vissza, hogy meg ne támadja azon papság törvényes jogait, a mely háza iránt szeretetét és hűségét oly kitünőleg tanúsitotta. Minő biztositékot nyujthatott tehát szava oly felekezeteknek, a melyeket ezer engesztelhetlen kölcsönös sérelmek emlékezete választott el tőle.

Midőn az engedély kihirdetése által okozott első fölgerjedés csillapult: látni lehetett, hogy szakadás történt a puritánok közt. A kisebb rész, nehány sürgölődő és hibás vagy saját érdekükben elfogult véleményű ember által vezéreltetve, a királyt pártolta. Care Henrik, a nemconfor-

misták legelkeseredettebb és munkásabb röpirat-készitője régtől fogva, a ki a pápista összeesküvés idején »Packet of Advice from Rome« czimü heti lapjában, a legnagyobb dühvel támadta meg Jakabot, most szintoly fennen hizelgett, a mint rágalmazott és szidalmazott egykor. A főügyvivő, a ki által a kormány a presbyteriekre befolyást gyakorolt, Alsop Vincze volt, ki mint pap és iró némi hirben állott. Fia, ki honárulási büntetés alá esett, kegyelmet kapott; a mi egészen lekötelezte atyját az udvar részére. Alsophoz járult Rosewell Tamás. Rosewellt, a dissenterek üldöztetése alatt, mely a rozsházi összeesküvés fölfedezésére következett, hamisan vádolták, hogy a kormány ellen papolt, Jeffreys főbenjáró pörbe fogta, s a részrehajlólag alkotott esküttszéki itélet oly kézzelfoghatólag igazságtalan volt, hogy magok az udvaronczok zajt ütöttek gyalázatossága miatt. Egy tory »gentleman«, a ki az eljáráson jelen volt, azonnal Károlyhoz ment, s kinyilatkoztatta, hogy a leghübb alattvaló feje sem biztos Angliában, ha Rosewellt büntetik. Magok az esküttek is, meggondolván mit cselekedtek, nagy lelki furdalást éreztek, s igyekeztek megmenteni a fogoly életét. Végre kegyelmet adtak de Rosewell, jó magaviselete tekintetéből, élte fogytaiglan; súlyos ellenőrség alá lön vetve, s időről időre meg kellett jelennie a királyi főtörvényszék előtt. E köteleztetések alól most, királyi rendelet által, fölmentették; s azzal biztosították szolgálatát.

Az independensek megnyerésével főleg egyik lelkészöket, Lobb Istvánt bizták meg. Lobb gyönge, indulatos és dicsvágyó ember volt. Annyira ment ellenzésében a kormány ellen, hogy névszerint számüzték több kiáltványban. Most kibékült, s annyira vitte a szolgaiságot, mint egykor

a pártoskodást. A jézsuita »cabal«-hoz csatlakozott, s olyan rendszabályokat ajánlott nagy készséggel, a melyektől a bölcsebb és becsületesb római katholikusok elfordultak. Megjegyezték róla, hogy folyvást a palotában volt és gyakran a király magán termében, hogy olyan fényt űzött, minőhöz puritán papok nem igen voltak szokva, s hogy mindig hivatal- és kegyelem-keresők serege környezte.

Lobbal szoros összeköttetésben állt Penn Vilmos. Penn soha sem birt erős értelemmel: az életmód, melyet két év óta követett, nem kevéssé tompította erkölcsi fogékonyságát; s ha lelkismerete olykor föl is ébredt, mindég abban keresett vigaszt, hogy czélja jó és nemes, s hogy nem fizetik meg pénzzel szolgálatát.

Ezen és más kevésbbé tekintélyes férfiak befolyása több dissenter községtől hálairatokat eszközlött a királyhoz. Tory irók helyesen jegyezték meg, hogy ez iratok nyelve oly undoritólag szolgai volt, a minőt csak Bishops legczifrább »eulogiái«-ban találhatni a Stuartok fölött. Azonban, szoros vizsgálat után, kitetszik, hogy e szé gyen csak a puritánok kis részére háramlik. Alig volt Angliában mezőváros, a hol nehány separatistát nem lehetett találni. Mindent elkövettek, hogy rávegyék őket, hogy az engedményért hálájukat kifejezzék. Körleveleket, aláirás végett, oly számmal küldöztek az ország minden zugába, hogy, a mint tréfásan mondták, a málhákat alig birták a postalovak. Mindazáltal a hálafóliratok száma, a mint a presbyteriektől, independensektől és baptistáktól egész Angliában hat hónap alatt kinyerhető volt, összesen alig megy hatvanra; s nem igen valószinű, hogy e fölterjesztéseket számosan irták volna alá.

A protestáns nemconformisták nagy tömege, szilárdul

ragaszkodván a polgári szabadsághoz és nem bizván a király és jézsuiták igéreteiben, állhatatosan megtagadta a köszönetmondást oly kedvezményért, a melyről igen is lehetett gyanitani, hogy kelepczét rejt magában. Ez volt a felekezet legjelesb vezéreinek hangulata. Ezek közé tartozott Baxter. Őt, mint láttuk, Jakab trónralépte után csakhamar pörbe fogták, Jeffreys a legdurvább bántalmakkal illette, s elitélte az esküttszék, a minőt akkor az udvarpárti sheriffek szoktak volt egybealkotni. Baxter mintegy másfél évig ült börtönben, midőn az udvar a nemconformisták megnyeréséről komolyan kezdett gondolkozni. Nemcsak szabadon bocsátották, de tudtára adták, hogy ha Londont választja lakhelyül, ne féljen, hogy az »öt mértföldi« törvényt ellene alkalmazzák. A kormány alkalmasint azt várta, hogy az elmult szenvedés emlékezete, s a jelen könnyebbség érzete szintazon hatással lesz rá, mint Rosewellre és Lobbra. Csalatkoztak e reményben. Baxtert se megvesztegetni, se megcsalni nem lehetett. Semmiféle hálairatban nem akart részt venni, s mindenkép igyekezett az egyház és a presbyteriek közt előmozditani a jó egyetértést.

Ha valaki a protestáns dissenterek becsülésében Baxternél magasabban állott, Howe volt az. Howe is nyert, személyét illetőleg, a politika újabb változásában. Ugyanaz a zsarnokság, a mely Baxtert börtönbe vetette, számüzte Howet; s a hogy Baxtert szabadon bocsátották a »King's bench« börtönéből, nemsokára Howe is visszajött Utrechtből Angliába. Azt várták a Whitehallban, hogy Howe az udvar részére használja minden tekintélyét, a melylyel felei fölött birt. A király maga leereszkedett, segélyre hivni fel az alattvalót, a kit elnyomott. Howe habozni látszott: de

a Hampdenek befolyása, a kikkel szoros barátságban élt, állandóan megtartotta őt az alkotmányos ügy mellett. A presbyteri papok gyülést tartottak házában, hogy, megfontolván a dolgok állását, határozzák el, mely utat kövessék. A palotában nagy szorongatás közt várták az eredményt. A tanácskozás alatt két királyi hirnök volt szolgálatban. Ezek azon kedvetlen értesitést hozták, hogy Howe határozottan a fölmentő hatalom ellen nyilatkozott, s, hosszas viták után, magával ragadta a többséget.

Baxter és Howe neveihez egy férfiú nevét kell még adnunk, a ki helyzetre és tudományra nézve sokkal alattok állt, de erényben mérkőzött velök: Bunyan János nevét. Bunyan üstfoltozó volt, s mint közkatona szolgált a parliament seregében. Korán mardosni kezdte lelkismerete ifjusági vétkeiért, a melyek közt azonban a leggonoszabb is csak olyas volt, a mit a világ könnyen megbocsáthatónak hiszen. Nagy érzékenysége s erős képzelő tehetsége különösen ijesztő alakban tüntették fel benső küzdelmeit. Azt képzelte, hogy elkárhozott, hogy a szent lélek ellen követett el káromlást, hogy Krisztust eladta, s valódi ördög által van megszállva. Némelykor hangos szózatok intették őt az egekből. Olykor a sátán istentelen kisérteteket sugdosott fülébe. Látásokat látott távol bérczekről, a melyekre derűlten sütött a nap, de a melyektől roppant hósivatag választotta őt el. Érezte, hogy az ördög hátulról ruháját rángatta. Azt gondolta, hogy Kain bélyege van ő rá sütve. Lelki tépelődése megzavarta egészségét. Egy nap hanyatlott, mint szélütötte ember. Másnap tüzet érzett mellében. Alig foghatni meg, mint lehet olyan éles és hosszas szenvedéseket tulélni. Végre oszolni kezdtek a fellegek. A kétségbeesés mélyéből derült boldogságba ment át a töredel-

mes. Ellenállhatlan ösztön támadt most benne, másokat is részeltetni a malasztban, mely őt megszállotta. A baptistákhoz csatlakozott, s egyházi szónok és iró lett. Mesteremberi növelésben részesült. Nem tudott más nyelvet az angolon kivül, s csak a mint a köznép beszélte. Semmi nagy példányt nem vön tanúlmányul, azon egyen kivül, a mely kétségkivül nagyon lényeges kivétel, tudnillik a biblia nemes fordítását, a melylyel birunk. A helyesirást nem értette. Gyakran vétett a nyelvtani szabályok ellen. Természettől nyert nagy lelki tehetsége azonban s az a körülmény, hogy a kétségbeeséstől az elragadtatásig, tapasztalásból ismert minden vallásos szenvedélyt, bőven pótolta benne a tanulmány hiányát. Nyers szónoklata fölbuzdította és elérzékenyítette azon hallgatókat, a kik érdek nélkül hallgatták a nagy »logicus«-ok és »hebreisták« kidolgozott beszédeit. Munkái nagy kiterjedésben forogtak az alsóbb osztályok kezein. Egyiket, a melynek czime: »the Pilgrim's Progress«, még életében leforditották több idegen nyelvre. Pedig a tudós és mivelt osztályok alig ismerték, s szinte egy századig szolgált gyönyörüségül ájtatos mesteremberéknek és kunyhók lakosainak, mielőtt egy nagy irói tekintély nyilván ajánlotta. A birálók végre vizsgálatába bocsátkoztak, miben fekszik e roppant és tartós népszerüség oka. Meg kellett vallaniok, hogy a tudatlan sokaság helyesebben itélt, mint a tudományosak, s hogy a lenézett könyvecske valóban remek. Bunyan szintoly határozott elsőséggel bir az »allegoristá«-k közt, mint Demosthenes a szónokok, vagy Shakespeare a drámairók közt. Voltak nem kevesbbé szende »allegoristá«k; de egy sem volt képes a szivekre hatni, s félelem, könyör és szeretet tárgyaivá tenni elvont dolgokat *).

*) Young Durfey költészete mellé helyezi Bunyan prózáját.

Aligha szenvedett az angol dissenterek közől valaki, a büntető törvények alatt, kegyetlenebbül, mint Bunyan János. A visszaállitás óta lefolyt huszonkét évből tizenkettőt töltött fogságban. Még sem hagyott fel a papolással; de, hogy papolhasson, kénytelen volt talyigásnak adni ki magát. Sokszor vezették be a gyülekezetbe hátulsó ajtókon, fuvarosnak öltözve, ostorral kezében. Ha csak könnyebbségére és biztosságára gondol, örömmel üdvözli vala a türelmi nyilatkozatot. Valahára szabad volt fényes nappal imádkoznia és tanitania. Községe hirtelen szaporodott; ezerenként csüggöttek szavain; s Bedfordban, hol rendesen lakott, sok pénzt adtak össze, hogy gyülekezési helyet épitsenek neki. Olyan befolyással birt a köznépre, hogy a kormány örömest alkalmazta volna valamely helyhatósági hivatalra: de szilárd értelmisége s derék angol szive minden ámitásnak és kisértetnek ellenállott. Meg volt győződve, hogy az egész türelmi nyilatkozat nem egyéb cselnél, a melylyel a puritan felekezetet romlásba akarják csábitani; s nem is akarta a fölmentő hatalmat azzal elismerni, hogy olyan állomást fogadjon el, a melyre nem volt törvényes képessége. Erényes élete egyik utósó tette volt, hogy nem fogadta el az összejövetelt, a mire őt a kormány részéről meghivták.

Bármi nagy volt Bunyan tekintélye a baptisták között, még nagyobbal birt Kiffin Vilmos. Kiffin vagyon és állás tekintetében legfőbb emberök volt. Lelki tehetségeit gyakarolta ugyan a gyülekezetekben: de nem a papolásból élt. Nagy kereskedést űzött; nagy hitele volt a londoni börzén; s roppant értéket halmozott össze. Talán senki sem tehetett volna, az időszerint, a kormánynak hasznosabb szolgálatokat. De egy irtózatos eset emléke választotta őt

el az udvartól. A két Hewling nagyatyja vala ő, azon derék ifjaké, a kiket a vértörvényszék minden áldozatai közt leginkább sajnáltak. Egyiknek sorsa miatt különösen Jakabot terhelte a felelősség. Jeffreys halasztást engedett az ifjabb testvérnek. A szegény ifju nővére, Churchill segélye által, a király elé juthatott s kegyelemért esdeklett; de a királynak kőszive volt. Az egész család nagyon siralmas állapotra jutott; de Kiffin leginkább sajnálkozásra méltó volt. Hetven éves mult, midőn egyedül maradt, túlélvén azokat, a kiknek őt túl kelle élniök. A whitehalli szivtelen és eladó lelkű udvaronczok, magokról itélve, azt hitték, hogy az öreget egy aldermani köntössel s az unokáitól elkobzott vagyon fejében némi pénzbeli kárpótlással ki lehet engesztelni. Pennt használták fel, hogy őt tántoritsa meg, de hiában. A király elhatározta, saját leereszkedésével tenni kisérletet. Kiffint a palotába rendelték. Nemesek és »gentleman«-ek fényes körében találta magát. Jakab azonnal hozzá ment, igen kegyesen beszélt vele, s végre mondá: »Kiffin ur, londoni aldermannak jelöltem önt ki.« Az öreg merően nézett a királyra, könyekre fakadt, s felelé: »Fölség, törődött ember vagyok én már, ki nem képes fölségedet vagy a várost szolgálni. És, fölséges uram, a szegény gyermekek halála megrepesztette szivemet. E seb szintoly eleven, mint valaha. A sirba viszem magammal.« A király, egy perczre némileg megzavarodván, hallgatott, aztán mondá: »Kiffin ur, fogok e sebre balzsamot találni.« Jakab bizonyára nem akart valami sértőt vagy boszantót mondanni: sőt szokatlanul kedélyes hangulatban látszott lenni. Mindazáltal egy fenmaradt beszéde sem tünteti fel jellemét oly rosz szinben, mint e nehány szó. Keményszivű s aljaslelkű embert árulnak el e szavak, a ki nem képes,

oly sértést gondolni, a melyért hivatal vagy kegydij teljes elégtétel nem volna.

A »dissenter« felekezet azon része, mely a király új politikáját pártolta, eleitől fogva kevesebbségben volt, s nem sokára fogyni kezdett. Mert a nemconformisták csakhamar észrevették, hogy lelki szabadságaik ez engedély által rövidséget szenvedtek inkább, hogysem öregbedtek. A puritan főjellemvonását épen a római egyház sajátságaitól való irtózás tette. Azért hagyta el az angol egyházat, mert, nézete szerint, szerfölött hasonlitott kevély és kéjüző nővéréhez, az arany serleges és bibor köntösü boszorkányhoz. Most ugy találta, hogy a szövetségnek, a melyet némely lelkipásztorai az udvarral kötöttek, egyik önként érthető föltétele az volt, hogy az udvar vallása iránt szeretettel és tisztelettel viseltessék. Nemsokára sajnálni kezdte, hogy az üldözés napjai elmúltak. Mig a büntető törvényeket végrehajtották, titokban és saját veszélyezésével hallotta az élet igéit: de mégis hallotta azokat. Ha egybegyültek a hitsorsosok a benső teremben, miután az őröket kiállitották, az ajtókat bezárták, s a pap, mészáros vagy fuvaros ruhában, a cseréptetőn át bejutott: akkor legalább igazán szolgáltak istennek. Az isteni igazság egy részét sem hallgatták el vagy gyöngitették meg világi tekintetből. A puritan hittan minden sajátságos tanait teljesen sőt élesen is előadták. Nem kegyelmeztek a római egyháznak. A fenevad, az Antikrisztus a bűn embere, a rejtélyes Jezabel, a rejtelmes Babylon: valának a rendesen használt kifejezések ama fönséges és csábitó babona leirására. Ily modorban szóltak egykor Alsop, Lobb és Rosewell és más papok, a kiket most szivesen láttak a palotában: de többé nem beszéltek ilyen módon. Azon lelkészek, a kik a király kegyében és

bizalmában magas fokra vágytak, nem szólhattak ily szigoruan a király vallásáról. A gyülekezetek már fenhangon panaszkodtak, hogy mióta az engedmény megjelent, a mely nekik teljes lelkismereti szabadságot volt adandó, egyszer sem hallották isten szavát bátran és hiven hirdetni szószékökről. Azelőtt lopva kellett lelki táplálékukat magokhoz venni: de ha hozzájutottak, teljesen izlésök szerint készültnek találták azt. Most szabadon legelhettek: de tápszerök minden izét elvesztette. Nappal és kényelmes épületekben gyülekezének össze: de oly beszédeket hallottak, melyek sokkal kevesbbé feleltek meg izlésöknek, mint a melyeket az államegyház papjától hallottak. A székes egyházban Róma fonák istentiszteletét és bálványozását minden vasárnap erélyesen megtámadják: de hol a hívek gyűlnek egybe, a pap, ki azelőtt az angol egyházi papságnak azt vetette szemére, hogy kevéssel jobb a pápistáknál, most gondosan őrizkedik a pápistaság birálásától, vagy oly szelid szavakba öltözteti megrovását, a melyek magának Petre atyjának füleit se sértenék. És pedig nem lehetett e változásra kielégitő okot hozni föl. A római katholikus tanokban nem történt változás. Ember emlékezete óta soha sem voltak a római katholikus papok hivek toborzásában tevékenyebbek: soha sem került ki sajtó alól annyi róm. katholikus értekezés; soha sem függesztették inkább mindazok, a kiknek a vallás lelkén feküdt, figyelmöket a római katholikusok és protestánsok közötti vitákra. Mit lehetett tartani azon hittudósok őszinteségéről, a kik fáradatlanok voltak a pápistaság ócsárlásában, midőn a pápistaság aránylag gyámoltalan és ártalmatlan volt, s a kik most, midőn a reformált vallást valódi veszély fenyegette, egy szót sem ejtettek, a min valamely jézsuita fenakadhatott volna? Ma-

gokviselete azonban könnyen magyarázható volt. Tudták, hogy némelyek közölök kegyelmet nyertek. Gyanitották, hogy mások meg pénzt kaptak. Azon gyönge apostolban keresték élő példájokat, a ki félelemből megtagadta mesterét, a kinek a legerősb hűséget kérkedve fogadta, vagy azon alávaló apostolban, a ki urát eladta egy maroknyi ezüstért.

Ekkép azon dissenter papok, a kiket az udvar megnyert, hamar elvesztették befolyásukat hitsorsosaikra. Másrészről erős vallásos rokonszenv vonzotta az elszakadottakat az angol egyház azon egyháznagyaihoz és papjaihoz, a kik, a királyi parancsok, fenyegetések és igéretek daczára erélyes harczot vívtak a római egyház ellen. Az anglicán és puritán testületek, a melyeket oly sok ideig halálos ellenségeskedés választott el egymástól, naponként közeledtek, s minden lépésök az egyesülés felé növelte közös vezérök befolyását. Vilmos mindenben alkalmas volt közbenjárónak az angol nemzet e két nagy osztálya közt. Se az egyik, se a másik tagjának nem lehetett őt mondani. Másfelől egyik sem vonakodott okszerűen őt barátjának tekinteni. Hittani rendszere egyezett a puritánokéval. Egyszersmind a püspökséget nem ugyan isteni intézménynek, hanem teljesen törvényes és kitünőleg hasznos egyházi kormányalaknak tekintette. Az egyházi állásokat, öltözetet, ünnepeket és liturgiát illető kérdéseket nem tartotta életbe vágó érdekűeknek. Egyszerű istentisztelet, minőhez kiskorától szokott, leginkább megfelelt személyes izlésének. Azonban kész volt, bármely szertartáshoz, mely a nemzetnek tetszik, alkalmazni magát, s csak azt kötötte ki, ne kivánják tőle, hogy üldözze protestans testvéreit, a kiknek lelkismerete nem engedné, példáját követniök. Két évvel azelőtt a számos rajongó mindenik részről »laodicean«-nak fogta volna

őt mondani, a ki sem hideg, sem meleg, s csak arra való, hogy kiköpjék. De azon túlbuzgalmat, mely az egyháziakat a dissenterek, s a dissentereket az egyháziak ellen tüzelte, annyira mérsékelte a közös viszontagság és veszély, hogy a langyosságot, a melyet egykor vétkül fogtak neki tulajdonitni, most főerényei közé számitották.

Mindenki aggódva vágyott megtudni, miként vélekedik az engedélyi nyilatkozat felől. Egyideig azt a reményt táplálták a Whitehallban, hogy a lelkismeretszabadság tiszteleténél fogva legalább tartózkodni fog roszalását nyilván kifejezni e politikára nézve, a mely a szabadelvüség külszinében tünt fel. Penn számos értekezést küldött Hágába, s maga is odautazott, azon reményben, hogy ékesszólása, mire sokat tartott, ellenállhatlan lesz. De noha kedvencz tárgya fölött oly bőségesen szónokolt, hogy hallgatóit szinte kifárasztotta, s ámbár bizonyosakká tette őket hogy bizonyos férfiu, a kinek az angyalokkal engedtetett társalognia, a hitszabadság aranykorának közeledéséről tőn kijelentést ő előtte: mindez nem volt hatással a herczegre. »Azt kivánja ön tőlem, monda Vilmos a király egyik ügynökének, hogy a saját vallásom ellen irányzott támadást segitsem. Nem tehetem azt jó lelkismerettel, s nem fogom tenni az angol koronáért, sőt az egész világ birodalmáért sem.« E szavakat megvitték a királynak, s nagyon megzavarták őt. Saját kezeivel irt sürgönyöket. Néhol oly hangon szólt, mint a kit megbántottak. A királyi család feje levén, joga volt az ifjabb ágbeliektől engedelmességet kivánni; s igen nehezére esett, gátolva látni magát olyan dologban, mely annyira szivén feküdt. Majd cselhez folyamodott, a melyet ellenállhatlannak vélt. Csak ez egy pontban engedjen Vilmos, s az angol kormány viszont

erélyesen fog vele egyesülve működni Francziaország ellen. Nem lehetett őt ekkép rászedni. Tudta, hogy Jakab, jó akarata mellett, sem volna képes, a parliament segélye nélkül, valódi szolgálatot tenni az európai közügynek; s nem lehetett kétség, hogy ha a parliament egybegyül, mindkét ház azonnal a »nyilatkozmány« eltörlését fogná kivánni mindenek előtt.

A herczegné mindenbe beleegyezett, a mit férje eléje adott. Közös véleményöket határozott, de mérsékelt kifejezésekkel terjesztették a király elé. Nyilvánitották, hogy mély sajnálkozással tekintik, hogy ő fölsége ily utat választott. Meg vannak győződve, hogy oly előjogot tulajdonit magának, a mely, törvény szerint, őt nem illeti. E bitorlásnak részökről ellenemondottak, nemcsak mint a polgári szabadság barátai, hanem ugy is, mint a királyi ház tagjai, a kiknek nagyon érdekökben áll, hogy a koronának, a melyet egykor ők viselhetnek, jogai épségben maradjanak. Mert megmutatta a tapasztalás, hogy a kényuralom Angliában még magánál is veszélyesb visszahatást szül okvetlenül; s nem ok nélkül félhetni, hogy a nemzet, mely a kényuralomra kilátás által fölriasztatott és ingereltetett, az alkotmányos egyeduralom iránt is ellenszenvet kap. Ehhez képest azt a tanácsot intézték a királyhoz, hogy mindenben törvény szerint kormányozzon. Teljes készséggel megengedték, hogy hasznos volna, ha az illető hatalom a törvényt megváltoztatná, s hogy nyilatkozata egy részét méltó volna parliamenti határozatba foglalni. Távol van tőlök az üldözés. Részökről örömest fölmentve látnák, a maga utján, minden büntető törvények alól a római katholikusokat, valamint a protestáns dissentereket. Szeretnék, ha a protestáns dissentereket, a maga rendén,

polgári hivatalokra képesekké tennék. E pontnál ő fenségöknek meg kell állapodniok. Lehetetlen súlyos aggodalmakat nem táplálniok, hogy ha a római katholikusokat hivatalokra bocsátják, nagy baj következik belőle; s világosan érinték, hogy ez aggodalmak főleg Jakab eljárásából származnak.

A herczeg és a herczegné érintett véleményét a római katholikus »nemképességére« nézve majd mind osztották azon államférfiak és bölcselők, a kik akkor polgári és vallásos szabadságért buzogtak. Korunkban viszont fölvilágosult férfiak sokszor sajnálkodva nyilvánították, hogy ez egy pontra nézve, Vilmos ipával nem mérközhetik. Azonban ugy látszik, némi tekintetek, a melyek helyes itélet hozására szükségesek, sok XIX. századi iró figyelmét elkerülték.

Két ellenkező tévedés van, a melybe könnyen beleeshetnek, kik hazánk évkönyveit tanulmányozzák, hogy t. i. a jelent a mult után, s a multat a jelenből itélik meg. Az első hibába azok esnek, a kik minden iránt, a mi ódon, tiszteletre hajlandók, s az utóbbiba, a kiket vonz minden, a mi új. Az első hibát mindig vehetjük észre, valahányszor conservativ államférfiak a napi kérdések fölött okoskodnak. Az utóbbi tévedés a szabadelvű iskola iróinak nézetein látszik meg szüntelen, ha régibb korszak viszonyait tárgyalják.

A ki korunkban a forradalomról készül értekezni, a mely a Stuártokat megdöntötte, nem könnyű e két szélsőség közt a szerencsés ösvényen állandóan megmaradnia. Azon kérdés: hogy a római katholikusokat bizvást a parliamentbe és hivatalokra lehet-e bocsátni, II. Jakab uralkodása alatt folyvást zavarban tartotta hazánkat, bukása után háttérbe szorult s miután egy századnál tovább aludt, az emberi

szellem ama nagy izgatottsága által, mely a franczia nemzeti gyülés egybejövetelét követte, megint fölelevenittetett. Harmincz évig tartott a küzdés a parliament mindkét házában, minden választó kerületben, minden társas körben. Kormányokat döntött meg, pártokat bontott föl, a birodalom egy részében minden kormányzást lehetlenné tőn, s végre a polgári háboru küszöbére vezetett bennünket. Még miután a harcznak vége lett is, folyvást dühöngtek a szenvedélyek, a melyeket szült. Alig volt képes, a kinek csak lelkén e szenvedélyek befolyása uralkodott, az **1687** és **1688** év eseményeit egészen helyes világitásban látni.

A politikusok egy része azon igaz állitásból indulván ki, hogy a forradalom hazánkra nézve áldásteljes volt, arra a hibás következésre jött, hogy egy biztositékot sem lehet bizton eltörölni, a melyet a forradalom államférfiai vallásunk és szabadságunk ótalmára szükségesnek tartottak. Egy másik rész azon igaz állitásból indulván ki, miszerint abból, hogy a római katholikusoktól a hivatalképességet megtagadták, sok ideig rosznál egyéb nem származott, azon hibás következtetésre jutott, hogy soha sem lehetett idő, mikor ama képesség megtagadása hasznos és szükséges volt volna. Az előbbi csalódás vonul át az éleseszű és tudós Eldon beszédein. Az utóbbi még a Mackintoshéhoz hasonló nyugodt és bölcselő értelemre sem maradt befolyás nélkül.

Kétségkivül rosz, hogy bármely polgár ki legyen zárva, vallása miatt a közszolgálatból: sokszor azonban az emberi bölcseség nem tehet egyebet, mint hogy a roszak közt válaszszon. Jöhet valamely nemzet oly helyzetbe, hogy a többségnek vagy kizárnia, vagy kizáratnia kell, s hogy a mit rendes körülmények közt, mint üldözést, méltán kár-

hoztathatni, nem hágja át az önvédelem rendes korlátait: s ilyen volt Anglia helyzete **1687**-ben.

Az ország alkotmánya szerint Jakabnak joga volt majd minden közigazgatási, törvénykezési, egyházi, katonai és tengerészeti köztisztviselőt kinevezni. E jog gyakorlatában nem volt kénytelen, mint fejedelmeink most, az alsóház által támogatott miniszterek tanácsa szerint járni el. Világos tehát, hogy ha törvény által szorosan nem kötelezik, hogy hivatalt protestánsnál egyébnek ne adjon, hatalmában fogott lenni csupán római katholikusnak adni hivatalt. A római katholikusok kevesen voltak; s köztök egy férfiu sem volt, a kinek hiányát a közszolgálatban komolyan érezték volna. Anglia népességéhez sokkal csekélyebb arányban állottak akkor, mint jelenleg. Mert most folytonosan tart a kivándorlás Irföldről nagy városainkba: a XVII. században pedig még Londonban sem volt ír gyarmat. Az ország lakosinak és vagyonának negyvenkilenczötvened része, s a politikai, törvénykezési és katonai képesség és tudomány majd mind protestáns volt. A király mindazáltal elhatározta, hogy roppant kinevezési hatalmát téritési eszközül használja. Nézete szerint legfőbb képesség volt hivatalokra, az ő egyházához tartozni. A nemzeti egyház hivének lenni, határozott képességhiány volt. Ő ugyan oly szavakkal, a melyeket a hitszabadság könnyen hivő barátai megtapsoltak, kárhoztatta a »test act« szörnyű igaztalanságát, mely a nemzet csekély kisebbségét kizárta a közhivatalokból: de egyszersmind maga oly »test«-et állitott föl, a mely a többséget zárta ki. Erős dolognak tartotta, hogy a ki a pénzügyhez jól ért és hű alattvaló, a főkincstárnoki hivatalból ki legyen zárva, csupán mivel római katholikus. De ő maga egy főtárnokot, a kiről megengedte, hogy a pénzügyhez értett

és hű alattvaló, kitett hivatalából, csupán mivel protestáns volt. Ujra meg ujra és határozottan ismételte, hogy a fejér pálczát soha sem adja eretnek kezébe. Hasonlóan járt el több nagy állami hivatalra nézve. A lord elnök, a titkos fő pecsétőr, a fő kamarás, fő ruhatárnok, fő kincstárnok, egy államtitkár, a skócziai főbiztos, korlátnok és titkár valóban vagy állitólag már római katholikusok voltak. E hivatalnokok többnyire az államegyház tagjainak születtek s hittagadást követtek el, nyilván vagy titokban, hogy magas hivatalaikat elnyerhessék vagy megtarthassák. Minden protestáns, a ki még fontos kormányhivatalt viselt, folytonos bizonytalanságban és félelemben volt. Nem lenne vége hosszsza, ha az alsóbb fokozati állásokról szólanánk, a melyeket a pártfogolt osztály seregestől elfoglalt. A közszolgálat minden ágában római katholikusok rajzottak immár. Ők voltak főispánok, bizottsági helytartók, birák, békebirák, vámbiztosok, küludvari követek, ezredesek, várparancsnokok. A korona ideiglenes pártfogása mellett tizszerte oly bő részt nyertek, mint részrehajlatlan rendszer alatt valaha nyerhettek volna. S ez még nem volt a dolog legroszabb része. Ők lettek az angol egyház uraivá. A kik a királyt biztossá tették, hogy az ő vallását követik, azok ültek a magas bizottságban, s gyakoroltak legfensőbb hatóságot egyházi ügyekben, az államegyház főpapjai és lelkészei fölött. Némely bevallott és féligmeddig titkos pápistáknak nagy méltóságú egyházi javadalmakat adományoztak. S mindez addig történt, mig a pápistaság elleni törvények még nem voltak eltörölve, a mig Jakabnak nagyon érdekében állott tiszteletet szinleni a lelkismeret jogai iránt. Mit lehetett tőle várni, ha, alattvalói beleegyezésével, a korlátoltságnak még árnyéka is meg fogott szünni rája nézve? Lehet-e

kétkedni, hogy a protestánsok, a királyi előjog törvénynyel szorosan egyező gyakorlata által, szintoly valódilag ki lettek volna zárva a közszolgálatból, mint a római katholikusok, parliamenti törvény erejénél fogva, ki valának zárva?

Mily átalkodottan el volt Jakab tökélve, saját egyháza tagjait, számuk és jelentőségök aránya fölött, részeltetni a közhivatalokban, mutatják azon oktatások, a melyeket számkivetése alatt, vén korában, irt össze, fiának utasitásokul. Lehetetlen szánalom és nevetség nélkül olvasni azon lélek ömledezéseit, mely hiában ment át a tapasztalás és viszontagságok minden iskoláin. Azt tanácsolja a trónkövetelőnek, hogy, ha valaha uralkodik Angliában, oszsza föl a hivatalokat, s a római egyház tagjai számára oly részt tartson föl a közhivatalokból, a menuyi elég fogna lenni, ha a nemzetnek nem ötvened, hanem fele részét tenné. Egy államtitkár, egy kincstári biztos, a hadügyi titkár, a királyi udvar nagy méltóságainak nagyob része, s a hadi tisztek többsége pápista legyen mindég. Ily tervei voltak Jakabnak még azután is, midőn átkozott vakhitűsége egész világra szóló büntetést vont fejére. Lehet képzelni, mint fogott eljárni, ha népe, a hitszabadság üres neve által megcsalatva megengedi vala, hogy egészen korlátlanul intézkedjék.

Ugy látszik, hogy, bármily szertelen és tekintetet nem ismerő volt is buzgalma a türelmi nyilatkozat mellett, maga Penn is érezte, hogy a részrehajlás, a mint méltóságokkal és javadalmakkal elhalmozták a római katholikusokat, szükségkép föl fogja kelteni a nemzet féltékenységét. Elismerte, hogy, ha a »test act« eltöröltetnék, a protestánsok méltán igényt tarthatnak valami hason értékü dologra, ugy hogy némi aequivalens-eket inditványba is hozott. E szó: equivalent«, mely ekkor jött be Franciaországból,

minden kávéházi szónok száján forgott nehány hétig; végre azonban nehány, éles logicaval és finom gúnynyal irt sor Halifaxtól véget vetett e hasztalan terveknek. Egyik terve Pennek az volt, hogy törvényt hozzanak, miszerint a korona »patronatusa« három egyenlő részre osztassék; s hogy a római egyház tagjait csak egy részt tevő hivatalokra bocsássák. Ily intézkedés mellett is közel huszszornyi részt nyertek volna osztályul a közhivatalokból; s még sincs ok hinni, hogy a király e rendszabályra is ráállott volna. De ha bele is egyez vala, mi biztositékot nyujthatott, hogy az alkut megtartja? Halifax okoskodására nem lehetett felelni. Ha a törvény kötelező ránézve, tartsa meg a fenálló törvényt. Ha a törvények nem kötelezik őt, hiábavalóság törvényt ajánlani biztositékul.

Világos volt tehát, hogy az elhatározandó pont nem az volt, hogy a világi hivatalok minden felekezet előtt, különbség nélkül, nyitva álljanak. Mig Jakab uralkodott, elkerülhetlen volt a kirekesztés; s csak az volt a kérdés, kiket zárjanak ki, a pápistákat-e vagy protestánsokat, keveseket-e vagy sokakat, százezer angolt-e vagy öt milliót.

Ily fontos indokok forognak fen, a melyeknél fogva a hitszabadság elveivel megegyeztethetni az Orániai herczeg eljárását az angol római katholikusok iránt. Ez okok, fogják mondani, nincsenek semmi összeköttetésben a római katholikus hittannal. Azt is fogják mondani, hogy minden erejöket elvesztették, miután a korona protestáns fejedelemre szállott, s az alsóház hatalma tulnyomóvá lett, hogy egy fejedelemnek sem lehetett Jakab példáját követnie, bármily nézetei vagy hajlamai voltanak legyen. A nemzet azonban ijedtsége, küzdelmei s bajos menekülése után gyanakodó és boszus hangulatban volt. A védelmi eszközökkel tehát, a

melyeket egykor a kénytelenség igazolt s csupán a kénytelenség igazolhatott, sokáig éltek még átalkodottan, miután a kénytelenség meg is szünt, s csak akkor tették félre, miután a köz előítélet hosszas időkig küzdött az okszerűség ellen. De Jakab korában az okszerűség és köz előítélet ugyanazon részen volt. A vakbuzgó és tudatlan ki akarta hivatalból zárni a római katholikust, mert fát és követ imádott, mert a fenevad bélyege volt rajta, mert leégette Londont, s megfojtotta sir Edmundsbury Godfrédot; a legokosabb és türelmesb államférfiu pedig, mig a tömegre ható ámitásokon mosolygott, merőben különböző uton ugyanazon eredményre jutott.

Vilmosnak nagy czélja most az volt, hogy ama számos felekezetet, a melyek őt közös fejöknek tekintették, egy testté forraszsza. E föladatban több ügyes és biztos segéde volt, kik közől különösen használható volt Burnet és Dykvelt.

Burnet szolgálatait mindazáltal némi ovatossággal kellett használni. A szives fogadás, melyet Hágában talált, dühbe hozta Jakabot. Mária két levelet kapott atyjától, a melyek az általa pártfogolt szemtelen és pártos pap ellen kikelésekkel voltak tele. De e vádaknak oly csekély hatása volt reá, hogy Burnet maga által sugallt válaszokat küldött vissza. Végre **1687** januárban a király keményebb módokhoz folyamodott. Skeltont, ki az Egyesült államoknál Angliát képviselte, Párisba tették át, s Albevillet küldték helyébe, a jézsuita »cabal« legalávalóbb és hitványabb tagját. Albeville egyetlen czélja pénzszerzés volt; s azt mindenkitől elfogadta, a ki azzal megkinálta. Francziaország s egyszersmind Hollandia fizette őt. De még a megvesztegetés nyomoru tisztességénél is alábbsülyedt, s oly csekély dijakat elfogadott, a melyek inkább kapusnak valók voltak, mint angol

baronetséggel és külföldi marquisággal megtisztelt követnek. Egy alkalommal igen elégülten tőn zsebre ötven pistolnyi ajándékot bizonyos szolgálat fejében, a melyet az Egyesült-államok rendeinek tett. Ez ember volt megbizva, követelni, hogy Burnetet ne pártfogolják tovább Hágában. Vilmos, ki nem volt hajlandó becses barátjától megválni, először szokott hidegségével felelé: »nem tudom, uram, hogy mióta itt van a tudor, olyasmit tett vagy szólt volna, mi ellen ő fölségének méltó oka volna panaszkodnia.« Jakab azonban nem tágitott; a nyilvános szakadás ideje még nem érkezett el, s engedni kellett. Burnet tizennyolcz hónapnál tovább nem jelent meg se a herczeg, se a herczegné előtt; de közel lakott hozzájok; tökéletesen volt értesitve mindenről, a mi történt; folyvást kikérték tanácsát; minden fontos alkalommal használták tollát; s számos igen éles és nagy hatásu értekezést, mely Londonban megjelent, nem ok nélkül tulajdonitottak neki.

Jakab dühös ingerültségbe jött. Mindég tulságosan hajlandó volt boszus szenvedélyekre. De ellenei közől senkit sem tekintett soha oly ingerültséggel, még azokat sem, a kik élete ellen esküdtek össze, a kik hamis esküvés, árulás és gyilkosság bünével terhelték őt, mint a mily ellenszenvet érzett most Burnet iránt. Naponként királyhoz nem illő szavakkal szidalmazta ő fölsége a tudort, s törvénytelen boszuterveket forraltak ellene. A vér sem moshatta le e lázas gyülöletet. Kinpadra ohajtotta vonni a vakmerő papot, mielőtt halni engedte. Szerencsére skót születésü volt; s Skócziában, mielőtt valakit fölakasztottak, előbb kinozni lehetett. E szerint Edinburghban törvényes eljárást intézett ellene: de Burnet honositást nyert Hollandiában; egy vagyonos nővel kelt egybe a tartományból; s bizonyos volt

benne, hogy uj hazája nem fogja őt kiadni. Elhatározták tehát, hogy őt el fogják raboltatni. Nagy összetért béreltek gonosztevőket e veszélyes és gyalázatos szolgálatra. Három ezer fontra szóló utalvány lőn e czélból az államtitkári hivatalban aláirás alá terjesztve. Lajos értesitve volt e szándokról, s hőn pártolta azt. Mindenkép előmozditja, ugymond, hogy a gonoszt Angliába vigyék s magára vállalja, hogy Jakab boszujának eszközei biztos menhelyet találjanak Franciaországban. Burnet jól látta a fenyegető veszélyt: de a félénkség nem tartozott gyöngéi közé. Az Edinburghban ellene emelt vádakra bátor feleletet tőn közzé. Tudja, ugymonda, hogy őt pör nélkül szándékszanak kivégezni: de a királyok királyában helyzi bizalmát, a kihez az ártatlanul ontott vér nem fogna hiában fölkiáltani a föld leghatalmasabb fejedelme ellen sem. Búcsulakomát adott barátainak, s ebéd után ünnepélyesen búcsut vett tőlök, mint a ki halálra van kárhoztatva, s kivel többé bizton nem társaloghatnak. Mindamellett Hága minden nyilvános helyén folyvást oly bátran megjelent, hogy barátai keserű szemrehányásokat tettek esztelen vakmerőségeért.

Mig Burnet Vilmos titkára volt Hollandban az angol ügyekre nézve: nem kisebb haszonnal alkalmaztatott Dykvelt Londonban. Dykvelt az államférfiak azon nevezetes osztályából való volt, a kik, De Witt János jeles iskolájában nyervén politikai növelésöket, e nagy minister bukása után, ugy hitték leginkább teljesiteni a köztársaság iránt kötelességöket, ha az Orániai herczeg körül seregeltek. Az Egyesült-államok diplomatái közől senki sem multa felül Dykveltet ügyesség, jellem és modor tekintetében. Egy sem volt oly jártas az angol ügyekben. Találtak ürügyet, az Egyesült-államok részéről, **1687**-ben különös megbizással kül-

deni őt Angliába. Valóban mindazáltal nem a kormánynak, hanem az ellenzéknek volt követe; s eljárására nézve magán utasitásokat vett, a melyeket Burnet készitett s Vilmos helybenhagyott.

Dykvelt tudósitásai szerint, Jakab nagyon el volt keseredve a herczeg és herczegné magaviselete miatt »Unokaöcsémnek, monda a király, kötelessége, hogy karomat erősitse. Ő azonban mindég akadályozásomban találta kedvét.« Dykvelt válaszolá, hogy magán dolgokban ő fönsége mindig a legnagyobb tiszteletet tanusitotta a király kivánatai iránt; de protestans fejedelemtől alig várhatni segélyt okszerűen a protestáns vallás ellen. A király elhallgatott, de nem volt megnyugtatva. Nem titkolható boszusággal látta, hogy Dykvelt az ellenzék minden különféle osztályait oly ügyességgel szedte össze és vonzotta magához, mely angol államférfiunak is becsületére szolgált volna, külföldiben pedig épen csodálandó volt. A papságnak azt mondták, hogy a herczeg barátja a püspöki rendszernek s a »közima könyvé«-nek. A nemconformistákat biztatták, hogy nemcsak türelmet, hanem befogadást is várjanak tőle. Még a római katholikusok is kiengesztelődtek; s némely tekintélyesbjeik szemébe mondták a királynak, hogy megérik azzal, a mit Dykvelt javaslott, és hogy jobban szeretik a törvény által biztositott türelmet, mint a törvénytelen és ideig-óráig tartó uralkodást. A nemzet minden jelentékenyebb osztályának fejei gyakran tartottak értekezéseket az ügyes követ előtt. Ez összejövetelekben Danby és Nottingham grófok voltak a tory párt vezér-szónokai. Noha már több mint nyolcz éve volt, hogy Danby a hatalomtól elesett, neve mégis nagy maradt a régi angol »cavallier«-ek előtt; s még ama whigek közől is, a kik azelőtt üldözték, többen hajlandók vol-

tak elismerni, hogy nem saját hibái miatt szenvedett, s hogy a királyi ejőjogok mellett kifejtett buzgalmát, mely sokszor tévutra vezette őt, két olyan érzelem mérsékelte, mely becsületére vált: tudnillik buzgalma az uralkodó vallás és hona méltósága és függetlensége iránt. Hágában is nagyra becsülték, nem feledvén, hogy ő volt, a ki, Franciaország és a pápisták befolyása daczára, Károlyt rábirta, hogy Mária kezét Vilmosnak adja.

Finch Dániel, Nottingham gróf, a kinek neve három eseménydús uralkodás alatt gyakran előfordul a történetben, oly családból származott, a melyhez fogható nem volt a törvénykezési pályán. Egy rokona I. Károly pecsétőre volt, kitünő eszével és tudományával gonosz czélokra gyalázatosan visszaélt, s az alsóház, melyet Falkland vezérlett, lőn boszuállása tárgya. A következő nemzedék idejében tiszteletreméltóbb hirnevet szerzett Heneage Finch. Közvetlen a visszahelyzés után főállamügyész lett (előbb sollicitor, azután attorney). Majd főpecsétőrségre, korlátnokságra s nottinghami grófságra emelkedett. E szerencsés hivatalpályán a mint csak becsülettel és illedelemmel lehetett, igyekezett fentartani a királyi előjogok tekintetét; de soha semminemű fondorkodásban nem vett részt az ország alaptörvényei ellen. A megromlott udvar közepett minden szennytől megóvta személyes becsületességét. Nagy hirben állt, mint szónok, noha beszédmódját, mely a polgári háboru előtti példányok után képződött, merevnek és pedansnak mondta az elmés ujabb nemzedék. Westminsterhallban most is tisztelettel emlitik, mint a ki új jogtudományi rendszert, oly szabályosat és tökéletest, a minő szerint a köztörvény birái szolgáltatnak igazságot, fejtett ki a régi zürzavarból, melyet »méltány«-nak (equity) neveztek. E

nagy hivatalnok erkölcsi és értelmi tulajdonait nagy részben öröklötte, a Nottingham czimmel, legidősb fia. E fiu, Dániel gróf, tisztes és erényes ember volt. Noha némi képtelen előítélettől nem tudott menekülni, s a szeszély különös kitörései uralkodtak fölötte, nem lehet őt vádolni, hogy, törvénytelen nyereség vagy élv hajhászásában, eltért volna az igazság ösvényéről. Jeles szónok volt, mint atyja, hatásos, bár hosszadalmas és szerfölött egyhangúlag ünnepélyes. A szónok egyénisége teljesen öszhangzó volt szónoklatával. Állása merev, egyenes; arczszine oly barna, hogy megjárta volna a miénknél melegebb éghajlat szülöttének; kemény vonásainak kifejezése beillett volna valamely gyászkiséret vezetőjének. Rendesen azt mondták róla, hogy inkább spanyol grandnak nézett ki, mint valamely angol gentlemannek. A gúnyolók Dismal, Don Dismallo és Don Diego gúnynévvel illették, a mi maiglan sem ment feledésbe. Sok figyelmet forditott azon tudományra, mely családját nagyságra emelte, s nagyrangú s vagyonos emberhez képest csodálatos jártassággal birt hazája törvényeiben. Hű fia volt az egyháznak, s tiszteletét iránta két oly módon mutatta meg, a mely nem volt szokása akkor a lordoknak, kik dicsekedtek, hogy különös barátai annak, tudnillik értekezéseket irt hittanai védelmére, s azok parancsaihoz szabta magán életét. Mint az egyház más buzgó hivei, ő is buzgó támasza volt az egyeduri hatalomnak, egész az utóbbi időkig. De a nyugoti lázadás óta követett politika iránt keserű ellenszenvvel viseltetett, a minek nem legkisebb oka az volt, hogy öcscsét elmozditották főállamügyvédi hivatalából, mivel a király fölmentési jogát nem akarta védni.

E két nagy tory gróffal szövetségben állt most Halifax, a »trimmer«-ek nagy miveltségű vezére. Valóban ugy tetszik,

Halifaxnak ez időben nagy hatalma volt Nottingham lelke fölött. Halifax és Danby közt ellenséges indulat uralkodott, a mely Károly udvarában vette kezdetét, s utóbb megzavarta Vilmos udvarát, de a mely Jakab zsarnoksága alatt, mint sok egyéb ellenségeskedés, föl volt függesztve. Az ellenségesek gyakran összejöttek Dykvelt tanácskozmányain, s megegyeztek a kormány politikája gyűlölésében és az Orániai herczeg iránti tiszteletben. A két államférfiú jellemkülönbsége ugyancsak föltünt, midőn a holland követtel volt dolguk. Halifax bámulatos tehetséget tanusitott a fejtegetésben, de minden merész és visszavonhatlan határozattól visszarettent. Danby távolról sem volt olyan éleseszű és ékesenszóló, de több erélyt, határozottságot és gyakorlati észt fejtett ki.

Több jeles whig folytonos összeköttetésben volt Dykvelttel: de a Cavendish és Russel két nagy ház nem vehetett oly tevékeny és kitünő részt, mint állásuk- és véleményeikhez képest tőlök várható volt. Devonshire hirneve és szerencséje akkor tájban homályba borúlt. Boldogtalan összeütközése volt az udvarral, nem valamely köz és becsületes ok, hanem magán czivódás miatt, a melyben leghőbb barátai sem menthették őt teljesen. A Whitehallba ment tisztelegni, s ott bántalommal illette bizonyos Colepepper, azon házsártoskodók egyike, a kik azzal igyekeztek a kormány kegyét megnyerni, hogy az ellenzék tagjait megtámadták. Maga a király nagy haragot mutatott, hogy egyik legjelesb peerjével, udvarában ekkép bántak; s Devonshiret azzal a biztositással engesztelték meg, hogy a sértő felet soha sem bocsátják többé a palotába. A tilalmat azonban rövid időn megint megszüntették. A gróf ujra boszuságra gerjedt. Cselédei magokévá tették ügyét. Oly háboru-

ságok zavarták föl Westminster utczáit, a melyek durvább korszakba illettek volna. A titkos tanács minden idejét az ellenséges felek vádjai és ellenvádjai foglalták el. Colepepper neje nyilvánitotta, hogy ő és férje életveszélyben forognak, s hogy házukat Cavendish bérruháját viselő gonosztevők támadták meg. Devonshire viszont felelé, hogy Colepepper ablakaiból lőttek rá. Ezt makacsul tagadták. Azt állitták, hogy csupán lőporral töltött pisztolyt sütöttek el. Mi azonban az ijedség pillanatában történt, hogy az őröket föllármázzák. Ez ellenségeskedés épen tetőpontján volt, midőn a gróf Colepepperrel a whitehalli társalgó teremben találkozott, s azt képzelte, hogy annak magatartásában diadalt és kihivást lát. A király szeme előtt nem történt semmi illetlen; de a mint a két ellenség elhagyta a kihallgatási termet, Devonshire kivánta, hogy tüstént karddal végezzék a tusát. A kihivást amaz nem fogadta el. Ekkor a heves vérű peer, megfeledkezett a tiszteletről, a melylyel a helynek, a hol volt, és önjellemének tartozott, Colepeppert pálczával arczúl csapta. Minden osztály kárhoztatta e tettet, mint igen illetlent és botorat; s maga Devonshire sem gondolhatott rá, miután vére csillapult, szégyen és megbánás nélkül. A kormány azonban, szokott ostobasága szerint, oly szigoruan bánt vele, hogy rövid időn egészen felé fordult a közrokonszenv. Büntető pört indítottak a királyi törvényszék előtt. A védő a peerek előjogaira hivatkozott, de e pontra nézve hamar hoztak ellene döntvényt; s nem tagadhatni, hogy e döntvény, akár felelt meg az angol törvényes eljárás elveinek, akár sem, szorosan egyező volt a törvényhozás általános nagy elveivel. Nem maradt e szerint egyéb hátra, mint elismernie a vádat. A törvényszék, folytonos elbocsátások által, oly teljes függésbe jött,

hogy a kormánynak, mely a keresetet elrendelte, a büntetést is meg lehetett szabnia. A birák egész testületben udvaroltak Jeffreysnél, a ki azt tanácsolta, hogy harminczezer fontnál ne kisebb birságot vessenek rá. Harminczezer fontot, az akkori angol nagyok jövedelmeihez képest, száz ötvenezer fonttal fölérőnek tekinthetni a XIX. században. A korlátnok szine előtt egy nem helyeslő szót sem ejtettek[:] de mikor a birák visszavonultak, sir Pawell János, a kibe szorult, a mi kevés becsületesség volt a törvényszékben, zúgolódott, hogy a szándéklott büntetés irtózatos, s hogy tizedrésze is bőven elég lesz. Tiszttársai nem értettek vele egyet; ő sem tanusitott ezen alkalommal oly bátorságot, a mely által utóbb, egy nevezetes napon derekasan visszaszerezte hirnevét. A grófot ehez képest 30 ezer font birságra itélték, s a lefizetésig tartó fogságra. Ilyen öszletet akkor a legfőbb nemes sem teremthetett ki egy nap alatt. A fogsági itéletet azonban könnyebb volt kimondani, mint végrehajtani. Devonshire Chatsworthba vonúlt, a hol épen családja régi góth izlésű kastélyának Palladiohoz méltó épületté átalakitásával foglalkozott. Peak azon időkben majd olyan miveletlen kerület volt, mint jelenleg Connemara, s a sheriff ugy találta vagy csak állitotta, hogy oly vadon vidék urát bajos dolog hű cselédei és jobbágyai közől fogságra vinni. E szerint nehány napot nyertek; végre azonban mind a gróf, mind a sheriff börtönbe kerültek. Ezalatt egész sereg közbenjáró használta befolyását. Azt beszélték, hogy az öreg Devonshire grófné a királyhoz járult, s emlékeztette Jakabot, hogy sógora, a vitéz Cavendish Károly, Gainsboroughnál a korona mellett harczoltában esett el, s I. és II. Károly saját kézirataival állt elő, a melyekben elismerték, hogy nagy öszleteket kölcsönöztek

férjétől a polgári zavarok alatt. E kölcsönt soha sem fizették meg, s kamattal együtt, mint mondták, a királyi törvényszék által kivetett roppant birságnál is többre ment az. Még más tekintet is forgott fen, a minek, mint látszik, nagyobb nyomatéka volt a király előtt, a régi szolgálatok emlékezeténél. A parliament összehivásának szüksége adhatta magát elő. Akármikor fogott az történni, ugy hitték, hogy Devonshire fölebb viszi ügyét. E fölebbvitel a »King's Bench« elől a peeri előjogok közé tartozott. Fölebbviteli törvényszék a peerek háza volt. Ily esetben az udvar a legudvariasb nemesek támogatása iránt sem lehete biztos. Alig volt kétség, hogy az itéletet megsemmisitik, s hogy a kormány igen sokat akarván, mindent elveszt. Jakab tehát egyezkedésre volt hajlandó. Tudtára adták Devonshirenek, hogy ha a birság erejéig kötelezvényt ad magáról, s ekkép a fölebbviteli előnyről lemond, szabadon bocsátják. Hogy kötelezvénye szerint elégtételre szoritják-e vagy nem, jövendő magaviseletétől függene. Ha a fölmentési jogot pártolja, semmit sem követelnek tőle. Ha a népszerűség után indul, harminczezer fontot fizet. Egy ideig megtagadta beleegyezését e föltételektől; de a fogság kiállhatlan volt rá nézve. Aláirta a kötelezvényt, s kibocsátották a börtönből: de bár ily súlyosan engedte terhelni vagyonát, semmivel sem vehették rá, hogy elveit és pártját elhagyja. Az ellenzék minden titkaiba be volt folyvást avatva: de nehány hónapon át politikai barátai mind magára, mind az ügyre nézve legjobbnak vélték, ha egyideig háttérbe vonja magát.

Bedford gróf soha sem épült ki azon nagy csapás következményeiből, mely miatt csaknem szive szakadt meg négy év előtt. Mind személyes, mind közérzelmeinél fogva ellensége volt az udvarnak: de nem nagy tevékenységet fejtett ki az

ellen. A békétlenek gyülésében unokaöcscse pótolta őt. Ama hires Russel Edvárd, a ki kétségtelenül bátor és tehetséges férfiu volt, de igen laz elvű és zavargó természetű. Tengerész volt, szakában kitünő, s az utóbbi uralom alatt tisztséget viselt az udvarban. De mindazon kötelékeket, a melyek ő az udvarhoz csatolták, széttépte unokaöcscsének, Vilmosnak halála. E merész, nyugtalan és boszus tengerészt a hollandi követ az ellenzék legvakmerőbb és készségesebb osztálya képviselőjének mondá, azon férfiak képviselőjének, a kik kerekfejűek, kirekesztők és whigek nevezete alatt három király ellen folytattak szünetlen harczot negyvenöt éven át. E pártot, mely utóbb le volt verve, s szinte elenyészett, de most ismét életteljes túlnyomóságra emelkedett hirtelen, — semmi olyas töprenkedés nem zavarta működésében, a minő a toryk és »trimmerek« mozdulatait még mindég akadályozták, s készen állt azonnal kardot rántani a zsarnokság ellen, a mely nap okszerű kilátás mutatkozik sikerre.

Még három férfiút kell megemliteni, a kikkel Dykvelt bizalmas közlekedésben állott, s a kiknek segélyével három nagy osztály jó indulatát remélte megnyerni. Compton püspököt használta a papság megnyerésére; Herbert tengernagy vállalta magára a hajóhadat megnyerni; s Churchillt is fölhasználták a hadseregnél.

Mi Compton és Herbert magaviseletét illeti: szükségtelen minden magyarázat. Miután a koronát minden világi ügyekben hiven szolgálták, kiestek a királyi kegyelemből, mert nem akartak eszközül szolgálni saját vallásuk megdöntésére. Tapasztalásból tudták mindketten, mi hamar feledi Jakab tartozásait, s mily keserűen emlékszik arra, a mit sértésnek tetszett vennie. A püspököt törvény-

telen itélettel fölfüggesztették hivatalából. A tengernagy egyetlen óra alatt dúsgazdagságból inségre jutott. Churchill helyzete merőben különböző volt. Őt a királyi kegy homályból magas állásra, szegénységből vagyonosságra emelte. Szegény zászlótartó vala, s most, élete harminczhetedik évében, már tábornok, skót és angolországi peer, s egy testőr-sereg parancsnoka volt: többféle tekintélyes és jövedelmező hivatalhoz jutott: s mindeddig semmi jelenség nem mutatkozott, hogy bármi részben elvesztette volna azon kegyet, a melynek oly sokat köszönt. Őt nem csak a jobbágyi hűség közös kötelességei fűzték Jakabhoz, hanem katonai becsület, személyes hála, s, — mint felületes szemléletre látszott, — az érdek legerősb kötelékei De maga Churchill nem volt fölszines szemlélő. Igen jól tudta, mi valódi érdeke. Ha urának egykor teljesen szabadságában lesz pápistákat alkalmazni, egyetlen protestáns sem nyer alkalmazást. Egyidőre talán a korona néhány igen kegyelt szolgája ki lesz véve az általános elmozditás alól, azon reményben, hogy vallásuk változtatására lehet őket birni. De, rövid szünet után, egyenként ezek is ki fognak hullani, mint Rochester már is megbukott. Churchill ugyan biztositathatta magát e veszély ellen, s még magasabbra juthat vala a király kegyében; s valóban ugy tetszett, hogy azon férfiu, a ki szintoly fösvény és alávaló jellemű volt, mint a minő tehetséges és vitéz, a misehallgatásban nem fogna igen megbotránkozni. De oly különös az emberi természet, hogy az elveteműlt lelkeknek is meg vannak gyöngéi. Igy ezen ember, a ki nővére gyalázata által emelkedett, a kit a legtékozlóbb, nagyravágyóbb és legszemtelenebb kéjhölgy tartott, s a kinek közélete azok előtt, kik a szellem és dicsőség káprázató fénykörén átlátnak, a becstelenség

valódi csodája gyanánt tünt föl, — ez ember, mondom, föltétlenül ragaszkodott a valláshoz, a melyet gyermek korában tanult, s visszaborzadt a gondolattól, hogy azt ünnepélyesen megtagadja. Rettentő választás volt előtte. Szegénység volt a legnagyobb földi baj, a mitől leginkább félt. Az egyedüli bűn, a melytől irtózott, a hittagadás volt. S jól tudta, hogy ha az udvar tervei sikerűlnek, szegénység és hittagadás közt kell választania. Föltette azért magában, keresztet vonni ama tervekre; s csak hamar kitünt, hogy nincs bűn és aljasság, a melyre kész nem volna, csakhogy kénytelen ne legyen hivatalairól vagy vallásáról lemondani.

Nem csak mint magas rangu, s kitünőleg ügyes és bátor katonai parancsnok, lehetett Churchill ez ellenzéknek szolgálatára. Vilmos terveinek sikerére, ha nem is egyáltalában lényeges, de igen fontos dolog volt, hogy sógornője, a ki az angol trónörökösödésben neje és önmaga közt áll vala, szives egyetértésben munkáljon vele közre. Szerfölött súlyosodni fogtak nehézségei, ha Anna a »türelmi nyilatkozat« mellett nyilatkozik vala. Melyik részre álljon, másoktól függött. Mert gyönge fölfogásu volt; s bár jellemében lappangott némi öröklött akaraterő és makacsság, a melyet utóbb nagy erő és ingerlések kifejtettek, akkor még egy sokkal élénkebb és erőszakosb jellemnek vetette magát önként alá. Azon égyeniség, a ki fölötte korlátlanul uralkodott, Churchill neje volt, e nő, ki aztán nagy befolyást gyakorlott Anglia és Europa sorsára.

E hires kegyencznek Jennings Sára volt neve. Nénje Francziska, szépségben és ledérségben még azon sereg szép arcz és kaczér jellem közől is kitünt, a kik a restauratio szilaj farsangja idejében, diszei és gyalázatai voltak a

Whitehallnak. Egy alkalommal narancsos lánynak öltözött Francziska, s az utczákon árúlta gyümölcsét. Azt jósolta minden józan ember, hogy az ily csekély gyöngédségü, megfontolatlan lány nem könnyen akad férjre. Még is kétszer ment férjhez, s most Tyrconnel neje volt. Sára nem oly szabályos szépség, de talán vonzóbb volt. Jelentékeny arcz: alakja sem volt női kecs nélkül: s haja gazdag bőségében, a melyet az épen divatba jött hajpor még nem lepett, sok bámuló találta gyönyörét. Udvarlói közt, a kik kegyeit keresték, a fiatal, kellemes, magát kedveltetni tudó, ékesbeszédű és vitéz Churchill ezredes nyerte el az elsőséget. Valóban nagyon bele kellett szeretnie. Mert azon éviségen kivül, a melyet a Cleveland herczegnőtől nyert gyalázatos bérből vásárlott, csekély vagyonnal birt: pénzszomja telhetetlen, Sára szegény vala; s egy igen vagyonos csinos lány volt neki kinézve. Szerelme, némi tusa után, győzött fösvénysége fölött: a házasság csak növelte szenvedélyét; s élte utolsó perczeiglen azon örömben és kitüntetésben részesült Sára, hogy ő volt az egyetlen emberi lény, a ki ez előrelátó és biztos alapú itélőtehetséget képes volt megtéveszteni, a kit az a hideg sziv forrón szeretett, s a kitől ama rettenthetlen lélek szolgailag félt.

Churchill szerelmi hűsége a szó szoros értelmében bőven jutalmaztatott. Arája, noha az osztályban keveset kapott, oly hozománynyal jött hozzá, mely, okosan használva, őt angol herczeggé, egy nagy szövetség főkapitányává, hatalmas fejedelmek közt itélőbiróvá, s, a mit legtöbbre becsült, a leggazdagabb alattvalóvá tette Európában. Gyermekkorától fogva Anna herczegnővel növekedett; s szoros barátság támadt a lányok közt. Jellemre nézve nagyon

kevéssé hasonlítottak egymáshoz. Anna lassu és hallgatag volt. Azok iránt, a kiket szeretett, alázatos. Boszankodása szomoruság alakjában tünt föl. Erős vallásos érzéssel birt, s az angol egyház szertartásaihoz és kormányzatához szinte vakbuzgón ragaszkodott. Sára eleven és mozgékony volt, uralkodott azok fölött, a kik iránt a legnagyobb szeretettel viseltetett, s, ha megbántották, könyekben és szemrehányásokban öntötte ki haragját. Szentességre nem tartott igényt, sőt alig kerüli ki a vallástalanság vádját. Még nem volt, a mivé később lett, miután a bünök egy nemét a kedvező sors, a másikat a viszontagság benne teljesen kifejtette, miután szerencse és hizelgés fejét megzavarta, s balsors és búbánat elkeserítette szivét. Addig élt, mig a leggyülöletesb és nyomorultabb teremtéssé lön, oly vén banyává, a ki egész nemével, saját gyermekeivel és unokáival háboruságban élt, a ki gazdag volt ugyan és nagyságos, de gazdagságát és nagyságát főleg azért becsülte, mert képessé tették daczolni a közvéleménynyel, s gyülölségének élni tartózkodás nélkül elevenek és holtak ellenében. Jakab uralkodása alatt csak szép és durczás menyecske, a ki egyszer s másszor kötekedő és szeszélyes lehet, a kinek azonban véralkati hibáit, bájai tekintetéből, nagyon megbocsáthatni.

Rendes észrevétel, hogy izlés-, fölfogás- és véralkati különbség nem akadály a barátságban, s hogy gyakran olyan természetűek közt van legnagyobb bensőség, a kik egymás hiányait pótolják. Anna szerette, sőt igen is becsülte Churchill asszonyt. A herczegnő regényes szeretetének tárgya nélkül nem tudott élni. Férjhez ment, s hű sőt szenvedélyesen szerető nő lett. De György herczeg, az ostoba ember, a ki leginkább ebédjében és palaczkjaiban ta-

lálta örömét, semmi olyas befolyást nem szerzett, a minőt barátnője gyakorolt reá, s nem sokára ostoba türelemmel azon erélyes és parancsoló szellem uralkodása alá adta önmagát is, a mely nejét kormányozta. A királyi párnak gyermekei születtek, s Annában épen nem hiányoztak az anyai érzelmek. De a szeretet, a melyet gyermekei iránt érzett, igen langyos volt ahoz a vonzalomhoz képest, a melylyel gyermekkori barátnője iránt viseltetett. Végre megunta az illem korlátozását. A »madam« és »királyi fönség« szavakat nem birta hallani annak ajkairól, a ki neki több volt nővérénél. E szavak ugyan szükségesek voltak a csarnokban és társalgó teremben; de magok közt elhagyták. Anna mrs Morley volt: Churchillné asszony mrs. Freemann; s e gyermekies nevezetek alatt folytatták huszonhárom évig a levelezést, a melytől elvégre kormányok és uralkodó házak sorsa függött. Mindeddig azonban Annának semmi politikai hatalma nem volt. Barátnője, mint első udvari hölgy csak négy száz font évi fizetéssel szolgálta őt. Mindazáltal van ok hinni, hogy Churchill még ekkor is talált módot, hogy uralkodó szenvedélyét neje befolyása által kielégitse. A herczegnő, noha jövedelme volt s egyszerűen élt, adósságokat csinált, a melyeket atyja, némi zúgolódással, fizetett ki: s hire volt, hogy pazar jósága kegyencze iránt okozta bonyodalmait.

Végre eljött az idő, midőn a rendkivüli barátság a közdolgokra nagy befolyást volt gyakorlandó. Nagy aggodalom tárgya volt a kérdés, mely részre fog Anna állani az Angliát pártokra szaggató tusában. Egyfelől a gyermeki kötelesség. Másfelől a vallás érdeke, a melyhez őszintén ragaszkodott. Kevesbbé tunya természet soká fogott füg-

gőben maradni ily erős és tiszteletteljes indokok ellenkező irányai közepett. De a Churchillok befolyása eldöntötte a kérdést; s asszonyuk egyik jelentékeny tagja lett azon nagy szövetségnek, a melynek az Orániai herczeg állt élén.

1687 juniusban Dykwelt visszatért Hágába. Egy királyi iratot nyujtott be a rendeknek, telvét magasztalásokkal, a mint magát Londonban viselte. E magasztalás azonban merő formaság volt. Jakab sajátkezűleg irt magán közléseiben keserűen panaszolta, hogy a követ szoros összeköttetésben élt az ország legpártosabb embereivel, s hogy ezeket minden rosz szándokaikban bátorította. Dykwelt is számos levelet vitt magával a legelőkelőbbektől azok közől, a kikkel Angliában létekor értekezett. A kik irták, általában határtalan tiszteletet és szeretetet fejeztek ki Vilmos iránt, s nézeteiket illetőleg bővebb értesités végett a levélvivőre hivatkoztak. Halifax szokott éles elmével és élénkséggel szólt az ország állapotáról és kilátásairól, ovatosan mindazáltal, hogy valamely veszélyes eljárásra ne kötelezze magát. Danby merészebb és határozottabb hangon irt, s nem állhatta meg, hogy vetélytársa félelmét és töprenkedéseit némi gúnynyal ne illesse. De Churchilltól volt a legnevezetesb levél. Azzal a természetes szónoklattal volt az irva, mely, bármily tanúlatlan vala, soha sem hiányzott benne fontos alkalommal, s azzal a szinlett nagylelkűséggel, a melyet bármily hűtlen volt, különös ügyességgel föl tudott venni. Anna herczegnő, ugymond, megparancsolta neki, biztositsa fenséges rokonait Hágában, hogy, isten segitségével, készebb életétől megválni, mint hittagadás bünébe esni. Mi őt magát illeti, hivatalait s a király kegyét semmibe sem veszi vallásához képest. Végűl nyilvánitotta, hogy bár szent életre nem tarthat igényt,

adandó alkalommal vértanúi halálra is késznek fogják őt találni.

Dykwelt küldetésének oly jó eredménye lett, hogy csakhamar találtak ürügyet, minélfogva más követet küldtek megint, folytatni, a mit oly szerencsésen kezdettek. Az uj követ, utóbb, egy korunkban kihalt angol nemesi ház alapitója, Vilmos törvénytelen unokatestvére volt: s Zülestein uradalomtól kölcsönzött czimet viselt. Zulesteint emelte a közönség előtt viszonya az orániai házzal. Ugy viselte magát, mint vitéz katonához illett. Diplomatai tehetségre és tanulmányra nézve ugyan Dykweltnél sokkal alább állt: de még ennek is meg volt haszna. Katona ember, a ki soha sem látszott politikai ügyekkel vesződni, legkisebb gyanuébresztés nélkül, folytathatott az angol előkelőkkel olyan összeköttetést, mely fölött, ha az államcsinokról hires volt vala, féltékenyen őrködtek volna. Zulestein, rövid távollét után, visszatért hazájába, szintoly fontos leveleket és izeneteket hozván, mint a minőkkel elődét megbizták. Ez időtől fogva rendes levelezés folyt a herczeg és az ellenzék közt. Különféle rangu ügynökök jártak keltek a Temze és Hága közt. Leghasznosabb volt ezek közt bizonyos Johnstone nevű skót, a ki némi tehetség mellett roppant tevékenységgel birt. Burnet rokona volt, fia egy előkelő »covenant«-pártinak, a kit a visszahelyzés után árulás miatt kivégeztek s kit vértanuként tisztelt felekezete.

Az angol király és az Orániai herczeg naponként jobban elidegenedtek egymástól. Komoly vita támadt köztök azon hat brit ezred fölött, mely az Egyesült-államok zsoldjában volt. A király ezen ezredeket római katholikus tisztek vezénylete alá akarta helyezni. A herczeg határozottan ellenszegült e szándoknak. A király kedvencz köz-

helyeit a türelemről vette elő. A herczeg válaszolá, hogy ő csak ő felsége példáját követi. Köztudomásra volt, hogy Angliában hű és alkalmas férfiakat kitettek hivatalaikból, csupán mivel protestánsok voltak. Bizonyosan volt tehát a helytartónak és az Egyesült-államok rendeinek joga, a pápistáktól megvonni a közhivatalokat. E felelet annyira fölingerelte Jakabot, hogy teljesen megfeledkezett az igazmondásról és józan okosságról. Nem igaz, mondá indulatosan, hogy ő valaha bárkit kitett volna hivatalából vallása miatt. S ha tette is, mi köze ahhoz a herczegnek és az Egyesültállamoknak? Vajon urai-e? Itélőszéket tarthatnak-e a kül fejedelmek eljárása fölött? Ez időtől fogva vissza akarta hivni alattvalóit a hollandi szolgálatból. Azt hitte, hogy ez által magát erősiteni s leggonoszabb elleneit gyöngítni fogja. De pénzügyi nehézségei voltak, a melyek fölött lehetlen volt szemeit behunynia. A szolgálatban levő katonaság száma már is oly nagy volt, a mennyit csak példátlanul sok és gazdaságosan kezelt jövedelme megbirt. Ha a jelen haderőt a hollandi zászlóaljakkal növelnék, a kincstár bukni fogna. Talán Lajost rá lehetne venni, hogy szolgálatába fogadja. Ez esetben el lennének távolitva az országból, a melyben a köztársasági kormányzat és kálvinista istentisztelet megvesztegető befolyásának valának kitéve, s oly országba lennének átviendők, a hol senki sem merészelt a fejedelem parancsainak s az igaz egyház tanainak ellenszegülni. A katonák nemsokára minden politikai és vallásos eretnekséget el fogtak feledni. Honuk fejedelme, rövid értesités után, mindenkor segélyére rendelheti, s hűségökben, minden alkalommal, megbizhatik.

E tárgy iránt alkudozást kezdettek a Whitehall és Versailles közt. Lajosnak annyi katonája volt, a mennyi

kellett; és máskülönben sem fogott volna kedve lenni, angolokat venni szolgálatába; mert az angol fizetés, bármily csekélynek lássék nemzedékünk előtt, sokkal nagyobb volt a franczia zsoldnál. Más részről azonban fontos dolog volt, Vilmost olyan derék hadtesttől megfosztani. Nehány héti levelezés után Barillon felhatalmaztatott, megigérni, hogy ha Jakab az angol sergeket Hollandiából visszahivja, Lajos elvállalja két ezer fő tartását Angliában. Ez ajánlatot Jakab hálakifejezésekkel fogadta. Ez előintézkedések után, megkereste az Egyesült-államokat, hogy a hat ezredet küldjék vissza. Az Egyesült-államok, a melyeket teljesen Vilmos kormányzott, azt felelték, hogy e kivánat a fenforgó körülmények közt, a fenálló kötések által nincs igazolva, s beleegyezésöket határozottan megtagadták. Nevezetes dolog, hogy Amsterdam, mely, a midőn Jakabnak a seregekre a nyugoti lázadás ellen volt szüksége, arra szavazott, hogy tartsák vissza Hollandiában, most egész hévvel azon volt hogy kivánatát teljesitsék. Azoknak, a kik e nagy várost kormányozták, mindkét esetben csak az volt czéluk, hogy akadályokat gördítsenek az Orániai hezczeg elé.

Azonban Holland fegyvere kevesbbé félelmes volt Jakabra nézve, mint a holland sajtó. Hágában naponként nyomtattak angol könyveket és röpiratokat kormánya ellen; és semmiféle őrködéssel nem akadályozhatták meg, hogy a példányokat tizezerenként ne csempészszék be a német tengerre fekvő megyékbe. Ez iratok közől egy különösen kitűnt fontosságáról s roppant hatásáról. Az Orániai herczeg és herczegnő nézetét a »türelmi nyilatkozat«-ról mindenki jól tudta, a ki csak a közügyekben jártas volt. De nem jelenvén meg e nézet felől semmi hivatalos nyilatkozat, sokakat megcsalt vagy zavarba hozott az a biztosság,

a melylyel az udvar pártolói erősítették, hogy ő fenségeik helyeslik a király utóbbi tetteit. Igen egyszerű és könnyű dolog lett volna ez állitásoknak nyilván ellenmondani, ha Vilmosnak egyedül az volt volna czélja, hogy Angliában növelje hitelét. De ő Angliát leginkább csak eszköznek tekintette nagy europai tervei kivitelére. E czélra az Osztrákház mindkét ágának, az olasz fejedelmeknek, sőt a pápának a közremunkálását is megnyerni reménylette. Volt ok félni, hogy a mely nyilatkozat a brit protestánsokat kielégiti, kedvetlenséget és nyugtalanságot okoz Madridban, Bécsben, Turinban és Rómában. Ezen okból a herczeg soká tartozkódott érzelmeit ünnepélyesen nyilvánitani. Végre értesitették, hogy folytonos hallgatása sok kedvetlenséget és bizalmatlanságot ébresztett jóakarói közt, s hogy ideje már fölszólalnia. Minélfogva elhatározta, kimagyarázni magát.

Egy Stewart Jakab nevű, skót whig nehány év előtt Hollandiába menekült, hogy a kinpadot és bitófát kikerülje, s szoros baráti viszonyba jött Fagell »nagy pensionarius«-sal, a ki nagy mértékben birta a helytartó kegyelmét és bizalmát. Argyilenak heves és éles nyilatkozmányát Stewart szerkesztette. Midőn a türelmi engedmény megjelent, Stewart azt hitte, lesz alkalma nem csak bocsánatot, de jutalmat is nyerni. Szolgálatát fölajánlotta a kormánynak, a melynek ellene volt: elfogadták; s ő Fagellhez egy levelet intézett, a mely, mint látszik, Jakab utasitása szerint volt irva. E levélben Fagell felszólittatott, hogy a herczeg és herczegnőnél minden befolyását arra forditsa, hogy atyjuk politikáját támogassák. Némi idő mulva Fagell választ küldött, a mely mélyen át volt gondolva, s különös ügyességgel volt szerkesztve. Ki e nevezetes okiratot tanulmányozza, szükségkép észre kell vennie, hogy bár az an-

gol protestánsok megnyugtatása és örvendeztetése végett jól volt számitva, egyetlen szót sem foglalt magában, a min a Vatikánban is megütközhettek volna. Ki volt mondva, hogy Vilmos és Mária örömmel járulnak minden olyan törvény eltörléséhez, a mely, vallása miatt, bármely angolt büntetés alá vet. De különbség volt téve a büntetés és képességhiány közt. Ő fenségök véleménye szerint se Angliának, se magoknak a katholikusoknak nincs érdekében, hivatalokra bocsátani a rom. katholikusokat. E nyilatkozmányt több nyelvre átforditották, s nagyon elterjesztették a szárazföldön. Az angol forditásból, a melyet Burnet nagy gonddal készitett, szinte ötven ezer példányt vittek be a keleti megyékbe; s hirtelen szétosztották az egész országban. Soha sem volt államiratnak nagyobb hatása. Az angol protestánsok magasztalták Vilmos férfias szilárdságát a melylyel nyilvánitotta, hogy nem egyezhetik bele, hogy a pápistáknak bármi részök legyen a kormányzásban. Másrészről a római katholikus fejedelmeknek tetszett a szelid és mérsékelt hang, a melyben elhatározását kifejezte, remélvén, hogy kormánya alatt egyházuk egyetlen tagját sem fogják vallásuk miatt háborgatni.

Alkalmasint maga a pápa is egy volt azok közől, a kik örömmel olvasták e hires levelet. Nehány hónappal azelőtt oly módon bocsátotta el Castelmainet, a mely által kevés tekintetet tanúsitott ura érzelmei iránt. Incze egyáltalában nem szerette az angol kormány egész kül- és belpolitikáját. Látta, hogy a jezsuitafele »cabal« igazságtalan és politikátlan eljárása sokkal inkább örökiti a büntető törvényeket, hogysem a »test act« eltörlését eszközölné. Tusája a versaillesi udvarral napról napra komolyabbá lett; és se mint világi fejedelem, se mint pápa, nem érez-

hetett szives barátságot azon udvar hűbérnöke iránt. Castelmaine épen nem volt arra való, hogy e kedvetlenséget eltávolitsa. Rómát ugyan jól ismerte, s világi emberhez képest, nagy olvasottsággal birt a hittani vitákban. De semmi olyan ügyesség nem volt benne, a milyet állása megkivánt; és ha a legügyesebb diplomata lett volna is, volt bizonyos körülmény, a mely őt alkalmatlanná tette épen arra a követségre, a melyben járt. Egész Európában a legfajtalanabb nő férjének ismerék őt, s csupán ez oldalról ismerték. Lehetlen volt vele vagy róla beszélni, a nélkül, hogy eszébe nem jutott volna az embernek, hogy szerezte magát a czimet is, a melyen nevezték. E körülmény keveset tesz, ha olyas feslett erkölcsü udvarhoz küldetik vala, melyben csak nem rég Montespan herczegnő uralkodott. De fonák dolog volt, inkább egyházi mint világi természetü követségben, főpaphoz küldeni, a kit erkölcsszigoráról ismert a világ. A protestánsok Európaszerte gúnyolódtak, s Incze, a ki már sem a legkedvezőbb hangulatban volt az angol kormány ellenében, az iránta tanúsitott hódolatot, mely ránézve annyi veszélyeztetéssel jár s oly sokba kerül, alig tekintette bántalomnál egyébnek. A követ fizetését hetenként száz fontban állapitották meg. Castelmaine nagyon panaszkodott, hogy az igen kevés. Háromszor annyi is alig volna, ugymond, elég. Mert Rómában minden nagyhatalmasság követei törekedtek egymást felülhaladni fényüzésben, azon nép előtt, a mely már beleunt a nagyszerü épületek, diszitmények és szertartások látásába. Folyvást emlegette, hogy veszt követségében. Több fiatal uracs volt vele a legjobb angol nemzetségekből, Ratcliffek, Arundellek és Tichborne-ok. Rómában a Pamfili palotában lakott, a navonai pompás tér déli részén. Hamar maga elé bocsátotta Incze

személyes kihallgatásra: de a nyilvános kihallgatást soká halasztották. Castelmaine ugyanis e nagy alkalomra olyan költséges készületeket tőn, hogy, bár **1686**-ban hozzákezdett, csak a következő novemberre lett azokkal kész; novemberben pedig köszvény-roham jött a pápára, vagy legalább ezt adták halasztási ürügyül. **1687** januarban végre szokatlan pompával véghezment az ünnepélyes bemutatás és hódolattétel. A diszhintók, a melyek az ünnepélyre Rómában készültek, oly pompásak voltak, hogy méltónak tartották szép rézmetszetekben bocsátani át a maradékra, és hogy a költők több nyelven megénekeljék*). A követi palota homlokzata óriás nagyságu oktalan allegoriai festményekkel volt e napon diszitve. Ott volt sz. György, lábával Oatesz Titusz nyakán, és Hercules, a mint Colleget, a protestáns asztalost furkójával leveri, a ki hiában igyekszik magát cséplővel védeni. E nyilvános föllépés után Castelmaine minden akkor Rómában volt nevezetes egyéniséget lakomára hivott meg azon derült és fényes csarnokba, melyet Cortona Péter az Aeneisből vett képekkel ékesitett föl. Az egész város egybetódult a látmányra, s csak nehezen tudott egy század helvét őrhad rendet tartani a bámulók közt. A pápai állam nemesei viszont költséges mulatságokat adtak a követnek; s a verselőkkel és elménczekkel izetlen hyperbolai hizelgéseket halmoztattak rá és urára, minők leginkább akkor virágzanak, mikor legmélyebben sülyedvék szellem és izlés. A hizelgők közt egy koronás fő volt legelső. Több mint harmincz éve mult immár, hogy Krisztina, a nagy Gusztáv leánya, a svéd trón-

*) Idézi szerző a »De propaganda fide« görög nyelvtanára szerencsétlen distichonjait, a melyekre Nahum Tate nem igen jobb angol versekben felelt.

ról önként lelépett. Hosszas vándorlás után, mialatt sok esztelenséget és bünt követett el, végre Rómában települt meg, hol csillagvetési (astrological) számításokkal és a »conclave« cselszövényeivel foglalkodott, s festészettel, gyöngyökkel, kéziratokkal és érmekkel mulatta magát. Most nehány olasz versszakot készitett az angol fejedelem tiszteletére, a ki, valamint ő, a hitújitás hőseinek tekintett királyok véréből származván, a régi egyház kebelébe visszatért, miként ő. Fényes társaság gyült palotájába. Verseit, zenére téve, általános tetszés közt elénekelték: s egy irodalmi bérencze beszédet tartott, ugyan-e tárgyról, oly virágos nyelven, hogy sérteni látszott az angol hallgatók izlését. A jézsuiták, a kik a pápa iránt ellenséges indulattal viseltettek, Francziaország iránt kész köteles szolgák valának, s hajlandók mindennemü tiszteletet megadni Jakabnak, a legnagyobb pompával fogadták az angol követséget azon fejedelmi házban, hol Loyola Ignácz tetemei nyugszanak, lazur kőbe és aranyba foglalva. Szobrászatot, festést és költészetet fölhasználtak az idegenek üdvözletére; azonban mindezen szép müvészetek mély elfajulásba sülyedtek. Özöne volt a duzzadozó és tisztátlan latinságnak, mi sehogy sem illett olyan tudományos szerzethez; s némely föliratoknak, a melyek a falakat disziték, a rosz stylusnál nagyobb hibái is voltak. Egy helyen azt mondták, hogy Jakab kölcsönözte a szárnyakat, a melyek bátyját magasb körbe röpitették. Volt egy még szerencsétlenebb »distichon« is, mely akkor nem igen tünt föl, de a melyet nehány hó mulva gonoszúl elmagyaráztak. »Oh király, mondá a költő, szünjél meg fiuért esengeni. Ha a természet megtagadja is ohajtásodat, a csillagok találnak útatmódot, betölteni azt.«

Ez ünnepély közepett keserves boszantásokat és

megaláztatásokat kellett Castelmainenek szenv dnie. A pápa a legnagyobb hidegséggel és tartózkodással volt iránta. Valahányszor a követ választ sürgetett a kérelemre, a melyet utasitása szerint, Petre érdekében kellett előterjesztenie, Inczére mindig erős köhögés jött, mely véget vetett az értekezésnek. E különös kihallgatásoknak hire ment Rómában. A minden egyéb városok fölött csélcsap Rómának kandi és fecsegő népe, a jézsuiták és a franczia párti egyháznagyok egyedüli kivételével, nevetett Castelmaine kudarczán. Különben sem szeretetreméltó természete hamar elkeseredett az indulatosságig; s a pápát illetőleg egy emlékiratot köröztetett. Ezzel ártott magának. Az erélyes olasz előnyt nyert fölötte, s gondja volt rá, hogy azt megtartsa. Határozottan nyilvánitotta, hogy azon szabályt, a mely a jézsuitákat elzárja az egyházi előléptetéstől, Petre atya kedvéért nem fogják emliteni. Castelmaine, nagy ingerültségében, fenyegetőzött, hogy Rómát elhagyja. Incze, szelid kötekedéssel, mi annál bántóbb vala, mert az együgyüségtől alig lehetett megkülönböztetni, válaszolá, hogy ő kegyelmessége menjen, ha ugy tetszik. »De ha el kell vesztenünk, tevé hozzá a tiszteletre méltó főpap, reménylem, hogy az uton vigyázni fog egészségére. Az angolok nem tudják, milyen veszélyes e vidéken forró nappal utazni. Legjobb napkelte előtt indulni, s nappal nyugvást tartani.« Ez üdvös tanácscsal és egy csomag olvasóval lőn elbocsátva a szerencsétlen követ. Nehány hónap mulva nagyszerű »folio« kiadásban, kőmetszetekkel diszitve, mind olasz, mind angol nyelven megjelent a követség pompás leirása. A czimlap minden protestáns botránkozására, Castelmainet ábrázolta peeri köntösben, kis koronéjával kezében, a mint megcsókolja Incze czipőjét.

VIII. FEJEZET.

A pápa feltünő udvariatlansága a legszelidebb fejedelmet is fölboszanthatta volna. De Jakabra csak azon hatással volt, hogy még pazarabbá lett bókokban és hizelgésben. Mig Castelmaine, boszús indulatoktól hevült kebellel, útban volt vissza Angliába, a pápai követet olyan megtisztelésekkel halmozták el, a melyeket saját itélete szerint is, vissza kellett volna útasítnia. A római egyházban sokszor használt »fictio«-nál fogva rövid idő előtt czimzetes püspökségre emelték. Amasiai érseknek nevezték, egy pontusi városról, hol Strabo és Mithridates született. Jakab azon volt, hogy a felszentelési szertartás a st. jamesi palota kápolnájában menjen véghez. Az apostoli »vicarius« Leyburn és két ir egyháznagy teljesitették a szolgálatot. Az ajtókat megnyitották a közönségnek; s az ujdon udvari emberekké lett puritánok közől némelyeket a nézők közt lehetett észrevenni. Estére Adda, új méltósága diszöltönyében jelent meg a királyné termeiben. Jakab az egész udvar láttára letérdelt előtte s áldást kért tőle. Az udvari illem fékezése mellett sem birták a körülállók bámulásuk és kedvetlenségök kitörését meggátolni. Valóban régideje volt, hogy Anglia fejedelme halandó előtt térdelt; s azoknak, a kik e különös látvány szemtanúi voltak, szük-

ségkép eszökbe jutott azon gyalázat napja, midőn János Pandolf kezébe tette le hódolatát koronájáért.

Nem sokára még csillogóbb ünnepélyt tartottak a szent szék tiszteletére. Elhatározták, hogy a pápai követ ünnepélyes menetben látogassa meg az udvart. Némelyek, a kiknek engedelmességére a király számított, ez alkalommal először ellenszegülő szellem jelenségeit tanusították. Legkitünőbb volt ezek közt az ország második világi peerje, Seymour Károly, a kit rendesen a kevély Sommerset herczegnek neveztek. Valóban olyan ember is volt, a kiben a születési és rangdölyf szinte kórsággá fajúlt. Öröklött vagyona nem felelt meg magas állásának az angol jobbágiságban: de egybekelvén az utolsó Percynek, a ki a régi northumberlandi kis koronát viselte, leányával és örökösével, a legnagyobb vagyon birtokába jutott Angliában. Sommerset csak huszonötödik évébe járt, s csak alig volt ismeretes a közönség előtt. Királyi kamarás volt és ezredes azon ezredek egyikében, a melyeket a nyugoti lázadás idején állitottak. Nem törődött azzal, hogy ünnepnapokon a királyi kápolnába kellett vinnie az államkardot: most azonban határozottan vonakodott, emelni a pápai követ pompáját. Családja némely tagjai kérve kérték őt, ne vonja magára a király neheztelését: de kéréseiknek nem volt semmi foganatja. A király maga szót váltott vele. »Azt hittem uram, monda, hogy nagyon megbecsülöm önt, midőn az első koronás fő követe kiséretére rendelem.« »Fölség, monda a herczeg, ugy vagyok értesülve, hogy nem engedelmeskedhetem fölségednek a törvény megszegése nélkül.« — »Meg fogom önt tanitani, felelé a király elbizottan, hogy tőlem szintúgy féljen, mint a törvénytől. Nem tudja ön, hogy én a törvény fölött állok?« — »Föl-

séged fölül állhat a törvényen, válaszola Sommerset, de én nem; s midőn a törvénynek engedelmeskedem, semmitől sem tartok.« A király nagy kedvetlenséggel elfordult, és Sommerset azonnal elbocsáttatott udvari hivatalából és a hadseregtől.

Egy dologban mindazáltal Jakab tanúsitott némi okosságot. Nem merte a pápai követet a nép előtt diszelgésében mutogatni. Az ünnepély 1687 julius 3-kán ment véghez Windsorban. Nagy sokaság tódúlt a kis városba. Annyian voltak a látogatók, hogy se szállást, se élelmet nem kaptak; és sok előkelő egész nap kocsijában ülve várta a látmányt. Végre, késő délután, lóháton megjelentek Knight tábornok emberei. Utánok hoszu sorban gyalog futárok jöttek; s aztán jött Adda, bibor öltönyben, ragyogó kereszttel mellén, királyi hintón. Az udvari főbb urak s államtitkárok hintói követték. A nép kiséretében boszankodva szemlélte Crewe durhami püspök és Cartwright chesteri püspök czimereit és egyenruháit.

Másnap egy kiáltvány jelent meg a »Gazette«-ban, fölöszlató a parliamentet, a mely a legengedelmesebb volt azon tizenöt közt, a melyeket a Stuartok alatt tartottak.

Időközben új nehézségek a támadtak Westminsterhallban. Csak nehány hónapja mult, mióta több birót kitettek hivatalából, s másokat tettek helyökbe, hogy a korona kedvező itéletet nyerhessen sir Hales Edvard elleni ügyében; s már is új változások voltak szükségesek.

Alig alakította meg a király a hadsereget, a melytől függött leginkább terveinek kivitele, s már is ugy találta, hogy nem birja azt féken tartani. Midőn az országban dühöngött a háború, az ellenszegülőt vagy szökevényt

el lehetett itéltetni hadi törvényszék által s kivégezhették. Most azonban nagy béke uralkodott. Anglia köztörvénye, oly korból származván, midőn alkalmilag mindenki fegyvert viselt, állandóan senki sem, a katona és egyéb alattvaló közt nem ismert el béke idején semmi különbséget; s nem volt afféle törvény, a mely a rendes katonaság kormányzására szükséges hatalmat jelenleg évenként a fejedelemre ruházza. Voltak ugyan némely régi törvények, a melyek, bizonyos határozott esetekben, a szökést »felonia«-vá tették. De e szabályzatok csak azon katonákra voltak alkalmazhatók, a kik háboru idején szolgálták a királyt, s a legerősebb csűrés-csavarás nélkül nem lehetett azokat oly emberre kiterjeszteni, a ki nagy bel és külbéke idején, megunta a hounslowi tábort, s hazament falujába, hol született. Világos volt, hogy a kormányt ilyen ember ellenében legfölebb is csak oly hatalom illeti, a minővel a szabómesterek és pékek birnak legényeikre nézve. Ő és tisztei ugyanazon fokon állottak e részben a törvény előtt. Ha esküvel kötelezte magát nekik, eskü végett meg lehetett birságolniok. Ha megütötte őket, erőszakosság és verekedés végett pörbe foghatták. Valóban a rendes hadsereg kevesbbé volt fékezve, mint a »militia«. Mert a »militia« törvény által alkotott testület volt; s e törvény gondoskodott arról, hogy fegyelmi kihágások esetében csekély büntetéseket rövid uton lehessen szabni.

Ugy látszik, II. Károly uralkodása alatt nem igen érezték a bajt, a mely e törvényes állapotból származott. Ez talán onnan van, hogy, uralkodása utolsó éveiglen a haderő, a melyet Angliában tartott, főképen a királyi testőrhadból állott, a melynek zsoldja olyan nagy volt, hogy a szolgálatból elbocsátást többnyire nagy csapásnak tartot-

ták volna. A testőrségi közlegény fizetése elegendő volt egy gentleman ifjabb fiának ellátására. Még a gyalogokat is ugy fizették, mint a kézmüveseket kedvező időszakban, s e szerint olyan helyzetben voltak, hogy a munkás nép nagy tömege irigyelhette. A tangieri őrség hazajövetele, s uj ezredek állitása nagy változást okozott. Sok katona volt most Angliában, a ki fejenként nyolcz pennyt kapott egy napra. Az elbocsátás félelme nem volt elég őket kötelességökre szoritani: tisztjei pedig testi büntetést törvény szerint nem szabhattak rájok. Jakabnak tehát nem volt egyéb választása, mint megengedni, hogy a hadsereg föloszoljék, vagy a birákat rávenni, hogy törvénynek nyilatkoztassák, a miről a »Temple« minden ügyvéde tudta, hogy nem törvény.

Különösen két törvényszék hozzájárulásáról kellett magát biztositnia; a királyi törvényszékéről, a mely az első büntető bíróság volt az országban, s azon törvényszékéről, mely az Old-Bailey-ben tartotta üléseit, a melynek hatósága alá tartoztak a fővárosban elkövetett vétségek. Mindkét törvényszékre nézve nagy nehézségek forogtak fön. Herbert a »King's Bench« főbirája, bármely szolgai volt eddig, nem akart tovább menni. Még makacsabb ellenszegülést lehetett várni Holt Jánostól, a ki, mind London városa »recorder«-je, az Old Bailay elnöki székében ült. Holt kitünő miveltségű s tisztafejü törvénytudó volt; egyeneslelkü és bátor férfiu; s bár soha sem volt pártoskodó, némi whig szinezet vonult át politikai elvein. Azonban minden akadály eltünt a királyi akarat elől. Holt-at kitették a »recorder«-ségből. Herbert-et, egy másik bíróval, elmozditották a »King's Bench«-től s a megürült helyeket olyan egyénekkel töltötték be, a kikben a kormány bizhatott. A törvénytudó kar-

ban igen mélyen alá kellett ugyan szállani, mig afféle embereket találhattak, a kik készek voltak olyan szolgálatokra, minőket most tőlök kivántak. Az uj főbiró, sir Wright Róbert tudatlansága közmondássá lett; s a tudatlanság még nem a legnagyobb hibája volt. Erkölcstelensége megrontotta. Gyalázatos eszközökhez nyult, hogy pénzt szerezzen, s egy alkalommal hamis »affidavit«-ott készitett ötszáz font nyereségért. Szegénysége, romlottsága és szemtelensége Jeffreys egyik tányérnyalójává tették, a ki aztán előléptette és paczkázott rajta. Ilyen embert választott Jakab Anglia főbirájának. Bizonyos Allibone Rikhárd, a ki a törvényben még Wrightnál is járatlanabb volt, s mint római katholikus, nem birt hivatalképességgel, lett a King's Bench egyik albirája. Sir Shower Bertalan, a kit közönségesen szolgalelkű iorynak s unalmas szónoknak ismertek, lett londoni »recorder«. E változások után több szökevény katonát pörbe fogtak. A törvény betűje és szelleme daczára elitélték őket. Némelyek a King's Bench, mások az Old Bailey előtt halálos itéletet kaptak. Fölakasztották őket ezredeik szeme láttára; s gond volt rá, hogy a »London Gazette«, a mely ritkán közlött ilyes eseményeket, hirdesse a kivégzéseket.

Könnyű elhinni, hogy azon itélőszék, a mely zsarnoki szeszélyből származott, nem igen fogja tiszteletben tartani a törvényt a melylyel oly csufosan gúnyt űztek az itélőszékek, a melyek attól nyerték minden tekintélyöket, azt szokták kalauzúl tekinteni. Az új magas bizottság, keletkezése első hónapjaiban, csupán papokat tiltott el az egyházi szolgálattól. A tulajdoni jogokat érintetlen hagyták. De **1687** kezdetén elhatározták, a szabad birtok érdekeit támadni meg, s minden angol egyházi papot és egyháznagyot meggyözni a fe-

ről, hogy koldusbotra jut, ha az egyház megrontására, a melynek szolgája volt, segédkezet nem nyujt.

Az okosság azt hozta volna magával, hogy valamely homályos, föl nem tünő egyénen tegyenek először kisérletet. De annyira eszét vesztette a kormány, hogy együgyübb korszakban, talán isten itéletének tulajdonitották volna. Az ország két legtiszteletreméltóbb testülete, az oxfordi és cambridgei egyetem ellen izentek egyszerre háborút.

E testületeknek nagy volt hatalma hosszas időkön át; de a XVII. század végén állt tetőpontján. Egy szomszéd ország sem dicsekhetett a tudományok ilyen fényes és dús székhelyeivel. Az edinburghi és glasgowi, leydeni és utrechti, louvaini és lipcsei, páduai és bolognai iskolákat igen lenézték azon tanulók, a kiket Wikeham és Wolsey, VI. és VIII Henrik roppant alapitványaiból növeltek. Anglia főiskolai rendszerében az irodalom és tudomány fénynyel volt körül övezve, törvényhatósággal fölfegyverezve, s szoros kapcsolatban állt az állam legdicsőbb intézményeivel. Az egyetemi korlátnokság olyan kitüntetés volt, a melyet az ország nagyai keresve kerestek. Az egyetem képviselése a parliamentben kedvencz tárgya volt az államférfiak dicsvágyának. Nemes urak sőt fejedelmek is büszkék voltak rá ha valamelyik egyetemtől kiváltságot nyertek viselni a tudori bibort. Az érdekelteket a régi épületek, a melyeken a középkor nyomai dúsan tüntek föl, az ujabb épitmények, a melyeken Jones és Wren remekeltek, a nemes izlésü csarnokok és kápolnák, muzeumok, növénytani kertek, s az országnak akkor egyedüli nagy köz könyvtárai vonzották az egyetemekhez. A pompa, melyet Oxford különösen ünnepélyes alkalomkor kifejtett, uralkodó fejedelmekével versenyzett. Midőn korlátnoka, a tiszteletreméltó Ormond herczeg

himzett palástjában a sheldoni szinház festett padlata előtt, száz meg száz rangja szerint öltözött graduált körében ült trónján, s Anglia legnemesb ifjait, mint akadémiai megtisztelésekre kijelölteket, ünnepélyesen bemutatták előtte, olyan jelenet volt ez, a mely aligha kevesbbé királyi mint midőn ura lakomázott a whitehalli palotában. Az egyetemekben nyertek képezést többnyire az ország kitünő egyházférfiai, törvénytudói, orvosai, költői, szónokai s a nemesség és gazdag gentry nagy része. Azt is meg kell jegyezni, hogy a tanuló és iskola közt a kapcsolat nem szünt meg, mikor amaz eltávozott. Sokszor egész életén át az akadémiai testület tagja maradt, s mint olyan, minden fontosabb választásoknál szavazott. Nem volt olyan zuga Angliának, a hol mindkét egyetemnek hálás és buzgó fiai nem voltak volna. Mind a cambridgei, mind az oxfordi egyetem érdeke és becsülete elleni támadás bizonyára föl fogta ingerelni azon hatalmas, tevékeny és értelmes osztály boszúját, a mely minden megyében el volt terjedve Northumberlandtól Cornwallig.

A helybenlakó graduáltak, mint testület, nem birtak talán határozott elsőbséggel a maiak fölött: de a közönség egyéb osztályaihoz képest sokkal magasabb állást foglaltak el. Mert akkor Cambridge és Oxford volt csupán azon két tartományi város az országban, a hol számos nagyobb miveltségű ember volt található. Maga a főváros is nagy tisztelettel viseltetett az egyetemek tekintélye iránt, nemcsak hittani, természettudományi és classicus régiségtani kérdésekben, de olyan dolgokra nézve is, a melyekre nézve a fővárosok rendesen maguknak tartják fön a jogot, határozni. Will kávéházától s a drury-lani királyi szinház közönségétől a tudomány és izlés két nagy nemzeti székhe-

lyeire lehetett hivatkozni. Szindarabok, a melyeket Londonban legélénkebb tapsokkal fogadtak, még nem voltak menttek a bukástól, mig azon hallgatóság szigoru itéletén át nem estek, a mely Sophoclest és Terentiust ismerte.

Az angol egyetemek egész erkölcsi és értelmi befolyásukkal erélyesen támogatták a koronát. Oxford volt első Károly főtáborhelye; s minden collegium beadta ezüst serlegeit és tálczáit hadi pénztára segélyzésére. Cambridge szintoly hű indulatot tanusitott. A király táborába küldte ezüstje nagy részét; s a többit is oda küldi vala, ha a parliament seregei a várost el nem foglalják. A győzelmes puritánok a legnagyobb szigorral bántak mindkét egyetemmel. Mindkét egyetem örömmel üdvözölte a visszaállitást. Mindkettő állhatatosan ellenszegült a kirekesztési törvénynek. Mindkettő legnagyobb irtózását fejezte ki a rozsházi összeesküvés iránt. Cambridge nemcsak letette korlátnokát Monmoutht, de irtózását árulása ellenében a tudományok székéhez nem méltó módon fejezte ki, tűzbe vetvén a vásznat, a melyre kellemes arczát és termetét Kneller festette a legnagyobb ügyességgel. Még erősb jeleit adta hűségének Oxford, a mely a nyugoti lázadókhoz közelebb esett. A tanúlók, tanitóik jóváhagyása mellett, százanként fogtak fegyvert az örökösödési jog védelmére. E testületeket volt most szándoka Jakabnak megtámadni és kifosztani, a törvény és lekötött hite daczára.

Több parliamenti határozat szintoly világosan, mint a törvénykönyv bármely czikkelye, rendelte, hogy egyik egyetemen se bocsássanak senkit valamely előléptetésre, a fensőségi eskü letétele nélkül, mihez még az ugynevezett engedelmességi eskü járult. Mindemellett **1687** februárban egy levelet intéztek a cambridgei egyetemhez, a mely azt

rendelte, hogy bizonyos Alban Francis nevű Bencze-féle szerzetest vegyenek föl szép tudományok tudorának.

Az akadémiai hivatalnokok, a király és törvény iránti tisztelet ellenkező követelései közt, nagy bajban voltak. Legnagyobb sietséggel küldtek Albemarle herczeghez, a ki Monmouth után az egyetem korlátnoka lett. Kérték őt, tegyen előterjesztést e dologban a királynak. Addig is tudtára adták Francisnak, hogy ha az esküket, a törvény rendelete szerint, leteszi, azonnal el fogadják. Ő megtagadta a hitletételt, az egyetem tisztviselőinek szemrehányásokat tett a királyi parancsok megvetése miatt, s azokat elhatározottaknak találván, lovakat rendelt és sietett bepanaszlani sérelmeit a Whitehallban.

A collegiumok főnökei most gyülést tartottak. A legjobb véleményeket hallgatták meg a törvényességet illetőleg, a melyek egyáltalában az eddig követett utat helyeselték. De Sunderlandtól már utban volt egy második, fennenhangzó és fenyegető levél. Albemarle némi fájdalmas kifejezéssel értesittette az egyetemet, hogy mindent elkövetett, de a király hidegen és kedvetlenül fogadta. Az akadémiai testület bármennyire aggódott a király neheztelése miatt, s bármily őszintén ohajtott a király kivánatainak megfelelni, elhatározta, nem szegni meg az ország világos törvényét, s a legalázatosb és tiszteletteljesb fölvilágositásokat terjesztette föl, azonban siker nélkül. Rövid idő mulva idézőlevél érkezett, a mely az alkorlátnokot és tanácsot april 21-kére a Westminsterhallba rendelte a magas bizottság elé. Az alkorlátnoknak személyesen kellett megjelennie, a tanácsnak pedig, a mely az egyetem összes tudoraiból és mesteriből állott, követek által.

Eljövén a kitüzött nap, nagy sokaság töltötte el a ta-

nácstermet. Jeffreys ült az elnöki széken. Rochester, mióta elvették tőle a fejér botot, nem volt többé a tagok közt. Helyette a főkamarás Sheffield János, Mulgrave gróf jelent meg. E nemes ur sorsa, némi tekintetben, hasonlitott Sprat tiszttársáéhoz. Mulgrave verseket irt, a melyek általában alig emelkedtek felül a középszerűségen: de a politikai és divatvilágban kitünő egyéniség levén, e versek is találtak bámulókra. Az idő eloszlatta a varázst, de szerencsétlenségére csak miután sorai elidősülési jogot nyertek fölvételre az angol költők minden gyüjteményeibe. E szerint izetlen rimelési gyakorlatait s hitvány dalait Amorettahoz és Glórianahoz Comus-sal és Nagy Sándor ünnepélyével együtt ujra nyomják egész napjainkig. Honnan a jelen nemzedék Mulgravet főleg verselőnek ismeri, s mint ilyet megveti. Mindazáltal a kik őt nem szerették s nem becsülték is mindnyájan elismerték, hogy kitűnő tehetségű ember volt, s a parliamenti ékesszólásban kora egy szónokánál sem állott alább. Erkölcsi jelleme nem érdemelt tiszteletet. Világfi volt, a sziv és kéz azon nyiltsága nélkül, mely a világfiakat olykor szeretetreméltókká teszi, s büszke arisztokrata, azon érzelmi emelkedettség nélkül, mely a jobbágias büszkeséget tisztelet tárgyává teszi olykor. Az egykoru gúnyversirók lord Allpride gúnynévvel illeték. Gőgje mindazáltal összefért minden szemtelen vétekkel. Sokan csodálták, hogy lehet valaki, oly tulságos méltóságérzet mellett, olyan fásult és fukar minden pénzviszonyban. A királyi családot mélyen megsértette, hogy Anna herczegnő szivére és kezére bátorkodott reményt táplálni. Csalódván kisérletében, alávalósággal törekedett a kegyet visszaszerezni, a melyet elbizottsága által elvesztett. Sirirata, melyet maga készitett, most is tudatja mindenkivel, a ki a westminiszteri apátságban meg-

fordul, hogy úgy élt és halt meg (vallás dolgában), mint »sceptikus«; s tulajdon emlékirataiból tudjuk, hogy tréfáinak egyik kedvencz tárgya a római babonaság volt. Mindazáltal, mihelyt Jakab trónra lépett, nagy hajlamot kezdett mutatni a pápistaságra, s végre a megtértet játszotta magán körökben. Elvetemült képmutatását azzal jutalmazták, hogy helyet kapott az egyházi bizottságban.

E rettentő törvényszék előtt jelent meg a cambridgei egyetem korlátnoka, Pechell János. Nem valami nagyon ügyes és erélyes ember volt; de nyolcz jeles akadémikus kisérte, a kiket a tanács választott. Ezek közt volt Newton Izsák, a Szentháromság collegiumának tagja s a mennyiségtan tanára. Szelleme akkor volt teljes virágában. Az a nagy munka, mely minden idő és nemzetek geometrái és természettudósai közt olyan magasra helyezi őt, a »Royal Society« jóváhagyásával, csak kevéssel azelőtt került nyomtatás alá, s nagyrészint már kész volt a kiadásra. Newton a polgári szabadság és protestáns vallás szilárd hive volt: de sehogy sem volt alkalmas, a cselekvő élet küzdelmeire. Minélfogva szerényen hallgatva állott a küldöttek közt, s a gyakorlati ügyekben jártasb férfiakra hagyta a szószólást szeretett egyeteme érdekében.

Soha sem fordult elő világosabb eset. A törvény határozott volt. A gyakorlat majd mindig változatlanul egyező volt a törvénynyel. Megeshetett talán, hogy valamely nagy ünnepély alkamával, midőn sok tiszteleti kitüntetést osztottak, a sok között átcsuszott valaki, a nélkül, hogy esküt tett volna. De az ilyen rendetlenségre, a mely csupán sietségből és vigyázatlanságból származott, nem lehetett például hivatkozni. Különböző vallású külföldi követeket, s jelesen egy mohammedánt, vettek föl eskütétel

nélkül. De méltán lehetett kétkedni, vajon az ilyen esetek a parliamenti szabályok indoka és szelleme alá estek-e? Nem is állitották, hogy valaki az eskütételre fölszólittatott, s azt megtagadta, és még is »gradualták« volna; s ez esetben volt Francis. A küldöttek bebizonyitani ajánlkoztak, hogy az utóbbi uralkodás alatt több királyi parancscsal bántak, mint érvénytelennel, mert az ajánlott egyének nem akarták magokat a törvényhez alkalmazni, s hogy ilyen esetekben a kormány mindig megnyugodott az egyetem által követett eljárás helyességében. De Jeffreys nem akart semmit hallani. Hamar észrevette, hogy az alkorlátnok gyönge, tudatlan és félénk, s azért szabadon féket eresztett mindazon garázdaságnak, mely olyan sokáig rettentővé tette az Old Bailey-t. A szerencsétlen tanár, nem levén szokva ilyen helyzethez és bánásmódhoz, hamar eltikkadt és ügyefogyott fölindulásban remegett. Ha más akadémikusok, a kik alkalmasabbak voltak ügyöket védeni, szólni akartak, durván elnémitották őket. »Ön nem alkorlátnok. Akkor szóljon, ha az lesz. Addig, ugy illik, hogy békén maradjon.« A védőket kiigazitották a törvényszék elől, a nélkül, hogy meghallgatták volna. Rövid idő mulva megint behivták őket s értésökre adták, hogy a biztosok elhatározták megfosztani Pechellt az alkorlátnokságtól s mindazon javadalmak használatától, a melyekhez mint collegiumi tanárnak joga volt, — s mely javadalmak szorosan a szabad földbirtok természetével birtak. »Mi önöket illeti, monda Jeffreys a küldöttekhez, önök többnyire hittudósok. Azért az irás szavaival küldöm önöket haza: menjetek dolgotokra és többé ne vétkezzetek, hogy gonoszabb ne érjen benneteket.«

Ez eljárás eléggé igaztalannak és erőszakosnak tetszhetik. De a király Oxforddal már oly szigoruan kezdett

bánni, mihez képest, igen szelidnek mondhatni a Cambridge iránt tanúsitott szigort. Az »University college«t Walker Abdiás már is római katholikus »seminarium«má alakitotta. A »Christ church«-ot már is római katholikus dékán igazgatta. Mindkét collegiumban misét mondtak immár naponként. A békes és méltóságos város, a mely olyan sokáig volt az egyeduralmi elvek erős bástyája, oly szenvedélyek küzdhelye lett, a melyeket soha sem ismert az ideig. Az algraduáltak, előljáróik buzditó egyetértésével, csufolták a Walkerféle gyülde tagjait, s gúnydalokat énekeltek ablakai alatt. Némi töredékek maradtak fön az éji zenékből, a melyekkel akkor a főutczát háborgatták. Egy ballada végső sorai:

»A vén Obadiah
Énekli: Ave Maria.«

Midőn Oxfordba szinészek jöttek, még erősebben nyilatkozott a közérzelem. Howard bizottságát játszották. E szinmű, mely kevéssel a visszaállitás után volt irva, gyülöletes és megvetendő szinben állitja elő a puritánokat s ezért egy századnegyedig kedvencz darabja volt az oxfordi hallgatóságnak. Most még jobban fölkapott, mint valaha; mert szerencsés véletlennél fogva, a főbb jellemek egyike egy vén képmutató, Abdiás nevű volt. A közönség örömriadásra fakadt, midőn az utolsó jelenetben Abdiást kötéllel nyakán hurczolák be; s a rivalgás kétszer akkora lett, midőn egyik szinész, eltérve a mű szövegétől, kiáltá, hogy Abdiást azért akasztják föl, mert megváltoztatta vallását. A király nagyon megboszankodott e bántalmon. Valóban oly lázas volt az egyetem hangulata, hogy egyik ujdon állitott ezredet, a melyet most második draganyos őrhadnak neveznek, Oxfordba szállásoltak, hogy a kitörést megakadályozzák.

Ez eseményeknek meg kellett volna Jakabot győzniök, hogy oly ösvényre lépett, mely szükségkép romlásra viszi. London zajongását már régen megszokta. Olykor igaz ok nélkül, olykor következés nélkül lázadt föl ellene. Több izben daczolt azzal, s most is meg tudott birni. De hogy Oxford, a király iránti hűség székhelye, a »cavalierek« főhadiszállása, hol atyja és bátyja udvarukat tartották, midőn zavargó fővárosukban nem vélték magokat bátorságban, s a hol a köztársaság nagy hirdetőinek iratait közelebb megégették, — hogy e város most elégületlenségi lázban van, hogy azon bátor lelkű ifjuságot, a mely nehány hónappal azelőtt vetekedve sorozta magát be a nyugoti lázadók ellen önkéntesnek, most kard és lőfegyver alig fékezheti: mindezek baljóslat-teljes jelenségek voltak a Stuart-házra nézve. Az intés azonban nem fogott a dőre, átalkodott, önfejü zsarnokon. El volt határozva, saját egyházára ruházni át Anglia leggazdagabb és legfényesebb alapitványait. Hiában szólaltak föl legjobb és bölcsebb római katholikus tanácsosai. Előadták ezek, hogy tőle függ nagy szolgálatot tenni vallása ügyének, a nélkül, hogy a tulajdonjogokat sértse. Két ezer fontnyi évi adomány magánerszényéből eltartana Oxfordon egy jézsuita collegiumot. Ennyit könnyen megtakarithat. Ilyen collegium ügyes, tanult és buzgó tanitókkal ellátva, félelmes vetélytárs lesz az ó akademiai intézetek ellenében, a melyekben a dúzsgazdagságtól és biztos léttől szinte válhatlan tespedésnek már sok jelensége mutatkozott. Jakab király collegiuma, mind tudományos, mind fegyelmi tekintetben, csakhamar első növelési hely lesz a szigeten, a protestánsok elismerése szerint is. Ez lenne a legfoganatosb s egyszermind a legke-

vesbbé gyülöletes mód, az angol egyházat megalázni, s fölmagasztalni a rómait. Ailesbury gróf, a királyi ház egyik leghűbb szolgája, kinyilatkoztatta, hogy noha protestáns s épen nem gazdag, maga is ad inkább ezer frankot e czélra, hogysem ura a tulajdoni jogokat megsértse s hitét az uralkodó vallás iránt megszegje. Mindazáltal nem nyerte meg e terv a király tetszését. Nem is egyezett az több tekintetben rosz természetével. Mert az emberek lelkét meghajtani és törni élvet okozott neki; ellenben roszul esett megválni pénzétől. A mit maga költségén megtenni nem volt elég nagylelkű, föltette magában mások költségén létesiteni. Ha egyszer valamibe kezdett, a gőg és makacsság nem engedte hátrálni; s végre lépésről lépésre török zsarnokságféle tettekre jutott, a melyek azon meggyőződést ébresztették a nemzetben, hogy az angol protestáns szabad birtokos vagyona szintoly kevessé biztos pápista király alatt, mint török uralom alatt a görögé.

Az oxfordi »Magdolna-collegium,« melyet a XV. században Waynflete Vilmos, winchesteri püspök és főkorlátnok alapitott, egyik legjelesb akadémiai intézetünk volt. A csinos torony, a melynek tetején évenként május elsején latin karéneket énekeltek, már messziről szemébe tünt az utasnak, a ki Londonból jött. Ha közelebb ért, láthatta, hogy e torony egy lőréses, alacsony és szabálytalan, de különös tiszteletet gerjesztő épitményből emelkedett, mely zölddel benőve, a Cherwell lassu vizét boltozta. Diszes előcsarnokkal fedett kapuboltozat alatt tágas zárdaudvarba vezetett az ut, melyet az erények és bűnök jelképei ékesitettek, szürke kőből durván faragva a XV. század kőmüvesei által. Gazdagon teritett asztal volt diszes refectoriumban, a mely képekkel volt körülaggatva, s bőven ellátva

szeszélyes alaku faragványokkal. Az istentiszteletet reggel és este egy kápolnában végezték, a mely a hitujitóktól és puritánoktól sokat szenvedett, de mindamellett, hogy annyin ment által, kitünőleg szép épület volt, s a melyet napjainkban ritka izléssel és ügyességgel állitottak helyre. A folyó partján fekvő nagy kertek hiresek voltak fáik nagyságáról, melyek közt tornyosult szigetünk egyik növénycsodája, egy óriási tölgy, a mely, mint mondák, egy századdal idősb volt az egyetem legrégibb collegiumánál.

A társulat szabályai azt rendelték, hogy az angol királyok és a walesi herczegek ide szállásoltassanak be. IV. Edvárd lakott az épületben, mikor még készen sem volt egészen. III. Rikhárd udvart tartott benne, küldöttségeket fogadott a teremben, királyi ünnepélyeket ült ott, s erdőségeiből kövér szarvasokkal viszonozta gazdáinak a jóltartást. A korona két vélt örököse, a kik idő előtt elhaltak, Arthur VIII. Henrik bátyja, s Henrik, I. Károly bátyja, tagjai voltak a collegiumnak. Egy más vérszerinti herczeg, az utolsó és legjobb canterburyi római katholikus érsek, a deli Pole Reginald ott tanúlt. A polgárháború alatt »Magdolna« hű maradt a koronához. Itt ütötte föl Ruprecht főhadi szállását; s némely legmerészebb hadi tettei előtt, ama csöndes zárda falai hallották harsonája lóra hivó zengését. A tagok többnyire csak hittudósok voltak, s a királyt csupán imáikkal és pénzadományaikkal segithették. A testület egyik tagja mindazáltal, a polgári jog tanára, sereget állitott az algraduáltakból, s a csatában esett el, vitézül harczolván Essex katonái ellen. Mikor vége lett a harcznak, s a kerekfejűek lettek Anglia uraivá, az alapitványi tagok hatheted része vonakodott a bitorlott hatalomnak alá vetni magát. E miatt kivetették

őket lakaikból s megfosztották jövedelmeiktől. A visszahelyezés után a kik még életben maradtak, visszamentek kies hajlékukba. Most uj nemzedék lépett helyökbe, mely öröklötte elveiket és szellemöket. A nyugoti lázadás alatt minden olyan »magdolnai«, a ki csak koránál, vagy állásánál fogva alkalmatlan nem volt fegyvert viselni, magától beállott önkéntesnek harczolni a korona mellett. Bajosan lehetne bármely testületet nevezni az országban, a melynek nagyobb igényei voltak volna a Stuartház hálájára.

A testület egy elnökből, negyven tagtársból, harmincz »demies«-nek nevezett tanúlóból, egy sereg káplánból, irnokból és karénekesből állott. VIII. Henrik alatt az általános vizsgálat idejében sokkal több jövedelme volt, mint bármely más hasonló intézetnek az országban, szinte felényivel több VI. Henrik nagyszerű cambridgei alapitványánál, s kétszer annyinál is jóval több, mint a mennyit Wykeham Vilmos az oxfordi collegiumnak adományozott. II. Jakab korában roppant volt Magdolna gazdagsága, s a hir még nagyitotta azt. Általában gazdagabbnak mondták a collegiumot a legdúsabb szárazföldi apátságnál. Hire járt, hogy ha a haszonbéri szerződések letelnek, negyvenezer fontnyi bámulatos öszletre emelkedik az évi jövedelem.

A tagtársaknak, az alapitó által szerkesztett szabályok szerint, joguk volt saját elnöküket választani, olyan egyénekből, a kik vagy közéjök tartoztak, vagy a »New college« tagjai voltak. E joggal rendesen szabadon éltek. Voltak mindazonáltal esetek, hogy királyi leveleket vettek, a melyekben a testület választására az udvarnál kedvességben levő egyéniségeket ajánlottak; s ilyen esetekben tiszteletet szoktak tanúsitani a fejedelem kivánatai iránt.

1687 marcziusban meghalt a collegium elnöke. Egyik tag, Smith Tamás, a, kinek Smith rabbi volt gúnyneve, egy hires utazó, könyvgyüjtő, régiségbuvár és orientalista, ki a konstantinápolyi követségnél káplánkodott s az alexandriai kézirat egybevetésével volt megbizva, — vágyott a megürült helyre. Azt hitte, mint tudósnak és buzgó torynak némi igényei lehetnek a kormány kegyére. Valóban hűsége oly hő és rendületlen vala, a milyen csak található volt az angol egyházban. Parker, oxfordi püspökkel, sokáig szoros viszonyban állott s azt hitte, hogy a főpap közbejárásánál fogva királyi levelet nyer a collegiumhoz. Parker megigérte, hogy mindent elkövet, de nem sokára tudtul adta hogy nehézségekre talált. »A király, ugymonda, nem akar senkit sem ajánlani, a ki nem barátja az ő fölsége vallásának. Mit tehet ön, hogy e részben kedvét megnyerje?« Smith válaszolá, hogy ha elnökké lesz, mindent elkövet, a tudomány, az igaz keresztyénség előmozditására. »Ez nem elég, mondá a püspök.« »Ugy hát, felelé Smith, legyen elnök, a ki akar: én nem igerhetek többet.«

April **13**-kára volt kitüzve a választás, s a tagokat egybehivták. Hire volt, hogy királyi levél érkezik, a mely, bizonyos Farmer Antalt fog ajánlani a megürült helyre. Ezen ember élete folytonos gyalázatosságból állt. Tagja volt a cambridgei egyetemnek, s a kicsapatást csak kora visszavonulással kerülte el. Ezután a dissenterekhez csatlakozott. Majd Oxfordba ment, a Magdolna-collegiumba fúrta magát be, s nem sokára mindenféle bünök által lett bélyegezve. Éjjel rendesen holt részegen tántorgott haza collegiumába. Hire volt, hogy Abingdonban valamely ocsmány zendülés élén állott. Rendes látogatója volt a korhely tanyáknak. Végre keritő lett, s még ez aljas keresetmód szokott aláva-

lóságát is felülhaladta, fiatal alsóházi tagoktól oly szolgálatokért kapott pénzt, a melyekről jobb nem is emlékeznie a történetnek. E nyomorult azonban azt szinlette, hogy pápistává lett. Hittagadása minden bűnét helyrehozta; bár még fiatal ember volt, arra lett kiválasztva, hogy egy komoly, tisztes és vallásos társulatot igazgasson, a mely előtt még fris emlékezetben volt az általa csak nem rég elkövetett botrány.

Mint római katholikusoknak, az ország köztörvénye szerint nem lehetett akadémiai hivatalt viselnie. Soha sem levén a »Magdolna« vagy az »Uj (New) collegium« tagja, Waynflete Vilmos különös meghagyása szerint nem volt alkalmas a megürült elnökségre. Waynflete Vilmos azoknak, a kik jótéteményeiben részesülnek, azt is meghagyta, hogy főnökük választásában különös tekintettel legyenek az erkölcsi jellemre; de ha nem is tesz vala hasonló intézkedést, olyan testülethez, a mely főleg egyházrendűekből állott, nem illett volna ily embert, mint Farmer volt, nevelőintézet igazgatásával megbizni.

A tagok egész tisztelettel fölterjesztették a királynak a nehézséget, a mely rájok nézve előfordulna, ha, mint hiresztelték, Farmert ajánlanák nekik, s könyörögtek, hogy, ha ő fölségének kedve tartja a választásba avatkozni, olyan egyént ajánljon, a kire törvényszerűleg és lelkiismeretesen lehessen szavazniok. E készköteles kérelmet nem vették tekintetbe. A királyi levél megérkezett. Egyik tag hozta le a ki nem rég pápistává lett, Charnock Robert, egy eszes és szellemdús, de nyugtalan, erőszakos természetű ember, mi nehány évvel útóbb iszonyú gonosztettre s borzasztó sors elé vitte őt. April 13-kán egybegyűlt a testület a kápolnában. Még volt némi remény, hogy a király hajlani fog az előterjesz-

tésre. A gyülekezet tehát tizenötödikig elhalasztotta a választást, midőn, a collegium szabályai szerint okvetlen meg kellett annak történnie.

Eljött 15-dik april. A tagok megint egybegyültek kápolnájukba. A válasz megérkezett a Whitehallból. Két vagy három senior, köztök Smith, hajlandó volt a választást inkább még egyszer elhalasztani, mint olyan lépést tenni, a mely a királyt megbánthatná. De a szabályok szavai világosak voltak. E szabályok megtartására megesküdtek az alapitvány tagjai. Általában úgy vélekedtek, hogy nem kell a dolgot továbbra halasztani. Heves vita támadt. A választók sokkal inkább föl voltak gerjedve, hogysem üléseiken maradhattak volna; s zajlásba jött az egész karzat. A kik a választáshoz hozzá akartak fogni, esküjökre hivatkoztak, s az alapitó rendszabályaira, a kinek kenyerétették. A királynak, mondák, — a mint igaz is volt, — még alkalmas kijelöltet sincs joga rájok erőszakolni. Vita közben némely olyas szavakat ejtettek, a melyek nem tetszettek a tory füleknek; és Smith fölindulva kiálta föl, hogy társait Ferguson szelleme szállotta meg. Végre nagy többséggel elhatározták, hogy azonnal a választáshoz kell fogni. Charnok elhagyta a kápolnát. A többi tagok, előbb a szentségben részesülvén, szavazni mentek. Hough Jánosra esett a választás, egy kitűnő erényű és okosságu férfiura, a ki az üldöztetést lelki erővel s a kedvező sorsot szelidséggel viselvén, nagy tisztelet-polczra emelkedett, még magasb kitüntetést szerényen háritott el magától. S ez eseménydús nap után több mint ötvenhat év mulva halt meg, végső öregségben, de teljes lelki erővel.

A testület sietett tudósitani a királyt azon körülmények felől, a melyek szükségessé tették minden további ha-

lasztás nélkül elnököt választani, s fölkérte Ormond herczeget, mint az egész egyetem védurát, s a winchesteri püspököt, mint a Magdolna-collegium felügyelőjét, hogy vállalják magokra a közbenjárást: a király azonban sokkal boszúsabb és sokkal ostobább volt, hogysem előterjesztéseikre hallgatott volna.

Junius elején megidézték a tagokat a magas bizottság elé. Öten közölök, a többiek nevében is, megjelentek az idézésre. Jeffreys szokott módja szerint bánt velek. Midőn egyikök, egy Fairfax nevű tisztes tudor némi kételyt fejezett ki a bizottság törvényessége iránt, a korlátnok orditani kezdett mint vad állat. »Ki ez az ember? Ki bizta rá, hogy itt szemtelenkedjék? Fogjátok meg. Vigyétek sötét szobába. Miért nincs mellette őr? Majd gondját viselem, mint holdkórosnak. Csodálom, hogy senki sem tett még nálam lépést őriztetése iránt.« De miután a zivatar csillapult, s a király kijelöltének erkölcsisége iránt a tanuvallomásokat fölolvasták, a bizottság egy tagja sem volt olyan arczátlan, hogy azt állitsa, hogy ilyen embert egy nagy collegium főnökévé lehessen tenni. Walker Abdias és a többi oxfordi pápisták, a kik megjelentek proselitájok védelmére, merőben meg voltak zavarodva. A bizottság érvénytelennek nyilatkoztatta Hough választását, s Fairfaxot megfosztotta tagságától: de Farmerről nem volt többé szó, s augustusban levél érkezett a királytól, a melyben Parker, oxfordi püspök, ajánltatott a tagoknak.

Parker nem volt bevallott pápista. Volt azonban ellene oly ellenvetés, a mely ha üres lett volna is az elnöki szék, eldöntő fogott lenni: mert soha sem volt az »Uj«, sem a »Magdolna« collegium tagja. De az elnökség sem volt üres. Hough a maga rendén volt választva; s a colle-

gium minden tagja esküvel volt kötelezve, őt hivatalában föntartani. Ennélfogva a hűség és sajnálat számos kifejezése mellett, bocsánatot kértek, hogy a király kivánatát nem teljesithetik.

Mig Oxford ekkép szilárdul ellenállt a zsarnokságnak, másutt is szintolyan határozott ellenállás mutatkozott. Jakab, valamivel előbb parancsolá az ugynevezett »Charterhouse« biztosainak, a kik az ország főrangu és tekitélyes férfiai voltak, — hogy bizonyos Popham nevű római katholikust fogadjanak be a gondviselésök alatti házba. A ház »mestere«, Burnet Tamás, egy kitünő szellemű, tudós és erényes férfiu, elég bátorsággal birt, bár a vad Jeffreys jelen volt, előadni, hogy, a mit tőlök kivánnak, mind az alapitó akaratával, mind a törvénynyel ellenkezik. »Mit tartozik az a dologra? monda egyik udvaroncz, a ki szintén igazgató volt. »Szerintem nagyon is a dologra tartozik,« felelé egy öregség és aggodalmak által elgyengült szózat, a melyet mindamellett egy gyülekezet sem hallhatott tisztelet nélkül, a tisztes Ormond herczeg szava. A törvény, folytatá a »cavalier«-párt patriarkhája, itéletem szerint nem csekély dolog.« Kérdésül tűzték, vajon bevegyék-e Pophamot, s elhatározák, visszavetni őt. A korlátnok, a ki nem káromolhatta és szidalmazhatta Ormondot, hogy megkönnyebbüljön, dühösen távozott, s a kisebbségből némelyek utána mentek. Minek az volt eredménye, hogy nem maradt teljes szám, s a királyi rendeletre nem lehetett kellő választ adni.

A következő ülést csak két nappal azután tartották, hogy a magas bizottság Hough ellen a megfosztási, s Fairfax ellen a felfüggesztő itéletet hozta. Uj parancs érkezett a biztosokhoz, szintén a nagy pecsét alatt: de a zsar-

noki mód, a mint a Magdolna-collegiummal bántak, a helyett, hogy megtörte volna, még élesztette szellemöket. Levelet irtak Sunderlandhoz, a melyben kérték őt, értesitse a királyt, hogy e tárgyban nem engedelmeskedhetnek ő fölségének, a nélkül, hogy a törvényt meg ne szegjék, s a rájok bizott tisztet el ne árulják.

Alig lehet kétség, hogy ha ez okirat alatt közönséges aláirások voltak volna, a király valamely erőszakos lépést fogott tenni. De a helyett szinte elréműlt a nagy nevektől, Ormond, Halifax, Danby és Nottingham, ama nagy párt minden osztálya főnökeinek neveitől, a melynek koronáját köszönhette. E szerint csak Jeffreyst utasitotta, hogy fontolja meg, mit kelljen tenni. Egyszer hiresztelték, hogy a királyi törvényszéken kezdenek pört, majd meg, hogy az egyházi bizottság tárgyalja ez ügyet: de ez ijesztések lassanként elenyésztek.

A nyár jól előhaladt immár; s a király körutazásra indult, a leghoszabb és legfényesebb körútra, melyet számos év óta láttak. Windsorból augustus 16-kán Portsmouthba ment, körüljárta az erősitéseket, nehány nyavalyás embert kezével illetett, s azután Southamptonba hajózott. Southamptonból Bathba utazott, a hol nehány napig maradt, s a királynét ott hagyta. Mikor eltávozott, a sommersetshirei fő sheriff és számos úri ember kisérte a megye határáig, hol a gloucestershirei fő sheriff, szintoly fényes kisérettel, várt rá. Kevés idő mulva Beaufort jött elébe a királyi kocsiknak, s Badmintonba kisérte azokat, hol fényes háztartásához illő lakoma volt készen. Délután Gloucesterbe ment a lovagsereg. A várostól két mértföldnyire a püspök és papság üdvözlötte. A déli kapunál a polgárnagy várakozott a kulcsokkal. A harangok szóltak, és

bor folyt, midőn a király a tiszteletet gerjesztő székesegyház terére vezető utczákon átment. Azon éjjel a dékánlakban hált s másnap reggel Worcesterbe indult. Worcesterből Ludlomba, Shrewsburyba és Chesterbe ment s mindenütt öröm és tisztelet küljeleivel fogadták, mit elég gyönge volt, arra magyarázni, hogy az intézkedései által gerjesztett elégületlenség megszünt, s könnyű diadal áll előtte. Az élesbben látó Barillon értesítette Lajost, hogy az angol király csalódásban van, hogy a körútnak nincs semmi jó eredménye, s hogy ugyanazon worcester- és shropshirei urak, a kik kötelességöknek tartották fejedelmöket és vendégöket a tisztelet minden jeleivel fogadni, ha a »test« kérdése szőnyegre kerül, szintoly ellenszegülőknek fognak találtatni mint valaha.

Utközben két udvaroncz csatlakozott a királyi kiséréthez, a kik elvekre nézve és természetökben egymástól merőben különböztek. Penn Chesteren volt. Népszerűsége és tekintélye nagyon hanyatlott, mióta a király és a jézsuiták eszköze lett. Mindazáltal Jakab igen kegyesen fogadta őt, s vasárnap a »tennis court«-ban engedték szónokolni, mig Cartwright a székesegyházban papolt, s a király misét hallgatott a megyei teremben, hol oltárt állitottak föl. Mondják, hogy ő fölsége a »tennis court»-ba betekinteni, s barátja hangzatos szónoklatát meghallgatni méltóztatott.

A dühös Tyrconnel átjött Dublinból a tengeren jelentést tenni igazgatásáról. A legtiszteletreméltóbb angol pápisták hidegen néztek rá, mint fajuk ellenére s vallásuk botrányára. De ura szivesen fogadta, s kifogyhatlan bizalmáról és állandó pártfogásáról biztositva bocsátotta őt el. Jakab örömét nyilvánitotta azon tudósitás fölött, hogy rö-

vid időn az egész irföldi igazgatás római katholikusok kezében lesz. Az angol gyarmatosok már minden politikai befolyástól elestek. Nincs egyéb hátra, mint tulajdonuktól fosztani meg őket; s ez utolsó műtéttel csak arra vártak, mig az ir parliament közremunkálása iránt biztositva lesznek.

Chesterből a király délre fordult, s teljésen azt hivén, hogy a Magdolna-collegium tagjai, bármily nyakasak különben, nem merik a saját ajkairól jövő parancsot megvetni, Oxfordnak vette utját. Útközben rövid kirándulásokat tőn oly helyekre, a melyek őt, mint királyt, testvért és fiút különösen érdekelték. Meglátogatta Boscobel vendégszerető lakát, s azon tölgy maradványait, a mely oly nevezetes háza történetében. Átkelt Edgehill mezején, a hol a »cavalierek« először ütköztek meg a parliament katonáival. September 3-kán a woodstocki kastélyban ebédelt nagy pompával, e régi nagyhirű lakban, a melyből egy kődarab sem látható többé, hanem fekvése helyét, a Blenheim-park pázsitán, két sycamor jelöli, a pompás hid közelében. Este Oxfordra ért. Szokott tisztelettel fogadták. A tanulók a város kezdetétől a Christ-church nagy kapujáig voltak fölállitva, diszöltönyeikben, jobbrul balrul. A dékánságba szállott, hol, egyéb alkalmatosságokon kivül, egy misemondásra fölkészitett kápolnát talált. Másnap maga elé rendelte a Magdolna-collegium tagjait. Midőn előtte megjelentek, oly botrányosan bánt velök, minőt elődeik a puritán felügyelőktől soha sem tapasztaltak. »Nem viseltétek magatokat irántam gentleman-módra, kiálta föl. Az illedelemről szintugy megfeledkeztetek, mint a kötelességről.« Azok térdre estek, s kérvényt nyujtának be. Bele sem akart nézni. »Ez-e angol egyházi hűségtek? Nem hittem

volna, hogy az angol egyházból annyi pap keveredjék ilyes dologba. Menjetek haza. Takarodjatok el. Király vagyok. Engedelmességet kivánok. Azonnal menjetek kápolnátokba; s fogadjátok el az oxfordi püspököt. Lássák, a kik ellenkeznek. Karom egész súlyát fogják érezni. Meg fogják tanulni, mit tesz egy fejedelem haragját magukra vonni.« A tagok, még mindég térdelve előtte, nyujták megint folyamodásukat. Jakab boszusan eldobta. »Takarodjatok, mondom. Semmit sem akarok tőletek, mig a püspököt be nem fogadtátok.«

Visszavonultak s azonnal egybegyűltek kápolnájukban. Az volt a kérdés: akarják-e ő fölsége parancsát teljesiteni. Smith nem volt jelen. Charnock maga felelt igennel. A többi tagok, a kik jelenvoltak, nyilvánitották, hogy minden törvényes dologban készek a királynak engedelmeskedni, de szabályaikat és esküjöket nem szeghetik meg.

A király, rendkivül fölboszonkodva és halálosan megsértve, odahagyta Oxfordot, s a királynéhoz Bathba ment vissza. Átalkodottsága és erőszakossága zavarba hozta őt. Szerfelett bizott fenyegető arcza és boszús hangja hatásában, s heveskedésében nem csak kormánya tekintélyét, hanem személyes méltóságát is koczkára vetette, a mint fog végződni a dolog. Engedhetett-e alattvalóinak, a kiket fölemelt hangon és dühös taglejtésekkel fenyegetett? De merészelhetett-e egy egész sereg tisztes papságot egyszerre kivetni lakából, mert azt tették, a mit az egész nemzet szent kötelességnek tekintett? Talán ki lehetett bújni e dilemma alól. Talán még most is hódolatra lehetett birni rettentéssel, hizelgéssel vagy vesztegetéssel a collegiumot. Pennt használták közbenjárónak. Sokkal józanabb észszel

birt, hogysem a kormány igaztalan és erőszakos eljárását helyeselhette volna, s némi részben ki is merte fejezni, a mit tartott. Jakab, szokása szerint, megátalkodott a gonoszban. Az udvaroncz quaker tehát megtette, a mit tehetett, hogy a collegiumot eltántoritsa az igaz ösvényről. Először félemlitéssel tőn kisérletet. Elmondá, hogy végromlás fenyegeti a társulatot. A király nagyon föl van indulva. Igaz, hogy bajosan megy e dolog. Többnyire ugy vélekednek. De a gyermek is tudja, hogy ő felsége a maga feje után szeret járni, s nem tűr ellenszegülést. Penn tehát tanácslá a tagoknak, ne bizzanak ügyök jóságában, hanem engedjenek, vagy legalább igyekezzenek időt nyerni. E tanács különösen hangzott attól, a kit magát is kicsaptak az egyetemből, mivel a »supercilium« miatt lázadást kezdett, a ki inkább öröksége elvesztésének tette ki magát, hogysem a vérszerinti herczegek előtt kalapot emeljen, a kit nem egyszer vittek börtönbe, mivel titkos gyülekezetekben szónokolt. Nem sikerült a magdolnaikat elrémitnie. Ijesztéseire válaszképen emlékeztették, hogy az utóbbi nemzedék alatt a negyven tagtárs közől harmincznégyen hagyták el derült kedélylyel szeretett kolostorukat és kertöket, teremöket és kápolnájukat, s készebbek voltak elmenni, nem tudván, hol találnak ebédet, vagy a hova lehajtsák fejöket, hogysem hűségi esküjöket megszegjék. A király most azt kivánja tőlök, hogy egy másik esküt szegjenek meg. Meg fogja látni, hogy még nem halt ki a régi szellem.

Ekkor nyájasabb hangon kezdte Penn. Hough- és egynehány taggal összejövetelt tartott, s miután sokat beszélt barátságáról, rokonszenvéről, az egyezkedést pendité meg. A király nem szenvedi az ellenkezést. A collegiumnak engedni kell. Parkert el kell fogadni. Hanem ő igen

rosz egészségben van. Nem sokára minden javadalma megürül. »Hough tanár akkor oxfordi püspök lehet«, mondá Penn. Mint tetszenék ez önöknek, uraim? Penn egész életében lármázott a béres lelki pásztorok ellen. Azt tartotta, hogy kötelességében áll a tizedet megtagadni, még az esetben is, ha tized alatti földet vásárolván, a tized értékét levonták az eladási árból. Saját elvei szerint nagy bünt követne el, ha a legájtatosabb papnak a legtisztességesb föltételek alatt javadalmat igyekeznék szerezni. De rosz érintkezései következtében annyira megromlott erkölcse, s érzelmiségét annyira elhomályosította egyetlen czélra törekvő féktelen buzgalma, hogy nem tartotta lelkismeretben járó dolognak, a simoniáknak egy különösen kárhozatos nemében keritővé lenni, s csábitási eszközül használni egyházi személy ellenében a püspökséget esküszegésre. Hough udvarias megvetéssel válaszolta, hogy nem kér egyebet a koronától közigazságnál. »Szabályaink és eskünk mellett vagyunk, ugymonda: de szabályainkat és eskünket nem tekintve is érezzük, hogy vallásunkat kell védelmeznünk. A pápisták az egyetem collegiumát elrabolták tőlünk. Elrabolták tőlünk a »Christ church«-ot. Most Magdolnáért harczolunk. Nem sokára a többit is birni ohajtják.«

Penn elég esztelen volt azt felelni, hogy valósággal hiszi, hogy a pápisták most már meg fognak elégedni. »Az egyetem, ugymond, kedves egy collegium. A »Krisztus egyháza« pompás hely. »Magdolna« szép épület. Alkalmas fekvése van. A folyam melletti séták gyönyörüek. Ha eszök van, ezzel beérik a római katholikusok.« Maga e képtelen bevallás elég volt, hogy lehetlenné tegye Hough és társai részéről az engedést. Megszakadt az alkudozás; s a király sietett, megmutatni az en-

gedetleneknek, a mint fenyegette őket, mit tesz az ő haragját magokra vonni.

Cartwright chesteri püspökhez, Wrighthoz, a »King's bench« főbirájához és sir Jenner Tamás, az »Exchequer« báró birájához különös meghagyást intéztek, hogy a collegium fölött vizsgálati hatóságot gyakoroljanak. Huszalik oktoberben érkeztek Oxfordba, három csapat lovasság kisérvén őket kivont karddal. Másnap reggel a biztosok ülést tartottak Magdolna teremében. Cartwright hódoló beszédet tartott, melyet az oxfordi hallgatóság nehány évvel előbb megéljenzett volna, most azonban komoly boszusággal fogadott. Hosszas vita következett. Az elnök ügyesen, mérséklettel és elszántan védte jogait. Mély tiszteletét nyilvánitá a királyi hatalom iránt. De erősen vitatá, hogy, az angol törvény szerint, az elnökséghez tartozó ház és jövedelem szabad birtoki joggal illeti őt. E jogtól a fejedelem önkényes parancsa őt nem foszthatja meg. »Aláveti ön magát vizsgálatunknak?« monda a püspök. »Alávetem, mondá Hough igen ügyesen, a mennyiben a törvényekkel egyezik, egyébben nem.« — »Átadja ön lakása kulcsait?« mondá Cartwright, Hough hallgatott. Ismétlék a kérdést; s Hough szelid, de határozott megtagadással válaszolt. A biztosok bitorlónak nyilatkoztatták őt, s meghagyták a tagoknak, hogy továbbra ne ismerjék el előljárójoknak, s egyezzenek meg az oxfordi püspök beigtatásában. Charnock nagy készséggel ajánlja az engedelmességet; Smith kibúvó választ adott: de a collegium tagjainak nagy többsége rendületlenül nyilvánitá, hogy ők Houghot tekintik most is, jogszerű főnöküknek.

S most Hough maga kért engedelmet, hogy nehány szót intézhessen a biztosokhoz. Azok nagy udvariasan megadták, nyugalma és nyájas modja után alkalmasint

azt várván, hogy némi engedményre fog hajolni. »Uraim, szóla, önök ma engem megfosztottak szabad birtokomtól: én tehát azonnal önök egész eljárása, mint törvénytelen, igazságtalan és semmis ellen tiltakozom; és önöktől fölséges urunkra hivatkozom fölebb törvényszékében.« Hangos helyeslés hallatszott a hosszu ruhások részéről, a kik a teremet betölték. A biztosok dühbe jöttek. Vizsgálatot intéztek a kihágók ellen, de hiában. Ekkor az egész bizottság haragja Hough ellen fordult. »Ne gondolja ön, hogy kifog rajtunk,« kiálta Jenner. »Mig élek, mindég föntartom ő fölsége tekintélyét, monda Wright. Mindez ön népszerűség hajhászó tiltakozásának eredménye. Ön a közbékét sértette meg. Ezért felelni fog a királyi törvényszék előtt. Ezer font birság alatt kötelezem önt, hogy az első törvénykezési szakon jelenjen meg. Meglátom, tudja-e önt fékezni a polgári hatalom. Különben a katonai hatalmat is meg fogja ismerni.« Oxford igazán olyan állapotban volt, mely elég kellemetlenné tette a biztosok állását. A katonák parancsot kaptak, hogy töltve tartsák fegyvereiket. Beszélték, hogy Londonba küldöttek nagyobb haderő siettetése végett. Azonban nem történt semmi zavar. Az oxfordi püspököt, helyettese személyében, nyugton beigtatták: de a Magdolna-collegiumnak csak két tagja volt jelen a szertartáson. Sok jelenség mutatkozott, hogy az ellenállási szellem a köznépre is elterjedt. A collegium kapusa földhöz vágta kulcsait. A kulcsár nem akarta Hough nevét a vaj-könyvből kitörölni, s azonnal elbocsátották. Az egész városban nem találtak lakatost, a ki az elnöki lak zárait fölnyitotta volna. A biztosok kénytelenek voltak saját cselédeiket használni, a kik az ajtót vasrudakkal feszitették be. A következő vasárnap az egyetem egyházában tartott beszé-

dek tele voltak vonatkozásokkal, úgy, hogy Cartwrightnak az elevenére tapintottak, a nélkül, hogy azok miatt józanon panaszt emelhettek volna.

S ezzel vége lehet vala a dolognak, ha Jakab egészen eszét nem vesztette volna. A tagok egyáltalában nem voltak hajlandók, ellenszegülésökben tovább menni. Azon véleményben voltak, hogy megtagadván járulásukat a bitorló beigtatásához, eléggé tanusitották tiszteletöket szabályaik és esküjök iránt, s hogy miután tettleg birtokban van immár, igazolva tekinthetik magokat, ha mint főnökük iránt, engedelmességgel viseltetnek, mig illető bíróság itélete el nem mozditja. Csak egy tag, Fairfax tanár, nem akart még igy is engedni. A biztosok ily föltételek alatt örömest befejezték volna a vitát; s nehány óráig fegyverszünet volt, a melyről sokan azt hitték, hogy valószinüleg barátságos egyezkedéssel fogna végződni: de nem sokára megint minden zavarba jött. A tagok tapasztalták, hogy a nép szava hangosan kislelkűséggel vádolja őket. A városiak már gúnyosan beszéltek a Magdolnaféle lelkismeretről, s hirdették, hogy a derék Hough és a becsületes Fairfax el vannak hagyva és árulva. Még boszantóbb volt Walker Abdiás és hitehagyott társainak csúfolódása. Ez tehát eredménye, mondák az apostaták, mindazon nagy szavaknak, a melyekben a társulat nyilnánitotta, hogy el van szánva törvényes elnökségök és protestáns vallásuk mellett szilárdul megállani. Mig a tagok, keservesen fájlalva a közmegrovást, sajnálták, hogy azon módositott alávetésre ráállottak, megtudták, hogy ez alávetés a királyt semmikép sem elégíti ki. Nem elég, ugymonda, hogy az oxfordi püspöknek ugy engedelmeskednek, mint a ki tettleg elnök. Határozottan el kell ismerniök, hogy a bizottság és mindaz, a mi alatta tör-

tént, törvényes volt. El kell ismerniök, hogy kötelességökről megfeledkeztek; bünbánóknak kell magokat nyilatkoztatniok: igéretet kell tenniök, hogy ezután jobban viselik magokat, bocsánatért kell könyörögniök ő felsége előtt, s lábaihoz borulniok. Két tag, a kik ellen a királynak nem volt panasza, Charnock és Smith, fölmentetett ezen lealázó »apologiák« alól.

Még Jakab sem követett el soha otrombább hibát. A tagok, már is elégületlenek levén önmagokkal, hogy sokat engedtek, s fölboszantva a világ megrovása által, kapvakaptak az alkalmon, hogy ismét visszanyerjék a közbecsülést. Egyhangulag nyilvánitották, hogy soha sem fognak olyasért bocsánatot kérni, a miben igazságuk van, sem el nem ismerik, hogy collegiumuk megvizsgálása s elnökük megfosztása törvényes volt volna.

Most a király, mint fenyegetőzött, karja egész súlyát éreztette velök. Egy rendelet kiüzetésre kárhoztatta őket. De e büntetést még nem tartották elégnek. Tudták, hogy sok előkelő és uri ember a kinek egyház-pártfogó joga volt, hajlandó lesz gondoskodni azon férfiakról, a kik Anglia törvényeiért s a protestáns vallásért annyit szenvedtek. A magas bizottság tehát a kiüzött tagokat bármely egyházi hivatal viselésére képtelennek nyilatkoztatta. Azokat, a kiket még nem vettek föl az egyházi rendbe, a papságra alkalmatlanoknak nyilvánitották. Jakabnak jól eshetett a tudat, hogy sokakat közölök kényelmes helyzetből, honnan a legszebb előléptetési kilátások nyiltak, reménytelen inségbe döntött.

Mindezen szigor azonban merőben ellenkező eredményt szült, mint előre gondolta. Az angolok szelleme, e törhetlen szellem, a melyet a Stuartház egy királya sem tanúlt

soha tapasztalásból megismerni, erősen fölzajlott e kiáltó igaztalanság ellen. Oxford, a tudomány és hűség békes székhelye, olyan állapotban volt, mint London városa azon merényt követő reggelen, midőn I. Károly az öt tagot el akarta fogatni. Az alkorlátnok, a kiüzetés napján, ebédre volt hiva a biztosokhoz. Nem ment el. »Izlésem, ugymonda, különbözik Kirk ezredesétől. Nem tudok étvágygyal enni az akasztófa alatt.« A tanulók nem emeltek kalapot a Magdolna- collegium uj igazgatójának. Smithet gazság tudorának gúnyolták s egy kávéházban nyilván meggyalázták. Midőn Charnock az ugynevezett »demies«-eket felszólitá, hogy előtte tegyék meg akadémiai gyakorlataikat, azt felelték, hogy törvényes előljáróiktól meg vannak fosztva, s bitor hatalomnak nem vetik alá magukat. Mind tanulásra, mind istentiszteletre külön gyültek egybe. Megkisérlették, megvesztegetni őket, az épen megürült tagságokat igérvén nekik: de egyik a másik után mind azt felelte, hogy lelkismerete nem engedi igazságtalanul gyarapodnia. Egy ifjat a kit rávettek, hogy tagságot fogadjon el, társai kidobtak a a teremből. Más collegiumból hivtak meg ifjakat, de csekély eredménynyel. Ugy tetszett, hogy az ország legdúsabb alapitványa minden vonzerejét elvesztette a szegény tanulókra nézve. Ez alatt Londonban s az egész országban pénzt gyüjtöttek a kiüzött tagok számára. Az Orániai herczegné, az összes protestánsok nagy örömére, kétszáz fontot irt alá. A király mindazáltal tovább is folytatta eljárását. A tagok kiüzetését nem sokára egy sereg »demies« kiüzése követte. Mindezek miatt az uj elnök majd nem összeroskadt a lelki és testi bajok alatt. Utolsó gyönge erőfeszitését is arra használta, hogy a kormánynak tegyen szolgálatot, mikor épen nyilt lázadásban volt a collegium az ő fensősége ellen,

védiratot adván ki a »türelmi nyilatkozat«, vagy inkább az »átváltozási tan« mellett. E munka sok feleletet vont maga után, egyet különösen Burnettől, a mely rendkivül erélyesen és csipősen volt irva. A »demies« kiüzetése után nehány héttel Parker meghalt abban a házban, a melyet erőszakosan foglalt el. Beszélték, hogy szégyenében és a lelkiismeret furdalása miatt szakadt meg szive. A collegium szép előkápolnájában fekszik: de emlék nem jelöli sirját.

Ekkor a királynak egész tervét életbe léptették. A collegiumot pápista seminárriummá tették. Giffard Bonaventura, madurai rom. katholikus püspök lett elnök. A kápolnában római katholikus istentiszteletet tartottak. Csak egy nap tizenkét római katholikust vettek fel tagnak. Nehány szolgalelkű protestáns folyamodott tagságért; de elutasitották. Smith, ki tulságosan buzgó királyhű, de egyszersmind az angol egyház őszinte tagja volt, nem birta elviselni a ház megváltozott képének tekintetét. Eltávozott: visszarendelték: nem fogadott szót: kiüzték; s a kifosztás műve bevégeztetett.

Olyan természetű volt az angol akadémiai rendszer, hogy bármely egyetem érdekét vagy becsületét komolyan érdeklő eseménynek szükségkép az egész országban erős fölindulást kellett ébreszteni. Mindazon csapást tehát, mely a Magdolna-collégiumot egymásután érte, érezték az ország szélső határáig. A londoni kávéházakban, a törvénykezési testületekben, minden székes egyházzal biró város falai közt, a legtávolabb megyékben elszórt plébániákon s minden uri lakban nőttön nőtt a szenvedők iránt a részvét s a kormány ellen a boszuság. Hough ellenmondását tetszéssel fogadták mindenütt: mindenhol irtózással említet-

ték ajtaja betöretését: s végre a tagokat sujtó kiűzetési itélet végkép szétszaggatta azon egykor oly igen szoros és becses kötelékeket, a melyek a Stuartházhoz fűzték az angol egyházat. Keserű neheztelés és mérges boszankodás foglalta el a szeretet és bizalom helyét. Nem volt egyetlen »prebendista«, nem egy plébános vagy káplán, a kit nem nyugtalanitott volna a gondolat, hogy bármily csendes természetű s bármily alárendelt helyzetben van, nehány hónap mulva egy önkényes rendelet kiűzheti lakából, s rongyosan koldúlni mehet nejével és gyermekeivel, mig szabad birtokát, melyet emlékezetet haladó régiségű törvény és királyi szó biztositott, valamely hitehagyott foglalja el. Ez volt tehát ama hősies hűség jutalma, mely ötven zivataros év viszontagságai közt nem lankadt soha. Ezért tűrt tehát az egyházi rend üldözést és kifosztatást I. Károlyért. Ezért pártolták II. Károlyt sulyos tusájában a whigek ellen. Ezért állottak elől a harczi sorban azok ellen, a kik születési jogától meg akarták fosztani Jakabot. Egyedűl hűségöknek köszönheti elnyomójuk azt a hatalmat, a melyet most megrontásukra fordit. Régi szokásuk volt, elsorolni mindazt, a mit a puritánságtól szenvedtek, uralma idején. De a puritánokra nézve volt némi mentség. Bevallott ellenök volt: voltak boszulni való sérelmei; s még ő sem vetkezett le teljesen minden könyörületet, midőn az ország egyházi szerkezetét ujraalakitotta s elűzött mindenkit, ha »covenant«-át alá nem akarta irni. Azoknak, a kiknek javadalmait elkobozta, elég segélyt adott az élet fentartására. De a király gyűlölsége az egyház ellen, mely őt számkivetéséből megszabadította és trónra helyezte, nem volt olyan könnyen kielégithető. Őt csak áldozatainak végromlása elégithette ki. Nem volt elég, hogy lakhelyeikből ki-

üzték, s jövedelmeiktől megfosztották őket. Ármányos gonoszsággal elzárva láttak magok előtt minden életpályát, melyen hasonló állapotu ember élelmét kereshette, s csak az alamizsna bizonytalan és lealázó forrása maradt fön számukra.

Az angol papság tehát, s a világiak azon része, mely a protestáns püspöki rendszerhez erősen ragaszkodott, olyan érzelemmel tekintette most a királyt, a minőt a hálátlanság által tetézett igaztalanság szükségkép gerjeszt. Az egyház emberének azonban még sok lelkismereti és becsületi aggodalmat kellett legyőznie, mielőtt arra birta magát határozni, hogy a kormánynak erőszakkal szegüljön ellene. Arra tanitották, hogy az isteni törvény szenvedőleges engedelmességet parancsol kivétel és megszoritás nélkül. Kérkedve vallotta be e véleményt. Megvetőleg utasitotta vissza azt a föltevést, hogy lehet mégis rendkivüli eset, a melyben igazolva van a nép, ha kardot ránt a királyi zsarnokság ellen. Elv és szemérem tartóztatták tehát őt egyszersmind, hogy a lázadó kerekfejűek példáját kövesse, mig csak legkisebb remény lesz békes és törvényes kiegyenlitésre; s ily reményt okszerűen lehetett táplálni, mig az Orániai herczegné volt a korona legközelebbi örököse. Ha békén tűri hitének e megkisértését, a természet törvénye megteszi értte, a mit maga, bűn és becstelenség nélkül, meg nem tehetett. Megorvosolják az egyház sérelmeit; tulajdona és méltósága új biztositékokkal erősittetik meg; s példásan büntetik majd a gonosz ministereket, a kik viszontagsága napjaiban bántalommal és gyalázattal illették.

Azon esemény, a melytől az angol egyház zavarai tisztes és békés végét várta, olyas volt, hogy a jézsuita

»cabal« legkönnyelműbb tagja sem gondolhatott rá súlyos aggodalom nélkül. Ha uruk meghal, a nélkül, hogy a büntető törvények ellen jobb biztositékot hagyna számukra, azon nyilatkozmánynál, a melyet a nemzet közös szózata semmitérőnek hirdetett, ha a protestáns fejedelem körül oly parliament gyülekezik, a melyet a II. Károly parliamentjében tulnyomó szellem lelkesit: nem valószinű-e hogy visszatorlás következik, hogy szigoruan végrehajtják a pápistaság elleni régi törvényeket s még keményebb uj törvényeket igtatnak a »statute-book«-ba? E sötét aggodalmak soká kinozták a gonosz tanácsadókat, s némelyek közölök rendkivüli és kétségbeesett segédmódokról gondolkoztak. Alig lépett Jakab trónra, s már suttogták a Whitehallban, hogy ha Anna herczegnő pápistává lenne, nem volna lehetetlen, Lajos segélye által, nénje születési jogát reá átruházni. A franczia követségnél hő helyesléssel fogadták e tervet; s Bonrepaux azt a véleményét nyilvánitotta, hogy Jakab jóváhagyását könnyen meg lehetne nyerni. De csakhamar nyilván lett, hogy Anna az uralkodó egyházhoz szilárdul ragaszkodik. E szerint végkép fölhagytak a gondolattal, hogy Annát tegyék királynővé. Nehány rajongó mindazonáltal nem szünt meg azon vad reményt táplálni, hogy képesek lesznek megváltoztatni az örökösödés rendét. Ez emberek irásba foglalták tervöket, a melynek maradt fen egy otromba franczia forditása. Remélhető, mondának, hogy a király képes lesz az igaz hitet megszilárditani, a nélkül, hogy végletekhez folyamodnék; a legroszabb esetben pedig Lajos rendelkezésére hagyhatná koronáját. Jobb az angoloknak Franciaország hűbéreseinek, mint az ördög rabszolgáinak lenniök. E rendkivüli okiratot a jézsuiták és udvaronczok kézről kézre adták egymás

közt, miglen egy magas állásu római katholikus, a kiben a vakhitűség nem oltotta ki a honszeretetet, egy másolatát szolgálatta át a hollandi követnek. Ez Jakab elé terjesztette az iratot. Jakab nagyon fölindult, s azt alávaló koholmánynak mondá, a melyet valamely hollandi röpiviró készitett. A hollandi követ szilárdul állitá, hogy képes az ellenkezőt ő fölsége saját egyháza több jeles tagjának tanusága által bebizonyitani, sőt az irót sem volna bajos kijelölni, a ki végre sem irt egyebet, mint a mit sok pap és sürgölődő politikus naponként beszél a palota csarnokaiban. A király nem látta jónak kérdeni, ki az iró, hanem fölhagyván a koholási váddal, nagy hévvel és ünnepélyesen erősité, hogy idősb leánya kitagadására soha sem is gondolt. »Senki sem mert soha ilyesmit csak érinteni is előttem, ugymonda. Meg sem is hallgatnám soha. Isten nem parancsolja nekünk, hogy az igaz hitet igaztalansággal terjeszszük; ez pedig a legrutabb, legtermészetellenibb jogtalanság volna.« Mindezen nyilatkozatok daczára, nehány nappal utóbb Barillon jelentette udvarának, hogy Jakab hallgatni kezd a szóra a trónöröködés rendének megváltoztatására nézve, hogy ez kétségkivül igen kényes kérdés, mindazáltal nem ok nélkül remélhető, hogy időjártával és okos bánás mellett, lehet utat és módot találni hogy a két herczegasszony kizárásával, valamely római katholikusra szálljon át a korona. E tárgy fölött a legmerészebb és tulzóbb pápisták az udvarnál több hónapon át folyvást vitatkoztak; s a királyi méltóságra valóban történt is kijelölés.

Mindemellett nem valószinű, hogy Jakab ilyen esztelenségre vetette volna a fejét. Tudnia kellett, hogy Anglia soha egy napig sem hordta volna bitorló jármát, a ki e fö-

lött pápista is leendett, s hogy ha lady Máriát mellőzni megkisérlenék, mind azok, a kik a kizáratási törvényt pártolták, mind a kik ellenzették, ellenszegülnének élethalálra. Mindazáltal nem szenved kétséget, hogy a királynak része volt bizonyos, kevesbbé fonák, de szintoly igazságtalan cselszövényben gyermekei jogai ellen. Tyrconnel, ura helybenhagyásával, azon munkált, hogy Irföldet elszakaszsza a birodalomtól, ugy, hogy mihelyt a korona protestáns fejedelemre száll vala, Lajos pártfogása alá lett volna az helyezendő. Bonrepauxt megkérdezték, ő a tervet közölte udvarával, s odautasitották, biztositsa Tyrconnelt, hogy Francziaország hatályosan segitni fogja e nagy terv létesitését. Ez egyezkedéseket, a melyeket, ha nem voltak is teljesen tudva, erősen gyanitottak Hágában, nem kell kihagyni a számitásból, ha igazságosan akarjuk megitélni, nehány hónappal utóbb, az Orániai herczeg eljárását. A kik őt a gyermeki kötelesség megszegésével vádolják, kénytelenek bevallani, hogy hibáját nagy részben enyhitik, a miket ellene elkövettek. Ha a vérség legszentebb kapcsait széttépte, hogy vallása ügyének szolgálatot tegyen, csak atyja példáját követte. S nem is járult annak a trónról letételéhez, mig amaz összeesküdött, hogy őt megfoszsza örökségétől.

Alig értesitették Bonrepauxt, hogy Lajos elhatározta segitni Tyrconnel merényét, midőn már gondolatával is fölhagytak e vállalatnak. Jakab előtt olyas remény kezdett fényleni, a melyben nagy gyönyört és lelkesedést talált. A királyné viselős volt.

1687 october végén suttogni kezdték a nagy ujdonságot. Észrevették, hogy ő fölsége, a királyné, némely nyilvános ünnepélyekről gyöngélkedés miatt, elvonta ma-

gát. Beszélték, hogy sok ereklyét aggatott magára, a melyeknek rendkivüli erőt tulajdonitottak. A palotából hamar talált útat a dolog a főváros kávéházaiba, s gyorsan elterjedt az egész országban. Igen kevesen voltak, a kik örültek a hirnek. A nemzet nagy tömege félelemmel vegyes gunynyal fogadta. Igazán véve, semmi különös nem volt a dologban. A király csak épen most töltötte be ötvennegyedik évét. A királyné az élet nyarában volt. Már négy gyermeket szült, a kik korán elhaltak; és sokkal utóbb megint lett gyermeke, a kit senkinek sem állt érdekében alátettnek mondani, s a kit aztán soha sem is mondottak annak. Mindazáltal utolsó szülése után már öt év mulván el, a nép, azon ámitás befolyása alatt, mely az emberekkel elhiteti, a mit ohajtanak, megszünt aggódni, hogy a trónnak örököst ad. Más részről semmi sem látszott természetesbnek és valószinűbbnek, mint hogy a jézsuiták valamely szent csalást gondoltak ki. Bizonyos volt, hogy nekik az Orániai herczegné trónralépését a legnagyobb csapásnak kellett tekinteniök, a mely vallásukat érhette. Az is bizonyos volt, hogy legkisebb töprenkedés nélkül mindent el fogtak követni, a mit vallásuk megmentésére nagy csapás ellenében szükségesnek hittek. A szerzet kitünő tagjai által irt s előjáróitól engedélyezett könyvekben határozottan meg volt irva, hogy egy eretnek ország megtéritésénél kisebb fontosságu czélok végett is törvényszerüleg nyulhatni az igazság és emberiség fogalmával sokkal inkább ellenkező eszközökhez is, mint egy törvénytelen gyermek becsempészése valamely családba. Közbeszéd tárgya volt, hogy a király tanácsosai közől egynémelyik, sőt maga a király is terveket forralt, hogy Mária herczegnőt, részben vagy egészen is kijátszszák örökségéből. A közvéleményt gyanu foglalta el, nem igen

alapos ugyan, de nem is oly fonák, mint rendesen gondolják. Némely római katholikus esztelensége megerősitette a népet előitéletében. Mint rendkivüliről, csodaszerűről beszéltek az örvendetes eseményről, mint ugyanazon isteni erő hatásáról mely Sárát büszkévé és boldoggá tette Izsákban, s Anna könyörgéseire Sámuelt adta. Mária anyja, a modenai herczegné, nem rég halt meg. Halála előtt kevéssel, mondák, buzgó fogadásokat tett, és gazdag ajándékokat adva, könyörgött a lorettoi szent szűzhez, hogy Jakabot fiu magzattal ajándékozza meg. A király maga, mult augustusi körutából kitérve, meglátogatta a szent forrást, s ott esedezett szent Winfrednek, hogy istentől szerezze meg számára azt a kegyelmet, a mely nélkül nagy tervei az igaz hit terjesztésére csak tökéletlenül létesülhetnek. Az oktalan vakbuzgók, a kik ilyeseket regéltek, elbizottan jósolták, hogy a születendő gyermek fiu lesz, s vélekedésök nyomatékául husz guineet tettek föl egy ellen. Az egek, állíták, csupán nagy czélból vetették magokat közbe. Egy rajongó azt hirdette, hogy a királyné ikreket fog szülni, a kik közől az idősbik angol király, az ifjabbik római pápa lesz. Mária nem titkolhatta el az örömet, a melylyel e jóslatot hallotta: s hölgyei tudták, hogy nem tehetnek előtte kedvesebbet, mint ha arról beszélnek. A római katholikusok okosabban cselekesznek vala, ha a viselősségről ugy beszélnek, mint természetes dologról, s váratlan szerencséjökben mérséklettel viselték volna magokat. Diadalmi tombolásuk fölboszszantotta a népet. A dán herczeg- és herczegnétől le a teherhordókig és mosónőkig senki sem beszélt gúny nélkül az igért szülésről. A londoni elméskedők versekben irták le az uj csodát, a melyek, mint gondolhatni, nem a leggyöngédebbek voltak. A nyers falusi squirek kaczagtak, ha valakire

akadtak, a ki elég együgyű volt elhinni, hogy a királyné valósággal megint anya készül lenni. Királyi rendelet jelent meg, a mely meghagyta az angol papságnak, hogy bizonyos hálaimát olvassanak föl, melyet ez örvendetes alkalomra Crewe és Sprat készitettek. A papság engedelmeskedett: de azt lehetett észrevenni, hogy a gyülekezetek nem mondták a viszonzásokat, és semmi tiszteletjelt nem mutattak. Rövid időn minden kávéházban egy otromba gúnyirat járt kézről kézre, azokról az udvaroncz főpapokról, a kiknek tollát használta a király. »East« (napkelet) anyó is kikapta a magáét. Ez egyszerü egy tagu szócskára vonták le elődeink a modenai nagy Este-ház nevét.

Az uj reménybe, mely a királyt lelkesítette, némi félelem vegyült. A jézsuita párt terveinek sikerére még nem volt elég a walesi herczeg születése. Nem volt valószinű, hogy Jakab addig él, mig fia oly korba lép, midőn a királyságot viheti. Kiskoruság esetére a törvény nem rendelkezett. Az uralkodó fejedelemnek nem volt joga ez esetre magától intézkedni. Csupán törvényhozás pótolhatta a hiányt. Ha Jakab meghal, mielőtt e részben gondoskodnának, kiskoru örököst hagyván, a főhatalom kétségkivül protestánsokra fogott szállani. Azon toryk, a kik a legerősebben ragaszkodtak a tanhoz, melyszerint semmi sem igazolhatja ellenszegülésöket hűvéduruk ellen, épen nem kétkednek kardot rántani a pápista nő ellen, a ki az ország és kisded fejedelem gyámságát bitorolni merészelné. A harcz kimenetele felől alig lehet kétség. Az Orániai herczeg vagy neje leendett kormányzó. Az ifju királyt eretnek nevelők kezébe adják, a kiknek mesterkedései hamar kitörlik lelkéből a gyermekszobában vett benyomásokat. Egy másik VI. Edvárd válhatik belőle; s a szűz anya és szent Winifred köz-

benjárása mellett nyert áldás átokká fajulhat. E veszély ellen csupán parliamenti határozat nyujthat biztosságot: s ily parliamenti határozatot nem könnyű volt eszközölni. Minden arra látszott mutatni, hogy ha egybehivják a házakat, az **1640**-ki szellemtől lelkesülve jőnek a Westminsterbe. A megyei választások eredménye iránt alig lehetett kétség. A szabad birtokosok egész testülete, kicsinye, nagyja, pap és világi, nagyon föl volt ingerelve a kormány ellen. Azon városok, a hol a szavazatjog a községi adófizetéstől vagy birtoktól függött, többnyire oly szelleműek voltak, hogy udvari jelölt mutatkozni sem mert ott. Az alsóház tagjainak nagy részét helyhatósági testületek választották. E testületeket rövid idő előtt ujra alkották, hogy semmivé tegyék a whigek és dissenterek befolyását. Az udvarhoz ragaszkodó törvényszékek több mint száz választó testületet fosztottak meg kiváltságaiktól, vagy vettek rá, hogy önként lemondottak azokról, a kényszeritő parancsok kikerülése végett. Berwicktől Helstoneig minden polgárnagy, minden városi tanácsos és jegyző tory volt és az egyház hive: de a toryk és egyháziak nem voltak többé a fejedelem pártján. Az uj helyhatóságokkal nehezebb volt bánni, mint valaha a régiekkel; s kétségkivül oly követeket fogtak küldeni, a kiknek első tette volna, pörbe fogatni a pápista tanácsosokat, és a magas bizottság minden tagját.

A felsőházban nem igen derültebb kilátások mutatkoztak, mint az alsóházban. Bizonyos volt, hogy a világi peerek közt roppant többség van a király intézkedései ellen: a püspöki padokon pedig, hol két évvel azelőtt olyan egy szivvel lélekkel támogatták őt azok ellen, a kik születési jogától meg akarták fosztani, most csak négy vagy öt tányérnyaló

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

segedelmére számíthatott, a kik megvetésben álltak rendök és az ország előtt.

Mindenki előtt legyőzhetlennek látszottak e nehézségek, a kit a szenvedély teljesen el nem vakitott. A hatalom legátalkodottabb rabszolgáin is észre lehetett venni, hogy nem jól érzik magokat. Dryden érinté, hogy a király a dolgok állását javitni akarván; csak roszabbá teszi s a könnyelmű és jószivű Károly alatti arany idők után epedett *). Még Jeffreys is habozott. Szegény korában teljesen kész volt a megszólással és közgyűlölettel szembeszállni. De most már nagy kincseket gyüjtött a vesztegetésből és zsarolásból; s inkább azoknak biztositásán, mint szaporitásán aggódott. Lanyhasága kemény pironságot vont rá a király részéről. Rettegvén, hogy a nagy pecsétet elveszik tőle, mindent megigért, a mit tőle kivántak: de Barillon e körülményről jelentést tevén Lajosnak, megjegyzé, hogy az angol király mindenki iránt kevés bizalommal viseltetik, a kinek van valami veszteni valója.

Mindazáltal Jakab elhatározá, hogy nem tágit. A parliament szentesitése szükséges volt rendszeréhez. Szabad és törvényes parliament jóváhagyását megnyerni merőben lehetlenség volt: de nem volt talán lehetlen vesztegetés, rettegtetés, a királyi kiváltság erőszakos megfeszitése s a törvények álnok elcsavarása által olyan gyülekezetet hozni egybe, a mely magát parliamentnek nevezhette, s e mellett kész leendett határozattá emelni a fejedelem bármely rendeletét. A választásokra olyan tisztviselőket kell rendelni, a kik kötelesek lesznek a legkisebb ürügyet felhasználni,

*) Lásd Dryden levelét a brit Muzeumban Etheregehez, 1688 febr.

hogy a király hiveit kellő módon választottaknak nyilvánitsák. Minden hivatalnoknak a legfelsőbbtől a legalsóig értésére kell adni, hogy ha helyét megakarja tartani, szükség a trónt szavazatával s pártfogásával támogatnia. A magas bizottság ezalatt szemmel fogja tartani a papságot. A »borough«-okat, a melyeket épen ujra rendeztek, hogy bizonyos alkalomra szolgáljanak, megint át kell alakitani, hogy másként tegyenek szolgálatot. Ilyen uton módon megnyerhetni remélte a király az alsóház többségét. A felsőházzal aztán tetszés szerint bánhatni. A törvény kétségkivül hatalmat adott határtalanul nevezni ki peereket: s föltette magában teljesen élni e hatalommal. Nem kivánta, s valóban egy fejedelem sem kivánhatja, a legfelsőbb megtiszteltetést, melyet a korona adhat, becsétől megfosztani. Szerette hinni, hogy ha nehány örököst meghi a gyülekezetbe, a hol végre is ülnie kell, s angol czimeket oszt nehány skót és ir lordnak: képes lesz többséget biztositani, a nélkül, hogy olyan számmal nemesitne új embereket, hogy nevetségessé válnék a peeri korona. De nem volt oly szélsőség, a melyre szükség esetében, kész nem lett volna veteműlni. Midőn bizonyos nagy társaságban azt a véleményt fejezték ki, hogy a peerekkel bajos lesz bánni. »Ó mi balgaság, kiálta föl Sunderland Churchillhez fordulva, ön testőrseregét hivják föl a felsőházba.«

Elhatározván, parliamentet mesterkélni egybe, Jakab erélyesen és rendszeresen fogott a dologhoz. A »Gazette«-ben egy hirdetmény adta hirül, hogy a király elhatározta, vizsgálat alá vétetni a békebirák és helytartók megbizó leveleit, s csupán olyan uri embereket tartani meg közszolgálatban, a kik készek támogatni politikáját. Hét titkos tanácsosból alakotott bizottság ült egybe a Whitehallban, hogy

a helyhatósági testületeket — a mint ki volt fejezve — rendezze. E bizottságban egyedül Jeffreys képviselte a protestáns érdeket. Powis volt csupán a mérsékelt katholikusok képviselője. A többi tag mind a jézsuita párthoz tartozott. Ezek közt volt Petre, a ki csak imént tette le a titkos tanácsosi hitet. Mig hivatalos székét el nem foglalta, Sunderlandon kivül, mindenki előtt mély titok volt kineveztetése. A törvények ez uj megszegése fölött zajosan nyilatkozott a közönség boszankodása; s föltünt, hogy a római katholikusok még hangosabban tették a megrovást, mint a protestánsok. A hiu és nagyravágyó jezsuitát most az ország választó testületei fele részének eltörlésével és ujraalakitásával bizták meg. A részletek kidolgozásával, a titkos tanácsosi bizottság alatt, egy nem olyan magas állásu és szájas ügynökökből álló albizottság volt megbizva. Az országban szerte működő rendező albizottságok leveleztek a westminsteri központi hivatallal.

Jakab uj és nehéz vállalatában főleg a főispánok segelyére számitott. Minden főispán irásban kapott rendelést, hogy tüstént megyéjébe menjen. Ott minden biztosát, s minden békebirót maga elé kellett rendelnie, s egész sorozat kérdést tenni föl nekik, hogy kitudja, mint fogják magokat általános választás esetében viselni. A feleleteket irásban kellett átvennie, s azokat a kormánynak megküldenie. Névsort kellett készitenie azon római katholikusokról és dissenter protestánsokról, a kik birói hivatalra és a militia parancsnokainak legalkalmasabbak. A megyei »borough«-ok állapotát is meg kellett vizsgálnia, s arról oly jelentéseket tennie, a minők a rendező bizottság működése vezérletére kellettek. Tudtul adák, hogy e teendő-

ket önmagának kell teljesitenie, s nem szabad senki másra biznia.

E rendeletek első eredménye egyszerre kijózanitott volna oly fejedelmet, a ki nem volt annyira eszeveszett. Az angol főispánok fele része egyátalában megtagadta a tőlök kivánt gyűlőletes szolgálatot. Azonnal elbocsátották őket. A kiket e dicsőséges kegyvesztés ért, mindnyájan nagytekintetü peerek voltak; s addig mindnyájokat az egyeduralom erős támaszainak tartották. A sorozat némely nevei megérdemlik a különösebb ismertetést.

Angliában, sőt, a mint az angolok szerették mondani, Európában legnemesebb alattvaló volt Aubrey de Vere, a régi Oxford grófok huszadik és végső sarjadéka. Czime, fiágon, megszakadás nélkül olyan időből ered, midőn a Howard és Seymour családok még homályban voltak, midőn a Nevillek- és Percyk-nek még csak vidéken volt hirök, sőt a Plantagenetek nagy nevét sem hallották Angliában. A de Vere-ház egyik feje fő tisztséget viselt Hastingsnél: egy másik, Godfréddal és Tancreddal, levágott mahomedánok testhalmain ment Krisztus sirjához. Az első Oxford-gróf Beuclerc Henrik ministere volt. A harmadik gróf a lordok közt tünt föl, kik a »Magna Charta«t kicsikarták Jánostól. A hetedik gróf Cressy és Poitiersnél harczolt vitézül. A tizenharmadik gróf, a sors számos viszontagsága közt, főnöke lett a veres rózsa-pártnak, s az előhadat vezérelte a bosworthi eldöntő napon. A tizenhetedik gróf Erzsébet udvarában tündöklött, s az angol költészet régi mesterei közt diszes helyet vivott ki magának. A tizenkilenczedik gróf a protestáns vallásért és Europa szabadságáért harczolva esett el, fegyverrel kezében, Maestricht bástyái alatt. Fia, Aubrey, a kiben a legrégibb és legdicsőbb nemesi ág, a melyet Anglia

látott, kihalt, nem szigoru erkölcsü, de ártatlan természetü, udvarias módú ember, essexi főispán, s a kék had ezredese volt. Nem érzett hajlamot pártoskodásra; s érdeke hozta magával, hogy ovakodjék szakítni az udvarral, mert adósság terhelte jószágát, s főhadi tisztsége jövedelmező volt. A király maga elé hivatta; s határozott nyilatkozatot kivánt tőle. »Sir, válaszolt Oxford, fölséged mellett vagyok, minden ellensége ellen, utolsó csepp véremig. De ez lélekben járó dolog, nem állhatok rá.« Azonnal megfosztották főispánságától és tisztségétől.

A De Vere-ház, de csak is a De Vere-ház után, állt fényre és régiségre a Talbotház. III. Edvárd uralkodása óta mindég az ország peerjei közt ültek a Talbotok. A XV. században Talbot Jánosnak, az Orleansi szüz ellenfelének, adományozták a Shrewsbury grófságot. Honfiai sokáig tisztelettel és szeretettel emlegették őt, mint egyik legdicsőbbiket ama hősök közől, a kik egy nagy angol birodalom fölállításáért harczoltak a szárazon. A rendithetlen bátorság, a melyet viszályok közepett tanúsitott, erősb részvét tárgyává tette őt, mint a minőt szerencsésb hadvezérek gerjesztettek, s halála régi szinjátékunknak egy igen szivreható jelenetre szolgáltatott anyagot. Nemzetsége két századig virágzott nagy tiszteletben. A visszaállitás idejében Ferencz volt a család feje, a tizenegyedik gróf, római katholikus. Halála oly körülmények közt történt, a melyek még a puritánok zsarnokságának bukását követő feslettség korában is irtózást és szánakodást gejesztett. Buckingham herczeg csélcsap szerelmeskedései közben, vonzalmat érzett egy pillanatra Shrewsbury grófné iránt. Hamar megnyerte őt. Férje párviadalra hivta ki szeretőjét, s elesett. Némelyek azt beszélték, hogy az elvetemült nő férfi ruhá-

ban jelen volt a párbajon, s mások, hogy győztes szeretőjét keblére szorította, miglen ingéről férjének vére csepegett. A meggyilkolt férfiu méltóságai kisded fiára, Károlyra szállottak. Midőn az árva férfiukort ért, közönségesen el volt ismerve, hogy a természet az angol ifjak közől senkit sem látott el gazdagabban adományaival. Személye tetszetős, természete különösen nyájas volt, s elmetehetségei olyasok, hogy alacsony sorsban születve is könnyen a polgári nagyság tetőpontjára emelkedhetett volna. Mindezen előnyöket annyira kifejté, hogy mielőtt teljeskoruvá lett, rendesen legfinomabb gentlemannek, s legjelesebb tanulónak tartották azon korban. Tudományosságát maiglan tanusitják fenmaradt sajátkezüleg irt jegyzetei az irodalom majd minden ágába tartozó könyvek fölött. Francziául úgy beszélt, mint Lajos bármely kamarása; olaszul, mint egy florenczi polgár. Lehetlen volt, hogy ily képzettségű ifjú tisztába ne akart legyen jőni az okokra nézve, a melyeknél fogva családja nem akart az államvalláshoz csatlakozni. Tanulmánya tárgyaivá tette a vitás pontokat, kételyeit vallása papjai elé terjesztette, közölte válaszaikat Tillotsonnal, figyelmesen fontolgatta sokáig mindkét fél indokait, s két évig tartó vizsgálódás után protestánsnak nyilatkoztatta magát. Az angol egyház örömmel üdvözölte a dicső megtértet. Nagy volt népszerűsége, s még növekedett, midőn megtudták, hogy a király hiába igyekezett igéretekkel és nógatásokkal visszacsábitani a babonához, a melyről lemondott. Az ifju gróf szelleme mindazáltal úgy fejlődött, hogy távolról sem elégedtek meg vele, a kik leginkább eszközölték megtérését. Erkölcsisége épen nem maradt ment a divatos feslettség ragályától. Valóban ugyanazon rázkódás, mely ifjusági előítéleteit megdöntötte, kiforgatta egyszersmind minden véle-

ményét, s szenvedélyei szabad folyásának engedte által őt. De bár ingatag elvekkel birt, ösztönei oly nemesek, természete oly jó, módja olyan kellemes és könnyűded vala, hogy lehetlen volt őt nem szeretni. Nem sokára a szivek királyának nevezték, s hosszu, eseménydús és viszontagságos élete folytán mindig méltó maradt e nevezetre.

Shrewsbury straffordshirei főispán, s a nyugoti lázadás alatt állitott egyik lovasezred ezredese volt. Most nem akart a rendőri bizottság alatt közremunkálni, s mindkét tisztétől megfosztották.

Az angol nemes urak közől egy sem állott nagyobb közkedvességben, mint Sackville Károly, Dorset gróf. Valóban jeles ember volt. Ifjuságában, azon szilaj korszakban, mely a visszaállitásra következett, a legczégéresebb korhelyek egyike volt. A városi őrök féltek tőle, sok éjt töltött az ugynevezett »kerek« házban, s végre a Newgate kamarájába került. Szenvedélye Morrice Betti és Gwynn Nelli iránt, a kik őt I. Károlyuknak nevezték, nem csekély mulatságot és botrányt okozott a városban *). Azonban bohóságok és vétkek közepett is, kitünő volt bátor lelke, éles esze és természetes szivjósága. Mondák, hogy a kicsapongások, a melyeket elkövetett, közösek voltak az egész vidor ifju »cavalier« fajjal, de a részvét a szenvedők iránt, s a bőkezüség, a melylyel azoknak, a kiket bohóságai kárositottak, elégtételt szerzett, egyedül ő benne volt meg. Társai bámultak, minő különbséget tőn a közönség közte és őközöttök. »Teheti, a mit tetszik, monda Vilmos; őt soha sem hibáztatják.« A világ itélete még kedvezőbb lett Dorset iránt, miután az idő és házassága megjózanitották. Min-

*) A király csak III-dik Károlya volt Nellinek.

denki magasztalta kellemes módját, fényes társalgását, szelid szivét és bőkezűségét. Egy nap sem mult el, mondának, hogy valamely szegény családnak oka ne lett volna áldani nevét. S minden jó természete mellett, olyan éles észszel birt, hogy a csufolódók, a kiknek gúnyjaitól az egész város félt, rettegtek Dorset gúnyjaitól. Minden politikai párt becsülte őt és kedvét kereste: de a politika nem igen volt inyére. Ha kénytelen lett volna vele, hihetőleg az állam legfőbb hivatalaira fogott följutni; de oly magas rangban és olyan gazdagnak született, hogy rá nézve nem forogtak fen a legfőbb indokok, a melyek az embereket hivatalviselésre ösztönzik. A parliamenti és diplomatikai ügyekben csak épen annyi részt vett, a mennyi elég volt megmutatnia, hogy csak hajlamán mulik, hogy Danbyvel és Sunderlanddal nem vetélkedik, s olyan ösvényekre fordúl, a melyeken inkább kedvét találja. Mint sok más ember, a ki, nagy természeti ügyesség mellett, testileg és szokásilag, tunyává lesz, szellemi kéjelgővé lett, s mesterré a tudományok mindazon tetszetős ágaiban, a melyeket szigoru szorgalom nélkül is megszerezhetni. Festészetben, szobrászatban, épitészetben, szinészetben a legjobb birálónak volt az udvarnál elismerve. A szép tudományokra vonatkozó kérdésekben a legfensőbb határozatnak ismerte el itéletét minden kávéház. Nem egy ügyes szinművet, mely első előadáskor megbukott, tartott fen csupán tekintélye, a földszin minden lármája daczára, ugy hogy a második előadást már teljes siker koszorúzta. Izlése finomságát a francziában Lafontaine és Saint Evremond magasztalták. Ilyen irodalmi pártfogó soha sem volt Angliában. Jótéteményeit részrehajlatlan itélettel és egyforma bőkezűséggel osztogatta, nem kötvén párthoz vagy felekezethez. Szellemdús férfiak, a kiket az irói vetélkedés

vagy politikai véleménykülönbség elválasztott egymástól, egyesültek részrehajlatlan jósága elismerésében, Dryden megvallotta, hogy Dorset fejedelmi bőkezűsége mentette meg a végromlástól. Más részről Montaguet és Priort, a kik élesen kigúnyolták Drydent, Dorset vezette be a közéletbe: s Dryden halálos ellene Shadwell Dorset falusi lakában irta legjobb vígjátékát. A bőkezű gróf beérte azzal, hogy csupán jótevőjök lett, a kiknek, ha kedve ugy tartja, vetélytársuk lehet vala. Mert a költemény, a melyet alkalmilag készitett, bármily kevéssé látszik rajta tanulmány, oly szellem nyomait tünteti föl, a mely valami nagyot fogott alkotni, ha gondosan kimivelik vala. Kis kötetnyi munkájában olyan dalok vannak, a melyeken Sucking erélyes könnyüsége látszik, s a rövid gúnyversekben amolyan Butlerféle elmésség szikrázik.

Dorset sussexi főispán volt; s Sussexen aggodalmasan függtek a rendezők szemei: mert Cornwallt és Wiltshiret kivéve, egy megyében sem volt annyi kis választó helység. Dorset parancsot kapott, hogy hivatali helyére menjen. A ki őt ismerte, senki sem várta, hogy engedelmeskedik. Olyan választ adott, a milyen hozzá illő volt; s tudtára adták, hogy szolgálatára nincs többé szükség. A részvét, a melyet sok nemes és szeretetreméltó tulajdona gerjesztett iránta, növekedett, miután megtudták, hogy a postán egy névtelen levelkét vett, a melyben értesitették, hogy ha a király kivánatát haladéktalanúl nem teljesiti, se esze, se népszerűsége nem menti őt meg a meggyilkolástól. Hasonló intést vett Shrewsbury. Az ijesztő levelek akkor sokkal ritkábbak voltak, mint később lettek. Nem csodálhatni tehát, hogy a nép, mely különben is föl volt izgatva, hajlandóvá lett elhinni, hogy a legjobb, legnemesebb angol férfiak

valóban pápista gyilkok czéljául vannak kijelölve. Épen midőn e levelekről beszéltek egész Londonban, egy ismeretes puritán megcsonkitott testét találták meg az utczán. Hamar kitudták, hogy a gyilkost vallási vagy politikai indok nem vezérlette. A népség gyanuja mindazáltal először is a pápistákra esett. A csonka testet ünnepélyes kiséret-tel vitték a jézsuiták savoyi laka elé; néhány óráig szintoly erősen föl volt izgatva a nép félelme és dühe, mint a mely nap Godfreyt temették.

A többi elbocsátásról rövidebben kell szólanunk. Somerset herczeget, a kitől nehány hónappal előbb ezredét elvették, most kitették a yorkshirei keleti járás főispánságából. Az északi járást is elvették Fauconberg visconttól Shropshiret Newarktól, és Lancashiret Derby gróftól, azon vitéz »cavalier« unokájától, a ki a Stuártházért mind a csatatéren mind a vérpadon oly férfiasan szállt szembe a halállal. Pembroke grófot, a ki legujabban, Monmouth ellenében, hű és lelkes szolgálatot tett a koronának, kitették Wiltshireből, Rutland grófot Leicestershireből, Bridgewater grófot Buckingham megyéből, Thanet grófot Warwickshireből, Abingdon grófot Oxford megyéből. Scarsdale grófot Derbyshireből. Skardalet egy lovas ezredtől, s a dán herczegnő udvaránál viselt tisztségétől is megfosztották. A herczegnő mindenkép meg akarta őt szolgálatában tartani, s csak atyja föltétlen parancsának engedett. Gainsborough grófot nem csak a portsmouthi főispánságból, hanem a new-foresti felügyelőségből is kitették, a mely két állásért, csak nehány hónappal azelőtt, öt ezer fontot adott.

A király nem talált némi névvel biró, vagy általában bármely protestáns lordot, a ki a megürült hivatalokat elvállalta volna. Kénytelen volt két megyét Jeffreysnek adni,

ez ujdon fölmerült és csekély földbirtoku embernek, s kettőt Prestonnak, a ki nem is volt angol peer. A többi, kormányzó nélkül maradt megyéket, majd nem kivétel nélkül, római katholikusokra vagy olyan udvaronczokra bízták, a kik a királynak titokban megigérték, hogy magokat azonnal római katholikusoknak fogják nyilatkoztatni, mihelyt azt ildomosan tehetik.

Végre megindult az uj gépezet; s csakhamar hire jött az ország minden szögletéből, hogy teljesen és reménytelenül meghiusult minden. A káté, melyszerint a főispánoknak a vidéki gentlemanek érzelmeit ki kellett venniök, három kérdésből állott. Minden tisztviselőt és helyettes biztost ki kellett kérdeniök: hogy ha a parliamentbe választ-ják, fog-e a türelmi nyilatkozat elvei szerint szerkesztett törvény mellett szavazni; másodszor, mint választó, olyan jelölteket fog-e pártolni, a kik magok kötelezik, hogy ilyen törvényre szavaznak, s harmadszor, hogy magán életében elő fogja-e mozditani a király jó szándoku terveit azzal, hogy minden vallásos felekezetű emberrel barátságban él.

A mint a kérdések tudomásra jutottak, egy válaszmintát, mely csodálatos ügyességgel készült, köröztettek az országban mindenütt, s általánosan elfogadták azt. Tartalma a következő volt. »Mint alsóházi tag, ha nekem jut a szerencse ott ülni, kötelességemnek tartom, fontolóra venni az okokat, a melyek, az engedélyi törvények fölött a vitákban, mindenik részről fölhozatnak, s aztán lelkismeretes meggyőződésem szerint szavazni. Mint választók oly kijelöltek mellett leszek, a kiknek fogalmai a képviselő kötelességeiről az enyéimmel egyezők. Mint magán ember, mindenkivel békében és felebaráti szeretetben kivánok

élni.« E válasz, mely sokkal ingerlőbb volt az egyenes megtagadásnál, mert némi józan és tisztességes gúny színét viselte, — e válasz volt mindaz, a mit az udvar küldöttei a legtöbb falusi gentlemantól ki tudtak csikarni. Hiában tettek kisérletet okoskodásokkal, igéretekkel és fenyegetésekkel. Norfolk herczeg, noha protestáns volt s nem szerette az udvar intézkedéseit, elvállalta két megyében az ügynökséget. Először Surreybe ment, a hol csakhamar tapasztalta, hogy semmit sem tehetni. Aztán Norfolkban jelent meg és azzal a jelentéssel tért meg a királyhoz, hogy hetven uri ember közt, a kik abban a nagy megyében hivatalt viseltek, csak hatan adtak reményt, hogy az udvar politikáját pártolni fogják. Beaufort herczeg, a kinek hatósága négy angol megyére s az egész walesi herczegségre kiterjedt, szintoly csüggesztő válaszszal jött meg a Whitehallba. Rochester hertfordshirei főispán volt. A mi kis erénye volt, mind fölhasználta küzdelmében azon kisértet ellen, hogy vallását haszonért adja el. Négy ezer font évi nyugdij még az udvarhoz kötötte; s e nyugdij fejében kész volt, bármely törvénytelen és lealázó szolgálatot megtenni, csak azt ne kivánják tőle, hogy Rómával forma szerint kibéküljön. A megyéjében teendő intézkedést készségesen elvállalta; s szokása szerint, hevesen és erőszakoskodva járt el. Boszankodása azonban nem fogott a vasfejű lovagokon, a kikhez fordult. Egyhangulag megmondták neki, hogy nem fognak a parliamentbe olyan embert küldeni, a ki a protestáns vallás védbástyáinak lerontására szavazna. Ugyane választ nyerte a korlátnok Buckingham megyében. A Ludlowba gyűlt shropshirei gentry egy szivvel lélekkel kimondta, hogy nem engedi magát a király által kivánt igérettel lebilincseltetni. Yarmouth gróf azt jelenté

Wiltshireből, hogy hatvan tisztviselő és helyettes biztos közől, a kikkel értekezett, csak heten adtak kedvező választ, s hogy még e hétben sem lehet bizni. A hitehagyott Peterborough semmire sem ment Northampton megyében. Testvére, a szintén hitehagyott Dover is eredménytelenül lépett föl Cambridgshireben. Hasonló szellem lelkesítette Dorset- és Huntingdon megyét. Bath gróf, hosszas járáskelés után, szomoru hirekkel tért vissza nyugotról. Föl volt hatalmazva, a legcsábitóbb ajánlatokat tenni azon táj lakosainak. Jelesen megigérte, hogy ha illő tekintetbe veszik a király kivánatait, a czinkereskedést fölmentik azon nyomasztó megszoritások alól, a melyek alatt sinylik. De most semmibe sem vették e csábot, a mely máskor ellenállhatlannak fogott mutatkozni. Devonshire és Cornwall minden birája és helyettes biztosa nyilvánitotta egyetlen eltérő szózat nélkül, hogy kész életét és vagyonát áldozni a királyért, de a protestáns vallást többre becsüli életénél és vagyonánál. »És, monda Bath, ha fölséged mindezen úri embereket elbocsátja, a kik helyökbe jőnek, ugyanazt fogják felelni mindenben.« Ha volt kerület, a hol a kormány sikert remélhetett, Lancashire volt az. Nagyon kétes volt, mi fog ott történni. Az ország egy részében sem maradt annyi gazdag és tekintélyes család a régi vallás mellett. Több ilyen család fejeit, már a fölmentési jognál fogva, békebiráknak nevezték, s tisztséggel ruházták fel a »militia«-ban. Lancashireből mindazáltal az uj főispán, a ki maga is főispán volt, azt jelenté, hogy biztosainak és a tisztviselőknek két harmadrésze az udvar ellen van. De még mélyebben sértették a király büszkeségét, a mik Hampshireben történtek. Churchill Arabella, több mint husz évvel azelőtt, fiat szült neki, a ki utóbb nagy hirre

névre tett szert, mint Europa egyik legügyesebb hadvezére. Az ifju, kit Fitzjames Jakabnak hivtak, sehogy sem igért még olyas nagyságot, a melyre később emelkedett: de oly csinos és ártatlan módja volt, hogy senki sem viseltetett iránta ellenséges indulattal, modenai Márián kivül, a ki az ágyas gyermekét már régtől fogva a magtalan nő keserü gyülöletével gyülölte. Mielőtt a királynéról megtudták, hogy viselős, a jézsuita felekezet egy kis töredéke komolyan arról gondolkodott, hogy őt léptessék föl trónkövetelőnek az Orániai herczegné ellenében. Ha megemlékszünk, hogy megbukott Monmouth hasonló követelésében, noha őt a nép törvényesitettnek hitte s a nemzeti vallás hőse volt: rendkivüli dolognak tetszhetik, hogy annyira el legyen valaki rajongás által vakitva, hogy olyan egyén trónraléptetéséről gondolkodott, a kit közönségesen pápista fattyugyermeknek ismertek. Nincs nyoma, hogy a király e fonák szándokot valaha pártolta volna. Az ifjut mindazáltal elismerték; s mindazon megkülönböztetést megadták neki, a mire csaknem királyi vérhez tartozó alattvalónak kilátása lehetett. Berwicki herczeggé tették; s most tekintélyes és jövedelmes hivatalokkal halmozták el, a melyeket azon nemes uraktól vettek el, a kik nem akarták a király parancsait teljesiteni. Oxford gróf helyett a kékek ezredese, s Gainsborough helyett hampshirei főispán, a »New forest« felügyelője és portsmouthi parancsnok lett. Hampshire határán azt várta Berwick, hogy, szokás szerint, számos baronet, lovag és squire fog elébe jőni lóháton: de egy kitünőbb egyéniség sem jelent meg fogadására. Körleveleket bocsátott ki, a melyekben a gentryt magához rendelte udvarlásra; de, ötöt-hatot kivéve, senki sem hajtott fölhivására. A többiek nem várták az elbocsátást. Kinyilatkoztat-

ták, hogy mig a királyt pápista képviselendi, nem akarnak részt venni megyéjök hadi és polgári kormányzatában, s önként lemondtak hivatalaikról.

Sunderland, a kit Northampton gróf helyébe Warwickshire főispánjává neveztek, némi kifogást talált, nem menni le, s kikerülni a találkozást azon megyei gentry megvetésével és fölindulásával; s ürügyét annyival inkább elfogadták, mert a király időközben már érezni kezdte, hogy nem győzhetni le a falusi gentry szellemét.

Meg kell jegyezni, hogy a kik ily szellemet tanusitottak, nem a Stuartház régi ellenei voltak. A békebirói és helytartói hivatalok rég meg valának tisztitva minden köztársasági névtől. Majdnem kivétel nélkül toryk voltak, a kiktől az udvar hasztalan igyekezett némi igéretet kicsikarni, hogy pártolni fogják. A vénebbek közölök még fölmutathatták a kerekfejűek kardvágásainak sebhelyeit, s nyugtatványaikat ezüst edényeikről, a melyeket, szorultságában, I. Károlynak küldtek. Az ifjabbak erős ragaszkodást tanusitottak Jakabhoz Shaftesbury és Monmouth ellen. E férfiakat vetteté most ki tömegestől hivatalaikból azon fejedelem, a ki iránt oly kitünő jeleit adták hüségöknek. Az elbocsátás azonban csak növelte elszántságukat. Becsületbeli szent dologgá lett köztök, hogy e vészes időben szilárdul összetartsanak. Semmi kétség, hogy ha a szabad birtokosok szavazatát becsületesen szedik, egy megyei lovagot sem fognak megválasztani, a ki a kormány eljárását pártolja. Ilyen körülmények közt nem csekély aggodalommal kérdezték egymástól az emberek, becsületesen fogják-e szedni a szavazatokat. A sheriffek névsorát türelmetlenül várták az uj évre. A főispánok még körutukban vesződtek, midőn megjelent. Általános boszusággal és kikeléssel fo-

gadták. A megyei választásoknál elnöklő tisztviselők római katholikusok, vagy olyan protestáns dissenterek voltak, a kik helyesléssel fogadták az »engedély«-t. Egy ideig szomoru sejtelmek uralkodtak; de nem sokára szünni kezdettek. Volt ok hinni, hogy van bizonyos pont a melyen tul, a király még azon sheriffek pártolásában sem bizhatik, kik saját egyházához tartoztak. A római katholikus udvaronczok és róm. kath. falusi gentlemanek közt igen csekély rokonszenv volt. A Whitehallban uralkodó »cabal« részint rajongókból állott, a kik készek voltak keresztül gázolni az erkölcsiség minden szabályain, s zavarba dönteni a világot, hogy vallásukat terjeszszék, részint képmutatókból, a kik nyereség miatt pártoltak el a hittől, a melyben növekedtek s most az áttérőket jellemző tulságos buzgalommal jártak el. Mind a vakbuzgó, mind a képmutató udvaronczban teljesen hiányzott az angol érzés. Némelyekből az egyházuk iránti ragaszkodás irtott ki minden nemzeti érzelmet. Egy részök ir volt, a kiknek hazafisága az Irföldet meghóditó szászok halálos gyülölésében állott. Mások meg árulók voltak, a kik egy külföldi hatalomtól rendes zsoldot kaptak. Mások kün töltötték életök nagy részét, s merő világpolgárok voltak, vagy határozott ellenszenvvel viseltettek a most őket uralta ország intézményei és szokásai ellen. Ez emberek közt s egy cheshirei vagy staffordmegyei földesur közt, a ki az ó egyházhoz ragaszkodott, alig volt legkisebb hasonlat. Se rajongó, se képmutató nem volt ez. Római katholikus volt, mert atyja és nagyatyja is az volt; s öröklött vallását, mint az emberek rendesen szokták öröklött hitöket, őszintén de nem tulságos lelkesedéssel követte. Minden egyébben merő angol squire volt; s a szomszéd squirektől legfölebb csak abban különbözött, hogy azoknál valamivel

együgyűbb és parasztosabb volt. A törvényes képességhiány, mely alatt állott, nem engedte, hogy lelke azon fokra is emelkedjék, bármily alacsony volt az, a melyre a protestáns falusi gentlemanek rendesen juthattak akkor. Ki levén zárva, mint gyermek Etonból és Westminsterből, mint ifju Oxfordból és Cambridgeből, s férfiu korában a parliamentből és birói székből, közönségesen oly csendesen élődött, mint a szilfasor, mely ősi lakához vezet. Szántóföldei, teljes pinczéje, gyümölcssajtója, agarai, horogvesszője, puskája, söre és dohánya mondhatni egészen elfoglalták fejét. Szomszédival, általában, vallása mellett is, jó egyetértésben élt. Tudták, hogy nem bántja a nagyravágyás és senkinek sem árt. Többnyire mind régi jó nemzetségből származott. Mind »cavalier« volt. Sajátságos fogalmait nem tolta föl, s nem untatott senkit. Nem kinzotta, mint a puritánok, magát és másokat, örökös kétségeivel, hogy vajon szabad-e ez vagy ama mulatság. Sőt szintoly derék vadász és jó pajtás volt, mint bárki azok közől, kik a »fensőségi« esküt letették s az »átváltozási tan« ellen nyilatkoztak. A vadászat kezdetén és végén egyült volt velök s házához vitte őket, vadhúspástétomra és sörre. Az elnyomás, mely alatt szenvedett, nem olyas volt, hogy valamely kétségbeesett elszánásra indithatta volna. Még akkor sem igen volt veszélyben élete és vagyona, mikor egyházát pogányul (barbarously) üldözték. A legszemtelenebb hamis tanúk sem igen merészelték őt, a józan ész ellenére, összeesküvéssel vádolni. A pápisták, kiket Oates czélba vett, peerek, főpapok, jézsuiták s Benczefélék valának, s egy tevékeny politikai ügynök, egy sok és nagy pereket vivő ügyész és egy udvari sebész. A római katholikus falusi gentleman, homályos állása, békes magaviselete s azoknak, a kik között élt, jó akarata által védve

háborgatás nélkül behordta szénáját, megtölthette vaddal tarisznyáját, mig Colemant és Langhornet, Whitbreadot és Pickeringet, Plunkett érseket és lord Straffordot kötéllel vagy bárddal kivégezték. Bizonyos gazemberek szövetsége tett ugyan kisérletet, fölségsértési vád alá keriteni sir Gascoigne Tamást, egy yorkshirei éltes római katholikus baronetet: de a nyugoti járásban tizenkét derék uri embert, a kik előtt ismeretes volt élete folyása, nem győzhettek meg az iránt, hogy becsületes régi ismerősük gyilkosokat bérlett volna a király megölésére, s minden vád daczára kimondták a »nem bűnös«-t. Olykor olykor ugyan valamely régi tisztes család fejének a vidéken keservesen esett, ha meggondolta, hogy vallása miatt tisztes és hatalommal járó hivatalokból, a melyekre alacsonyabb származású és csekélyebb birtokú embereket is alkalmasaknak itéltek, kirekesztették őt; de nem igen volt kedve életét és vagyonát koczkáztatni a tulnyomó erejü ellenség elleni harczban: s becsületes angol szive irtózattal fordult volna el olyas eszközöktől, a minőket a Petrek és Tyrconnelek forgattak eszökben. Valóban szintoly kész fogott lenni, mint bármely protestáns szomszédja, kardot kötni, s pisztolyait elővenni hazája védelmére, franczia vagy ir pápisták támadása ellen. Általában ily jellemü férfiak voltak, a kikre most Jakab, mint a megyei választások vezérletében leginkább megbizható eszközökre, vetette szemeit. Csakhamar tapasztalá, hogy nem volt kedvök gyalázatos és vétkes szolgálat által eljátszani szomszédaik becsülését, s fejöket és vagyonukat veszélyeztetni. Némelyek visszautasitották a sheriffséget. A kik elfogadták is, többen, kinyilatkoztatták, hogy kötelességeiket szintoly becsületesen teljesitik, mintha az uralkodó egyház

tagjai volnának, s egy kijelöltet sem nyilatkoztatnak elválasztottnak, a kinek valódi többsége nem lesz.

Ha a király római katholikus sheriffjeibe is kevés bizalmat helyezhetett, még kevesbbé támaszkodhatott a puritánokra. A nyilatkozmány kihirdetése óta több eseménydús hónap telt el, mialatt nem szünt a viszály. A vitatkozás sok dissenternek megnyittotta szemeit: de a kormány eljárása, s különösen a Magdolna collegium elleni szigor, még Halifax tollánál is többet tett minden protestáns felekezet fölriasztására és egyesitésére. A kik ráhagyták magokat venni, hogy hálát adjanak az engedélyért, most többnyire szégyenlették hibájokat, s azzal kivánták azt helyrehozni, hogy sorsukat egyesitették honfitársaik nagy testületével.

E változás következtében, mely a nemconformisták érzelmeiben történt, a kormány szintoly nagy nehézségekre talált a városokban, mint a megyékben. Midőn a rendezők megkezdték eljárásukat, bizonyosnak hitték, hogy minden dissenter a király politikáját pártolja, a kinek az engedély hasznára volt. Teljes bizalommal voltak tehát, hogy képesek lesznek minden helyhatósági hivatalt az országban a király állhatatos barátival tölteni be. Az uj »chartak«-ban a koronának föl volt tartva a jog, tetszése szerint elbocsátani a tisztviselőket. E hatalommal most korlátlanul éltek. Távolról sem volt szintoly világos, hogy Jakabnak legyen joga nevezni ki az uj tisztviselőket: de, akár volt ahhoz joga akár sem, elhatározta azt magának tulajdonitni. A tory tisztviselőket a Tweedtől a Land's Endig mindenütt kivetették, s a megürült helyeket presbyteriekkel, independensekkel és baptistákkal töltötték be. London városa uj kiváltságlevelében a korona föntartotta magának változ-

tatni a czéhek mestereit s egyéb hivatalnokait. Ehhez képest több mint nyolczszáz elsőrendű polgárt tettek ki egyetlen rendelettel hivatalából, mind azon párt hiveit, a mely a kizáratási billt ellenezte. E hosszu névsorhoz rövid időn még egy pótlék jelent meg. Azonban alig tették le az uj tisztviselők hivatali esküjöket, s már is kitetszett, hogy oly kevéssé lehet velök boldogulni, mint elődeikkel. Tyne-Newcastleben a rendezők római katkolikus polgárnagyot és puritán tanácsosokat tettek. Semmit sem kételkedtek, hogy az ekkép ujonalakitott helyhatósági testület fölirást szavaz meg, melyben igérni fogja a király rendszabályai támogatását. A fölirást azonban megtagadták. A polgárnagy dühösen ment föl Londonba, s elmondta a királynak, hogy a dissenter mind gazember és pártütő, s hogy az egész testületben csak négy szavazata van a kormánynak. Readingben huszonnégy tory tanácsost (alderman) bocsátottak el. Ugyanannyit tettek helyökbe. Ezek közől huszonhárom azonnal az »engedély« ellen nyilatkozott, s őket is elbocsáták. Nehány nap alatt három rendbeli tisztviselőség kormányozta Yarmouth helységet, mely mind ellene volt az udvarnak. Mindezek csak egyes példái annak, a mi országszerte történt. A hollandi követ tudósitotta az egyesült rendeket, hogy sok városban kétszer, háromszor is változtatták egy hónap alatt a tisztviselőket, s még sem értek czélt. A titkos tanács jegyzőkönyveiből kitetszik, hogy a rendezések száma, miként nevezték, kétszázat meghaladott. Sőt a rendezők ugy tapasztalták, hogy néhol a változtatás még roszabbá tette a dolgot. Az elégületlen toryk, még a midőn a király politikája ellen zúgolódtak is, folyvást tiszteletet nyilvánitottak személye és állása iránt s az ellenállásnak még gondolata ellen is tiltakoztak.

Egészen más hangon beszélt a testületek némely új tagja. Hire volt, hogy a köztársaság régi katonái, a kiket, saját csodálkozásukra, városi tanácsosokká tettek, igen világosan értésére adták az udvar ügynökeinek, hogy vérnek kell folyni, mielőtt Angliában a pápistaságot és önkényes hatalmat megalapitanák.

A rendezők látták, hogy mindabból, a mi eddig történt, nincs semmi haszon. Egy mód volt, és csupán csak egy, a melyen czélukat elérni remélhették. A helységek kiváltságait vissza kellett venni; és más kiváltságleveleket adni, a melyek a választási jogot a fejedelem által elrendelendő igen csekély számu testületekre szorítják.

De mint lehessen e tervet valósitani? Az új kiváltságok közől ugyan némelyekben fen volt tartva a koronának a visszavételi jog: a legnagyobb részt azonban csupán a testületek önkéntes lemondása utján, vagy a királyi törvényszék itéleténél fogva kerithette kezére. Most pedig kevés testület volt hajlandó kiváltságairól önként lemondani; s a kormány szándokainak megfelelő itéleteket még olyan szolgalelkütől is alig lehetett várni, mint Wright volt. A »Quo Warranto«-féle vádleveleket, a melyeket nehány év előtt a whig felekezet megtörése végett használtak, minden részrehajlatlan ember kárhoztatta. Holott ama vádiratok legalább az igazság szinében tüntek föl; mert régi helyhatósági testületek ellen fordították; s kevés régi helyhatósági testület volt, a melyben időjártával valamely visszaélés nem támadt, a mit ürügyül vehettek büntető eljárásra. De a megtámadandó testületek most még gyermeki ártatlanságban voltak. A legidősb testület sem töltötte be ötödik évét. Lehetetlen volt, hogy ezek közől sokan olyan vétséget követtek volna el, a melyért a kivált-

ságtól megfosztást érdemlették. Magok a birák is kedvetlenek voltak. Előterjesztették, hogy a mit tőlök kivánnak, a törvény és igazság elveivel ellenkezik: de hiába volt minden előterjesztés. A helységekre ráparancsoltak, hogy adják vissza kiváltságaikat. Kevesen engedelmeskedtek; s a mód, a mint a király e kevéssel bánt, nem volt biztató másokra nézve, hogy higyjenek neki. Némely városokban a szavazati jogot elvették a községtől s igen csekély számu egyénre ruházták, a kiktől azt kivánták, esküvel kötelezzék magokat, hogy a kormány által ajánlott kijelölteket fogják pártolni. Tewkesburyban például tizenhárom egyénre szorították a kiváltságot. De még e szám is igen nagy volt. A gyülölet és félelem annyira elterjedt a közönségben, hogy alig volt lehetséges valamely városban, minden mesterkedéssel, tizenhárom embert hozni egybe, a kikben az udvar föltétlenül bizhatott volna. Azt suttogták, hogy a tewkesburyi uj választó testület többségét ugyanazon szellem lelkesiti, mely az egész nemzetben uralkodik, s hogy, ha eljő az eldöntő nap, igaz protestánsokat fog küldeni a parliamentbe. A rendezők nagy haraggal fenyegetőztek, hogy a választók számát háromra fogják leszállitani. Ez alatt a borough-ok nagy többsége szilárdul vonakodott kiváltságairól lemondani. Különösen kitüntek merész ellenzésökről Barnstaple, Winchester és Buckingham. Oxfordban nyolczvan szavazattal kettő ellen vetették el az inditványt, hogy a város kiváltságait adja vissza a királynak. A Templet és Westminsterhallt forrongásba hozták az ország minden szögletéből egyszerre tóduló ügyek. Minden nagyobb hirü jogász a testületek pörös irataival volt elhalmozva. A közönséges pörlekedők panaszkodtak, hogy tetemes időbe kerül szükségkép, mig annyi fontos tárgyban

ítéletet hoznak. A zsarnokság nehezen tűrte e halasztást. Mindent elkövettek, hogy az ellenszegült helységeket rettegtetés által engedelmességre vegyék. Buckinghamben némely hatósági tisztviselők nem igen dicsérőleg nyilatkoztak. Pörbe fogták őket, tudtukra adták, hogy nem részesülnek kegyelemben, ha csak kiváltságaik föláldozásával nem váltják meg magokat. Winchesterben még erőszakosb módokhoz nyultak. Nagy számu katonaság ment a városba, csupán azért, hogy a lakosokat terheljék és zaklassák. A város állhatatos maradt; s a közvélemény hangosan vádolta a királyt, hogy francziaországi testvére leggonoszabb vétkeit követi. A »dragonad«-ok, mondának, elkezdődtek. Valóban volt is ok fölriadásra. Jakabnak eszébe jutott, hogy a makacs város szellemét hathatósb módon nem törheti meg, mint ha katonákat szállásol a lakosokhoz. Tudnia kell vala, hogy e bánásmód borzasztó elégületlenséget gerjesztett hatvan év előtt, s hogy azt a »Petition of right« ünnepélyesen törvénytelennek nyilvánitotta, mely törvényt az angolok alig tartották kisebb tiszteletben, mint a »Magna chartát«. De a törvényszékektől oly nyilatkozatot remélt kinyerhetni, hogy a »Petition of right« nem korlátozhatja a királyi előjogot. A »King's bench« főbirájával valóban tanácskozott is e tárgy fölött: de a tanácskozás eredménye titokban maradt; s alig egy pár hét alatt olyan alakot öltöttek a dolgok, hogy a király neheztelésétől való félelemnél is erősb félelem az olyan szolgai embert is tartózkodásra birta, mint Wright volt.

Mig a főispánok kérdőre vonták a békebirákat, mig a rendezők ujra alakitották a helységeket: szoros vizsgálat alá vettek minden közhivatalnokot. Először a palotát tisztázták ki. Minden harczroncsolta öreg cavaliert, — a ki a ki-

rály ügyében ontott véréért s föláldozott jószágáért valamely hivatalocskát nyert a ruhatár- vagy vadászmester alatt — fölszólitottak, hogy válaszszon a király és az egyház közt. A vám- és fogyasztási adóbiztosok parancsot kaptak, hogy a kincstári hivatalban ő fölsége előtt jelenjenek meg. Ott igéretet kivánt tőlök, hogy pártolják politikáját, s meghagyta, hogy hasonló igéretet követeljenek minden alárendelteiktől. Egy vámtiszt oly módon nyilvánitotta, hogy magát a királyi akaratnak aláveti, mely szánalmat és nevetést gerjeszt egyszersmind. »Tizennégy okom van, ugymonda, ő fölsége parancsainak engedelmeskedni, nőm és tizenhárom neveletlen gyermek.« Az ily okok valóban kényszeritők voltak; de volt és pedig nem kevés eset, midőn a vallásos és politikai érzelmek még ily okokon is diadalmaskodtak.

Van ok hinni, hogy a kormány ez időben komolyan gondolkodott oly csapásról, a mely több ezer családot koldusbotra juttatott s az egész társadalmi rendszert fölzavarta volna. Engedély nélkül se bort, se sört vagy kávét nem volt szabad mérni. Hire volt, hogy minden ilyen engedélyt biró egyéntől azt fogják kivánni, hogy ugyanazon kötelezettséget vállalja el, a melyre a köztisztviselőket szoritották, vagy hagyjon föl a kereskedéssel. Bizonyosnak látszik, hogy, ha e lépést megteszik, százanként fogták egyszerre bezárni országszerte a köz mulató és társalgó helyeket. Könnyü belátni, mi következménye lett volna, ha minden osztály kedvtöltését ily módon megzavarják vala. A sérelmek által okozott boszuság nincs mindég azoknak érdemével arányban; s épen nem valószinűtlen, hogy az engedélyek elvétele megtette volna, a mit a kiváltságlevelek visszavonása nem tett meg. A divat em-

berei nélkülözni fogták szent Jakab utczában a csokoládéházat; s a foglalkozás emberei a csésze kávét, a mely körül megszokták a dohányzást és politizálást. A clubbok fele része járt volna szállást keresni. Az utazó alkonyatkor pusztán fogta találni a fogadót, a hol vacsorálni akart és meghálni. A szántóvető sajnálta volna a kert alatti sörházat, a hol kancsóját nyáron az ajtó előtti padon, télben a kandalló mellett szokta kiürítni. Ilyen fölingerlés talán lázadásba hozta vala a nemzetet, a nélkül, hogy kivülről várt volna segélyt.

Nem lehetett várni, hogy az a fejedelem, a ki a kormány legalsóbb rendű szolgáitól is, elbocsátás büntetése alatt, kivánta politikája pártolását, soká hivatalban hagyjon olyan »attorney general«t (államügyészt), a kinek ellenszenve e politika irányában nem volt titok. Sawyert tovább másfél évnél meghagyták hivatalában, miután a fölmentő hatalom ellen nyilatkozott. E rendkivüli engedékenységet annak köszönhette, hogy a kormány igen nagy bajban volt, állása betöltésében. A korona pénzügyi érdekeinek fentartása mulhatlanúl megkivánta, hogy a törvénykezési két fő tisztviselő közől legalább az egyik ügyes és tanult ember lett legyen; s épen nem volt könnyű dolog bármely ügyes és tanult ugyvivőt rávenni, hogy veszélynek tegye ki magát, midőn oly tetteket követ el, a melyeket a közelebbi parliament valószinűleg főbenjáró vétségeknek fogott tekinteni. Nem találhattak Powisnál jobb sollicitor generalt, ezen embernél, a ki ugyan semmin sem akadt fön, de a ki hivatala rendes teendőit sem volt képes ellátni. Ily körülmények közt kivánatosnak látszott, hogy föloszszák a munkát. Azon attorney-t, a kinek szakbeli jártasságából sokat vontak le lelkismereti töprenkedései

olyan sollicitorral kötötték egybe, a kiben a tehetség hiányát pótolta némileg, hogy nem volt akadékos. Ha a koronának törvényes követelése volt, Sawyerhez folyamodtak. Ha a törvényt akarták megszegni, Powist vették elő. Ez intézkedés mindaddig tartott, mig a király olyan ügyész szolgálatát nyerte meg, a ki Powysnál aljasabb és Sawyernél ügyesebb volt.

Az akkori ügyvédek közől senki sem tette magát erősebb ellenzésbe az udvarral, mint Williams Vilmos. Az utóbbi uralom alatt mint whig és kirekesztő tünt fel. Midőn a pártoskodás tetőpontra jutott, alsóházi elnöknek választották. Az oxfordi parliament elnapolása után, a leglármásabb demagógok, a kiket pártütéssel vádoltak, rendesen őt kérték meg ügyök vitelére. Általában gyors eszű és nagy tudományú férfiúnak tartották. A hirtelenkedést és pártos szellemet tartották fő hibáinak. Még nem is gyanitották, hogy olyan hibái voltak, a melyekhez képest erényeknek mondhatni, a miket említénk. A kormány keresett és könnyen talált alkalmat belekötni. Az alsóház rendeletéből bizonyos előterjesztést bocsátott közre, a melyet Dangerfield irt. Ezen irat, ha magán egyén tette volna közzé, kétségkivül lázitó röpirat fogott lenni. Williamst büntető pörbe fogták a King's bench előtt: hiában hivatkozott a parliament jogaira: elmarasztalták s tizezer fontnyi birságra itélték. Ez öszlet nagy részét azonnal letette, a többiről kötelezvényt adott. Peterborough gróf, a ki Dangerfield művében sértőleg volt emlitve, fölbátorodva a büntető pör sikerén, polgári pört kezdett s roppant birságot követelt. Williams végső szorultságba jött. Ezen állapotban egyetlen út mutatkozott menekülésre. Olyan út ugyan, a mely szilárd elvű és magas szellemű férfiu előtt rettentőbb fogott lenni

a koldusságnál, börtönnél és halálnál. Eladhatta magát azon kormánynak, a melynek ellensége és áldozata volt. Fölajánlhatta, hogy minden veszett reményű megtámadásban előharczos lesz az ellen a vallás és szabadság ellen, a mely iránt olyan tulságos buzgalmat nyilvánitott. Whig voltáért olyan szolgálattétellel bűnhödik, a melytől vakbuzgó toryk is visszaborzadtak, a kiket Russel és Sydney vére szennyezett. Az alkut megkötötték. Adósságát, a melylyel a koronának tartozott, elengedték. Peterborough, a király közbenjárására, elállt vádjától. Sawyert elbocsátották. Powist »attorney generallá« nevezték. Williamst sollicitorrá tették, lovagi rangra emelték, s csakhamar kedvenczczé lett. Ámbár még rang szerint csak második törvénykezési tisztviselője volt a koronának, ügyessége, tudománya és erélye tökéletes homályt vetett előljárójára.

Williams még nem volt sokáig hivatalban, midőn fölszólították, hogy főszerepvivő legyen a legnevezetesb államperben, a melyről a brit évkönyvek emlékeznek.

1688 april 27-kén a király egy második türelmi nyilatkozatot bocsátott ki. Ezen oklevélben hosszasan elősorolta a mult aprili nyilatkozmányt. Eddigi életének, ugymonda, meg kellett győznie népét, hogy ő nem olyan ember, a kit könnyen rá lehessen birni, hogy bármely határozatától, a melyben megállapodott, eltérjen. De miután álnok emberek azt igyekeztek elhitetni a világgal, hogy rá lehet őt venni, hogy e részben engedjen, szükségesnek vélte kimondani, hogy szándéka szilárdul változhatatlan, hogy el van határozva egyedűl azokat alkalmazni, a kik őt készek elősegitni terveiben, s hogy, e határozatához képest, számos engedetlen szolgáját elbocsátotta polgári és katonai hivatalaikból. Kijelentette, hogy legalább is novemberre parlia-

mentet szándékozik egybehivni, s intette alattvalóit, hogy olyan képviselőket válaszszanak, a kik őt nagy munkájában, a melyhez fogott, elősegítik.

E nyilatkozat kezdetben csekély benyomást tett. Semmi újat sem foglalt magában, s csodálatosnak találták, hogy a király érdemesnek találta ünnepélyes nyilatkozatot bocsátani ki, csupán hogy megmondja, miként szándokát nem változtatta. Talán a közönbösség, a melylyel a közönség erős elhatározása nyilvánitását fogadta, boszantotta Jakabot, s azt hitte, méltósága és tekintélye csorbul, ha csak haladék nélkül valamely ujabb és csattanós dolgot nem cselekszik. Ehhez képest május 4-kén a tanácsból rendelményt adott ki, hogy mult heti nyilatkozatát két egymásutáni vasárnap, istentiszteletkor, az azt tartó papok, az ország minden egyházában és kápolnájában olvassák föl. A fölolvasásnak Londonban és külvárosaiban május 20. és 27-kén, Anglia többi részében pedig junius 3. és 10-kén kell vala megtörténnie. A püspökök utasitást kaptak, hogy a nyilatkozat másolatait illető megyéikben oszszák ki.

Ha tekintetbe veszszük, hogy az uralkodó egyház papsága, szinte kivétel nélkül, az ország törvényei megsértésének s a király lekötött hite megszegésének s épen a papi rend méltósága és érdekei ellen intézett sulyos csapásnak tekintette az engedélyt: alig lehet kétség, hogy a tanácsból kiadott rendelet által a papságon akartak kegyetlen bántalmat elkövetni. Közönségesen azt hitték, hogy Petre bevallotta e szándékot egy keleti szónoklatból kölcsönzött ocsmány metaphora által. Sárt fogok, ugymonda, velök étetni, a legrutabb, legundoritóbb sarat. De bármi zsarnoki és rosz szándéku volt e rendelet, kérdés, vajon az

angol papság megtagadja-e az engedelmességet. A király önkényes és szigoru természetű volt. Az egyházi bizottság oly rövid uton járt el, mint a hadi törvényszék. A ki ellen mer szegülni, egy hét alatt kivethetik papi állomásából, meg fosztják egész jövedelmétől, alkalmatlannak nyilvánithatják minden egyházi hivatalra, s házról házra járhat koldulni. Ha ugyan az egész testület egyesülten ellene szegül a király akaratának, valószinű volt, hogy még Jakab sem merészel tizezer vétkest büntetni egyszerre. De nagyszerű tervek alkotására nem volt idő. A tanácsból kelt rendelet május 7-kén jelent meg a hirlapban. Huszadikán London és vidéke minden szószékén föl kellett olvasni a nyilatkozmányt. Két hét alatt semmikép sem lehetett akkor az egész országban elszórt papság szándokai felől bizonyosságot szerezni. Még a püspökök véleményét sem volt könnyű dolog ilyen rövid idő alatt kitudni. Attól is lehetett tartani, hogy ha a papság megtagadja a nyilatkozat fölolvasását, a protestáns dissenterek félremagyarázzák e megtagadást, kétségbeesnek az angol egyháztól nyerendő türelem fölött, s a korona mérlegébe vetik egész súlyukat.

A papság tehát habozott; s e habozást nagyon menthetni: mert némely magas állásu világiak, a kik nagy mértékben birták a közbizalmat, alávetést voltak hajlandók tanácsolni. Azt hitték, általános ellenszegülést alig várhatni, a részenkénti ellenszegülés pedig romlást hoz egyesekre, s keveset használ az egyháznak és a nemzetnek. Igy vélekedtek akkor Halifax és Nottingham. A nap közelgett; s még nem volt sem egyetértés, sem határozott megállapodás.

Ilyen körülmények közt a londoni protestáns dissenterek hazájok örök hálájára tették magokat érdemesekké. Eddig a kormány ereje egy részének tartották őket. Nehány

legtevékenyebb és lármásabb hitszónokuk megvesztegetve az udvar kegyei által, föliratokat eszközölt ki a király politikája mellett. Mások, kiket sok kegyetlen bántalom emlékezete mind az angol egyháztól, mind a Stuartháztól elidegenitett, boszus örömmel látták, mint választja el egymástól keserű ellenségeskedés a zsarnok fejedelmet és zsarnok hierarchiát, s miként keresik vetélkedve a nem rég üldözött és megvetett felekezet segélyét. De ezen, bár természetes érzelemnek elég sokáig engedtek. Eljött az idő, midőn választaniok kellett: s a citybeli nemconformisták, nemeslelküen, vállvetve egyesültek az egyház tagjaival az ország alaptörvényeinek védelmére. Better, Bates és Howe különösen kitüntették magokat, hogy mindent elkövettek az egyesülést létrehozni: de az egész puritán testületet áthatott nemes lelkesedés könnyitette e föladatot. A nyájak buzgalma még felülmulta a pásztorokat. Azon presbyteri és independens tanitóknak, a kik hajlamot mutattak a királynak pártjára kelni az egyház ellen, tudtokra adták, hogy ha máskép nem viselik magokat, községeik nem hallgatnak rájok, s megtagadják tőlök a fizetést. Alsop, ki azzal hizelgett magának, hogy számos tanitványát képes lesz a király részére megnyerni, azok előtt a kik őt nem rég, mint lelki vezéröket tisztelték, hirtelen megvetés és irtózat tárgya lett, mély búskomorságba esett, rejtezkedett a közönség szemei elől. A londoni papság több tagjához küldöttségek mentek kérni, ne itéljenek a dissenterek fölött általában azon szolgai hizelgések után a melyekkel nem rég a »London Gazette« tele volt, intvén őket, hogy a kik e nagyszerű harcz előcsapatát képezik, férfiasan vivjanak Anglia szabadságáért s a vallásért, mely a szenteknek adatott. Örömmel és hálával fogadták e nyilatkozatokat. De azok közt, a kiknek el kelle

határozniok, vajon vasárnap engedelmeskedjenek-e a király parancsának vagy nem, még nagy volt az aggodalom és véleménykülönbség. A londoni papság, a melyet akkor általában rendök virágának tartottak, gyülést tartott. Tizenöt hittudor volt jelen. Tillotson, canterburyi dékán, kora leghiresb egyházi szónoka, beteg ágyából jött oda. Jelen volt Sherlock, a Temple tudora, Patrick, peterboroughi dékán, és Stillingfleet, londoni esperes és a sz. Pál székesegyház dékánja. A gyülés közértelme, ugy látszik, oda megy ki, hogy, mindent fölvéve, tanácsos engedelmeskedni a királyi parancsnak. A vitatkozás hevessé kezdett válni, s roszul végződhetett volna, ha Fowler Edvar, st. gilesi vicarius, és Cripplegate bölcsesége és szilárdsága végét nem szakitja. Cripplegate azon kevés de jeles egyházférfiak közé tartozott, a kik a polgári szabadság szeretetét, mely Calvin iskolájának volt sajátja, Arminius felekezete hittanával párositották. Fowler fölállván, imigy szólt: »Rövid leszek. A kérdés olyan egyszerű, hogy okoskodás azt nem világositha tja jobban föl, legfölebb csak izgatottságot idézhet elő. Mondja mindenki, igen vagy nem. Azonban nem egyezhetem bele, hogy a szavazatok többsége kötelező legyen. Igen sajnálnám, ha szakadást okoznék. De e nyilatkozatot lelkismeretem nem engedi fölolvasnom.« Tillotson, Patrick, Sherlock és Stillingfleet nyilváníták, hogy szintazon véleményben vannak. A többség engedett a tiszteletre méltó kevesebbségnek. Aztán végzést tettek föl, melyben a jelenvoltak magokat egymásnak kötelezték, hogy a nyilatkozmányt nem olvassák föl. Patrick irta először alá; azután Fowler. Az iv a városban keringett s csakhamar nyolczvanöten irták alá az illetők közől.

Ez alatt több püspök aggodalmasan tanácskozott,

hogy mihez fogjonak. Május 12-én komoly és tudós társaság gyűlt egybe Lambethben, a primás asztalánál. A vendégek közt valának Compton, londoni püspök, Turner, elyi püspök, White a peterboroughi püspök és Tenison, st. mártoni pap. Hivatalos volt gróf Clarendon, az egyház buzgó és biztos barátja. Cartwright, chesteri püspök is befurta magát, alkalmasint kémnek. Mig ott volt, semmi bizalmas értekezéshez nem foghattak; de eltávozása után fölvették és megvitatták a nagy kérdést, mely mindenkinek lelkét nyomta. Köz vélekedés volt, hogy a nyilatkozmányt nem kell fölolvasni. Nyomban leveleket bocsátottak Canterbury egyházmegye több papjához, kérve őket, haladék nélkül jőjenek Londonba, s ily viszonyok közt támogassák metropolitájukat. Nem levén kétség, hogy ha e leveleket a főpostáról küldik, föl fogják nyitni, lóhátas emberekkel küldözték szét a külön utvonalokon levő postaállomásokra. A winchesteri püspök, a ki hűségének Sedgemournál oly jeles bizonyságát adta, betegen is elszánta magát, engedve a felhivásnak, útra indulni, de úgy találta, nem képes kiállani a kocsirázást. A norwichi püspöknek, Lloyd Vilmosnak szóló levelet, minden ovatosság mellett is, fölfogta egy postamester; s e főpap, a kit társai közől bátorságban és a közügy iránti buzgóságban senki sem mult felül, nem érkezett meg Londonba annak idején. A st. asaphi püspök, a kit szintén Lloyd Vilmosnak neveztek, ájtatos, becsületes és tudós, de gyenge itélőtehetségű ember volt, a ki Dánielből és a kijelentésekből, a pápáról és a franczia királyról erőnek erejével némi értesülést akart szerezni, s abban megzavarodott, — sietett a fővárosba s 16-án meg is érkezett. Másnap jött a derék Ken, bathi és wellsi püspök,

Lake, Chichester püspöke, és Trelawney János, bristoli püspök, baronet a régi és tisztes Cornish-családból.

Tizennyolczadikán a főpapok és más kitünő lelkészek összejövetelt tartottak. Jelen volt Tillotson, Tenison, Stillingfleet, Patrick és Sherlock is. A tanácskozást ünnepélyesen nyiták meg imák olvasásával. Hosszas tanácskozás után az érsek sajátkezüleg irt egy, a közérzelmet kifejező folyamodást. Nem igen sikerült irói mű volt. A nehézkes és csinatlan irásmód némi ingerkedésnek tette ki Sancrofrot, mit nem fogadott oly béketüréssel, a milyennel sokkal nagyobb kísértéseket kiállott. De lényegére a legügyesebben volt szerkesztve az igen nevezetes emlékirat. Minden hűtlenségi, türelmetlenségi vádat komolyan visszautasitott. Biztossá tette a királyt, hogy az egyház, mint mindig, most is hű a trón iránt. Biztossá tevé arról is, hogy a püspökök, a hol és a mikor kell, mint parliamenti lordok s az összehivandó felsőház tagjai, meg fogják mutatni, hogy a dissenterek lelkismereti aggodalmai iránt gyöngéd elismeréssel viseltetnek. De a parliament mind az utóbbi, mind a jelen uralkodás alatt kimondotta, hogy a fejedelem, az egyházi ügyekben, nem bir fölmentő hatalommal a törvények alól. A nyilatkozat tehát törvénytelen, s a folyamodók, a józan ész, becsület és lelkismeretök szerint nem járulhatnak ahhoz, hogy törvénytelen nyilatkozatot az isten házában, isteni tisztelet alatt, ünnepélyesen kihirdessenek.

E folyamodást az érsek és hat »suffraganeusa« irta alá: u. m. Llyod, st. asaphi, Turner, elyi, Lake, chichesteri, Ken, bathi és wellsi, White, peterboroughi, és Trelawney, bristoli püspök. A londoni püspök, föl levén függesztve, nem irta alá.

Most pénteken késő este volt: s a nyilatkozatot vasárnap már föl kellett olvasni London egyházaiban. Haladék nélkül szükség volt benyujtani a királynak a folyamodványt. A hat püspök a Whitehallba indult. Az érsek, ki az udvartól rég el volt tiltva, nem ment velök. Lloyd hat társát Dartmouth lordnak a palotával szomszéd házában hagyván, Sunderlandhoz ment, s kérte e ministert, olvassa el az iratot, s értesitse őket, mikor tetszik a királynak azt elfogadni. Sunderland attól tartván, hogy magát bajba keveri, nem akarta az iratot elolvasni, de azonnal a király szobájába ment. Jakab rendelést tőn, hogy a püspököket bocsássák be. Kémjétől, Cartwrightól azt hallotta, hogy hajlandók a királyi parancsnak engedelmeskedni, csak némi módositást kivánnak forma tekintetében, s e végett szándékoznak alázatos folyamodást nyujtani be. E szerint ő felsége igen jó kedvben volt. Midőn letérdeltek előtte, kegyesen szólitá őket, hogy keljenek fel, s az irományt Lloydtól átvevén, mondá: »Ez a canterburyi érsek keze.« — »Igen, fölség, az ő saját keze,« volt a válasz. Jakab elolvasá a kérvényt; összehajtá; s arcza elsötétült. »Ez, ugymonda, nagyan meglep engem. Ezt nem vártam, önök egyházától, nem, főleg egynémelyiktől önök közől. Ez valódi jel lázadásra.« A püspökök kitörő kiáltásokkal tanusiták hő ragaszkodásukat: de a király, szokása szerint, ugyanazon szavakat több izben ismételé. »Mondom önöknek, lázadási jel!« — »Lázadás! kiálta fel Tralewney, térdre hullva. Az istenért, fölség, ne szóljon rólunk ily kegyetlenül. Egy Tralewney sem lehet lázadó. Jusson eszébe fölségének, hogy családom a koronáért harczolt. Jusson eszébe, minő szolgálatott tettem, midőn Monmouth a nyugoti részekben volt.« — »Levertük az utóbbi lázadást, monda Lake, csak nem

fogunk mi ujat kezdeni.« — »Mi lennénk lázadók! kiálta föl Turner: hiszen készek vagyunk fölséged lábai előtt meghalni.« — »Fölség, szóla Ken férfiasb hangon, reménylem, nekünk is megadja azt a lelkismereti szabadságot, a melyet minden embernek megad.« De Jakab csak folytatá: »Ez lázadás. Ez lázadási jel. Vonta-e valaha jó egyháztag a fölmentő hatalmat kérdés alá? Nem papoltak és irtak-e némelyek önök közől a mellett? Ez lázadási jel. Akarom, hogy közzé tegyék nyilatkozatomat.« — »Kettős kötelességet kell teljesitenünk, felelt Ken, isten és fölséged iránt. Tiszteljük fölségedet, de féljük az istent.« Ezt érdemeltem én? monda a király, mindinkább fölingerelve; a ki oly barátja voltam önök egyházának. Nem vártam volna ezt némelyektől önök közől. Engedelmességet akarok. Közzé kell tenni nyilatkozatomat. Önök lázadásra adnak jelt. Mit keresnek itt! Menjenek megyéikbe, s vigyázzanak, hogy engedelmeskedjenek. Ez iromány itt marad. Nem adom ki kezemből. Gondom lesz önökre, a kik ezt aláirták.« — »Legyen meg isten akarata, szolt Ken.« — »Isten adta nekem a fölmentési jogot, mondá a király; s föl fogom azt tartani. Mondom önöknek, hogy még hét ezeren vannak önök egyházában, a kik Baál előtt térdet nem hajtottak.« A püspökök nagy tisztelettel visszavonultak. Az okirat, a melyet a királynak átnyujtottak, még azon este megjelent szórul szóra nyomtatásban; kitették minden kávéház asztalára s az utczákon is zajt ütöttek vele. Az emberek mindenfelé kikeltek ágyaikból, s megállitották az árulókat. A nyomtató, mint mondák, filléres ivével ezer fontot nyert nehány óra alatt. Ez valószinűleg nagyitás; de azt mutatja, hogy roppant volt a kelendőség. Maiglan titok, mint került a folyamodvány a közönség elé. Sancroft azt nyilatkoztatá, hogy minden ovatos-

ságot elkövetett közzététele ellen, s hogy azon példányon kivül, a melyet maga irt és a melyet Jakab Lloyd kezéből átvett, semmi másolatról nem tud semmit. Az érsek igazmondása nem szenved kétséget. De épen nem valószinűtlen, hogy valamely pap, ki a folyamodás készitésénél jelen volt, az igen rövid szerkezetet pontosan emlékezetében tartotta, s azt a nyomdába küldhette. Az uralkodó vélemény mindazáltal az volt, hogy a király köréből valaki figyelmetlen vagy áruló volt. Aligha csekélyebb hatása volt egy rövid levélnek, a melyben a nyelv és okoskodás hatalmas volt, a melyet titokban nyomtak s az nap szétküldöttek postán és a közönséges fuvarosok által. Egy példányt minden papnak megküldtek az országban. Az iró nem igyekezett palástolni a veszélyt , a melynek ki vannak téve, a kik a királyi parancsnak nem engedelmeskednek; de élénk szinekkel rajzolta a teljesitéssel járó még nagyobb veszélyt. »Ha fölolvassuk a nyilatkozatot, monda, olyat bukunk, hogy többé nem kelünk fel. Szánalom nélkül és megvetés közt bukunk. Egy nemzet átka kiséri bukásunkat, a mely nemzetet megrontók készségünkkel.« Némelyek azt hivék, hogy Hollandiából jött az irat. Mások Sherlocknak tulajdonitották. De Prideaux, norwichi dékán, ki fő eszköz volt kiosztásában, azt hitte, hogy Halifax műve.

A főpapok magaviseletét elragadtatással magasztalta a közvélemény: azonban némi zúgolódást lehetett hallani. Mondák, hogy ilyen komoly férfiaknak, ha lelkismeretök szerint köteleseknek érzék rá magokat, előbb kellett volna a királyhoz előterjesztést tenniök. Illett-e hozzájok, őt sötétségben hagyniok, mig csupán harmincz óra volt hátra a nyilatkozat fölolvasásáig. Ha vissza akarta is venni a parancsot, már nem volt idő rá. Ugytetszett, a kérvénynek nem

volt czélja, hogy a királyt meggyőzze, hanem csak a békétlenek fölizgatása. E vádak teljesen alaptalanok voltak. A király ujabb, meglepő és zavarba ejtő parancsot küldött a püspökökre. Kötelességök volt, mielőtt bármely lépést tőnek, értekezni egymással, s bizonyosságot szerezni a rend érzelmeiről, a melynek fejei voltak. El voltak szóródva az egész országban. Némelyek egész egy heti távolságnyira voltak egymástól. Jakab csak két hetet engedett nekik, hogy egymást értesitsék, jöjjenek össze, tanácskozzanak és végezzenek, s neki bizonyára nem volt joga magát sértettnek tartania, mivel azon két hét végéhez közeledett, mielőtt tudtára adták a határozatot. Nem is igaz, hogy nem engedtek időt, parancsát visszavonnia, ha elég bölcs lett volna azt tenni. Szombaton reggel egybehivatá tanácsát, s estig már mindenütt tudták Londonban és külvárosaiban, hogy az egyházatyák kérelmeinek helyt adott. A szombati nap azonban eltelt a nélkül, hogy az engesztelődésnek legkisebb jelét adta volna; s eljött a vasárnap, ez oly soká emlékezetes nap.

London városában s a hozzá kapcsolt községekben volt vagy száz parochia. Ezek közől csak négyben teljesitették a rendelményt. Sz. Gergely egyházában egy Martin nevű pap fölolvasta a nyilatkozatot. A mint az első szavakat kiejté, az egész község felkelt s eltávozott. Sz. Máténál Péntek utczában, egy Hall Timotheus nevű nyomorultat, a ki köntösét meggyalázta, mint Portsmouth herczegnő hajhásza árulván a kegyelmezéseket, s a kinek most reménye volt az oxfordi megürült püspökséget megnyerni, hasonlóképen egyedül hagytak az egyházban. A »sergean's inni« egyházban a káplán azt állitá, hogy elfelejtett egy példányt hozni magával; s a King's bench főbirája, ki megjelent

látni, hogy a királyi parancsot teljesitik-e, kénytelen volt beérni e mentséggel. Wesley Sámuel, Jánosnak és Károlynak atyja, egyik londoni pap, e napon a három zsidó nemes feleletét vette beszéde tárgyául, melyet azok a chaldeus zsarnoknak adtak. »Tudd meg, ó király, hogy nem fogunk isteneidnek szolgálni, se az arany bálványnak, a melyet felállitottál, áldozatot tenni.« Magában a »St. James« palota kápolnájában szolgálattevő pap is oly merész volt, hogy nem engedelmeskedett a parancsnak. A westminsteri növendékek soká emlegették, mi az nap történt az apátságban. Sprat, rochesteri püspök, tartá az isteni tiszteletet, mint dékán. A mint a nyilatkozatot olvasni kezdé, a zugás és a templomot oda hagyó nép zaja elnyelte szavát. Annyira reszketett, hogy látták mint lengett a papir kezében. Még el sem végezte, s már rég elhagyák helyöket mindnyájan, kivevén a kiket állásuk kényszeritett maradásra.

Soha sem szerette a nemzet jobban az egyházat, mint az nap délután. Ugy látszott, hogy kihalt az egyenetlenség lelke. Baxter dicsérő beszédet tartott a püspökökre és papságra. A hollandi követ, nehány órával utóbb, tudósitá az Egyesült-államok rendeit, hogy az angol papság rendkivüli fokra emelkedett a közbecsülésben. A nem conformisták általánosan azt kiáltozák, hogy inkább folyvást büntető törvények alatt akarnak maradni, hogysem ügyöket a főpapokétól elválaszszák.

Megint egy hét folyt le aggodalom és izgatottság közepett. Ujra eljött a vasárnap. A főváros egyházaiba ismét százezerenként tódultak. A nyilatkozatot, azon egykét helyen kivül, a hol egy héttel előbb, sehol sem olvasták föl. Azt a papot, a ki a St. James palotában tartotta az istentiszteletet, kitették, s egy más engedelmesebb pap jelent

meg az irattal kezében: de annyira föl volt indulva, hogy nem birta a szavakat kimondani. Valóban az egész nemzet közérzelme most olyanná lett, hogy csak a legjobb és nemesebb vagy a leggonoszabb és alávalóbb emberek voltak képesek azzal szemközt megállani.

Maga a király is megdöbbenve szemlélte pillanatra a vihart, a melyet támasztott. Minő lépést volt most teendő? Előbbre kellett mennie, vagy visszalépnie: s az előrelépés nem volt veszély nélkül, a hátrálás nem lealáztatás nélkül. Egyszerre elhatározá, hogy ujabb parancsot fog kiadni, s abban kemény és boszús hangon meghagyja a papságnak, hogy nyilatkozatát hirdesse ki, rögtöni felfüggesztéssel fenyegetvén minden ellenszegülőt. E parancsot megirták és a nyomdába küldték, aztán visszavették, majd másodszor is nyomdába küldték, megint visszavették. Egy azok közől, a kik szigoru eljárást tanácsoltak, más tervet ajánlott. Hogy a fő papokat, kik a folyamodást aláirták, idézzék az egyházi bizottság elé, s foszszák meg székeiktől. Ez eljárást azonban erős ellenvetésekkel ostromolták a tanácsban. Ki volt hirdetve, hogy a házakat még ez év vége előtt egybehivják. A lordok minden bizonnyal érvénytelennek tekintik a megfosztási határzatot, s követelni fogják, hogy Sancroftot és folyamodó társait hivják meg a parliamentbe, s uj canterburyi érseket vagy uj bathi és wellsi püspököt nem fognak elismerni. Ekkép az ülés, a mely legjobb esetben is eléggé zajos lesz vala, halálos harczczal fog kezdődni a peerek és a korona közt. Ha tehát szükségesnek tartják büntetni a püspököket, az angol törvény rendes folyama szerint kell rájok mérni a büntetést. Sunderland, a mennyire merészelte, kezdettől fogva ellene volt a rendeletnek. Most olyan útat javasolt, mely, bár szintén nem

volt baj nélkül, mégis a legokosabb és a kormányhoz legillőbb fogott lenni, a mi annyi folytonos hibák után még nyitva állt. A királynak kegyesen és méltóságosan ki kelle nyilatkoztatnia a világ előtt, hogy az angol egyház kötelesség elleni magaviselete által mélyen sértve érzi magát; de nem feledheti el mindazon szolgálatokat, a melyeket az egyház, a kisértés idejében, atyjának, bátyjának és neki magának is tett; s hogy mint a lelkismereti szabadság barátja, nem akar szigoruan bánni olyan emberekkel, a kiket a lelkismeret, habár roszul értesült, és ok nélkül akadékosdó lelkismeret tartóztatott vissza, hogy parancsainak ne engedelmeskedjenek; s hogy ezeknél fogva a vétkesekre nem mér egyéb büntetést, mint a melylyel saját öntudatuk fogja őket sujtani, ha majd nyugott elmével egybevetik ujabb tetteiket a hódolat azon tanaival, a melyekkel oly fennen kérkedtek. Nem csak Powis és Bellasyse, a kik mindig mérsékelt tanács mellett voltak, hanem még Dover és Arundell is hajlott e javaslatra. Más részről Jeffreys azt vitatta, hogy szégyen lesz a kormányra, ha olyan vétkesek, mint a hét püspök, csupán pironsággal menekülhetnek. Mindazáltal nem kivánta őket az egyházi bizottság elé idéztetni, a melyben ő volt a fő, vagy inkább egyedüli biró. Mert a közgyülölet súlya, mely már is rajta nyugovék, még szemtelen arczának és átalkodott szivének is nyomasztó vala; s visszarettent a felelősségtől, a melyet az egyház kormányzóira s a nemzet kedvenczeire mondott törvénytelen itélet fogott fejére vonni. Ő tehát büntető eljárást javaslott. Ehhez képest elhatározták, hogy az érseket és a többi hat folyamodót lázasztó irat készitése miatt a king's bench elé idézik. Alig lehete kétség, hogy elitélik őket. A birák és tisztviselőik az duvar eszközei voltak. Mióta London városa

régi kiváltságlevelét elveszté, alig mentett föl az esküttszék egyetlen vádlottat, a kit a kormány büntetés alá akart vonni. Az ellenszegülő főpapokat alkalmasint megrontó birságokra ítélik, s örülni fognak, ha magokat azzal válthatják meg, hogy a fejedelem szándékait a parliamentben és azon kivül előmozditják.

Május 27-kén tudtukra adták a püspököknek, hogy junius 8-ikán a király előtt, a tanácsban, meg kell jelenniök. Nem tudjuk, miért engedtek nekik ilyen hosszú időközt. Talán remélte Jakab, hogy lesznek a vétkesek közt, a kik megijedvén haragjától, megadják magokat a kihirdetés napja előtt, s hogy vele kibéküljenek, engedelmességre birják papságukat. Ha ez volt reménye, nagyon csalatkozott. Eljött a junius 4-kei vasárnap; s a főváros példáját követték Anglia minden részében. A norwichi, gloucesteri, salisburyi, winchesteri és exeteri püspökök, helyeslésök jeléül, aláirták immár a kérvény másolatait. A norwichi püspök nem is osztotta ki papsága közt a nyilatkozatot. A herefordi püspök kiosztotta: de közönségesen tudva volt, hogy e tette miatt szégyent és lelkismereti furdalást érzett. Ötven pap közől nem volt egy, a ki a parancsot teljesitette volna. A chesteri nagy püspökségben, mely Lancaster megyét magában foglalta, Cartwright csak három papon tudott erőt venni, hogy a királynak engedelmeskedjenek. A norwichi egyházmegyében több száz papság van. Csak egyben olvasták föl a nyilatkozatot. Az udvarpárti rochesteri püspök nem birta legyőzni a chatsami állomás lelki pásztora kétkedéseit, a kinek pedig a kormánytól függött kenyere. Most is megvan e becsületes papnak a tengernagyság titoknokához pathószszal irt levele. »Okszerűen, irta, nem számithatok nagysá-

god pártfogására. Legyen meg isten akarata. Inkább választom a szenvedést, mint a büntettet.«

Junius 8-kán, este a hét főpap, Anglia legügyesb törvénytudói által tanácscsal bőven ellátva, jelent meg a palotában, s a tanácsterembe hivták őket. Folyamodásuk az asztalon volt. A korlátnok fölvette az irományt, megmutatta az érseknek s igy szólt: »Ez azon irat, a melyet kegyelmességed irt, s melyet a jelen levő hat püspök ő fölségének átadott?« Sancroft az iratra tekintett, s a királyhoz fordulva, mondá:» fölség, mint vádlott állok itt. Soha sem történt még ez velem. Alig hittem volna egykor, hogy valaha megtörténjék. Legkevesbbé hittem pedig, hogy királyom elleni bármely bántalommal vádoltassam; de, mivel szerencsétlen vagyok, e helyzetben találni magamat, fölséged nem fog neheztelni, ha törvényes jogommal élek, s ovakodom bármi olyast mondani, a mi terheltetésemre szolgálna.« — »Ez merő ügyészi fogás, mondá a király. Reménylem kegyelmed nem fog oly roszra vetemedni, hogy saját kéziratát megtagadja.« — »Fölség, monda Lloyd, ki sokat foglalkozott a casuistákkal, a hittudósok mindnyájan megegyeznek abban, hogy hasonló állásban mindenki megtagadhatja a válaszolást.« A király a ki oly lassu észjárásu volt, a milyen hirtelen természetű, nem tudta megfogni, mit akarnak a főpapok. Előbbi szavainál maradt, s láthatólag igen fölboszankodott. »Fölség, mondá az érsek, nem vagyok köteles magamat vádolni. Mindazáltal, ha fölséged határozottan parancsolja, hogy válaszoljak, azon bizalomban, hogy igazságos és nagylelkű fejedelem nem fogja engedni, hogy, a mit parancsának engedve mondok, bizonyságul hozzák föl ellenem.« — »Nem illik önnek fejedelmével alkudoznia, mondá a korlátnok.« — »Nem, szólt

a király, nem fogok semmi ilyest parancsolni. Ha ön saját kézirata eltagadását választja, nincs semmi mondandóm többé önhez.«

A püspököket újra meg újra kiküldték az előszobába, s újra meg újra visszahivták a tanácsterembe. Végre Jakab határozottan parancsolá nekik, hogy a kérdésre feleljenek. Világosan nem igérte meg, hogy vallomásukat nem fogják ellenök használni. De ők természetesen, föltevék, hogy azok után, a mik történtek, ez igéret benfoglaltatik parancsában. Sancroft elismerte kézirását; s társai példáját követték. Ezután a kérvény némely szavainak értelme felől kérdezék őket, s azon levél felől, melyet oly nagy hatással köröztek az egész országban: szavaik azonban oly ovatosak voltak, hogy a kérdezgetéssel mit sem nyertek. A korlátnok aztán elmondá nekik, hogy fenyitő keresetet adnak be ellenök a King's-bench elé, s fölszólitá őket, hogy megjelenésökre nézve adjanak biztositékot. Megtagadták. Ők, mondának, az ország peerjei. A Westminsterhall legjobb törvénytudóitól tudják, hogy ilyen esetben nem lehet egy peertől biztositékot követelni a megjelenésre nézve; s nem vélnék magokat igazolhatóknak, ha rendök kiváltságaitól elállanának. A király elég oktalan volt személyes megbántást találni abban, hogy törvényes dologban, törvényes értesitést szereztek. »Önök mindenkinek inkább hisznek, ugymonda, mint nekem.« Valódi kinban és nyugtalanságban volt. Mert annyira ment, hogy, ha azok nem engednek, nem volt egyéb hátra, mint börtönbe küldeni ket; s bár sehogy sem látta előre e lépés minden következményét, valószinűleg mégis eleget látott, a mi őt zavarba hozhatta. Azok határozottak voltak. Parancsot adott tehát ki, mely szerint meghagyta a Tower hadnagyának,

hogy biztos őrizet alatt tartsa őket, s csónakokat rendeltek, őket leszállitani a folyón.

Egész London tudta, hogy a püspökök a tanács előtt vannak. Feszült volt a közaggodalom. A Whitehall udvarait és a szomszéd utczákat tömérdek sokaság lepte el. Sokaknak szokása volt nyári estéken a Temze hives legében keresni frisülést. De ez estén az egész folyam csónakoktól pezsgett. Midőn a hét püspököt őrizet alatt elvitték, a nép fölindulása határt nem ismert. Ezrenként hulltak térdeikre s imádkoztak azon férfiakért, a kik egy Ridley és Latimer keresztyén bátorságával szálltak szembe a zsarnokkal, a kit Mária minden vakhitüsége hevitett. Sokan a folyóba ugráltak s, hónaljig vizben és iszapban, kiáltoztak a szent atyákhoz, hogy áldják meg őket. Az egész folyam hosszában, a Whitehalltól a londoni hidig csónakok sora közt ment el a királyi naszád, s mindenfelől hangzott a kiáltás: »Isten áldja meg méltóságtokat!« A király, nagy háboruságában megkettőztetni parancsolá a Tower őreit, rendelést tön, hogy harczkészen álljon a testőrség, s az országban levő minden ezred azonnal két századot küldjön Londonba. De a haderő, mely által hivé a népet fékezhetni, a nép minden érzelmeiben osztozott. Magok az őrök is tiszteletteljesen áldást kértek a vértanúktól, a kiket őriztek. A Tower hadnagya sir Hales Edvard volt. Nem igen volt hajlandó gyöngéden bánni foglyaival. Mert maga elpártolt az egyháztól, a melyért azok szenvedtek; s több nyereséges hivatalt viselt épen azon fölmentő hatalomnál fogva, a melynek azok ellenmondottak. Boszankodva hallá, hogy katonái ittak a püspökök egészségéért. Parancsolá tisztteinek, hogy az többé ne történjék. Azonban a tisztek azon jelentéssel tértek vissza, hogy a dolgot nem gátolhatni, s hogy

mind csak azok egészségéért isznak a várőrségben. De nem csak lakmározás közben tanusitották a katonák tiszteletöket az egyházatyák iránt. Különös ájtatosság mutatkozott az egész Towerben. Az istenfélő lelkek hálát adtak istennek, a ki a gonoszt jóra forditja, s hű szolgáinak üldözését teszi sok lélek megmentése eszközévé. Anglia legfőbb nemes urainak hintóit és bérruhás cselédeit lehetett látni egész nap a börtön kapuja előtt. Folyvást ezer meg ezer alsóbb rendű bámuló boritotta a Towerhillt. De a köztisztelet és rokonszenv jelenségei közt, a melyekben a főpapok részesültek, a legboszantóbb és nyugtalanitóbb volt a királyra nézve egy körülmény. Értésére esett, hogy tiz nemconformista lelkipásztorból álló választmány tett látogatást a Towerben. Négyet közölök maga elé hivatott, s személyesen leszidott. Azok bátran felelték, hogy kötelességöknek tartják feledni a volt viszályokat, s azon emberek mellett lenni, kik a protestáns vallás mellett vannak.

Alig zárták be a foglyokra a Tower kapuit, oly esemény adta elő magát, a mely növelte a köznyugtalanságot. Az a hire volt, hogy a királyné szülését nem várhatni juliusig. Hanem másnapra, hogy a püspökök a tanácsban megjelentek, a király aggodalmat mutatott állapota fölött. Este mindazáltal közel éjfélig kártyaasztalnál ült a királyné a Whitehallban. Ezután gyalog-hintón a St. James-palotába vitték, hol nagy sietséggel szobákat nyitottak fogadására. Csakhamar mindenfelé küldtek, orvosokat, papokat, titkos tanácsosokat és udvari hölgyeket hivni egybe. Nehány óra mulva sok tisztviselő és magas rangu hölgy sereglett a királyné szobájába. S ott született meg vasárnap reggel, junius 10-kén — mely napot egy rosz ügy tulságosan hű pártolói soká szent emlékezet-

ben tartottak — a legboldogtalanabb fejedelmi gyermek, a kinek a sors hetvenhét évi számkivetést és vándorlást, hiu terveket, bántalmaknál is boszantóbb tisztelgéseket és oly reményeket adott osztályrészül, a melyek elsorvasztják az emberi szivet.

Már születése előtt elkezdődtek a szegény gyermek viszontagságai. A nemzet, mely fölött, az öröködés rende szerint, uralkodni fogott, teljesen el volt hitetve, hogy anyja nem viselős valóban. Bármily erősséggel igazolták születése valódiságát, alkalmasint mégis azt vitatták volna sokan, hogy a jézsuiták valamely ügyes mesterfogást vittek véghez; az igazolás pedig, részint történetesen, részint nagy balfogások következtében, mindig hagyott volna föl rést némi ellenvetéseknek. Számosan voltak jelen a királyi hálószobában, mikor a csecsemő világra jött; de ezek közől egy sem birta nagyobb mértékben a közbizodalmat. A jelenvolt titkos tanácsosok fele katholikus volt; s azokról a kik protestánsoknak mondották magokat, rendesen azt hitték, hogy elárulták hazájokat és istenöket. A szolgálattevő nők közől sokan francziák, olaszok és portugálok voltak. Az angol hölgyek közől némelyek pápisták, mások pápisták nejei. Nehányan, a kiknek különös igénye volt jelen lenni s kiknek tanusága mindenkit kielégitendett, a kire okokkal hatni lehet, távol voltak; s távollétökért a királyt tartották felelősnek. Anna herczegnőt a sziget minden lakosainál inkább érdeklette a dolog. Neme és tapasztalása képessé tevék őt, hogy nénje és saját öröködési joga fölött őrködjék. Erős gyanu támadt benne, a melyet némi apró vagy épen képzelt körülmények naponként növeltek. Ugy tetszett neki, hogy a királyné gondosan kerüli az ő vizsgálódását, s e tartózkodást, a mely talán gyöngédkedésből

eredt, roszra magyarázta. Igy levén hangolva, föltevé magában Anna, hogy, ha eljő a válságos nap, jelen lesz és őrködni fog. Nem tartá azonban szükségesnek, hogy egy hónappal azelőtt már közel legyen, s, mint mondák, atyja tanácsára a bathi gyógyvizet ment használni. Sancroftot, a kinek magas állása kötelességévé tevé a jelenlétet, s a kinek emberségében teljes bizalmat helyzett a nemzet, maga Jakab küldte nehány órával előbb a Towerbe. A Hydek legalkalmasb védei voltak a két herczegnő jogainak. A hollandi követet Vilmos képviselőjének lehetett tekinteni, s Vilmosnak, mint a király idősb leánya férjének, nagy érdeke volt a történtekben. Jakabnak soha eszében sem volt a Hydecsalád valamelyik, fi vagy nő tagját fölszólitani; s a hollandi követ sem volt hivatalos.

Az utókor a királyt teljesen igazolta a népe által ráfogott csalásra nézve. De nem lehet őt azon ostobaságért és átalkodottságért igazolni, a mely az egykoruak tévedését teljesen kimenti és érthetővé teszi. Igen jól tudta a keringő gyanusitásokat. Tudnia kellett, hogy a római egyház tagjainak tanúsága nem oszlatja el e gyanúkat, sem oly egyéneké, a kik ámbár az angol egyház tagjainak mondották magokat, készeknek mutatkoztak annak érdekeit a király kegyéért föláldozni. Igaz, hogy meg volt lepetve. De tizenkét órája volt intézkedésekre. Megtölthette palotáját vakbuzgókkal és tányérnyalókkal, a kikben a nemzet semmi bizalmat nem helyezett. Szintoly könnyen eszközölhette volna nehány jeles egyéniség megjelenését, a kiknek ragaszkodása az uralkodó valláshoz és a herczegnőkhez kérdésen kivül állt.

Később, miután a közvélemény dőre és vakmerő megvetéséért bőven meglakolt, szokása volt St. Germain-

ben őt akkép menteni, hogy másokra hárítják a hibát. Voltak Jakabpártiak, a kik ráfogták Annára, hogy szándékosan vonta magát el. Sőt nem pirultak azt állitani, hogy Sancroft azért ingerelte a királyt annyira, mig ez őt a Towerbe küldé, hogy hiányos legyen a bizonyság, a mely az elégületlenek rágalmait megczáfolhatta. Kézzelfogható e vádak képtelensége. Vajon előre láthatta-e Anna és Sancroft, hogy a királyné számitása egy egész hónapban téved. Ha e számitás helyes volt, a szülésre nézve épen idején fogott volna visszaérkezni Anna Bathból, s megszabadulni Sancroft a börtönből. Egyébaránt a király anyai nagybátyjai se távol, se börtönben nem voltak. Ugyanazon küldött, ki az egész hitehagyott csapatot, Dovert, Peterborought, Murrayt, Sunderlandot és Mulgraveot meghivta, szintoly könnyen meghivhatta volna Clarendont. Ha azok titkos tanácsosok voltak, Clarendon is az volt. Háza a Jermin utczában, kétszáz ölnyire sem volt a királyné szobájától. Mindazáltal csak a St. James-egyházban, a gyülekezet izgatottságából és susogásából tudhatta meg, hogy unokahuga megszünt a korona vélt örököse lenni. Talán az volt rá nézve az akadály, hogy az Orániai és dán herczegasszonyok legközelebb rokona? Vagy hogy az angol egyház rendithetlen hive?

Az egész nemzet fölzúdult, hogy csalást követtek el. A pápisták több hónap óta jósolták a szószékről és a sajtó utján, versben és prózában, angol és latin nyelven, hogy az anyaszentegyház könyörgéseire egy walesi herczeget adnak az egek; s most teljesitették, a mit jóslottak. Minden szemtanút gondosan kizártak, a kit megvesztegetni vagy megcsalni nem lehetett. Annát azzal szedték rá, hogy Bathba küldték. A primást épen azon nap előtt, a mely a

gonoszság véghezvitelére volt határozva, vetették börtönbe a törvény és peeri kiváltságai daczára. Egy férfiut vagy nőt sem engedtek jelenlenni, a kinek a csalás fölfedezésében legkisebb érdeke lett volna. A királynét éjfélkor hirtelen a St. James-palotába vitték, mert ez épületben, mely becsületes czélokra nem volt oly kényelmes, mint a Whitehall, a jézsuiták czéljának megfelelő szobákat s ki- és bejárásokat találtak. Ott vakbuzgók körében, a kik semmit sem tartottak bűnnek, a mi egyházi érdekeinek előmozditását eszközölte, és udvaronczok közepett, a kik semmit sem tartottak bűnnek, a mi gazdagitásukra és emelkedésökre szolgált, egy ujdon született gyermeket loptak be a királyi ágyba, s aztán, mint három királyság örökösét, diadalmasan kézről kézre adták. Ilyes, igaztalan bár, de nem egészen természetlen gyanuk által fölizgatva, még inkább törekedtek az emberek hódolatukat nyilvánitani azon zsarnok szentséges áldozatai iránt, a ki, miután népét sokáig rútul sértegette, most azzal tetézte gonoszságait, hogy még rútabbúl megsértette tulajdon gyermekeit.

Az Orániai herczeg se maga nem gyanitván valamely csalárdságot, se a közérzelem hangulatát Angliában nem ismervén, imákat mondatott saját házában kisded sógoráért s Zulesteint ünnepélyes üdvözlő küldöttségben Londonba küldte. Zulestein, csodálkozására, minden embertől, a kivel találkozott, a jézsuiták által elkövetett gaz csalást hallotta, s minden órában valamely új gúnyiratot látott a terhesség és szülés fölött. Rögtön irt Hágába, hogy tiz ember közől egy sem hiszi, hogy a gyermek a királynétól született.

Ez alatt a hét főpap magaviselete még növelte a részvétet, a melyet helyzetök gerjesztett. A fekete péntek estején, mint nevezték a napot, a melyen őket befogták, épen az isteni tisztelet órájában érkeztek börtönükbe.

Azonnal a kápolnába siettek. Történetesen következő szavak fordulnak elő a második »lectio«-ban: »minden állapotban isten szolgáiként viselvén magunkat, béketürésel a viszontagságokban, inségben, csapások alatt, rabságban.« Minden buzgó egyháztag örvendett ez egybetaláláson, s eszökbe jutott, mily jól esett hasonló véletlen, közel negyven év előtt, I. Károly halála idején.

Másnap este, szombaton, 9-én, levél érkezett Sunderlandtól, a mely a Tower káplánjának meghagyta, hogy a következő napon, délelőtt, istentisztelet alatt, olvassa föl a nyilatkozatot. Miután a tanácsból kelt parancs szerint a Londonban fölolvasásra rendelt idő már rég elmult, a kormánynak e tettét csak a tiszteletreméltó foglyok elleni legczudarabb és gyermekesb személyes bántalomnak lehetett tekinteni. A káplán megtagadta az engedelmességet: elbocsátották hivatalából, s a kápolnát bezárták.

A püspökök állhatatossága és vidámsága, melylyel a fogságot szenvedték, szerénységök és szelidségök, a mint az összes nemzet tapsait és áldását fogadták, s hű ragaszkodásuk, a melyet üldözőjök iránt, a ki vesztökre tört, nyilvánitottak, épületére szolgált mindazoknak, a kik hozzájok közelitettek. Csak egy hétig voltak őrizet alatt. Pénteken, junius 15-én, a törvénykezési szak első napján, a királyi törvényszék elé állitották őket. Tömérdek nép tódult elejök. A kikötőtől a »Court of request«-ig nézők sorai közt mentek át, a kik áldották őket és éljenezték. »Barátim, mondának a foglyok menet közben, tisztelet a királynak; s emlékezzetek meg rólunk imáitokban.« Ez alázatos és ájtatos kifejezések szinte könyekre fakasztották az embereket. Miután végre a menet, a tömegen át, a birák elé jutott, az »attorney ganeral« benyujtá a vádiratot, melynek

készítését rá parancsolták, s várta, hogy a vádlottak adják elő védelmöket. Ezeknek ügyvéde ellenveté, hogy a püspököket törvénytelenül vetették fogságba, következőleg helytelenül állanak a törvényszék előtt. Hosszadalmasan vitatták a kérdést, vajon a peert lehet-e kényszeriteni, hogy vétkes irat miatti vádra nézve megjelenési biztositékot adjon, s a birák többsége a korona részére döntötte el azt. A foglyok ezután tagadták, hogy vétkesek volnának. Az naptól két hétre, junius 29-kére határozták ügyök felvételét. E közben, saját kezességökre, szabad lábra helyezték őket. A korona ügyvédei okosan tették, hogy nem kivántak biztositékot. Mert Halifax ugy intézkedett, hogy huszonnégy legnagyobb tekintélyű világi peer volt készen kezességet vállalni, mindenik vádlottért három; s a főnemesség érzelmének ilyes nyilvánitása nem csekély csapás leendett a kormányra. Az is tudva volt, hogy a dissenterek egyik leggazdagabbika, megtiszteltetés gyanánt kérte ki, hogy Kentért ő vállalhasson kezességet.

A püspököknek most megengedték, hogy haza menjenek. A köznép, mely a King's bench előtti eljárás természetét nem ismerte, látván, hogy kedvenczeit őrizet alatt vitték a Westminsterhallba, s szabadon engedték távozni, azt hitte, hogy a jó ügy győzött. Hangos örömkiáltás támadt. Örömre szóltak a harangok. Sprat csak elbámult, midőn saját apátságában hallotta zúgni az örömharangot. Azonnal elhallgattatá; de beavatkozása sok boszús zugolódásra adott okot. A püspökök alig tudtak jóakaróik tolakodó tömegétől szabadulni. Lloydot csodálói, kik czivakodtak, hogy kezét illethessék, ruháját csókolhassák, letartóztatták a palotaudvarban, mig Clarendon sok bajjal megszabaditotta s mellék uton haza vezette. Cartwright, mint

mondák, elég oktalan volt a tömegbe vegyülni. Valaki látván püspöki köntösét, áldást kért és nyert tőle. Egy közelálló felkiáltott: »Tudja ön, ki áldotta meg?« — »Minden bizonnyal, szólt a kit épen áldással tiszteltek meg, egy a hét közől.« — »Dehogy, mondá a másik; a chesteri pápista püspök.« — »Pápista kutya, kiáltott a felbőszült protestáns; vedd vissza áldásodat.«

Olyan nagy volt a csoportozás és izgatottság, hogy a hollandi követ csodálkozott, midőn látta, hogy fölkelés nélkül mult el azon nap. A király sehogy sem érezte jól magát. Hogy bármely zavar elnyomására készen legyen, délelőtt nehány zászlóalj gyalogság fölött szemlét tartott a Hyde-parkban. Azonban épen nem tudhatni, mellette voltak volna-e seregi, ha szükség vala rájok. Midőn Sancroft délután Lambetbe ért, a gránátos testőröket, a kik e külvárosban szállásoltak, palotája előtt találta egybegyűlve. Jobbról balról két sorban állottak, s áldást kértek tőle, midőn köztök elment. Csak nehezen tudta őket lebeszélni, hogy örömtüzet nem gyújtottak visszatérése tiszteletére. Mindazáltal sok örömtüz volt az nap este a városban. Két római katholikus elég gondatlan volt nehány gyerkőczét, a kik az örömnyilatkozatokban résztvettek, megverni; a köznép megragadta őket, letépte egészen ruháikat, s csúfosan megbélyegezte őket.

Sir Hales Edvárd volt foglyaitól most fizetést jött kérni. Ezek oly fogságért, a melyet törvénytelennek tekintettek, s olyan tisztviselőnek, a kinek kineveztetése, szerintök, érvénytelen, minden fizetést megtagadtak. A hadnagy igen érhetőleg érintette, hogy ha ismét kezökbe kerülnek, nehéz vasat tétet rájok, s a csupasz kövön fognak feküdni. »Királyunk haragja nyom bennünket, volt a felelet; s ezt

a legmélyebben sajnáljuk: de ha alattvaló társunk fenyeget, csak a szót vesztegeti.« Könnyű elgondolni, mily boszúsággal kellett a különben is fölgerjedt népnek hallania, hogy egy renegát, ki a protenstáns hittől elpártolt, s Anglia alaptörvényei ellenére viselt parancsnokságot, a Lollard towere minden kegyetlenségeivel mer fenyegetni tisztes koru és méltóságu egyházférfiakat.

A pör fölvétele napja előtt már a sziget legvégső szegletéig terjedt a mozgalom. Skóciából leveleket vettek a püspökök, a melyekben biztositották őket azon ország presbyterijeinak rokonszenvéről, a kik oly régi és dühös ellenei voltak a főpapi rendszernek. A cornwalli nép, e szilaj merész és erős izmos faj, melyben a tartományi szellem erősebb volt, mint az ország bármely részében, nagyon fölindult, hogy Trelawneyt veszély fenyegeti, a kikben nem annyira az egyház kormányzóját tisztelték, mint inkább egy tiszteletreméltó ház fejét, s már a normanok angol földre lépte előtt nagy tekintélylyel biró ősök huszadik unokáját. Vidéken szerte egy dalt énekeltek a parasztok, a melynek végsorai maig fenmaradtak:

»And shall Trelawney die, and shall Trelawney die?
Then thirty thousand cornish boys will know the reason why.«*)

A bányászok aknáiból némi változtatással viszhangozák:

»Then twenty thousand under grund**) will know the reason why.«

Az ország különböző részeiben hangosan nyilvánitott a föld népe egy különös reményt, a mely soha sem szünt meg sziveikben élni. Az ő protestáns herczegök, szeretett

*) Szabadon magyarul: ha meghal Trelawney, 30.000 cornwalli gyerek vagy fi fogja számon kérni halálát.

**) Húszezer bányász kéri számon halálát.

Monmouth-uk, egyszerre meg fog jelenni, győzelemre vezérli őket, s lába alá tiporja a királyt és a jézsuitákat.

A ministerek elsápadtak. Még Jeffreys is örömest visszalépett volna. Clarendont nyájas izenetekkel a püspökökhez küldte, s az eljárás miatt, a melyet ő maga javaslott, másokra háritotta a hibát. Sunderland ismét megkisérlette, engedményt ajánlani. A közelebbi szerencsés szülés, ugymond, igen jó alkalmat szolgáltat a királynak, fölhagyni vészteljes és alkalmatlan állásával, a nélkül, hogy félelemmel vagy szeszélylyel vádolhatnák. Ily örvendetes alkalmakkor szokásuk a fejedelmeknek kegyelmes tettekkel fölviditani alattvalóik szivét; s mi sem lehetne kedvezőbb a walesi herczegre, mint ha már polyájában békeszerző lenne atyja és a fölindult nemzet közt. De a király határozottan el volt szánva. »Tovább megyek, ugymonda. Igen is engedékeny voltam. Az engedményezés rontotta meg atyámat.« Az ügyes minister látta, hogy az előtt csak azért kérték ki tanácsát, mert a király szándokainak megfelelő volt, s hogy azon pillanattól fogva, midőn jók kezdenek lenni tanácsai, egyszersmind foganatlanok is kezdenek lenni. A Magdolna-collegium elleni eljárásban lankadás jeleit mutatta. Ujabban arról igyekezett a királyt meggyőzni, hogy vészteljes Tyrconnel terve, mely szerint az irföldi angol települtek tulajdonát el akarják kobozni; s Bellasyse és Powis segélye által annyiban czélt is ért, hogy a következő évre halasztották e szándék végrehajtását. De e félénkség és akadékosság gyanút és kedvetlenséget gerjesztett a királyban. Eljött a visszatorlás napja. Sunderland ugyanazon helyzetben volt, a melyben vetélytársa, Rochester, nehány hónappal az előtt. Mindkét államférfiúra rá került a sor, megtanúlni, mi nyomoruságos dolog kétségbeesetten ragaszkodni a hatalom-

hoz, mely az ember kezei közől észrevétlenül kisikamlik. Sorban mindkettő megérte, hogy javaslatait megvetőleg félredobják. Mindketten megérték a fájdalmat, neheztelést és bizalmatlanságot olvasni uruk tekintetéből és magaviseletében; s hazájuk mégis mindkettejöket felelősöknek tartotta ama bűnökért és hibákért, a melyektől hiában igyekeztek őt visszatartóztatni. Mig ő gyanuba vette őket, hogy hatalma és méltósága rovására hajhászszák a népszerűséget, a közvélemény hangosan vádolta, hogy saját becsületök és a közjó rovására vadászszák uruk kegyeit. S minden gyötrelem és megaláztatások daczára is mindketten vizbefulóként ragaszkodtak a hivatalhoz. Mindketten azzal igyekvének megengesztelni a királyt, hogy készséget szinlettek kibékűlni egyházával. De ez olyan pont volt, a melynél Rochester el volt határozva megállapodni. Egész a hitszakadásig ment: de ott visszalépett s a világ, azon szilárdságért, a melylyel az utolsó lépést megtagadta, nagylelkűen megbocsátotta minden előbbi ingatagságát. Sunderland, a ki kevesbbé lelkismeretes és szemérmes volt, föltette magában, elégtételt adni utóbbi mérsékletéért, s oly tettel szerezni vissza a király bizalmát, mely minden vallásos meggyőződéssel biró lélek előtt szükségkép a legnagyobb bünnek látszott, s melyet magok a világi emberek is az alávalóság utósó e vetemedésének tartanak. Talán egy héttel a nagy pör fölvételi határnapja előtt közhirrré tették, hogy ő pápista. A király elragadtatással beszélt az isteni malaszt ezen diadaláról. Az udvaronczok és követek alig tartóztathatták magokat, midőn a hitehagyott szóval erősitette, hogy már rég meg volt győződve, hogy a római egyházon kivül nincs üdvösség, s hogy a lélekismeret nem hagyta őt nyugodni, mig föl nem hagyott az eretnekséggel, a melyben

növelték. Gyorsan hire ment. Minden kávéházban beszélték, mint jelent meg Anglia első ministere mezitláb, viaszgyertyával kezében, a királyi kapolna előtt, mint kopogtatott alázatosan, hogy bocsássák be; mint kérdezte belülről egy papi szózat, ki van ott; mire Sunderland azt felelte, hogy egy szegény bűnös, a ki soká tévelygett az igaz egyházon kivül, kér könyörög előtte, hogy fogadja be, s adjon nékie bűn-bocsánatot; mint nyiltak meg az ajtók; s hogyan részesült a hitujoncz a szent rejtelmekben.

E botrányos hitehagyás csak növelte a részvétet, a melylyel a nemzet várta a napot, midőn az angol egyház hét derék »confessor«-ának sorsa el fog dőlni. A király most mindenkép azon volt, hogy esküttszéket mesterkéljen össze. A korona ügyvédeit oda utasíták, hogy szorosan kutassák ki a szabad birtokosok névsorában foglalt egyének érzelmeit. Sir Astry Sámuelt, a korona jegyzőjét, a kinek tiszte volt ily esetekben a neveket kiválogatni, a palotába hivták, s Jakab, a korlátnok jelenlétében, értekezett vele. Sir Sámuel, mint látszik, mindent elkövetett. Mert az általa nevezett negyvennyolcz egyén közt, mint mondák, nehány királyi cseléd és több római katholikus volt. A püspökök ügyvédének azonban joga levén tizenkettőt kitörülni, eltávolitották ezeket. A korona ügyészei szintén kitörültek tizenkettőt. A névsor ekkép huszonnégyre szállt le. Az a tizenkettő, a ki először felelt a névfölolvasáskor, volt a perben eljárandó.

Junius 29-kén a Westminsterhall, az ó és uj palotaudvar, s minden szomszéd utcza, nagy messze, tömve volt néppel. Soha sem azelőtt sem azután nem környezte a King's benchet annyi hallgatóság. Harminczöt világi peer volt a tömegben.

A törvényszéknek mind négy birája helyén ült. Wright a kí elnökölt, csupán lelkismeretlen szolgasága által emelkedett magas helyére annyi alkalmasb és tanultabb férfiak fölött. Alibone pápista volt, s hivatalát azon fölmentő hatalomnak köszönte, a melynek törvényessége most kérdés alatt volt. Holloway mindeddig a kormány szolgai eszköze volt. Még Powell is, kinek jelleme, becsületessége miatt, nagy tiszteletben állott, részes volt egynémely eljárásban, melyet nem lehetett mentenie. Sir Hales Edvárd nagy fontosságu pörében, bár némi habozás és időhalasztás után, a törvényszék többségéhez járult, s akkép szenyfoltot vetett jellemére, mit becsületes magaviseletével e napon teljesen letörlött.

A felek ügyvédei épen nem voltak egyenlő erejüek. A kormány oly gyülöletes és gyalázatos szolgálatokat kivánt törvénykezési tisztviselőitől, hogy a torypárti legügyesb jogászok és ügyviselők egymásután mind megtagadták beleegyezésöket, s elvesztették hivatalaikat. Sir Powis Tamás, az »attorney general«, harmad rendű ügyvéd is alig volt. Sir Williams Vilmosnak, a »sollicitor«-nak gyors esze és törhetlen bátorsága volt; de nem birt tapintattal; szeretett czivódni; nem tudta fékezni indulatait; s minden politikai párt gyülölte és megvetette őt. Az »attorney« és »sollicitor« legkitünőbb segédei voltak Trinder, római katholikus, és Shower Bertalan, londoni »recorder«, kinek volt némi törvényes ismerete, azonban émelygős »apologiái«-ból és végtelen ismétléseivel tréfát üztek a Westminsterhallban. A kormány ohajtotta volna Maynard szolgálatait megnyerni: de ő kereken kimondta, hogy lelkismeretével nem fér össze, a mit tőle kivántak.

A másik oldalon azon korszak majd minden törvény-

széki tehetségei összejöttek. Sawyer és Finch voltak a vádlottak ügyvédei, kik közől egyik Jakab trónraléptekor attorney, másik sollicitor general volt, s kik a whigek üldöztetésekor, az utóbbi uralkodás alatt igen is nagy hévvel és sikerrel szolgáltak. Ezekhez két egyéniség csatlakozott, kiket, mióta a vénség Maynard tevékenységét csökkenté, a legjobb törvénytudóknak tartottak az ügyvédi karban: Pemberton, a ki II. Károly alatt a King's bench elnöke volt, kit embersége és mérseklete miatt elmozditottak magas hivatalából, s a ki most ismét ügyvédkedni kezdett; és Pollexfen, ki sok ideig a nyugoti vándorbiróság élén állt, s a vérbiróságnál a korona részéről ügyvédkedett, különösen Lisle Anna ellen is föllépett és ezért népszerütlen volt, de, köztudomás szerint, ha nem köztársasági, bizonyára whig volt. Sir Creswell Levinz, e nagy tudományu és tapasztalásu, de félénk ember, szintén ott állott. Nehány év előtt elmozditották a birói székről, mivel nem mert a kormány szándokai szerint járni el. Most félt a püspökök mellett föllépni s először nem fogadta el megbizó leveléket: de az egész ügyészi kar tudtára adta, hogy ha ez ügyet nem vállalja el, soha nem kap mást.

Ugyanez oldalon állott sir Treby György, egy igen ügyes és buzgó whig, ki a régi városi szerkezet idejében londoni »recorder« volt. Sir Holt Jánost, egy még kitünőbb whig ügyvédet, mint látszik, azért nem használtak a védelemben, mert Sancroft némi előitélettel viseltetett iránta, de a londoni püspök magánosan élt tanácsával. A püspökök legifjabb ügyvéde bizonyos Sommers János nevü fiatal ügyész volt. Se születési, se vagyoni tekintetben nem birt előnynyel; s alkalma sem volt magát a közönség előtt kitüntetnie: de szellemi tehetsége, szorgalma, nagy és kitünő töké-

lyei ismeretesek voltak baráti szük körében; és whig elvei daczára, dologra tartozó, világos okoskodási módja és mindég helyes eljárása által biztosította magának a királyi törvényszék figyelmét. Johnstone ugyancsak előadta a püspököknek, mi fontos dolog ez ifju szolgálatát megszerezni; s Pollexfen, mint mondják, kinyilatkoztatta, hogy senki sem annyira képes történeti és alkotmányos kérdést tájékozni mint Sommers.

Az esküttéket föleskették; igen tekintélyes állásu egyénekből állott. Sir Langley Róger, egy régi tekintélyes nemzetségü baronet, volt az előljáró. Egy lovag és tiz esquire csatlakozott hozzá, a kik közől többeket nagy birtokosoknak ismertek. Nehány nemconformista is volt köztök; mert a püspökök bölcsen azt végezték, hogy a protestáns dissenterek iránt nem mutatnak bizalmatlanságot. Csupán Arnold Mihály neve szült nagy nyugtalanságot. Ez a palota sörfőzője volt; s attól tartottak, hogy a kormány számitott szavazatára. Mondják keservesen panaszkodott helyzetéről, a melybe jutott. »Bármit tegyek, ugymond, tudom, hogy félig megbukom. Ha »nem bünöst« mondok, a király többé nem főzet velem sört; s ha »bünöst« mondok, senkinek sem kell majd söröm.«

Azonban elkezdődött az eljárás, mely most, több mint másfél száz év után és hidegen meggondolva is, teljes drámai érdekü. Az ügyvédek mindkét részről nagyobb élességgel és hévvel küzdöttek a hivatalosnál: a hallgatóság olyan aggodalommal figyelmezett, mintha mindeniknek saját sorsa fölött határozna az etküttszéki itélet; s oly gyors és meglepő volt a szerencse forgása, hogy a sokaság egyetlen percz alatt ujra meg ujra ment át szorongásból lelkesedésbe, s lelkesedésből még nagyobb aggodalomba.

Az előterjesztés azzal vádolta a püspököket, hogy Middlesex megyében egy hamis, gonosz és lázító iratot irtak avagy tettek közzé. Az »attorney« és »sollicitor« először azt igyekeztek megmutatni, hogy az iratot a vádlottak irták. E végett több egyént hivtak föl, hogy a püspökök kézirásához szóljanak. De a tanúk oly roszúl érezték magokat, hogy alig lehetett belőlök világos feleletet kivenni. Pemberton, Pollexfen és Levinz azt vitatták, hogy semmi erősség nincs, minél fogva a dolgot esküttszék elé lehetne vinni. Két biró, Holloway és Powell, ugyan-e véleményt nyilvánitották; s a hallgatóság ugyancsak kezdett remélni. A korona ügyvédei egyszerre csak jelentik, hogy más útra szándékoznak átmenni. Powis el nem rejthető szégyennel és tartózkodással a tanúk padára állitotta Blathwaytet, a titkos tanács egyik jegyzőjét, a ki jelen volt, midőn a király a püspököket kérdőre vette. Blathwayt megesküdt, hogy hallotta, miszerint elismerék aláirásukat. Bizonyságtétele eldöntő volt. »Ha ily bizonyságuk van, monda Holloway biró az államügyészhez, miért nem adták azt mindjárt, haladék nélkül elő?« Csakhamar kitetszett, miért nem akart a koronaügyész, teljes kénytelenség nélkül, e bizonyitási módra térni át. Pemberton megállitá Blathwaytet, kutató ellenkérdések alá vette, s követelte, hogy teljesen adjon elő mindent, a mi a király és az alperesek közt történt. »Ez ugyan szépdolog« kiálta föl Williams. »Azt hiszik önök, monda Powis, hogy bármily szemtelen kérdést tehetnek tanúinknak, a mi épen eszökbe jut?« A püspökök ügyvédeit nem lehete ily módon levenni lábaikról. »Hitet tőn, monda Pollexfen, hogy az igazságot mondja, hogy teljesen megmondja azt: s feleletet kell nyernünk és fogunk nyerni.« A tanú kapkodott, kétértelmüen szólt, állitá, hogy a kér-

déseket nem érti, s a birák ótalmáért könyörgött. De oly kezek közt volt, a melyekből nem volt könnyü menekülni. Végre az »attorney« megint közbeszólt. »Ha, ugymond, makacsul ragaszkodik ön e kérdéshez, legalább mondja meg, mi czélra kiván azzal élni.« Pemberton, a ki az egész birói eljárás alatt férfiasan és ügyesen teljesité kötelességét, minden fenakadás nélkül felele: »Uraim, felelek az államügyész úrnak. Teljes nyiltsággal szólok a törvényszék előtt. Ha a püspökök ez iratot ő fölségének oly igérete mellett ismerték el, hogy vallomásukat nem használják ellenök; azt hiszem, nem csekély előnyök lesz.« — »Olyat fognak önök ő fölségére, a mit alig merek kimondani, szóla Williams: ha már önök ugy erőtetik a dolgot, a király részéről kérem, hogy a kérdést jegyzőkönyvbe igtassák.« — »Mit akar ezzel sollicitor ur?« szólt közbevetőleg Sawyer. — »Én tudom, mit akarok,« mondá a hitehagyott. »Kivánom, hogy a kérdést a törvényszék jegyzőkönyvébe igtassák.« — »Igtasson ön a jegyzőkönyvbe, a mit tetszik, monda Pemberton; nem ijedek meg öntől sollicitor ur.« Majd zajos és heves szóváltás támadt, mit az elnök csak bajosan tudott lecsillapitani. Más körülmények közt valószinűleg elrendelte volna jegyzőkönyvbe igtatását s Pembertont örizet alá fogta vétetni. De e nagy napon le volt verve. Sokszor oldaltekinteteket vetett a grófok és bárók tömött soraira, a kik ellenőrzék őt, s birái lehettek a közelebbi parliamentben. Olyan képet csinált, mondá a közelállók egyike, mintha mindenik peernek kötél volt volna zsebében. Végre Blathwayt kénytelen volt, mindent, a mi történt, előadni. Kitetszett, hogy a király nem lépett a püspökökkel határozott alkura. De az is kitetszett, hogy a püspökök nem ok nélkül gondolhatták, hogy a király köteles-

sége önként érthető volt. Valóban azon körülményből, hogy a koronaügyvédek nem akarták a tanács jegyzőjét a tanúk közé állitani, s azon hevességből, a melylyel Pemberton keresztvallatását ellenezték kitetszik, hogy magok is e véleményben voltak.

Az aláirás mindazáltal most be volt bizonyitva. De új és komoly ellenvetés merült föl. Nem volt elég bebizonyitani, hogy a bepanaszolt iratot a püspökök irták. Azt is kellett bizonyitani, hogy Middlesex megyében irták. S nem csak nem voltak képesek az államügyvédek ezt bebizonyitani, sőt az alperesek az ellenkezőt mutatták meg. Mert történetesen az időtől fogva, hogy a tanácsból kelt parancs megjelent, a folyamodás benyujtásáig egyszer sem hagyta el Sancroft a lambethi palotát. E szerint az egész vádkereset teljesen összeomlott; s a hallgatóság nagy örömmel azonnali fölmentést várt.

A koronaügyvédek ekkor ismét változtatták állásukat, a vétkes irat készitése vádjával egészen fölhagytak, s azt igyekeztek megmutatni, hogy a püspökök vétkes iratot tettek közzé Middlesex megyében. Nagy nehézségek forogtak fen. A folyamodás benyujtása a királynak, a törvény előtt, kétségkivül közzététel volt. De hogyan bizonyitsák e benyujtást? A királyi magánszobában adott kihallgatáson senki sem volt jelen a királyon és alpereseken kivül. A királyt bajosan lehetett megesketni. Igy tehát a közzététel tényét csak a vádlottak elismerése következtében lehetett megállapitani. Blathwayt-et megint kihallgatták, de hiában. Jól emlékszik, ugymond, hogy a püspökök elismerték kézirásukat; arra azonban nem emlékszik, hogy az iratot, mely a titkos tanács asztalán feküdt, ugyanazon iratnak ismerték volna el, melyet a királynak átadtak, vagy hogy

az iránt megis kérdezték volna őket. Több más tisztviselőt hivtak elő, kik a tanácsnál voltak szolgálatban, s ezek közt Pepys Sámuel tengernagysági titoknokot; de egyik sem tudott emlékezni, hogy az átnyujtásról szó is volt volna. Hiában tett Williams faggató kérdéseket, mig a másik rész ügyvédei kinyilatkoztatták, hogy ily behálózó, húzóvonó kérdések hallatlanok voltak eddig a törvényszék előtt, s maga Wright is kénytelen volt elismerni, hogy a »sollicitor« kérdezgetési módja merőben szokatlan. Egyik tanú a másik után »nem« mel felelvén, hangos kaczaj és tomboló kiáltások hangzottak a teremben, miket a birák nem is kisérlettek elhallgattatni.

Ugy látszott, végre meg van nyerve a kemény csata. A korona részéről be volt az ügy fejezve. Ha a püspökök ügyvédei hallgatnak, bizonyos volt a fölmentés; mert semmi olyast nem bizonyitottak be, a mit a legszemtelenebb és megvesztegetettebb biró is a közzététel törvényes bizonyságának mert volna mondani. A törvényszéki elnök már az esküttszékhez akart szólani, s kétségkivül olyan irányban, hogy a vádlottakat mentsék föl; de Finch, sokkal nyugtalanabb levén, hogysem megfontolatlanságot ne kövessen el, közbeszólt és meghallgatást kért. »Ha akarja ön, monda Wright, meghallgatják; de nem érti ön saját érdekeit.« A másik védő ügyvéd leülésre birta Finchet, s kérte az elnököt, menjen tovább. Ez épen azt teendő volt, midőn a »sollicitor«-hoz posta érkezett, azon hirrel, hogy lord Sunderland képes a közzétételt bizonyitani, s azonnal megjelenik a törvényszék előtt. Wright gúnyosan mondá az alperesi ügyvédeknek, hogy egyedül magoknak köszönhetik a dolog ezen fordulatát. A nagy tömeg alig birta magát tartóztani. Finch az ország leg-

népszerűtlenebb embere volt nehány óráig. Miért nem tudott veszteg ülni, mint nála derekabb emberek, Sawyer, Pemberton és Pollexfen? Közbeszólási viszketege, hiusága, hogy egy szép beszédet tartson, mindent elrontott.

Ez alatt a ministerelnököt gyaloghintóban a csarnokon áthozták. Egy kalapot sem emeltek jöttében; s némelyek hangosan kiálták utána: »pápista kutya.« Halványan és reszketve jött a törvényszék elé, földresütött szemekkel, és elelhaló szóval tőn tanuságot. Megesküdt, hogy a püspökök őt értesiték folyamodási szándokukról s hogy e végett a király magánszobájába bocsáták őket. E körülmény, azzal együtt, hogy midőn a termet elhagyták, egy általok aláirt folyamodás volt a király kezében, olyan erősség volt, mely az esküttszéket a közzététel tényére nézve okszerüen kielégithette.

A middlesexi közzététel tehát meg volt mutatva. De hamis, gonosz és lázitó volt-e az ekkép közzétett irat? Eddig az volt a kérdés, vajon a bizonyitási szabályok szerint megmutatható-e oly tény, melyet mindenki igaznak tudott; most azonban nagyobb érdekűvé lett a vitatás. Feszegetni kellett a királyi hatalom és szabadság határait, a király fölmentő jogát a törvény alól, s az alattvalók folyamodási jogát a sérelmek orvoslása végett. A vádlottak ügyvéde három óra hosszat szólt erélyesen az alkotmány alapelvei mellett, s megmutatta az alsóház naplóiból, hogy a püspökök csupán igazságot állitottak, midőn a királynak előterjesztették, hogy a fölmentési hatalmat, melyet igénybe vett, ujra meg ujra törvénytelennek nyilatkoztatta a parliament. Sommers kelt föl utójára. Alig szólt öt percznél tovább; de minden szava súlyos volt; s midőn leült, meg volt alapitva hirneve, mint szónoknak és alkotmányos jog-

tudósnak. A vád-levélben foglalt kifejezéseket, a melyekkel a püspökökre fogott büntett le volt irva, sorba vette, megmutatta, hogy minden szó, fő- és melléknév egyaránt, merőben helytelen volt. Hamis nem volt az irat; mert minden abban érintett tény valóságát parliamenti naplók bizonyitották. Gonosz czélzatu sem volt; mert az alperesek nem kerestek alkalmat czivakodásra, hanem a kormány állitotta őket oly helyzetbe, hogy vagy a király akaratának kellett ellenszegülniök, vagy a becsület és lélekismeret legszentebb kötelességeit megszegniök. Lázitó sem volt az irat; mert irói nem szórták azt népcsoportok közé, hanem magok adták magának a királynak kezébe; s nem is vétkes irat volt, hanem illendő folyamodás a minőt Anglia, sőt a császári Róma és minden polgárisult állam törvényei szerint helyesen nyujthat be fejedelmének oly alattvaló, a ki sértve érzi magát.

Az »attorney« röviden és gyöngén válaszolt. A »sollicitor« igen hoszasan és epésen szólt, ugy hogy a hallgatóság zaja és gúnykiáltásai többször félbeszakiták. Annyira ment, hogy azt állitá, hogy a parliament házain kivül egy alattvalónak, vagy alattvalói testületnek sincsen joga a királyhoz kérvényt adni be. A karzatok dühbe jöttek, s maga a törvényszéki elnök is elbámult e megvásárolható köpenyforgató szemtelenségén.

Végre Wright kezdé egybevonni a viták tartalmát. Szavaiból látni lehetett, hogy a kormánytól való félelmét mérsékelte azon félelem, melybe őt ily számos, ily fényes és nagyon izgatott hallgatóság ejté. Mondá, hogy nem akar a felmentő jog iránt véleményt fejezni ki, hogy ránézve nem szükség azt tenni, hogy sokban nem egyezik a »sollicitor«-ral, hogy az alattvalóknak van joguk kérelmezni, de a

törvényszék előtt levő kérvény helytelenül van szerkesztve, s a törvény értelmében vétkes irat. Alibone hasonló véleményben volt: de midőn ezt előadta, oly vastag tudatlanságot árult el a törvényben és történetben, hogy mindenki részéről megvetést vont rá, a ki csak hallotta. Holloway kikerülte a fölmentési jog kérdését, de azt mondta, hogy a kérelem olyasnak látszik előtte, minőt az alattvalóknak, a kik magokat sértve érzik, joga van benyujtani, s azért nem vétkes irat az. Powell merészebben nyilatkozott. Megvallotta, hogy nézete szerint, érvénytelen a türelmi nyilatkozat, s hogy a fölmentési jog, a mint azzal utóbb éltek, sehogy sem fér össze a törvénynyel. Ha a királyi hatalom túlterjeszkedéseit elnézik, vége a parliamenteknek. Az egész törvényhozó hatalom a királyban fogna lenni. »Ez állapot eldöntését, uraim, istenre és lelkismeretökre bizom.«

Besötétedett, mire az esküttszék visszavonult itéletéről értekezni. Feszült aggodalom közt telt az éj. Fenmaradt nehány levél e szorongás idejéből, a melyek annál fogva különös érdekkel birnak. »Igen késő az idő, irta a pápai követ; s az itélet még nincs tudva. A birák és vádlottak haza mentek. Az esküttszék együtt maradt. Holnap megtudjuk e nagy harcz eredményét.«

A püspökök ügyvéde, egy sereg cseléddel, egész éjen át azon szoba lépcsőjén üldögélt, a melyben az esküttszék tanácskozott. Általában szükséges volt vigyázni az ajtóknál őrködő tisztekre; mert e tisztviselőket a korona érdekéhez csatlakozóknak hitték, kik, ha gondosan nem ügyelnek rájok, könnyen elláthatnak élelemmel valamely udvarpárti esküttet, a ki aztán kibőjtöltethette a többi tizenegyet. Szorosan őrködtek tehát. Még gyertyát sem hagytak bevinni pipára gyujtani. Nehány kancsó mosdó vizet

bocsátottak be reggeli négy óra tájban. Az esküttek, szomjuságtól epedve, hamar mind kiitták. A szomszéd utczákon sok nép járt föl és alá virradtig. Minden órában küldöttek valakit a Whitehallból, megtudni, mi történik. Benn a szobában többször zajos vitatkozás hallatszott; de bizonyost nem lehetett tudni.

Először kilenczen voltak a fölmentésre, hárman az elmarasztás mellett. Kettő a kisebbségből csakhamar engedett; de Arnold makacskodott. Austin Tamás, egy nagy birtoku falusi uraság, ki a bizonyitásokra és beszédekre feszülten hallgatott, s mindenről jegyzést vitt, vitatás alá kivánta venni a kérdést. Arnold nem akarta. Ő, monda átalkodottan, nem szokott okoskodáshoz és vitatkozáshoz. Lelkismerete nincs megnyugtatva; s ő nem menti föl a püspököket. »Ha ön igy beszél, monda Austin, nézzen rám. Én mind a tizenkettejök közt legnagyobb és legerősebb vagyok; s hogysem oly kérvényt, mint ez irat itt, vétkesnek mondjak, inkább itt maradok, mig ugy összeaszom, mint egy pipaszár.« Reggeli hat óra lett, mire Arnold engedett. Csakhamar megtudták, hogy az esküttszék megegyezett; de még titok volt, mi az itélet.

Tiz órakor megint egybegyült a törvényszék. A tömeg nagyobb volt, mint valaha. Az esküttek megjelentek padukon; s néma csönd lett.

Sir Astry Sámuel szólt. »Vétkeseknek találják-e önök, vagy sem a vádlottakat, vagy bármelyiket közölök azon büntettben, mely miatt vádoltatnak?« — Sir Langley Roger válaszolá: »nem vétkesek.« A mint e szavak kiröppentek ajkain, Halifax fölugrott, s csóválta kalapját. E jeladásra dörgő kiáltás hangzott a padokról és karzatokról. Pillanat alatt tiz ezer ember, kik a nagy csarnokot el-

lepték, felelt még dörgőbb kiáltással, mely megreszketteté az ó tölgypadlatot; s következő pillanatban a töméntelen sokaság, mely kün volt, menydörgött egy harmadik »hurrah«-t, mely a Temple-barig elhallott. A Temzét boritó hajók válaszul éljeneztek. Lőpor-durranás hallatszott a vizen, megint egy, ujra egy; s igy nehány percz alatt a Savoyn és a szürke barátokon tul London hidjáig röpült az örömhir s az árboczerdőig. A mint szállt a hir, örömkiáltások hangzottak az utczákon, téreken, piaczokon és kávéházakban. Az örömkiáltozás azonban nem volt oly rendkivüli, mint a sirás. Az emberek érzelmei tudniillik annyira sebhedve voltak, hogy a rideg angol természet, mely oly ritkán mutatja a megindulás külső jeleit, engedett végre s ezeren meg ezeren sirtak, zokogtak csupán örömükben. Ez alatt a sokaság szélső csapataiból lovasok száguldoztak, minden nagy országutakon szétvinni egyházunk és nemzetünk győzelmét. Azonban még e kábitó kitörés sem birta elrémiteni a sollicitor elkeseredett és rettenthetlen szellemét. Erőködve, hogy szavát a zajban megértsék, fölszólitotta a birákat, vitesse fogságba azokat, a kik lármájukkal megsértették a törvényszék méltóságát. Egyet elfogtak az ujongó nép közől. De a törvényszék érezte, hogy fonákság volna egyet büntetni százezer közös vétségéért, s szelid pirongatás után elbocsátotta.

Haszontalan volt e pillanatban bármily más tárgy fölvételéről gondolkodni. Valóban a sokaság lármája oly nagy volt, hogy alig lehetett egy szót is hallani a törvényszéken. Cartwright, nem tudván kiváncsiságát fékezni, azt az esztelenséget és illetlenséget követte el, hogy az itéletet hallani a Westminsterhallba jött. Papi köntöséről s potrohos alakjáról ráismertek, s az egész termen át szidták. »Vi-

gyázzatok, monda egyik, itt a farkas juhbőrben.« — »Helyet, kiálta egy másik, helyet ez embernek, ki a pápát hordja hasában.«

A fölmentett főpapok az áldásukért esengő tömeg közől a legközelebbi kápolnába menekültek, a hol istentiszteletet tartottak. Az nap reggel sok egyház állt nyitva a fővárosban; és sok ájtatos nép látogatta azokat. A vár és külvárosok összes tornyaiban szólt a harang. Ez alatt az esküttek alig voltak képesek kijönni a teremből. Száz meg száz emberrel kellett kezet szoritniok. »Isten áldja meg önöket, kiálta a nép; isten boldogitsa családjaikat; becsületes, jólelkű gentlemanekűl jártak önök el; mindnyájunkat megmentették ez nap.« Midőn a főnemesek, kik a jó ügy pártolása végett megjelentek, elhajtottak, marokkal szórták a pénzt hintóik ablakaiból, kiáltozván a tömegnek, hogy igyanak a király, a püspökök és az esküttszék egészségéért.

Az »attorney« vitte meg a hirt Sunderlandnak, ki épen a pápai követtel társalgott. »Soha, mondá Powis, ember emlékezete óta nem voltak oly örömkitörések, soha annyi köny.« A király az nap reggel a hounslowi tábort látogatta meg. Sunderland azonnal futárt küldött oda a hirrel. Jakab Feversham lord sátorában volt, midőn a posta érkezett. Nagyon megzavarodott, s franczíául fölkiáltott; »annál roszabb rájok nézve.« Azonnal Londonba indult. Mig jelen volt, a tisztelet visszatartóztatá a katonákat érzelmeik nyilvánitásától, de alig hagyá el a tábort, nagy ujongatást hallott háta mögött. Meg volt lepetve, s kérdezte, mi lárma ez. »Semmi, volt a válasz: a katonák örülnek, hogy a püspökök föl vannak mentve.« — »Ezt mondják önök sem-

minek?, mondá Jakab. Aztán ismétlé: »annál roszabb rájok nézve.«

Volt is oka kedvetlennek lenni. Csatavesztése tökéletes és a leglealázóbb volt. Ha a korona részéről elkövetett formahiba miatt mentik vala fel a főpapokat, ha azért mentik vala föl, mert a kérelmet nem Middlesexben irták, vagy mivel lehetlen volt bebozonyitni, hogy az iratot, a mely miatt pörbe fogták őket, benyujtották a királynak: a királyi hatalom nem szenvedett volna. Az ország szerencséjére a közzétevés ténye teljesen meg volt alapitva. Igy az alperesi ügyvédek kénytelenek voltak a fölmentő hatalmat támadni meg. A megtámadást nagy tudománynyal, ékesszólással és merészséggel tették. A kormány ügyvédeit, közelismerés szerint, legyőzték a szóváltásokban. Egy biró sem merte mondani, hogy a türelmi engedély törvényszerű. Egy biró a legkeményebb kifejezésekkel törvénytelennek mondotta. Az egész városban beszélték, hogy súlyos csapás érte a fölmentő hatalmat. Finchet, kit az előtti napon mindenki ócsárolt, most általában magasztalták. Nem akarta, mondának, olyképen döntetni el az esetet, hogy a nagy alkotmányos kérdés mindig kérdés alatt maradjon. Érezte, hogy oly esküttszéki itélet, mely védenczeit fölmenti, a nélkül, hogy a nyilatkozatot kárhoztatja vala, csak fél győzelem leendett.

Bizonyos, hogy Finch se a szemrehányásokat nem érdemlette, melyekkel tetőzték, mig az eredmény bizonytalan volt, se a magasztalást, midőn az jól ütött ki. Fonákság volt megróni őt, mivel azon rövid időhalasztás alatt, a melyet okozott, a korona védői váratlanul uj bizonyságot fedeztek föl. Szintén fonákság volt, azt tenni föl, hogy, általános elvek megállapitása végett, szándékosan koczkáz-

tatta védenczei ügyét: s még nagyobb fonákság volt, azért magasztalni, a mi a hivatali kötelesség durva megsértése lett volna.

Ez örvendetes napot szintoly örömteljes éj követte. A püspökök s nehány tekintélyesb barátaik hiában igyekeztek a zajló örömnyilvánitásokat akadályozni. A legöregebb emberek emlékezetére soha sem fénylettek ugy London utczái örömtüzektől, még az nap este sem, midőn megtudták, hogy a skót hadsereg szabad parliament mellett nyilatkozott. Az örömtüzek körül csapatonként ittak a püspökök egészségére s a pápisták romlására. Gyertyasorok világitották az ablakokat. Minden sorban hét gyertya volt, s a középső, mely a többinél magasabb volt, a primást képezte. Szakadatlanul tartott a tűzijátékok sustorgássa. Egy magas farakás épen a Whitehall nagy kapuja előtt lángolt. Mások pápista peerek kapui előtt világoltak. Wardouri Arundell gróf, némi pénzajándékkal, okosan megnyugtatta a tömeget: de a Salisburyháznál, a parton, ellenállást kisérlettek meg. Lord Salisbury cselédei kiütöttek és lőttek; de csak a szerencsétlen egyházfit ölték meg, a ki a tüzet eloltani jött; s csakhamar megverték őket és a házba visszakergették. Egy látvány sem érdekelte ez éjjel a köznépet annyira, mint a mi nehány év előtt szokásban volt, s melyet most, hosszu idő után, megint élveztek — a pápa elégetése. Ez egykor mindennapi népmulatságot nemzedékünk csak leirásokból és képekből ismeri. Egy alak, mely távolról sem hasonlitott Guy Faux durva ábrázolásaihoz, melyeket most is látunk november 5-kén, hanem némi ügyességgel volt viaszból készitve s nem kevésbe került ruházattal és pápai süveggel ékesitve olyan székre volt ültetve, a milyenen a római püspököket, némely nagy ünnepeken, sz.

Péter egyházában, a nagy oltárhoz viszik. Rendesen számos bibornok és jézsuita kisérte ő szentségét. Füle mellett egy bohócz állott, ördögnek öltözve, farkkal és szarvakkal. Egy gazdag és buzgó protestáns sem kimélte ily alkalommal guineajét, s ha hinni lehet a hirnek, a diszmenet költsége olykor ezer fontra is fölment. Miután a pápát egy ideig ily ünnepiesen körülhordozták a sokaság feje fölött, hangos kiabálás közt lángokba dobták. Oates és Shaftesbury népszerűségének idejében e látványt rendesen Erzsébet királynő születése napján mutatták évenként Fleet utczában, a whig »club« ablakai előtt. Oly nagy volt hire e bohó szertartásnak, hogy Barillon egyszer életét koczkáztatta, hogy rejtekhelyről megnézhesse azt. De a rozsházi összeesküvés fölfedezése napjától egészen a püspökök fölmentéséig nem volt szokásban. Most azonban több pápa tünt föl London különböző részeiben. A pápai követ nagyon megütközött; s a király ez egyházán elkövetett csufság által jobban sértve érezte magát, mint bármely egyéb bántalom által, a mit ellene elkövettek. A tisztviselők mindazáltal semmit sem tehettek. Vasárnapra virradott, s az egyházak harangjai reggeli imára szólottak, mielőtt a tüzek aludni s a csoportozatok oszlani kezdettek volna. Csakhamar kiáltvány jelent meg a zendülők ellen. Sokakat közölök, többnyire fiatal mesterlegényeket, elfogtak; de az ellenök beadott vádakat elvetették a middlesexi üléseken. A tisztviselők, a kik közt sok római katholikus volt, huzalkodtak a nagy esküttszékkel, s kétszer háromszor visszaküldték azt, de mind hiába.

Ez alatt az ország minden részeibe szétrepültek az örömhirek, s mindenütt elragadtatással fogadták azokat. Gloucester, Bedford és Lichfield azon helyek közé tartoz-

tak, melyek különösen föltüntek buzgalmukról: de Bristol és Norwich, melyek népesség és vagyonosság tekintetében legközelebb állottak Londonhoz, lelkesedésben is leginkább megközelítették ez örvendetes alkalommal Londont.

A püspökök pörbefogatása páratlan esemény történetünkben. Az első és utósó eset, hogy teljes öszhangzásban egyesült ama két roppant hatalmas érzelem, melyek rendesen ellentétben álltak egymással, s melyek közől mindegyik elég volt, ha szertelen fölizgatták, vonaglásba ejteni az államot. E két érzelem az egyház és a szabadság iránti szeretet. Több nemzedéken át a magas egyházi érzet erősb kitörései nem voltak kedvezők, egyetlen kivétellel, a polgári szabadságra nézve; a szabadság melletti buzgalom erőszakos kitörései, egyetlen kivétellel, szintén nem voltak kedvezők a főpapság és egyházi rend hatalmára és befolyására nézve. 1688-ban a hierarchia ügye pillanatra a néppárt ügye volt. Több mint kilenczezer pap, élökön a primással és legtiszteletreméltóbb segéd-püspökeivel, fölajánlá magát, hogy szabad alkotmányunk nagy alapelvéért fogságot és vagyonvesztést szenved. Az eredmény egy szövetség volt, mely a legbuzgóbb »cavalier«-eket és legbuzgóbb köztársaságiakat, a társadalom minden közbenső osztályaival, magában foglalta. Azon szellem, mely az előbbi nemzetség alatt, Hampdent támogatta, s a szellem, mely a következő nemzedék alatt Sacheverellnek szolgált támaszul, egyesült az érsek föntartására, ki Hampden és Sacheverell is volt egyszersmind. A társadalom azon osztályai, melyeknek leginkább érdekében fekszik a rend fentartása, melyek zavart időkben leginkább készek a kormány karjait erősitni s természetes ellenszenvvel viseltetnek az igazgatók ellen, örömest követték most azon tiszteletreméltó férfiu vezérle-

tét, a ki az ország első peerje, az egyház első tisztviselője, politikában tory, erkölcsileg szent volt, s kit a zsarnokság, saját ellenére, demagóggá tett. Másrészről a kik a püspöki rendszertől, mint a pápistaság maradványától s az önkényes uralom eszközétől, mindég irtóztak, most térdelve kértek áldást azon főpaptól, a ki készebb volt bilincseket hordani s puszta kövön feküdni éltes tagjaival, hogysem a protestáns vallás érdekeit elárulja s a törvény fölé helyezze a királyi jogokat. Az egyház és szabadság szeretetével, e vészes időben, egy harmadik érzelem is vegyült, mely nemzeti jellemünk legbecsesebb sajátságai közé tartozik. A hatalom által elnyomott bármely egyén rendesen akkor is erős rokonszenvre talál köztünk, ha a köztiszteletre és hálára semmi igénye nincs is. Igy zavarta meg a társadalmat, nagyatyáink korában, Wilkes üldöztetése. Mi magunk láttuk, hogy a Karolina királynén történt igaztalanságok csaknem dühre ingerelték a nemzetet. E szerint valószinű, hogy ha nagy politikai és vallásos érdekek nem függöttek is a püspökök ügye kimenetelétől, még sem fogta volna Anglia szánalom és boszuság nélkül látni, mint vett üldözőbe éltes, tiszta erényü férfiakat egy durva és kérlelhetlen fejedelem, ki azok hűségének köszönte koronáját.

Ez érzelmek által késztetve őseink roppant és erős tömegben egyesültek a kormány ellen. Minden ranguak és pártbeliek, az összes protestáns felekezetek képezték e hatalmas hadat. Egyházi és világi lordok álltak legelül. Azután jöttek a birtokos gentry, a papság, mindkét egyetem, minden ügyészi testület, kereskedők, boltosok, bérlők, a nagy városokban járókelő teherhordók, s a szántóvető parasztok. Még a matrózok a hajókon, s magok a katonák is, kik a palotában őrt állottak, benne voltak e szövetségben a

király ellen. A whig és tory neveket elfeledték pillanatra. Kezet fogott az öreg »exclusionista« s az öreg »abhorrer«. A püspöki és presbyteri rendszer hivei, independensek, baptisták feledék hosszas tusáikat, s csak az volt eszökben, hogy mindnyájan protestánsok és közös veszély fenyegeti őket. Papok, kik Lloyd iskolájában növelkedtek, hangosan beszéltek, nemcsak türelemről, de elfogadásról. Az érsek fölmentetése után csakhamar pásztori levelet bocsátott ki, mely azon időszak legnevezetesb művei közé tartozik. Ifjuságától fogva háborut folytatott a nemconformistákkal, s igaztalan és keresztyéntelen szigorral támadta őket meg többször. Legfőbb munkája ocsmány torzirat volt a kálvinista hittanra. Januar 30-kára és május 29-kére imákat készitett, mely a puritánokat oly erős kifejezésekkel illette, hogy a kormány jónak látta azokat szeliditeni. Most azonban meglágyult és megnyilt szive. Ünnepélyesen meghagyta a püspököknek és papságnak, hogy testvéreik, a protestáns dissenterek iránt, szives indulattal viseltessenek, sokszor látogassák s vendégszeretőleg fogadják őket, udvariasan beszélgessenek velök, beszéljék rá, ha lehet, hogy csatlakozzanak az egyházhoz, de, ha azt nem találják lehetségesnek, szivvel lélekkel egyesüljenek velök közremunkálni a reformatio áldott ügyében.

Sok ájtatos személy keserves bánattal emlékezett későbbi években ez időszakról. Ugy irták le, mint az aranykor rövid fölragyogását két vas időszak közt. Bármily természetes, de ok nélküli sopánkodás. Az 1688-ki szövetséget az esztelenséghez közelitő zsarnokság s az ország minden nagy intézményeit egyszerre fenyegető veszély idézte, és idézhette csupán elő. Hogy azóta nem történt soha oly egyesülés, onnan van, mivel soha sem volt olyan rosz kor-

mányzat. Ne feledjük, hogy bár, magában véve, az egyetértés jobb az egyenetlenségnél, az egyenetlenség a dolgok jobb állásának lehet jelensége, mint az egyetértés. Viszontagság és veszély gyakran kényszeriti egyesülni az embereket. Jólét és biztos állapot gyakran bátoritja föl viszálkodásra.

IX. FEJEZET.

A püspökök fölmentése nem az egyedüli esemény, mely 1688 junius 30-kát nagy korszakká teszi történetünkben. E napon, mig száz egyház harangjai zúgtak, mig Hyde-parktól a Mile Endig máglyarakásban s pápák öltöztetésében sürgött a sokaság, egy okiratot küldtek Londonból Hágába, mely Anglia szabadságára nézve alig csekélyebb fontosságu a »Magna Charta«-nál.

A püspökök pörbefogatása s a walesi herczeg születése nagy forradalmat idézett elő sok tory érzelmeiben. A mely pillanatban egyházuk a bántalom és csúfság végső elvetemedésének volt kitéve, kénytelenek voltak fölhagyni a békés szabadulás reményével. Eddig azzal kecsegtették magokat, hogy a kisértet, a melynek hűségöket alávetették, szigorú ugyan, de csak ideiglenes, s rövid időn orvosolva lesznek sérelmeik, az öröködési rend megszegése nélkül. Most merőben változott kilátásuk. Bármi távolba vetették előre pillantásaikat, mindenütt csak oly rosz kormányzat tünt fel előttök, mint az utósó három évi volt. A korona vélt örököse bölcsejét jézsuiták környezték. Az egyház iránt, a melynek egykor feje leendett, halálos gyülölséget fogtak szándékosan a kisded szivébe csepegtetni, az leendett élte vezérelve, s azt fogta hagyni örökségül maradé-

kaira. A viszontagságok végtelen sora tünt föl. Ki mondhatá meg, hány nemzedéken át szenvednek az angol protestánsok hasonló elnyomást, a mely, a midőn rövid ideinek hitték is, szinte elviselhetlen volt? És vajon nem volna ellenszer? Volt egy ellenszer, gyors, erélyes és eldöntő, a melynek használatára a whigek nagyon is készek voltak, a melyet azonban a toryk mindenkor, minden esetben, törvénytelennek tartottak.

A legnagyobb angol tudorok azt vitatták akkor, hogy semmi törvény- vagy szerződésszegés, semmi kegyetlen, ragadozó vagy erkölcsi elveteműltség a király részéről nem igazolhatja a népet, hogy erőszakosan álljon ellen. Némelyek közölök az ellennemállási tannak olyan tulságos kifejezésében találtak örömet, hogy a józan észt és emberi érzelmet sértették. Gyakran megjegyezték, és pedig nagy nyomatékkal, hogy mikor szent Pál a felsőbbek iránt az engedelmesség kötelességét szivökre kötötte az embereknek, Néro állt a római kormányzat élén. Miből azt következtették, hogy ha az angol király, egészen törvénytelenül, csupán önkényénél fogva, üldözné alattvalóit, hogy bálványokat nem imádnak, ha a towerben oroszlányok elé vetné, szurkos vászonba varratná s a st. James-park kivilágitására meggyujtaná őket, s ha vérengzéseit mindaddig folytatná, mig egész városok és megyék maradnának egyetlen lakos nélkül, még akkor is kötelesek volnának a hátramaradottak szeliden alávetni magokat, s ellenállás nélkül engedni, hogy darabokra szaggassák vagy elevenen megsüssék őket. Silány okokat hoztak föl ez állitás mellett: de a józan indokokat bőven pótolták az önérdek és szenvedély mindenható álokoskodásai. Sok iró kifejezte álmélkodását, hogy buzoghattak Anglia büszke lelkű »cavalier«-jei a leg-

szolgaibb elmélet mellett, a mely valaha hallható volt. Ugy áll a dolog, hogy ez elmélet eleinte a szolgaiságnak merő ellentéteül tünt föl. Nem az volt czélja, hogy a cavaliert szolgává, hanem, hogy őt szabaddá és urrá tegye. Fölmagasztalta őt, abban, a kit pártfogójának, barátjának, szeretett pártja s még inkább szeretett egyháza fejének tekintett. Midőn a köztársaságiaknál volt a hatalom, a királypárti sérelmeket és bántalmakat szenvedett, a melyeknek megtorlására képessé tette őt a törvényes uralkodás visszaállitása. Képzeletében tehát a pártütés alárendeltséggel és lealáztatással, s az egyedúri hatalom szabadsággal és uralommal párosult. Soha sem merült föl képzeletében, hogy jöhet idő, midőn egy király, egy Stuart, a leghűbb papságot, és gentryt a csonka parliamentnél vagy a protectorénál is nagyobb indulatossággal fogja üldözni. Ez idő mindazáltal bekövetkezett. Meg lehet most látni, hogy a béketürés, a melyet az egyháziak állitólag szent Pál irataiból tanultak, miként állja ki az üldözést, mely távolról sem volt olyan kegyetlen, mint Néróé. Mindenki megjósolhatta az eredményt, a ki csak egy kissé ismerte az emberi természetet. Az elnyomás igen hamar megtette, a mi a bölcselkedés és ékesszólásnak nem sikerült volna. Filmer rendszere túlélhette Locke megtámadásait: de soha sem épült ki azokból a halálos csapásokból, melyeket Jakab ejtett rajta.

A logica, melyet ellenmondhatlannak állitottak, mig arra használták, hogy megmutassák, hogy a presbyterieknek és independenseknek békén kell türniök a fogságot és vagyonkobzást, csekély erejűnek mutatkozott, mihelyt arról volt szó, hogy az angol püspököket vessék börtönbe s az angol collegiumok jövedelmeit kobozzák el. Az ország minden székesegyháza szószékéről sokszor ismételték, hogy az

apostoli parancsolat, mely szerint a polgári tisztviselőknek engedelmeskedni kell, föltétlen és általános volt; s hogy vétkes elbizottság körülirni a parancsot, a mely isten igéjében nincs körülirva. Most azonban a hittudósok belátását megélesitette a közelgő veszély, a mely őket fenyegette, hogy javadalmaikból és prebendáikból ki fogják vetni, s pápistáknak kell helyt adniok, s hiányokat fedeztek föl az okoskodásban, a mely azelőtt oly meggyőzőnek látszott.

A szentirás erkölcstani részei nem úgy magyarázandók, mint a parliamenti határzatok, vagy az iskola embereinek casuisticus fejtegetései. Mely keresztyén tartotta oda valóban bal arczát a garázdának, a ki őt jobbrul pofonvágta? Mely keresztyén adta valóban oda köpenyét a tolvajnak, a ki kabátját elvitte? Az általános szabályok mind az ó, mind az uj szövetségi iratokban örökké a kivételek elősorolása nélkül vannak fölállitva. Igy az általános parancsolat mellett, hogy ne ölj, nincs semmi kikötés a katonára nézve, a ki hazája és királya védelmére kel. Általános parancs, hogy nem szabad esküdni, s nincs semmi kivétel a tanúra, ki megesküszik, hogy a biró előtt igazat mond. Mindazáltal a védelmi háboru és a biró előtti eskü jogszerűségét csak nehány homályos hitszakadott vette kérdés alá, s az angol egyház czikkei határozottan helyeslik. Mindazon okoskodásokat, a melyekkel megmutatják, hogy a quaker, midőn fegyvert viselni nem akar, s nem akarja az evangeliumot megcsókolni, oktalan és átalkodott, azok ellen fordithatni, a kik megtagadják az alattvalóktól, tulságos zsarnokság ellenében, az erőszakos ellenállás jogát. Ha azt állitják, hogy azon igéket, a melyek az emberölést tiltják, noha általánosan szólanak, ama nagy parancs értelmében kell magyarázni, mely szerint minden embernek meghagya-

tik, hogy felebarátinak javát előmozditsa, s ha, ekkép magyarázva, kitetszik, hogy oly esetekre, a melyekben az ölés vagy esküvés a társaság legdrágább érdekeinek ótalmára egyáltalában szükséges, nem alkalmazhatók, tagadhatlan, hogy azonképen kell magyarázni azon igéket, a melyek az ellenállást tiltják. Ha a régi egyházatyák alkalmilag oly kifejezésekkel éltek, melyek azt látszanak magokban foglalni, hogy minden ellenállást roszaltak, alkalmilag olyan kifejezéseket is használtak, a melyek azt látszanak magokban foglalni, hogy minden háborut és minden esküvést roszalnak. Valóban a szenvedőleges engedelmesség tana, a mint Oxfordban II. Károly uralkodása alatt hirdették, csak oly magyarázat utján következtethető a bibliából, mely ellenállhatlanúl Barclay vagy Penn következtetéseire vezet bennünket.

Nem csupán a szentirás betűiből vett okoskodásokkal igyekeztek az angol hittudósok, a visszaállitásra közvetlenül jött évek alatt, igazolni kedvencz állitmányukat. Megkisérlették bebizonyitni, hogy, ha a kijelentés hallgatott volna is, a józan ész is megtaníthatta a bölcs embert, hogy a fenálló kormány ellenében bűn és esztelenség minden ellenállás. Közönségesen el volt ismerve, hogy az ilyen ellenállás, végső esetet kivéve, menthetetlen. S ki fogja magára vállalni, hogy a végső és rendes esetek közt határvonalt húz? Van-e az egész világon kormány, a mely alatt nem lesznek elégületlen és pártos emberek, a kik azt mondják s talán hiszik is, hogy végső eset forog fen sérelmeikben? Valóban igen jótékony lenne, ha lehetséges volna, világos és határozott szabályt állitni föl, mely megtiltaná az embereknek, hogy Traján ellen pártot üssenek, s szabadságukban hagyná Caligula ellen pártot ütni. Soha sem álli-

tottak föl s alapitnak meg ilyes szabályt. Azt mondani, hogy a pártütés némely körülmények közt jogszerű, a nélkül, hogy e körülményeket pontosan meghatároznák, annyi, mint azt mondani, hogy minden ember pártot üthet, ha jónak látja; olyan társaság pedig, a melyben minden ember pártot üthet, ha jónak tartja, nyomorultabb fogna lenni, a legkegyetlenebb és kicsapongóbb kényúr által kormányzott társaságnál. E szerint az ellennemállás nagy elvét, egész épségében, szükség fentartani. Különös eseteket kétségkivül állithatni föl, mikben az ellenállás jótékony lenne a közre nézve: egészben véve mindazáltal jobb, hogy a népek békén tűrjék a rosz kormányzást, hogysem oly törvény megszegésével segitsenek magokon, a melytől minden kormányzás biztossága függ.

Az efféle okoskodás könnyen meggyőzte az uralkodó és szerencsés pártot, de bajosan állotta ki a király igaztalansága és hálátlansága által erősen fölizgatott elmék vizsgálatát. Igaz, hogy nem lehet a jogszerű és igaztalan ellenállás közt pontosan határvonalt húzni: de e lehetlenség a jó és rosz természetéből ered, s az erkölcsi tudományok majd minden ágában előfordul. A jó cselekedetet a rosztól nem különböztetik meg oly világos jelek, a minők a négyszögöt megkülönböztetik a hatszögtől. Van bizonyos határvonal, melynél az erény és bün egymásba folynak. Ki volt valaha képes a bátorság és vakmerőség, ovakodás és félénkség, takarékosság és fösvénység, bőkezűség és tékozlás közt szoros határvonalt huzni? Ki volt valaha képes megmondani, mennyire kell gonosztevők iránt a kegyelmességet vinni, s hol szünik az meg a kegyelem nevét megérdemelni s hol lesz veszélyes gyöngeséggé? Melyik casuista, melyik törvényhozó volt valaha képes az önvédelmi jog határait

helyesen kijelölni? Minden törvénytudós azt tartja, hogy az élet- vagy testépség veszélyezésének bizonyos mértéke igazolja az embert, ha megtámadóját meglövi vagy leszúrja: de rég fölhagytak kétségbeesetten a kisérlettel, hogy e veszélyezés mértékét szabatos kifejezésekkel leirják. Mondják, hogy nem csekély veszélyeztetésnek, hanem olyannak kell lenni, mely erős lelkű férfiunak komoly aggodalmat okozhat; s ki fogja akarni meg mondani, mi pontosan véve az aggodalom olyan mértéke, mely megérdemli, hogy komolynak nevezzék, vagy mi, szabatosan szólva, a lélek azon alkata, melyet erősnek érdemes nevezni. Kétségkivül sajnos, hogy a szavak és dolgok természete pontosabb törvényhozást nem enged: azt sem tagadhatni, hogy sokszor igaztalanság történik, ha az emberek saját ügyökben biráskodnak, s azonnal saját itéletök végrehajtására indulnak. De ki fog ezen okból minden önvédelmet eltiltani? Az a jog, a melylyel a nép bir, hogy rosz kormánynak ellenálljon, szoros rokonságban van azzal, mely az egyes embert illeti, hogy, törvényes oltalom hiányában, megölje, a ki őt megtámadja. Mindkét esetben súlyosnak kell lenni a roszszal. Mindkét esetben ki kell meritve lenni a védelem minden rendes és békés eszközének, mielőtt a sértett fél végletekhez folyamodik. Mindkét esetben roppant felelősség forog fen. Mindkét esetben arra háromol a bizonyitás terhe, a ki ilyen kétségbeesett segélymódhoz nyúlt; s, ha nem birja magát igazolni, méltán esik a legsúlyosabb büntetés alá. De a jog létezését egyik esetben sem lehet tagadni általában. Ha az embert gyilkosok támadják meg, azért, mivel soha senki sem volt képes szabatosan meghatározni a veszély mértékét, mely az emberölést igazolja, nem köteles magát kinoztatni és mészároltatni engedni, a nélkül, hogy fegy-

verét használja. S mert soha senki sem volt képes szabatosan meghatározni a rosz kormányzás azon mértékét, a mely a pártütést igazolja, egy társaság sem köteles szenvedőleg türni mindent, a mivel csak a zsarnokság sujthatja.

De az angolok ellenállását oly fejedelem ellen, mint Jakab, lehet-e tulajdonképen pártütésnek mondani? Filmer kiidomitott tanitványai ugyan azt vitatták, hogy hazánk és Törökország polgári szerkezete közt nincs semmi különbség, s ha a király minden pénzláda tartalmát el nem kobozza a Lombard-utczában, s Sancrofthoz és Halifaxhoz némákat nem küld hurokkal, csak azért van, mert ő fölsége sokkal kegyesebb, hogysem istentől származott egész hatalmával élne. De a toryk nagy testülete, bár a tusa hevében alkalmilag olyan kifejezésekkel élt, a melyek arra látszottak mutatni, hogy e kicsapongó tanokat helyeselték, szivből gyűlölte a kényuralmat. Az angol kormányalak, nézetök szerint, korlátolt egyeduralom volt. De hogy lehet az egyeduralmat korlátoltnak mondani, ha soha sem szabad erőhatalommal élni, még utósó szükség esetén, a végett sem, hogy a korlátokat fentartsák? Moszkauban, hol a fejedelem, az állam alkotmánya szerint kényúr, lehet talán az igazság némi szinével vitatni, hogy bármi kicsapongásokat kövessen is el, joga van alattvalóitól, a keresztyénség elvei szerint, engedelmességet követelni. Itt azonban a fejedelmet és népet egyaránt kötelezi a törvény. Jakabot fogta tehát érni azon jaj, mely azok fejére vala mondva, kik vétkeztek a fenálló hatalom ellen. Jakab szegűlt ellene isten rendeleteinek, ő volt, a ki föltámadt a törvényes hatalom ellen, a melynek magát alá kell vala vetnie, s a ki Jézus igéinek igaz értelme szerint megtagadta a császártól, a mi a császáré.

Ilyes tekintetekből kiindulva, a legügyesb és legfölvilágosultabb toryk kezdték megengedni, hogy a szenvedőleges engedelmesség tanát túlvitték. E férfiak és a whigek közt nem volt többé elvbeli különbség a király és alattvalók kölcsönös kötelességeire nézve. Maradtak ugyan fen némi történeti viszályok, azon párt közt, a mely mindig az ellenállás törvényességét vitatta, és azok közt, a kik most tértek meg. Olyan tiszteletben állott, mint egykor, a szent vértanú emléke azon régi »cavalierek« előtt, kik most készek voltak fegyvert fogni elfajult fia ellen. A hosszu parliamentről, rozsházi összeesküvésről és a nyugoti lázadásról most is irtózattal szóltak. De bárhogy gondolkodtak a multra nézve, teljesen whig szempontból fogták föl a jelent: mert azt tartották most, hogy a legnagyobb elnyomás igazolhatja az ellenállást, s hogy a nemzetök által szenvedett elnyomásnál már nem kell nagyobb.

Azonban nem kell gondolni, hogy még ily körülmények közt is minden tory lemondott volna a tanról, a melyet gyermekségétől fogva a keresztyénség lényeges alkatrészének tanult tekinteni, a melyet számos évig hévvel és nagy fennen hirdetett s üldözéssel is igyekvék terjeszteni. Részint a lelkismeret, részint a szégyen sokakat megtartott régi hitökben. De még a kik az ellenállást folyvást törvénytelennek nyilatkoztatták is, többnyire hajlandók voltak, polgári háboru esetében, közönbösek maradni. Semmi sem indithatta őket lázadásra: de, ha kiütne a lázadás, nem igen mutatkoztak készeknek akkép harczolni II. Jakabért, mint egykor I. Károlyért küzdöttek volna. A római keresztyéneknek megtiltotta sz. Pál, hogy Néró kormányának ellene szegüljenek: de nincs ok hinni, hogy az apostol, ha akkor él vala, midőn a legiók és a tanács föltámadtak e go-

nosz császár ellen, azt parancsolta volna a keresztyéneknek, hogy fogjanak fegyvert a zsarnokság védelmére. Az üldözött egyház kötelessége világos volt: béketűréssel kellett szenvednie, s ügyét istenre biznia. De ha isten, kinek gondviselése örökké jót származtat a roszból, ugy akará hogy olyan emberek eszközlése által orvosoltassanak sérelmei, a kiknek boszús szenvedélyeit az egyház oktatása nem tudta legyőzni: hálával fogadhatta a szabaditást, a melyet önmagának eszközölnie elvei nem engedtek. Ehezképest azon toryk, kik a kormány megtámadásának még gondolatát is visszautasitották, többnyire hajlandók sem voltak azt védeni, s talán büszkélkedve saját lelkismeretességökben, titkon örvendettek, hogy nem mindenki oly lelkismeretes, mint önmagok.

A whigek látták, hogy itt az idejök. Csupán ildomosság kérdése volt előttök, már hat-hét év óta, hogy kardot rántsanak-e a kormány ellen vagy sem; s most maga az eszélyesség sürgette őket, hogy merész utat válaszszanak.

Májusban, a Walesi herczeg születése előtt, s mikor még bizonytalan volt föl fogják-e vagy sem olvasni a nyilatkozatot az egyházakban, Russel Edvárd Hágában megjelent. Erélyes előterjesztést tön a közszellem állapotáról az Orániai herczegnek, s tanácsolta ő fenségének, hogy tekintélyes hadsereg élén jelenjen meg Angliában s hivja fegyverre a népet.

Vilmos, egy tekintetre átlátta a körülmények egész fontosságát. »Most vagy soha«, kiálta latinul Dykveltlhez. Russellel ovakodóbban szólt; megengedte, hogy az állam bajai olyasok, a melyek rendkivüli gyógyszert kivánnak, de komolyan szólt a meghiúsulás esetéről, s azon csapásokról, a melyeket e meghiusulás hozna Britanniára és Euro-

pára. Jól tudja hogy sokan, a kik nagy szavakban véröket és vagyonukat ajánlják föl hazájokért, ingadozni fognának, ha ujabb véres körutra nyilnék előttök közel kilátás. Ezért nem a jóakarat nagyhangu nyilvánitására, hanem hatalmas és előkelő férfiak által aláirt különös meghivásra és segélyigéretre van szüksége. Russel megjegyzé, hogy veszélyes a szándékot sokakkal közleni. Vilmos egyetértett, s mondá, hogy kevés aláirás is elég lesz, nagy érdekeket képviselő államférfiaktól.

E válaszszal Russel visszatért Londonba, hol ugy találta, hogy napról napra nő az izgatottság. A püspökök befogatása s a királyné szülése sokkal inkább könnyitette föladatát, mint remélhette. Haladék nélkül összeszedte az ellenzék fejeinek nyilatkozatait. Fő segéde volt működésében Sidney Henrik, Algernon testvére. Megjegyzésre méltó, hogy mind Russel Edvárd, mind Sidney Henrik Jakab udvarában voltak, hogy, részint magán, részint közügyi indokokból mindketten ellenségei lettek, s mindkettejöknek közel rokonuk vére volt megboszulandó, kik ugyanazon évben estek Jakab kérlelhetlen zsarnokságának áldozatokul. De ennyi minden hasonlat. Russel, sok ügyesség mellett, kevély, indulatos, nyugtalan és erőszakos jellemű volt. Sidney nyájas természetű, megnyerő modoru, észre és tudományra nézve gyarló, henye és kéjelgésbe sülyedt férfiunak látszott. Arcza és alakja kitünőleg szép volt. Ifjukorában féltek tőle a férjek; s még most is, közel az ötvenhez, kedvencze volt a nőknek, s irigység tárgya fiatalabb férfiaknak. Régebben, mint közhivatalnok, Hágában lakott, s akkor sikerült neki nagy mértékben megnyerni Vilmos bizalmát. Sokan csodálkoztak ezen: mert ugy látszott, hogy a legszigorúbb államférfiu, s a legkicsapongóbb hivalkodó közt semmi közösség

nem létezhet. Swift, sok évvel utóbb, nem tudta megfogni, hogy olyan ember, a kit ő csak tudatlan és hiu vén korhelynek ismert, a nagy forradalomban valósággal szerepet játszott. Swiftnél kevesbbé élesen látó is észrevehette, hogy van bizonyos ösztönszerű tapintat, mely sokszor nagy szónokokban és bölcselkedőkben hiányzik, s a melyet gyakran oly egyénekben találhatni föl, a kiket, társalgásuk vagy irataik után ítélve, együgyűeknek fognánk mondani. Valóban, ha valaki e tapintattal bir, némi tekintetben jó ránézve, hogy nincsenek meg benne azon föltünőbb tehetségek, a melyek őt csodálat, irigység és félelem tárgyaivá fognák tenni. Sidney nevezetes példa volt ez igazságra. Bármily tehetségtelennek, tudatlannak és szórakozottnak látszott, tudta, vagy inkább érezte, kik iránt kellett tartózkodónak lennie, s kikkel merhetett bizvást közlekedésbe bocsátkozni. Minek következtében ő véghez vitte, a mit Mordaunt, minden elevensége és találékonysága, s Burnet, minden soknemű ismerete és folyékony ékesszólása mellett, sem volt volna soha képes kivinni.

A régi whigekkel nem volt semmi nehézség. Nézetök szerint számos éve, hogy alig volt egyetlen pillanat, melyben a közsérelmek nem igazolták volna az ellenállást. Devonshirenek, kit fejökül lehetett tekinteni, magán és közsérelmei valának megboszulandók. Teljes szivvel fogadta a terveket s jót állt pártjáról.

Russel Shrewsburyval közölte a szándékot. Sidney Halifaxnál tapogatózott. Shrewsbury oly bátorsággal és határozottsággal fogadta a dolgot, mely jellemében utóbb hiányzani látszott. Egyszerre kész volt vagyonát, becsületét és életét koczkára vetni. De Halifax a terv első érintését oly módon fogadta, mely azt mutatta, hogy hasztalan és

talán veszélyes volna világosan szólani. Valóban ő nem termett ilyen vállalatra. Elméje nem fogyott ki az ellenvetésekből és megkülönböztetésekből; természete csöndes volt s nem hajlandó kalandos vállalatokra. Kész volt a lordok házában s névtelen iratok által a legszélsőbb határokig vinni az ellenzést az udvar ellen: de nem igen volt kedve az összeesküvő veszélyes és hánytvetett életével cserélni föl lordi nyugalmát, nem volt kedve bűntársak hatalmába adni magát, idéző levelek és királyi küldöttek irányában örökös félelemnek tenni magát ki, sőt talán vérpadon végezni napjait, vagy Hága valamelyik félreeső utczájában alamizsnából élni. Nehány szót ejtett tehát, a melyek világosan mutatták, hogy nem akarja merészebb és heveskedőbb barátainak terveibe avattatni magát. Sidney elértette, és nem szólt többet.

Majd Danbyt szólították föl, és pedig jobb sikerrel. Merész és tevékeny szellemére varázshatással volt a veszély és izgatottság, a mely Halifax gyöngédebb alkotásu kedélyére nézve elviselhetlen volt. Arczukon volt olvasható a két államférfiu különböző jelleme. Halifax szemöldöke, szeme és szája nagy értelmiséget s a nevetségesre erős hajlamot árultak el; arczkifejezése azonban scepticusra mutatott s kényelemszerető emberre, a ki alkalmasint nem koczkáztatja egyszerre mindenét, se bármely ügynek nem fogott vértanúja lenni. A kik magaviseletét ismerik, nem csodálják, hogy Montaigne volt legkedvesebb irója. Danby valódi csontváz volt; sovány, ránczos, de szép és nemes arczán az éles értelem és nyugtalan dicsvágy erős kifejezése ült egyszersmind. Egyszer már a homályból a hatalom tetőpontjára emelkedett. Aztán hanyathomlok bukott alá a magasból. Veszélyben forgott élete. Éveket töltött fogságban. Most

szabad volt: de az nem elégité őt ki: újra nagyravágyott. Az angol egyházhoz ragaszkodván s a franczia tulnyomóságnak ellensége levén, nem remélhetett nagygyá lenni olyan udvarban, mely jézsuitáktól pezsgett s a Bourbonháznak bókolt. De ha fő részes lesz oly forradalomban, mely a pápisták minden tervét semmivé teszi, Anglia hosszú hűbéres állapotának véget vet, s a királyi hatalmat egy dicső házaspárra ruházza, a kiket ő egyesitett, — új fénynyel fogott kiemelkedni ujabb homályos állásából. A whigek, kiknek indulatossága őt kilencz évvel az előtt kidobta hivatalából, újabb szerencsés föllépésekor, régi barátaival, a »cavalier«-ekkel együtt üdvözlik. Már is tökéletes kibékülés történt közte és a legkitünőbb férfiu közt azok közől, a kik az előtt pörbefogatásának eszközlői voltak. Devonshire grófot értjük. A két fő nemes Peak nevű faluban találkozott, s kölcsönösen kifejezték egymás iránt jó akaratukat. Devonshire nyiltan bevallotta, hogy a whigek nagy igaztalanságot követtek el, s kinyilatkoztatta, hogy most már elismerik hibájukat. Danbynak is volt mit visszavonni. Egykor a legtulságosabb értelemben vallotta vagy legalább hirdette a szenvedőleges engedelmesség tanát. Az ő kormánya alatt, és helybenhagyásával, törvényjavaslatot terjesztettek elő, mely, ha elfogadják vala, mindazokat kizárta volna a parliamentből és hivatalokból, a kik eskü alatt nem akarták nyilvánitani, hogy az ellenállást minden esetben törvénytelennek tartják. De, ha ugyan valaha elámithatták, nem tudták többé elámitni hasonló gyermekes csalódások erős értelmét, a melyet a köz és magán aggodalmak merőben át meg át hatottak. Egyszerre kijelenté csatlakozását az összeesküvéshez. Majd Comptonnak, a londoni fölfüggesztett püspöknek hozzájárulását igyekvék megnyerni, a miben

könnyen czélt ért. Egy főpappal sem bánt a kormány olyan sértőleg és igazságtalanul, mint Comptonnal; s egy főpap sem várhatott annyit a forradalomtól: mert ő intézte az Orániai herczegné nevelését, s azt hitték, nagy mértékben birja bizodalmát. Mig elnyomást nem szenvedett, ő is erősen állitotta, mint társai, hogy bűn ellenállani az elnyomásnak; de, mióta a magas bizottság előtt állott, uj világosság támadt lelkében.

Mind Danby, mind Compton ohajtá megnyerni Nottingham közremunkálását. Az egész tervet fölfedezték előtte; s ő helybenhagyta azt. De nehány nap mulva nyugtalan kezdett lenni. Lelke nem volt elég erős lerázni a neveléssel beszitt előitéleteket. Hittudóstól hittudóshoz ment, s általános kifejezésekben föltételes zsarnoksági eseteket adott elő, és tudakozta, hogy oly esetekben törvényes lenne-e az ellenállás. A nyert válaszok növelték szorongatását. Végre tudtul adta társainak, hogy nem mehet velök tovább. Ha képesnek tartják, hogy elárulja őket, szúrják agyon; s ő nem fogja azért őket hibáztatni; mert visszavonulván, miután oly messze ment, némi jogot adott nekik életéhez. Azonban biztossá tette őket, hogy nincs mit félniök tőle: megőrzi titkukat; jó sikert kiván nekik, de nem tehet róla, ha lelkismerete nem engedi, hogy pártütésben tettleg részt vegyen. Gyanuval és megvetéssel hallák vallomását. Sidney, ki igen határozatlan ismerettel birt a lelkismereti kétkedés fölött, tudósitotta a herczeget, hogy Nottingham megijedt. Meg kell mindazáltal adnunk Nottinghamnak, mikép egész élete folyama igazolja hitünket, hogy, bár ilyen oktalan és határozatlan, de teljesen becsületes volt magaviselete ez alkalommal.

Jobban czélt értek a herczeg ügynökei Lumley lord-

nál, ki tudta, hogy minden kitünő szolgálata daczára, melyet a nyugoti lázadás idejében tett, gyülölet tárgya a Whitehallban, nem csak mint eretnek, de mint renegát is, minél fogva a születetett protestánsoknál is nagyobb hévvel kivánt fegyvert fogni a protestántismus mellett.

Junius folytán gyakran összejöttek, a kik be voltak avatva a titokba. Végre a hó utósó napján, ugyanaz nap, midőn a püspököket fölmentették, megtörtént az elhatározó lépés. Ünnepélyes meghivást irt Sidney, de a melyet a szerkesztéshez jobban értő egyének tettek föl, s Hágába elküldték. Ez iratban Vilmost bizonyossá tevék, hogy az angol nép tizenkilencz-huszad része változást ohajt s kész annak véghez viteléhez járulni, ha olyan külföldi erő segélyét nyerhetik meg, mely azokat, a kik fegyvert fognak, biztositja, hogy nem fognák őket, mielőtt magokat katonailag rendezhetik és fegyelmezhetik, szétverni és lekonczolni. Ha ő fensége, hadsereg élén, megjelennék a szigeten, tizezrenként sietnének zászlója alá. Kevés idő mulva az egész rendes hadseregnél sokkal nagyobb erő élén fogná találni magát. S a kormány föltétlenül még a rendes hadban sem bizhatik. A tisztek elégületlenek; s a közkatonák osztoznak a pápistaság ellen azon osztály ellenszenvében, a melyből állitottak őket. A hajóhadban még erősb a prot. érzelem. Valamely elhatározó lépést szükség tenni, mig ez állapotban vannak a dolgok. A vállalat sokkal nehezebb lenne, ha addig halasztanák, mig a király a községeket és ezredeket átalakitván, olyan parliamentet és hadsereget állitna elő, a melyben bizhatnék. Az összeesküdtek tehát kérték a herczeget, hogy a lehetőleg rövid idő alatt jöjjön közzéjök. Becsületöket kötötték le zálogul, hogy hozzá csatlakoznak; s magokra vállalták annyi egyén közremunkálását biztositni,

a mennyire csak ilyen fontos és veszélyes titkot bátran bizhatni. Egy pontra nézve kötelességöknek tartották előterjesztést tenni ő fönségéhez. Azon véleményt, mely az angol népben az utóbbi szülést illetőleg uralkodik, ő használta föl. Sőt üdvözletet küldött a Whitehallba, s ekkép elismerni látszott, hogy a Walesi herczegnek nevezett gyermek a trón törvényes örököse. Ez nagy hiba volt és sokak buzgóságát csökkentette. Ezer közt egy ember sem kétli, hogy a gyermek alátett; s a herczeg saját érdekeit hanyagolná el, ha azon gyanus körülményeket, melyek a királyné zárkozottságára vonatkoznak, különösen ki nem emelné azon okok közt, a melyek miatt fegyvert fog.

Ezen levelet az összeesküvés hét főnöke, Shrewsbury, Devonshire, Danby, Lumley, Compton, Russel és Sidney irta alá titkos jegyekkel. Herbert vállalkozott elvinni. Nem mindennapi veszélylyel járt utja. Közönséges tengerésznek öltözött, s ez álruhában szerencsésen a holland partra ért a püspökök fölmentése utáni pénteken. Azonnal a herczeghez sietett. Bentincket és Dykveltet meghivták, s több napig tanácskoztak. E tanácskozmány első eredménye volt, hogy a Walesi herczegért nem olvastak többé imát a herczegné kápolnájában.

Neje ellenkezésétől nem kellett Vilmosnak tartania. Értelmisége teljesen uralkodott amazé fölött; s a mi különösebb, teljesen megnyerte neje szerelmét. Szülői gyanánt volt Vilmos nejének, a kiket a halál és idegenkedés által elvesztett, pótolta gyermekét, a kiért hasztalan imádkozott, s hazáját, melyből számkivetve volt. Férje uralma csak istenével volt megosztva szive fölött. Atyjához alkalmasint soha sem viseltetett ragaszkodással: fiatal korában hagyta őt el: számos éve mult, hogy nem látta; s mióta férjhez

ment, nem ugy viselte magát atyja iránta, hogy gyöngédséget mutatott volna, vagy hogy az ő vonzalmát kivánta volna megnyerni. Mindent megtett, a mit tudott, hogy megzavarja házi boldogságát, s egész kémkedő, hallgatózó és hirhordó rendszert állitott föl házában. Sokkal több jövedelme volt atyjának, mint a mennyi bármely elődjének valaha, s hugának rendesen negyvenezer fontot adott évenként: de trónja vélt örököse soha legkisebb pénzsegélyt sem nyert tőle s alig volt képes akkép jelenni meg, mint az európai fejedelemnők között magas rangjához illett. Megkisérlette régi barátja és tanitója, Compton mellett — a kit fölfüggesztettek hivatalából, mert bizonyos istentelen bűntettet nem akart elkövetni, — közbevetni magát atyjánál, de kegyetlenül visszautasitották. Az naptól fogva, midőn kitünt, hogy ő és férje nem akarnak részesek lenni az angol alkotmány fölforgatásában, Jakab politikájának egyik fő törekvése volt, sérteni mindkettejöket. A brit ezredeket visszahivta Hollandból. Tyrconnellel és Francziaországgal együtt ármánykodott Mária jogai ellen, s azon volt, hogy a három korona közől, a melyek halála után őt illetnék, legalább az egyiktől megfoszszák. Most számos igen ügyes és előkelő rangú egyén hitte, hogy valamely alátett Walesi herczeget loptak be a családba, hogy Máriát megfoszszák fényes örökségétől: s nincs ok kétkedni, hogy ő osztozott az uralkodó gyanuban. Ilyen atyát szeretni lehetetlen volt. Hitelvei ugyan oly szigoruak voltak, hogy a mit kötelességének ismert, valószinűleg olyan atya iránt is igyekezett volna teljesiteni, a kit nem szeretett. Ez esetben azonban ugy vélekedett, hogy Jakab igénye az ő engedelmességére sokkal fensőbb igénynek volt kénytelen engedni. S valóban minden hittudós és publicista megegyezik abban,

hogy ha valamely ország fejedelmének leánya más ország fejedelméhez megy nőül, tartozik nemzetét és atyját elfeledni, s férje mellett lenni, ha férje és szülői meghasonlanak. Kétségtelen szabály még akkor is, mikor férjének nincs igazsága: Mária pedig nem csak igazságosnak, de szentnek tartotta a vállalatot, a melyet Vilmos eszében forgatott.

De habár Mária ovatosan tartózkodott is, olyasmit szólni vagy tenni, a mi Vilmos nehézségeit szaporithatta, valóban komolyak voltak e nehézségek. Valóban még a kik őt áthivták, sem fogták föl teljesen e nehézségeket, s azok sem adták elő tökéletesen, a kik hadjárata történeteit megirták.

Ha nem is a legfélelmesbek, mindazáltal komolyak voltak az akadályok, a melyek Angliában vártak reá. Érezte, hogy őrültség volna Monmouth példáját követnie, átkelni nehány brit kalandorral a tengeren s a nép általános fölkelésébe vetni bizalmát. Szükséges volt, s azok is annak tarták, a kik meghivták, hogy sereget vigyen magával. De ki felelhetett a következésekről, a melyet ily hadsereg megjelenése fogott okozni? A kormány ugyan méltán gyűlöletes volt. De vajon az angol nép, mely előtt egészen szokatlan volt, hogy a szárazföldi hatalmak belviszályaiba avatkozzanak, hajlandó lenne-e jó szemmel nézni a szabaditót, kit idegen katonák környeznek. Ha a királyi haderő egy része határozottan ellenállna a megtámadóknak, vajon nem hóditná-e csakhamar részére a milliók hazafiui rokonszenvét? Egy csatavesztés végcsapást adna az egész vállalatnak. Véres győzelem, melyet az Egyesült-államok zsoldosai a sziget szivében nyernének az arany sujtásos testőrök fölött, majdnem szintoly csapás lenne, mint a csa-

tavesztés. Ily győzelem a legiszonyúbb seb fogna lenni e legkevélyebb nemzet nemzeti büszkeségén. Az akkép nyert koronát soha sem lehetne békén és nyugodtan viselni. A gyülölet, a melylyel a magas bizottságot és jézsuitákat szemlélték, még boszúsabb gyűlöletnek adna helyet az idegen hóditók ellenében; és a kik eddig félelemmel és boszúsággal nézték Francziaország hatalmát, azt fognák mondani, hogy, ha idegen jármot kell viselni, kisebb gyalázat Francziaországnak hódolni, mint Hollandiának.

E tekintetek nagyon is lehangolák vala Vilmost, ha az Egyesült-államok minden hadi ereje korlátlanul rendelkezésétől függött volna is. Valósággal azonban igen kétesnek látszott, képes lesz-e egyetlen zászlóalj segélyét megnyerni. Minden nehézségek közt, melyekkel küzdenie kellett, a batáv köztársaság alkotmányából eredt a legnagyobb nehézség, a miről alig emlékeztek angol irók. Egy nagy állam sem volt oly hosszas időkig olyan czélszerűtlen polgári szerkezet alatt. Az államok egyesületének nem lehetett háborút vagy békét határozni, nem szövetséget kötni, vagy adót vetni ki, mindenik tartomány rendeinek beleegyezése nélkül. Az egyes tartomány rendei nem adhatták beleegyezésöket, minden képviselt helyhatóság hozzájárulása nélkül. Minden egyes helyhatóság, némi tekintetben független állam volt; s mint olyan, jogot vett igénybe, egyenes közlekedésbe tenni magát a külföldi követekkel, tanácskozni azokkal olyan tervek meghiúsitásáról, a melyeket más helyhatóságok vettek czélba. Némely városi tanácsban azon pártnak volt nagy befolyása, mely több nemzedéken át féltékenyen szemlélte a stathouderek hatalmát. E pártnak élén a nemes Amsterdam város tisztviselői voltak, mely város akkor jóléte tetőpontján állott. Ezek, még a

nimwegeni béke után is, barátságos levelezést folytattak Lajossal, ennek ügyes és tevékeny követe, gróf Avaux után. A »stadtholder« inditványait, melyeket a köztársaság biztosságára mellőzhetleneknek tartott, s melyeket Hollandon kivül, minden tartomány, s Holland tizennyolcz városi tanácsa közől is tizenhét helybenhagyott, ismételve elvetették Amsterdam egyetlen szavazata miatt. Ily esetekben az volt az egyetlen alkotmányos eszköz, hogy az egyező városok küldöttjei, vitatkozás végett, meglátogatták a nem egyező várost. A küldöttek száma nem volt meghatározva: addig folytathatták a vitatkozást, a meddig azt szükségesnek látták; s ez alatt minden költségeiket a megátalkodott községnek kellett megtéritenie, mely indokaiknak engedni nem akart. A kényszeritésnek e különös módját egyszer foganatosan kisérelték meg a kis Gorkum városon, de valószinűleg nem fogott nagy hatással lenni a hatalmas és gazdag Amsterdamra, mely város világszerte hires volt töméntelen árboczú kikötőjéről, pompás lakokkal beszegett csatornáiról, büszke tanácsterméről, a melynek padlata, fedezete és falai fényes márványnyal voltak bevonva, Ceylon és Surinam legdrágább terményeivel töltött árutárairól és váltócsarnokáról, hol a polgárisult világ minden nyelvén beszéltek.

Az egyenetlenség a többség közt, mely a stathoudert pártolta, s a kevesebbség közt, a melynek élén Amsterdam tisztviselői állottak, annyira ment gyakran, hogy elkerülhetlennek látszott a vérontás. Egy alkalommal a herczeg megkisérlette az ellenszegülő követeket, mint árulókat, büntetés alá vonni. Más alkalommal Amsterdam kapuit bezárták ő előtte, s hadsereget állitottak a városi tanács kiváltságainak védelmére. Nem volt valószinű, hogy e nagy város

kormányzói valaha oly hadjáratba beleegyezzenek, a mely a legnagyobb mértékben ellene fogott lenni Lajosnak, a kinek kedvét keresték, s mely valószinűleg emelni fogta az Orániai házat, a melyet gyülöltek. Egyezésök nélkül pedig ilyen hadjáratot törvényesen nem lehetett inditani. Ellenszegülésöket erőhatalommal fojtani el, oly dolog volt, a mitől a merész és határozott »stathouder« más körülmények közt nem ijedt volna vissza. De a jelen pillanatban fontos körülmény volt, gondosan kerülni minden oly tettet, a melyet zsarnokinak lehetett volna festeni. Nem merészelhette meg szegni Holland alaptörvényeit, a midőn épen Anglia alaptörvényeinek megszegése miatt akart kardot vonni ipa ellen. Egyik szabad alkotmány fölforgatása különös előjáték fogott lenni egy másik szabad alkotmány erőszakos visszaállitásához.

De még más nehézség is volt, a mit az angol irók kevésbe vesznek, mi azonban Vilmosnak szüntelen eszében forgott. A hadjáratában, melyre készült, csupán ugy érhetett czélt, ha Anglia protestáns érzelmét felköltheti, s mindaddig tüzeli, mig egyidőre a nemzet uralkodó, s majd nem kizárólagos érzelme leendett. Ez ugyan igen egyszerű út és mód lett vala, ha politikájának csupán az volt volna czélja, hogy szigetünkön forradalmat idézzen elő s ott uralkodjék. De távolabb czélra nézett, melyet egyedül olyan fejedelmek segélye által érhetett el, a kik őszintén a római egyházhoz ragaszkodtak. Ő a német birodalmat, a katholikus királyt, a szent széket, a franczia tulnyomó hatalom ellen, Angliával és Hollanddal szövetségben kivánta egyesiteni. Szükséges volt tehát, hogy midőn a protestántismus védelmére a legnagyobb csapást teszi, egyszersmind azon legyen, hogy el ne veszitse azon kormányok jó akaratát, a melyek a protestántismust halálos eretnekségnek tekintették.

Ilyen szövevényes akadályai voltak a nagy vállalatnak. A szárazföldi államférfiak egy részét látták e nehézségeknek; a brit államférfiak a másik részét. Csak egy értelmes és hatalmas szellem fogta föl mind egy tekintetre, s elhatározta, hogy mind legyőzi. Nem könnyű dolog volt az angol kormányt idegen sereggel megdönteni, a nélkül, hogy az angolok büszkesége föl ne ingereltessék. Nem könnyű volt, azon batáv párttól, mely Francziaországot előszeretettel, az Orániai herczeget pedig idegenkedéssel tekintette, kedvező határozatot nyerni olyan hadjáratra, mely Francziaország minden terveit ki fogta forgatni, s az Orániai házat a nagyság tetőpontjára fogta emelni. Nem könnyű volt föllelkesült protestánsokat keresztes hadra vezérelni a pápisták ellen, a legtöbb pápista kormánynak s magának a pápának is jó kívánata mellett. Vilmos azonban mindezt megtette. Mindezen czélokat még a melyek egymással legöszszeférhetlenebbeknek látszanak is, teljesen és egyszerre elérte. Az összes történet, se az ó, se az ujabb korban nem emlékszik az államférfiuság hasonló diadaláról.

A föladat ugyan még oly államférfiunak is igen bajos fogott lenni, mint az Orániai herczeg volt, ha fő ellenei az időben nem lettek volna olyan eszeveszettséggel megverve, a melyet sok vakbuzgóságra hajló ember különös isten-itéletének tulajdonitott. Nem csak az angol király volt, mint mindig, buta és gonosz: de még az eszélyes franczia király tanácsa is esztelenségre fordult. A mit csak bölcseség és erélynek lehet, megtette Vilmos. Azon akadályokat, melyeket bölcseség és erély nem győzhetett le, ellenségei magok háritották el szántszándékosan.

Ama nagy napon, midőn a püspököket fölmentették, s a meghivást Hágába elküldték, komor és nyugtalan lélek-

kel tért meg Jakab a hounslowi táborból. Erőködött vidámnak látszani az nap délután: de az örömtüzek, tüzijátékok, s mindenek fölött a viasz pápák, a melyek London minden részeiben égtek, nem igen csillapitó hatással voltak ránézve. A kik másnap látták, könnyen észevehették arczán az erős fölindulást, mely izgatottságban tartotta kedélyét. Nehány napig annyira nem szeretett a pörről beszélni, hogy még Barillon sem merte e tárgyat előhozni.

Nem sokára kitetszett, hogy a csatavesztés és boszuság csak megkeményitette a király szivét. Első szavai voltak, midőn megtudta, hogy boszúja tárgyai megmenekültek: »annál roszabb rájok nézve«. E szavak, a melyeket ő szokása szerint, sokszor ismételt, nehány nap mulva teljesen érthetőkké lettek. Szemrehányást tett magának, nem azért, mivel a püspököket pörbe fogatta, hanem hogy oly bíróság előtt tette azt, a mely előtt esküttek határoznak a ténykérdésekben, s hol a törvény megállapitott elveit még a legszolgaibb birónak sem lehet egészen mellőzni. Föltette magában, helyrehozni e hibát. Nem csak a hét főpapnak, kik a folyamodványt aláirták, hanem az egész angol papságnak meg kell átkoznia a napot, a melyen fejedelmök fölött diadalt ültek. A pör után két hétre parancsot adott ki, mely minden püspöki megye korlátnokának és minden főesperestnek kötelességök ké tette, hogy illető törvényhatóságukban szoros vizsgálatot tegyenek, s mindazon rectorok (papok), vicariusok neveit, a kik a nyilatkozmányt fölolvasni elmulasztották, a magas bizottságnak följelentsék. A király előre gyönyörködve képzelte magának a rémülést a mint meg fogják a bünösök érteni, hogy olyan törvényszék elé vannak idézve, mely nem kegyelmez nekik. A vádlottak száma, összesen, majd tizezerre ment; s ez után

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

a mi a Magdolna-collegiumban történt, okszerűen várhatták mindnyájan, hogy minden egyházi szolgálattól eltiltják, javadalmaikból kivetik, minden egyéb egyházi hivatalra képteleneknek nyilatkoztatják őket, s elmarasztják a pörköltségekben, minek folytán koldusbotra juthatnak.

Ilyen üldözés volt, a melylyel Jakab, a westminsterhalli nagy pörvesztést fájlalva, a papságot zaklatni elhatározta. Időközben meg akarta a törvényszéki hivatalnokoknak, jutalmak és büntetések gyors és bőséges osztogatása által, mutatni, hogy az erélyes és arczátlan szolgaiság, ha eredménytelen marad is, bizvást számíthat kegyeire, s hogy a ki, éveken át tanúsitott engedelmesség után, csak pillanatra is lelki bátorságot vesz s a becsületesség utjára téved, megbocsáthatlan vétket követ el. Azon erőszakosság és vakmerőség, melyet a hitehagyott Williams a püspökök pörének egész folyama alatt tanusitott, az egész nemzet előtt gyülöltté tette őt. Baronet ranggal jutalmaztatott. Holloway és Powel jellemileg emelkedtek, azon nyilatkozatuk által, hogy a kérlevél nem volt vétkes irat. Elbocsátották őket hivatalukból. Wright sorsa, mint látszik, egy ideig függőben maradt. Ő ugyan a püspökök ellen volt végül: de megengedte, hogy ügyvédeik a fölmentő hatalmat kérdés alá vegyék. Vétkes iratnak nyilatkoztatta a kérelmet: de ovatosan tartózkodott, hogy valahogy törvényesnek ne mondja a nyilatkozmányt; s az egész pör folyama alatt oly hangon beszélt, mint a kinek az van eszében, hogy eljöhet a visszatorlás napja. Neki ugyan nagy igényei voltak engedékenységre: mert alig lehetett várni, hogy bármily emberi szemtelenség csüggedés nélkül megbirjon oly föladatot, oly ügyvédi kar és olyan hallgatóság előtt. A jézsuita »cabal« tagjai mindazáltal szellemtelenséggel vádolták; a korlátnok marhának mondta

őt; s általában azt hitték, hogy új főbirót fognak kinevezni. De nem történt változás. Valóban nem könyű dolog lett volna Wright helyét betölteni. Azon sok törvénytudó, a ki észtehetségben és tudományban fölülhaladta őt, alig egy kivétellel, mind ellenséges indulattal volt a kormány szándokai iránt: s azon nehány ügyész, a ki őt mocskosság és szemtelenség tekintetében fölülmulta, csupán az ügyvédi kar legalsóbb rétegeiben volt található, s nem lett volna, képes a királyi törvényszék rendes tárgyalásait vezetni. Igaz, hogy Williams minden tulajdont egyesített magában, a mit Jakab tisztviselőben megkivánt. De Williams szolgálatára a törvényszék előtt volt szükség; ha onnan elviszik vala, a koronának a harmad rendű ügyvédek sem állottak volna szolgálatára.

Semmi sem lepte meg vagy gyötrötte a királyt annyira, mint az a lelkesedés, melyet a dissenterek mutattak a püspökök ügyében. Penn, a ki bár önmaga feláldozta a hatalmat és méltóságokat lelkismerete aggodalmainak, ugy látszik, azt képzelte, csupán neki van lelkismerete, a puritánok elégületlenségét irigységnek és ki nem elégitett nagyravágyásnak tulajdonitotta. Nem nyertek osztályrészt a türelmi nyilatkozatban igért javadalmakból: egyet sem mozditottak elő közölök magas és diszes polczra; s ekkép nem volt csoda, hogy irigykedtek a római katholikusokra. Ehkez képest egy héttel azután, hogy a nagy esküttszéki itéletet kimondták a Westminsterhallban, Silas Tituszt, ki hires presbyteri, dühös kirekesztő s Strafford pörbefogásának egyik eszköze volt, meghivták a titkos tanácsba. Azok közé tartozott ő, a kikben az ellenzék legnagyobb bizalmát helyezte. De a méltóság, melyet most neki ajánltak, s a remény, hogy bizonyos nagy öszletet, a melyel a korona neki

tartozik, meg fog nyerni, legyőzte erényét, s a protestánsok minden osztályainak rendkivüli boszúságára föleskették.

A király boszús szándokai az egyház ellen nem értek czélt. Majd minden főesperes és korlátnok megtagadta a kivánt tudósitást. Eljött a nap, melyre az összes papságnak föl kelle vala hivatnia, számot adni az engedetlenségről. A magas bizottság egybegyült. Kitetszett, hogy alig küldte be egyetlen egyházi tisztviselő jelentését. Ugyanekkor egy nagy fontosságu iratot nyujtottak be a bizottságnak. Sprattól, a rochesteri puspöktől, érkezett. Az érsekség reményében két évig türte a szemrehányást, hogy üldözi az egyházat, melyet a lelkismeret és becsület minden kötelessége szerint védeni tartozott. Reménye azonban meghiúsult. Látta, hogy, ha csak vallásáról le nem mond nem lehet kilátása a yorki érseki széken ülni. Sokkal jobb természetű volt, hogysem a zsarnokságban örömet lelt, és sokkal élesebben látó, hogysem a közelgő visszatorlás jelenségeit előre észre nem vette volna. Elhatározta tehát, letenni gyülölt tisztségét s elhatározását levélben közölte társaival, a mely, mint minden prózai dolgozata, nagy szabatossággal s méltóságos hangon volt irva. Lehetlen, ugymond, továbbra is a bizottságban maradnia. Ő maga, engedelmeskedve a királyi parancsnak, fölolvasta a nyilatkozmányt; de nem meri kárhoztatni azon hű és ájtatos papokat, a kik más szempontból fogták föl kötelességöket; s mivel elhatároztatott, büntetni őket, mivel lelkismeretök szerint cselekedtek, ki kell nyilatkoztatnia, hogy inkább szenvedni fog velök, hogysem eszköz legyen szenvedésökben.

A bizottság tagjai felolvasták, és elképedtek. Tiszt-

társuk hibái, elveinek ismert ingatagsága, ismert lelki gyöngesége különösen nyugtalanitóvá tették elpártolását. A kormánynak valósággal veszélyben kellett forognia, ha olyan Spratféle emberek Hampden nyelvén szólnak hozzá. Az itélőszék, mely a minap olyan boszantóan viselte magát, egyszerre igen szeliddé lőn. Meg sem pirongatták az egyházi tisztviselőket, a kik daczoltak tekintélyével. Nem tartották biztosnak, azon gyanúra adni okot, hogy engedetlenségök szándékos lett volna. Csupán meghagyták nekik, hogy négy hónap alatt készitsék el jelentéseiket. A bizottság ezzel zavarban eloszlott. Halálos csapás érte.

Mig a magas bizottság visszarettent az egyházzal összeütközéstől, az egyház, ereje önérzetében s uj lelkesedése hevében, folyvást kihivólag viselte magát a bizottság ellenében. A püspökök fölmentése után nem sokára a tiszteletreméltó Ormond, a nagy polgárháboru »cavalier«-jeinek legdicsőbbike, összeroskadt gyöngélkedései következtében. Halálának hirét sietve megküldték Oxfordra. Az egyetem, a melynek korlátnoka volt, utódot választani azonnal összegyült. Egy rész az ékesenszóló, nagy miveltségű Halifaxot, másik a komoly, orthodox Nottinghamet akarta. Némelyek Abingdon grófot emlegették, a ki közel lakott hozzájok, s kit közelebb a főispánságból elmozditottak, mivel nem akart az uralkodó vallás ellen a királyhoz állani. De a többség, száznyolczvan graduált, az ifju Ormond herczegre, utósó főnökük unokájára s a vitéz Ossory fiára szavazott. A sietséget, a melylyel e határozatot tették, azon félelem okozta, hogy ha csak egy nappal továbbra halasztják a dolgot, a király megkisértené olyan főnököt erőtetni rájok, a ki elárulná jogaikot. Alapos volt ez aggodalom; mert a választás után két óra mulva már

parancs érkezett a Whitehallból, hogy Jeffreyst válaszszák. Szerencsére az ifju Ormond választása már be volt fejezve, s nem lehetett visszavonni. Nehány héttel utóbb a gyalázatos Hall Timotheust, a ki a londoni papság közől a nyilatkozmány fölolvasása által tüntette ki magát, az oxfordi püspökséggel jutalmazták, mely a nem kevesbbé gyalázatos Parker halálával megürült. Hall elfoglalta püspöki székét; de székesegyháza »canonicus«-ai nem jelentek meg beigtatására; az egyetem nem tette tudorrá; az akadémiai ifjuság közől egy sem járult hozzá pappá szenteltetés végett; senki sem emelt neki kalapot; s magára hagyatva találta magát palotájában.

Nem sokára ezután egy, az oxfordi Magdolna-collegium adományához tartozó javadalom megürült. Hough és kivetett társai összegyültek s egy papot »praesentáltak«; s a gloucesteri püspök, a kinek megyéjében feküdt a javadalom, vonakodás nélkül elfogadta azt.

A gentry szintoly ellenszegülő volt, mint a papság. Azon nyárszaki »assizek« országszerte szokatlan tekintetet mutattak. A birák, mielőtt körutukra indultak, a király elé rendeltettek, a kitől oly utasitást kaptak, hogy a nagy esküttszék tagjainak és a tisztviselőknek tegyék kötelességökké olyan parliamenti tagokat választani, a kik az ő politikáját pártolják. Engedelmeskedtek parancsának, erős beszédeket tartottak a papság ellen, gyalázták a hét püspököt, pártütő vétkes iratnak nevezték azt a nevezetes folyamodványt, igen keserün birálták Sancroft irásmódját, mi ugyan rést nyujtott a kritikának, s azt mondták, hogy Busley tanárnak meg kellett volna vesszőzni ő kegyelmességét, mert roszul ir angolul. Azonban ez illetlen szónoklatoknak csak az a hatása volt, hogy a köz gyülöletet nö-

velték, megtagadták tőlök a köztisztelet minden jeleit, a melyeket a birói hivatal és királyi megbizás iránt szoktak mutatni. Régi szokás szerint jó születésű és vagyonos emberek lovagoltak a sheriffel, midőn ez a birákat a megyei városba kisérte; most azonban nehéz volt az ország bármely részén ilyen menetet hozni egybe. Különösen Powel és Holloway utódaival bántak igen megvetőleg. Az oxfordi kerületet jelölték ki nekik; s azt várták, hogy minden megyében a hű gentry lovas serege üdvözli őket. De midőn Wallingfordhoz közeledtek, hol Berkshireben kezdik vala meg eljárásukat, a sheriff csak maga jött eléjök. Mikor Oxfordhoz, e kitünőleg hű tartomány kiváló hűségű fővárosához közeledtek, ismét csak egyedül üdvözlötte őket a sheriff.

A hadsereg szintúgy el volt idegenitve, mint a papság vagy a gentry. A tower őrsége ivott a fogoly püspökök egészségéért. A Lambethben állomásozó gyalog testőrök üdvözölték a primást, midőn palotájába visszatért. A fölmentés hirét sehol sem fogadták hangosabb örömzajjal, mint a hounslowi sikon. Valóban a nagy erő, melyet a király a makacs főváros megrettentése végett összegyüjtött, nyakasabbá lett, mint maga a főváros; az udvar inkább félt tőle, mint a polgárok. Augusztus elején tehát a tábort szétoszlaták, s a seregeket az ország különböző részeibe küldötték szállásra.

Jakab azzal kecsegtette magát, hogy könnyebb lesz elkülönzött zászlóaljakkal bánni, mint egy tömegbe összevont sok ezer emberrel. Lichfield lord gyalog ezredével tevék az első kisérletet, mely most tizenkettedik sorezred. Valószinüleg azért választották ez ezredet, mert a nyugoti lázadáskor, Staffordshireben állitották, hol a római katho-

likusok számosabbak és vagyonosabbak voltak, mint bárhol Angliában. A legénységet a király előtt állitották föl. Őrnagyuk értesitette őket, ő fölsége azt kivánja tőlök, hogy bizonyos kötelezést irjanak alá, hogy a »test«-et illető szándokainak véghezvitelében segiteni fogják őt; s hogy mindazoknak, a kik erre nem akarnak állani, nyomban el kell hagyniok a szolgálatot. A király nagy bámulására azonnal egész sorok letették láncsáikat és lőfegyvereiket. Csak két tiszt, s nehány közlegény engedelmeskedett parancsának, mindnyájan római katholikusok. Egy ideig hallgatott. Aztán parancsolta a legénységnek, vegyék föl fegyvereiket. »Máskor, monda komor tekintettel, nem foglak titeket azzal megbecsülni, hogy tanácsot kérjek tőletek.«

Világos volt, hogy, ha szándékai mellett kiván maradni, ujra kell alakitnia seregét. E czélra azonban nem talált alkalmas anyagot szigetünkön. Egyháza tagjai, még azon kerületekben is, hol legszámosabban voltak, a nép csekély kevesebbségét tették. A pápistaság gyülölete protestáns alattvalói minden osztályában elterjedt, s még a szántóvetők és mesteremberek közt is uralkodó szenvedélylyé vált. Volt azonban birodalmának egy másik része, hol a népesség nagy tömegét merőben különböző szellem lelkesitette. Ott határtalan volt azon római katholikus zsoldosok száma, a kiket Anglia jó zsoldja és szállásai át fogtak vonzani a Sz. György csatornán. Tyrconnelt egy ideig arra használták, hogy paraszt földieiből olyan katonai erőt alakitson, a melyben ura bizhassék. Már is majd az egész irföldi sereg celta vérű és nyelvű pápistákból állott. Barillon komolyan és ismételve tanácsolta Jakabnak, hogy e hadsereget hozza át az angolokat fékezni.

Jakab habozott. Ohajtotta, hogy olyan seregek ve-

gyék őt körül, a melyekben bizhatott; de félt a nemzeti érzelem kitörésétől, mit nagy ir haderőnek angol földön megjelenése okvetlen előfogott idézni. Végre, mint rendesen történik, ha gyönge ember ellenkező bajokat igyekszik kikerülni, olyan utat választott, mely azokat mind egyesitette. Hozott által ireket, nem annyit ugyan, a mennyi csupán London városa, vagy Yorkmegye fékezésére kellett, de kelleténél is többet arra nézve, hogy ez országot fölriaszsza és fölingerelje. Zászlóalj zászlóalj után, melyeket Tyrconnel állitott, szállt ki a nyugoti partokon s vonult a főváros felé; s ir ujonczokat is tetemes számban szállitottak, az angol ezredek kiegészitése végett.

Azon sok hiba közt, a melyet Jakab elkövetett, egy sem volt ennél szerencsétlenebb. Népe szivét már elidegenitette, midőn megszegte törvényeit, elkobozta vagyonukat és üldözte vallásukat. Azok közől, a kik hajdan leginkább buzogtak az egyedurság mellett, már sokakat tett szivökben pártütőkké. De külföldi megtámadó ellen talán még most is némi eredménynyel lehetett fordulnia alattvalóihoz. Mert természetöknél fogva szintugy szigetlakó faj valának, mint földrajzi helyzetök szerint. Valóban azon időkorban se észszerüek, se szeretetreméltók nem voltak nemzeti ellenszenveik. Az angol soha sem volt szokva bármely külföldi fölügyeletéhez vagy beavatkozásához. Külföldi hadsereg megjelenése földükön arra indithatta őket, hogy olyan király köré is gyülekezzenek, a kit szeretni semmi okuk nem volt. Vilmos talán képes leendett legyőzni e nehézségeket; de Jakab maga elháritotta azokat. Még Lajos muskétásaiból egy hadosztály érkezése sem gerjesztett volna olyan haragot és szégyent, a minőt éreztek őseink, midőn látták, mint vonulnak az országuton, katonai

pompával, az épen Dublinból érkezett fegyveres csapatok. Akkor egy angol származásu sem tekintette honfitársainak az ireket. Az emberiség nagy családjában azok nem tartoztak a mi fajunkhoz. Nem egy erkölcsi és értelmi sajátság különböztette tőlünk meg őket; mely sajátságokat a helyzet és növelés különbözése, bármily nagy volt is, nem magyarázott teljesen meg. Saját külsejök, saját anyanyelvök volt. Ha angolúl beszéltek, nevetséges volt kiejtésök; phraseologiájuk furcsa, mint általában azoké, a kik egy nyelven gondolkodnak, s más nyelven fejezik ki gondolataikat. Ezek szerint idegenek voltak, és pedig minden idegenek közt a leggyűlöltebbek és megvetettebbek, mert legyőzött, leigázott, és kizsákmányolt elleneink voltak. Az angolok büszkélkedve hasonlitgatták össze saját földeiket a sivár posványos helyekkel, a melyek közől az ir zsiványok ölni, rabolni jöttek, és lakaikat azon viskókkal, a melyekben a parasztok együtt fetrengtek ganéjban a shannoni sertésekkel. Sokkal szegényebb és kevesbbé polgárisult társaság tagja volt ugyan, mint mi jelenleg, de mégis a leggazdagabbé és polgárisultabbé, a melyet a világ látott akkorig: s az irek majdnem olyan durvák voltak, mint a labradori vad emberek. Az angol szabad ember volt; az irek az ő fajának örökös rabszolgái. Az angol tiszta és egyszerű módon imádta az istent; az irek bálványozásba és babonaságba voltak sülyedve. Az angol tudta, hogy sokszor számos ir futott csekély angol erő előtt, s hogy egy kis angol gyarmat az egész ir népet féken tartotta; s nagy önelégültséggel következtette, hogy ő természetileg magasabb rendü lény, mint az ir; mert ilyen módon magyarázza tulnyomóságát, s menti zsarnokságát mindenkor az uralkodó faj. Most közönségesen el van ismerve, hogy az irek élénk-

ség, kedély és ékesszólás tekintetében magas állást foglalnak el a világ népei közt. Száz harczmezőn adták bizonyságát, hogy, jól fegyelmezve, igen derék katonák. Azonban bizonyos, hogy másfél század előtt szigetünkön általában meg voltak vetve, mint buta, gyáva nép. S ezeknek kellett Angliát elnyomva tartaniok, mig polgári és egyházi alkotmánya lerontandó vala. E gondolatra fölforrt az egész nemzet vére. Ehhezképest még tűrhetőnek látszott volna franczíák vagy spanyolok által hódittatni meg. Megszokták a franczíákkal és spanyolokkal az egyenlőség alapján végezni dolgukat. Volt idő, hogy irigylettük azok jólétét, féltünk hatalmuktól, örültünk barátságuknak. Kizáró büszkeségünk daczára is elismertük, hogy nagy nemzetek voltak, s hogy a had és béke mesterségeiben kitünő férfiakkal dicsekhettek. De alantabb álló faj által hóditatni meg minden lealacsonyitásnál lealázóbb volt. Az angolokban oly érzelem lángolt, a minőt a charlestoni és neworleansi lakosok fognának érezni, ha e városokat szerecsen őrsereg foglalná el. E tények magokban elegendők fogtak lenni elégületlenséget és boszuságot gerjeszteni; de a való tények elenyésznek azon vadnál vadabb hirek közt, melyek kávéházról kávéházra, sörkorcsmából sörkorcsmába keringtek szüntelen s a mint tovább-tovább szárnyaltak, mindig csodásabb és rettentőbb alakot öltöttek. A partjainkra szállt ir hadak mennyisége igen alapos félelmet gerjeszthetett a király további szándokaira nézve; a közaggodalom azonban tizszeresen nevelte azt. Igen el lehet gondolni, hogy a connaughti durva legény, a kit fegyveresen oly idegen nép közé vittek, a melyet gyűlölt s mely őt viszont gyűlölte, némi kicsapongásokat fogott elkövetni. E kicsapongásokat nagyitotta a hir; s azon garázdaságokhoz, a melyeket az

idegen valóban elkövetett, ráadásul angol pajtásai bántalmait is az ő rovására tudták be. Az ország minden szegletéből kiáltás hallatszott az idegen barbarok ellen, a kik erővel betörtek a házakba, lovakat és kocsikat raboltak el, pénzt zsaroltak, s az asszonyokon garázdálkodtak. Ez emberek, mondának, azoknak fiai, kik negyvenhét évvel azelőtt tizezrenként öldösték a protestánsokat. Az **1641**-ki pártütés története volt most a társalgás kedvencz tárgya; mely esemény, még higgadt előadás mellett is, nagy szánakozást és borzalmat gerjeszthetett, s melyet rettentően eltorzitottak a nemzeti és vallásos ellenszenvek. Utálatos regéket meséltek, a melyeket teljes hiedelemmel és feszült érdekkel hallgattak, házakról, melyeket a benlakókra gyújtottak, a lemészárolt nőkről és csecsemőkről, miként kényszeriték a közel rokonokat, hogy egymást megöljék, s a meggyalázott és csonkitott holttestekről. Aztán elmondák, hogy a gyáva vad nép, mely mind ezen kegyetlenségeket egy mitsem gyanitó védtelen gyarmaton, meglepve elkövette, mihelyt Olivér, nagyszerü hivatásában, köztök megjelent, páni rémülésben dobta el fegyverét, s a nélkül, hogy csak egy nagyobb ütközet sorsát megkisérlené, visszadőlt azon rabszolgaságba, mely osztályrésze volt. Sok jel arra mutatott, hogy a királyi helytartó a szász gyarmatosok ujabb megraboltatását és fölmészárlását forgatta eszében. Már is ezer meg ezer protestáns gyarmatos menekült Tyrconnel igazságtalansága és garázdasága elől, s leirván mind a mit szenvedtek, és a mitől igen alapos okuk volt tartani, fölgerjesztették az anyaország haragját. Mennyire fölizgatták a közérzelmet ezen menekvők panaszai, félreismerhetlenül kitetszett közelebb. Tyrconnel bizonyos törvénypontokat terjesztett királyi jóváhagyás alá, a melyek eltörlen-

dők valának azon törvényt a melynélfogva a gyarmatosak az ir föld fele részét birták; két római katholikus földijét küldte a Westminsterbe ügyvivőiül, a kiket nem rég emeltek magas birói hivatalokra : tudniillik Nugent-et, az ir királyi törvényszék elnökét, kiben megtestesülve voltak mindazon bűnök és gyarlóságok, melyeket az angolok a pápista celták jellemvonásainak képzeltek, és Rice-t, az ir kincstár egyik báróját, ki ügyességben és képzettségben talán a legelső volt fajában. Küldetésök czélja tudva volt; s a két biró nem mert az utczákon mutatkozni. Ha megismerték, kiáltozott a nép: »helyet az ir követeknek;« s kocsijukat gúnyos ünnepélylyel egy sereg csatlós és kengyelfutó kisérte buzogányos hegyü pálczákkal.

Valóban olyan nagy volt akkor az angolok idegenkedése az irek iránt, hogy a legkitünőbb római katholikusok is osztoztak abban. Powis és Bellasyse még a zöld asztalnál is erős és indulatos szavakban fejezték ki az idegenek iránt ellenszenvöket. Az angol protestánsok közt még erősebb volt ez érzelem, s talán legerősebb a hadseregben. Se a tisztek, se a közlegények nem voltak hajlandók békén tűrni uruk előszeretetét az idegen és leigázott faj iránt. Berwick herczeg, a ki az akkor Portsmouthban szállásolt nyolczadik sorezred ezredese volt, rendelést tőn, hogy harmincz embert, kik épen Irföldről érkeztek, besorozzanak. Az angol katonák kinyilatkoztatták, hogy e tolakodókkal nem fognak szolgálni. Beaumont János maga és öt kapitány nevében a herczeg előtt tiltakozott az angol nemzet és hadsereg e megbántása ellen. »Mi, ugymond, saját költségünkön állítottuk az ezredet, veszély idején, ő fölsége koronája védelmére. Nem találtunk akkor nehézségre, százanként szerezni angol ujonczokat. Minden századot igen könnyen fentartha-

tunk teljes létszámban, a nélkül, hogy ireket fogadjunk be. Mi tehát nem tartjuk becsületünkkel egyezőnek, hogy ez idegeneket ránk erőltessék; s kérjük, hogy saját nemzetbelieinket vezényelhessük, vagy letehessük tisztségeinket.« Berwick Windsorba küldött utasitásért. A király, nagyon elkeseredve, azonnal egy lovas csapatot inditott Portsmouthba, oly parancscsal, hogy a hat ellenszegülő tisztet hozzák elébe. Hadi tanácsot tartottak fölöttök. Azok minden alávetésnek ellene mondtak: s kicsapásra itélték őket, a legnagyobb büntetésre, melyet akkor a haditörvényszék hozhatott. Az egész nemzet megtapsolta a kegyelemvesztett tiszteket; s az uralkodó érzést még ingerelte azon alaptalan hir, hogy a fogságban kegyetlenül bántak velök.

A közérzelem akkor nem olyan utakon nyilatkozott, melyekhez ma szokva vagyunk, roppant gyülekezetek és heves szónoklatok utján. Mindazáltal talált magának útat. Wharton Tamás, ki az utósó parliamentben Buckinghammegyét képviselte, s mint világfi és whig érzelmű, kitüntette magát, gúnyverset irt Tyrconnel kormányzására. E kis költeményben egy ir a másik ir atyjafiának otromba beszédmódon fejezi ki örömét a pápistaság és a milesi faj közelgő diadala fölött. A protestáns örököst ki fogják zárni. A protestáns tisztviselőket összezuzzák. A »nagy charta« és a szájhősök, a kik arra hivatkoznak, azonegy kötélre jutnak. A jó Talbot elárasztja hivatalokkal hazafiait, s nyakukat szegi az angoloknak. A versek, melyek semmiben sem állottak fölül a közönséges utczai költészeten, valami szózagyvalékkal végződtek, mely, mint mondák, **1641**-ben az ulsteri lázadók jelszava volt. A költemény és dala megfelelt a nemzet képzelmének. Anglia egyik végétől a másikig

minden osztály folyvást dalolta a rosz rimeket. Különösen gyönyörködött benne a hadsereg. Több mint hetven évvel a nagy forradalom után egy nagy iró, különös ügyességgel, festett le egy veteránt, ki Boyne és Namur mellett harczolt. A jó öreg katonának egyik jellemző vonását teszi, hogy a »Lillibullero«-t szokta fütyölni.

Utóbb dicsekedett Wharton, hogy egy királyt három országából kiénekelt. Valósággal azonban a »Lillibullero« sikere nem oka, hanem eredménye a közérzelem azon izgatottságának, mely a forradalmat előidézte.

Mig Jakab ekkép mindazon nemzeti érzelmeket fölkeltette maga ellen, a melyek, ha nem olyan esztelen, trónját megmentheték, szintoly hatályosan működött Lajos Vilmos vállalata könnyebitésén.

Azon párt, mely Francziaország felé hajlott, kevesebbség volt ugyan Hollandban, de olyan kisebbség, mely a batáv szövetség alkotmánya szerint, elég erős volt, bármely nagy dolog kivitelében gátolni a »stathouder«-t. Megtartani e kisebbséget oly föladat volt, melyet, ha esze volt volna, az akkori körülmények közt, mindennél fontosabbnak fogott tartani a versaillesi udvar. Lajos mindazáltal, egy idő óta, szándékosan azon látszott dolgozni, hogy hollandi barátait elidegenitse; s noha, nem kis bajjal, sikerült erővel elleneivé tenni, épen mikor megbecsülhetlen lett volna részére azok segélye.

Két dologban volt az Egyesült-államok népe különösen érzékeny, a hit és kereskedés dolgában; s a franczia király mind vallásukat, mind kereskedésöket megtámadta. A hugonották üldözése és a nantesi »edictum« visszavétele mindenütt sértette és fölboszantotta a protestánsokat. De Hollandban erősebbek voltak ez érzelmek, mint bármely

más országban; mert sok hollandi származásu egyén, bizván Lajos ismételt és ünnepélyes nyilatkozataiban, hogy a nagy atyja által engedett türelem fen fog tartatni, kereskedési czélokból Francziaországba telepedtek, s a telepedők nagy része ott meghonosult. Most minden postával hirek érkeztek, hogy azon egyénekkel rendkivül szigoruan bánnak vallásuk miatt. Hir szerint az egyikhez dragonyosokat szállásoltak. A másikat meztelenül tűzre tartották, hogy félig megsült. A legkeményebb büntetések alatt megtiltották mindnyájoknak, vallásos szertartásaikat végezni, vagy elhagyni az országot, melybe csalfa ürügyek alatt becsalták őket. Az Orániai ház párthivei lármát ütöttek a zsarnok kegyetlensége és hitszegése miatt. Az ellenzék szégyenkedve elcsüggedt. Még Amsterdam város tanácsa sem mert a közérzelemnek ellenszegülni, bár erősen ragaszkodott a franczia érdekhez és Arminius hittanához, s nem igen volt hajlandó Lajosban hibákat találni, vagy az általa üldözött kálvinisták iránt rokonszenvet táplálni; mert e nagy városban alig volt egy gazdag kereskedő, kinek valamely rokona vagy barátja nem lett volna a szenvedők közt. Számos és tekintélyes aláirással ellátott kérelmeket nyujtottak be a polgárnagyoknak, a melyekben kérve kérték, hogy erélyes előterjesztéseket intézzenek Avauxhoz. Olyan esedezők is voltak, a kik utat csináltak magoknak a városházába, térdeikre estek, sirva és zokogva irták le szeretteik sorsát, s követelték a tisztviselők közbenjárását. Szidalmak és panaszok hangzottak az egyházi szószékekről. A sajtó szivreható és izgató fölhivásokat tett közzé. Avaux látta az egész veszélyt. Jelentette udvarának, hogy még a jó szándékúak is, — mert igy nevezte az Orániai ház elleneit — vagy osztoznak a közérzelemben, vagy erőt vőn az rajtok;

s olyan politikát tanácsolt, mely némi engedményt tanúsítson kivánataik iránt. Hideg és keserű válaszokat nyert Versaillesből. Nehány hollandi családnak, mely nem volt honositva Francziaországban, megengedték ugyan, hogy hazájukba visszatérjenek. De azon hollandi születésűektől, a kik honositást nyertek, Lajos minden engedélyt megtagadott. Semmiféle hatalom, ugymond, nem fog a földön ő közé és alattvalói közé tolakodni. Ez emberek, szabad választásuk szerint, alattvalóivá lettek; s miként bánik velök, ahhoz egy szomszéd államnak sincs köze. Az amsterdami tisztviselők természetesen sértve érezték magokat azon fejedelem megvető hálátlansága által, a kinek, saját honfitársaik közérzelme ellenére, teljes igyekezettel és tartózkodás nélkül szolgáltak. Nemsokára újabb bántalom következett, a melyet még jobban fájlaltak. Lajos hadat inditott kereskedésök ellen. Először rendeletet adott ki, mely a hering bevitelét birodalmában megtiltotta. Avaux sietett tudósitani udvarát, hogy e lépés nagy ingerültséget és boszúságot okozott, hogy az Egyesült-államokban hatvanezer ember él a heringfogásból, s hogy az államok valószinűleg valamely erős visszatorlási határozathoz nyúlnak. Azt kapta válaszúl, hogy a király el van határozva, nem csak nem engedni, sőt több árúczikkre nézve is fölemelni a vámot, a melylyel Holland nyereséges kereskedést űzött Francziaországgal. E hibáknak, melyeket ismételt figyelmeztetések daczára, s mint látszik, csupán pajzán féjességből követett el, az lett eredménye, hogy midőn a batáv szövetség egyetlen hatalmas tagjának szava elhárithatta volna azt az ártalmas dolgot, mely Lajos egész politikájára veszélyes volt, egy szó sem emelkedett. A követ hiában igyekezett, minden ügyessége mellett, egyesíteni a pártot, mely

által a »stathouder«-t több évig féken tartotta. Urának dölyfe és átalkodottsága a szolga minden erőködéseit meghiúsította. Végre kénytelen volt Avaux azt a nyugtalanító hirt küldeni Versaillesbe, hogy Amsterdamban, mely a franczia érdeknek olyan soká hódolt, nem lehet többé bizni, hogy a jó szándékúak közől némelyek vallásukat féltik, azon kevesek pedig, a kiknek hajlama változatlan maradt, nem mernek gondolataikkal előállani. A franczia üldözés iszonyai ellen kikelő papi szónoklatok, s a csőd alá esettek panaszai, a kik a franczia rendeleteknek tulajdonitották romlásukat, oly forrongásba hozták a népet, hogy egy polgár sem nyilatkozhatott Francziaország mellett, ha nem akarta magát kitenni, hogy a legközelebbi csatornába dobják. Még voltak emberek, a kik emlékeztek, hogy csak tizenöt évvel azelőtt a dühbe jött köznép az Orániai ház elleni párt legdicsőbb főnökét darabokra szaggatta az egyesült rendek palotája előtt. Könnyen hasonló sors érhette azokat, a kiket most azzal vádoltak volna, hogy szülőföldük és a reformált vallás ellenében Francziaországhoz szítottak.

Mig Lajos ekkép erővel elleneivé tette hollandi barátait, vagy olyan helyzetbe hozta, hogy azoknak mutassák magokat, azonképen elkövetett mindent, azon kételyek eloszlatására, a melyek a szárazföldi fejedelmeket Vilmos szándokai elősegitésében tartóztathatták. A versaillesi udvar és a Vatican közt új viszály támadt, a melyben a franczia király igaztalansága és garázdasága talán sértőbben mutatkozott, mint, uralkodása alatt, bármely más dologban.

Sokáig szabály volt Rómában, hogy semmiféle igazság- avagy pénzügyi tisztviselő nem mehetett be katholi-

kus államot képviselő követ lakába. Idő folytával a lakházon kivül jókora terűletet is sérthetlennek tartottak körűle. Minden követ becsületben álló dolognak hitte oly messze kiterjeszteni az ótalma alatti terűletet, a mint csak lehetett. Végre a fél város kiváltságos kerűletekből állott, a melyekben a pápai kormánynak nem volt több hatalma, mint a Louvreben vagy az Escurialban. Mindenik menhely tele volt csempészekkel, hamis bukókkal, tolvajokkal és gyilkosokkal. Mindenik menhelyen raktárai voltak a lopott vagy csempészett áruczikkeknek. Mindenik menhelyből gonosztevők csaptak ki éjjel ölni, rabolni. Következőleg a keresztyénség egy városában sem volt a törvény oly tehetetlen s a bűn olyan merész, mint a hit és polgárisultság régi fővárosában. E tárgyra nézve Incze ugy érzett, mint paphoz és fejedelemhez illett. Kinyilatkoztatta, hogy egy követet sem fogad el, a ki ilyen rend- és erkölcsrontó jogot igényel. Eleinte sokat zúgolódtak; de elhatározásának oly szembeötlő igazsága volt, hogy, egyen kivül, minden kormány hamar beleegyezett. A császár, a ki legfőbb rangú volt a keresztyén fejedelmek közt, s a spanyol udvar, mely »etiquette« dolgában a legérzékenyebb és átalkodottabb volt, lemondottak e gyűlöletes kiváltságról. Csupán Lajossal nem lehetett boldogulni. Ő, ugymonda, nem törődik azzal, a mit más fejedelmek tenni jónak látnak. Ő tehát nagy lovas és gyalog haderő által kisért követséget küldött Rómába. A követ ugy ment palotájába, mint midőn a hadvezér diadalmenetet tart valamely meghóditott városon által. Házában erős őrizet volt. A védett kerűlet határain éjjel nappal őrök jártak körül, mint valamely erősség bástyáin. A pápa nem engedett. »Ők, kiálta föl, szekerekben és lovakban biznak; de mi urunk istenünk nevét fogjuk segitségűl hivni.« Erélyesen

használta szellemi fegyvereit, s a francziák által megszállott kerületet egyházi tiltvány (interdictum) alá vetette.

E viszálkodás épen tetőpontjára ért, midőn egy másik viszály támadt, melyben az egész nemesség oly mélyen volt érdekelve, mint a pápa.

Kölnöt és a körülfekvő kerületet egy érsek kormányozta, ki birodalmi választó fejedelem volt. A jog, e nagy főpapot választani, némi korlátozással, a székes egyház káptalanját illette. Az érsek egyszersmind lüttichi, münsteri és heldesheimi püspök is volt. Birtoka messze kiterjedett s több erős várat foglalt magában, melyek a Rajna melletti háboru esetében a legnagyobb fontosságúak fogtak lenni. Háboru alatt husz ezer embert állithatott a csatatérre. Lajos mindent elkövetett, hogy e becses szövetségest megnyerje, s annyira sikerült ez neki, hogy Köln majd mindég el volt válva Németországtól, s Francziaország külerősségévé lett. Sok papot hoztak e káptalanba, kik a versaillesi udvar emberei voltak, s Fürstenburg bibornokot, a ki egészen az udvar teremtménye volt, tették »coadjutor«-nak.

1688 nyárban az érsekség megürült. Fürstenburg volt a Bourbonház jelöltje. E ház ellenei az ifju bajor herczeget ajánlották. Fürstenburg már püspök volt, s ehezképest nem lehet őt áttenni más megyébe, a pápa különös fölmentése nélkül, avagy hacsak a kölni káptalan kétharmada nem kivánta. A pápa Francziaország teremtményének nem fogott adni fölmentést. A császár a kölni káptalan tagjainak több mint egy harmadát rávette, hogy a bajor herczegre szavazzanak. Ezek mellett a lüttichi, münsteri és hildesheimi káptalanok többsége Francziaország ellen volt. Lajos boszúsan és nyugtalanul szemlélte, hogy egy jókora tartomány

melyet koronája hűbérének kezdett tekinteni, azon ponton állott, hogy nem csak tőle független, hanem ellensége lesz. Nagy keserűséggel szerkesztett iratában panaszlá, hogy azon szék, a melynek a keresztyénség minden részeire atyai ótalmat kell vala terjesztenie, minden alkalommal igazságtalan volt. Sok jelenség mutatta, hogy erős szandéka volt a pápa és szövetségesei ellenében fegyverrel támogatni követeléseit.

Ekkép Lajos két ellenkező hiba által mindkét hitfelekezetet magára haragitotta, melyekre nyugoti Európa föl volt oszolva. A keresztyénség egy nagy osztályát az által idegenitette el magától, hogy a hugonottákat üldözte, más részét, hogy a szent széket bántotta. E hibákat oly időben követte el, midőn semmi hibát sem lehetett büntetlenül elkövetnie, s olyan ellenfél szeme láttára, kit egy államférfiú sem haladott felül éleslátásban és erélyben. Vilmos boszus élvezettel nézte, mint működnek ellenei azon, hogy egyik akadályt a másik után elháritsák útjából. Mig azok minden felekezet ellenséges indulatát felköltették magok ellen, ő azon volt, hogy mind megnyerje. A nagy czélt, a melyet maga előtt tartott, különös ügyességgel tüntette föl a különböző kormányoknak különböző oldalról; s, a mi több, noha e tekintetek nagyon különbözők voltak, egyik sem volt hamis. Északi Németország fejedelmeit fölhivta, hogy a reformált egyházak közös ügyében álljanak mellé. Az Osztrák ház két fejének elébe terjesztette a veszélyt, a melylyel a franczia nagyravágyás fenyegette őket, s annak szükségét, hogy Anglia kiszabaduljon hűbéri függéséből és az európai nagy szövetséghez csatlakozzék. Minden vakbuzgalom ellen tiltakozott. A brit római katholikusok valódi ellensége, ugymonda, azon rövid látó és nyakas fejede-

lem volt, a ki, midőn részökre könnyen eszközölhetett törvényes türelmet, törvényen, szabadságon és tulajdoni jogon gázolt, hogy gyűlöletes és ideigóráig tartó hatalomra emelje őket. Ha engedik, hogy Jakab tovább folytassa rosz kormányzását, rövid időn néplázadást fog előidézni, mire aztán a pápisták kegyetlen üldözése következik. A herczeg kinyilatkoztatta, hogy egyik fő czélja ez üldözés irtózatosságainak eltávoztatása. Ha teljesitheti szándékát, a hatalmat, a melylyel, mint a protestáns érdek feje, szükségkép birand, a római egyház ótalmára fogja használni. Meglehet, hogy a Jakab által fölkeltett indulatok lehetlenné teszik a büntető törvények eltörlését: de azon törvényeket enyhitni fogja a szelid kormányzat. Valóban egy osztály sem fogna a szándéklott vállalat által többet nyerni, mint azon békes és nem nagyravágyó római katholikusok, a kik csupán hivatásuknak óhajtanak élni, s háborgatás nélkül szolgálni teremtőjöknek. Csak a Tyrconnelek, Doverek, Albevillek lesznek a vesztes felek, és a többi politikai kalandorok, a kik hizelgés és rosz tanács fejében kormányzói hivatalokat, ezredeket és követségeket nyertek hiszékeny uruktól.

Mig Vilmos iparkodott mind a római katholikusok, mind a protestánsok rokonszenvét biztositani, nem csekélyebb erélylyel és okossággal törekedett a vállalatához szükséges katonai segédeszközöket megnyerni. Az Egyesült-államok helybenhagyása nélkül nem szállhatta meg az angol partokat. Ha e jóváhagyást kéri, mielőtt terve megérett a végrehajtásra, szándokait megzavarhatta azon párt, a mely házának ellensége volt, s bizonyosan tudtára estek volna azok az egész világnak. Föltette azért magában, hogy a lehető sietséggel végzi készületeit, s aztán valamely ked-

vező alkalmat fog megragadni, kikérni a szövetség beegyezését. Francziaország ügyvivői észrevették, hogy többet sürgött, forgott, mint valaha. Egy nap sem mult el, hogy mezei lakából Hágába be ne rándult volna. Folyvást zárkozott legválogatottabb barátaival. Huszonnégy hadi hajót készittetett azon rendes erőn felül, melyet a köztársaság tartott. Történetesen igen jó ürügy adta magát elő a tengeri erő szaporitására: mert legújabban némely algieri kalózok mertek mutatkozni a német tengeren. Közel Nimwegenhez tábort gyüjtött. Sok ezer katona volt ott együtt. E hadsereg erősitése végett a hollandi Brabant erősségeiből kivonták az őrsergeket. Még a hires Bergopzoom vára is szinte védelem nélkül maradt. Tábori ágyukat, bombákat és lőporkocsikat szállitottak az Egyesült-államok minden raktáraiból a főhadi szállásokra. Rotterdam minden pékje kétszersültet készitett éjjel nappal. Nem volt Utrechtnek elég puskamüvese, a pisztoly- és puskarendelményeket teljesiteni. Amsterdam minden nyergese erősen dolgozott szerszámokon és pisztolytokon. A tengeri erőt hatezer matrózzal szaporitották. Két ezer ujonczot szedtek. A szövetség helybenhagyása nélkül ugyan be nem sorozhatták; de képezték őket, s olyan fegyelmi állapotban tartották, hogy a jóváhagyás megadása után huszonnégy óra alatt, könnyen be lehetett őket osztani ezredekbe. E készületekre pénz kellett: de Vilmos, szoros gazdálkodás mellett, valamely nagy véletlen esetére, mintegy kétszázötven ezer font sterling kincset tett félre. A mivel több kellett, párthiveinek buzgalma pótolta. Tömérdek arany, mint mondák, legalább százezer guinea, érkezett hozzá Angliából. A hugenották, kik számkivetésökbe nagy mennyiségü drága érczet vittek magokkal, mindent egész készséggel kölcsö-

nöztek neki; mert alaposan reménylették, hogy ha czélt ér, visszamehetnek szülőföldükre; s féltek, hogy ha dolga meghiusul, még azon országban sem lesznek bátorságban, a mely őket befogadta.

Julius utóján s egész augusztusban gyorsan haladtak előre a készületek, noha Vilmos heves természetének mégis lassudan. Ez alatt Anglia és Hollandia közt igen élénk volt az összeköttetés. Az értesitések és utasok szállitásának szokott módjait nem tarták többé biztosoknak. Egy csoda gyorsaságu hajó folyvást jött és ment Schevening és szigetünk keleti partjai közt. E hajóval Vilmos számos levelet vett oly egyénektől, a kik magas állással birtak az államban, egyházban és a hadseregben. A hét főpap közől, kik ama nevezetes kérvényt aláirták, Lloyd, St. asaphi püspök, és Trelawney bristoli püspök fivére, Trelawney Károly ezredes, a ki az egyik tangieri ezred, most negyedik sorezred, parancsnoka volt, késznek nyilatkozott kardot rántani a protestáns vallásért. Hasonló biztositást vettek a szilaj Kirketől. Churchill egy levélben, mely emelkedettebb hangon volt irva, bizonyos jeleül, hogy valamely alacsonyságot fog elkövetni, nyilvánitotta, hogy el van határozva, teljesiteni isten és hazája iránt kötelességét, s hogy egészen az Orániai herczeg kezébe teszi le becsületét. Vilmos kétségkivül azon keserű gúnymosolylyal olvasta e szavakat, mely a legkevesbbé tetsző kifejezést adott arczának. Nem az ő dolga volt mások becsületére gondot viselni, s a legszigorúbb casuisták sem mondották törvénytelennek, ha a hadvezér keresi, használja és jutalmazza a szökevény szolgálatait, kit meg kellett vetnie.

Churchill levelét Sidney vitte, kinek helyzete veszélyes kezdett lenni Angliában, s a ki igen ovatosan töreked-

vén nyomát eltitkolni, augusztus közepe táján Hollandba ment át. Ugyanazon időtájban Shrewsbury és Russel Edvárd, egy nagy titokban bérlett hajón, átkelvén a német tengeren, szintén megérkeztek Hágába. Shrewsbury tizenkét ezer fontot hozott magával, mit jószágaira vett föl, s az amsterdami bankba adott. Devonshire, Danby és Lumley Angliában maradtak, hol fegyvert valának fogandók, mihelyt a herczeg szigetünkre tette lábát.

Van ok hinni, hogy Vilmos, e viszonyok közt, most kapott először segélyigéretet különböző helyekről. Sunderland cselszövényeinek történeteit olyan homály fedi, melyet alkalmasint egy nyomozó sem fog soha végkép eloszlatni: de, ha nem is fedezhetni föl egészben a valót, könnyű némi kézzelfogható költeményeknek nyomára jönni. A jakabpártiak, könnyen elgondolható okból, azt állitották, hogy az 1688-ki forradalom sokkal előbb szőtt fondorkodás eredménye. Sunderlandot állitották az összeesküvés fejének. Mondották, nagy czélját tartva szem előtt, ő ösztönözte szerfölött könnyenhivő urát, hogy a törvények alól mentesitsen, állitson törvénytelen itélőszékeket, a szabad birtokot kobozza el, s az uralkodó egyház atyáit küldje börtönbe. E mesének semmi alapja nincsen, s bár egészen napjainkig ismételték, alig látszik czáfolatra méltónak. Semmi sem bizonyosabb, mint hogy Sunderland Jakab némely oktalan lépéseit ellenezte, különösen a püspökök pörbefogását, a mi valóban siettette az eldöntő perczet. De ha nem állana is e tény, van még egy ok, mely magában eldöntő erővel bir. Minő képzelhető oka lehetett Sunderlandnak forradalmat kivánni? A fenálló rendszer alatt a hatalom és jólét tetőpontján állott. Mint a tanács elnöke, minden világi peerek fölött állott. Mint fő államtitkár a »cabinet« legte-

vékenyebb és hatalmasabb tagja volt. Herczegségre nyilt kilátása. Megkapta a térdszalagot, a melyet a ragyogó és sürgölődő Buckingham viselt utóbb, ki herczegi vagyonát és erős értelmiségét elpazarolván, elhagyatva, megvetve, megszakadt szivvel szállt sirba. A pénz, a mit Sunderland többre becsült minden méltóságánál, oly bőven özönlött rá, hogy rendes gazdálkodás mellett, nehány év alatt, Európa egyik leggazdagabb alattvalójává remélt lehetni. Hivatala közvetlen jövedelme igen csekély részét tette bevételének. Magától Francziaországtól közel hat ezer font rendes évi fizetést húzott, tetemes alkalmi ajándékokon felül. Tyrconnel Irföldről ötezer fontban évenkint, vagy egyszerre ötvenezerben alkudott meg vele. Azon összeteknek, melyeket a hivatalok, czimek, kegyelmezések árulásából szerzett, csak gyanithatni, de töméntelen mennyiségüeknek kellett lenniök. Jakabnak, ugylátszik, örömére szolgált, kincsekkel halmozni azon embert, a kit saját téritettjének tekintett. Minden birság, minden elkobzott jószág Sunderlandé lett. Minden engedményezéstől adót fizettek neki. Ha valamely folyamodó egyenesen a királytól mert valamit kérni, a felelet az volt: »Szólt ön a mylord elnökkel?« Egy bátor férfiú azt merte mondani, hogy az elnök lord kapja az udvar minden pénzét. »Jól van, válaszolá ő fölsége, mind megérdemli.« Aligha túlbecsüljük a minister jövedelmét, ha harmincz ezer fontra teszszük évenként, s ne feledjük, hogy 30,000 font évi jövedelem ritkább volt akkor, mint ma százezernyi. Valószinű, hogy egy világi peer sem volt akkor, a kinek magánjövedelme Sunderland hivatali jövedelmének csak felével is fölért volna.

Minő kilátás lehetett, hogy, a dolgok új rende szerint, méltóságosabb és gazdagabb legyen azon férfiú, a ki tör-

vénytelen és népszerűtlen tettekbe mélyen bebonyolitva, s a magas bizottság tagja és hitehagyott volt, a kit a sokaság, köz helyeken, »pápista kutya« kiáltásokkal kisért? Mint lehetett várni, hogy csak az érdemlett büntetést is kikerülhesse?

Kétségkivül rég megszokta számot vetni azon idővel, midőn Vilmos és Mária, a természet és törvény rendes folyama szerint, az angol kormány élén fognak állani, s valószinűleg megkisérlette igéretek és szolgálatok által, melyek, ha fölfedezik, nem emelik vala hitelét a Whitehallban, igényt szerezni magának kegyeikre. De bizton állithatni, hogy nem ohajtotta őket forradalom által hatalomra emelve látni, s hogy nem is látott előre ilyes forradalmat, midőn **1688** junius vége felé ünnepélyesen csatlakozott a római anyaszentegyházhoz.

Alig tette azonban magát ez engesztelhetlen bűn által gyűlölet és megvetés tárgyává az egész nemzet előtt, midőn megértette, hogy Anglia polgári és egyházi szerkezetét, rövid időn, külföldi és hazai fegyver fogja kivivni. E pillanattól fogva, mint látszik, minden terve megváltozott. Félelem szállotta meg lelkét, s olvasni lehetett azt ábrázatán. Alig lehetett kétség, hogy forradalom esetében, szoros számadásra vonják a trónt környezett gonosz tanácsosokat: s e tanácsosok közt ő volt a legfőbb. Hivatala, fizetése, kegypénze elvesztése a legkisebb volt, a mit várhatott. Elkobozhatják ősi kastélyát és erdőségeit Althorpeban. Maga sok évig ülhet börtönben. Napjait idegen országban végezheti, mint Franciaország kegyességéből nyugdijazott. De ennél is nagyobb rosz várhatott rá. Látások kezdék kinzani a szerencsétlen államembert, mint boritja tömérdek sokaság a Towerhillt, s fakad örömzajra, a mint a hitehagyottat

megpillantja; majd feketével bevont vérpad tünt föl előtte, Burnet, a mint olvassa a haldoklókért az imákat, és Ketch, a mint a bárdra támaszkodik, a melylyel Russelt és Monmoutht lemészárolták. S csak egy út volt, menekülnie, a mely nemes lélek előtt rettentőbb vala a börtönnél és vérpadnál. Ha alkalmas időben hasznos árulást követ el, a kormány elleneinél még most bocsánatot szerezhetett magának. Hatalmában állott, a fenforgó körülmények közt, megbecsülhetlen szolgálatot tenni azoknak: mert a király hallgatott rá; a jézsuita »cabal«-ra nagy befolyása volt, s a franczia követ vakon bízott benne. Közlekedési eszköze sem hiányzott, méltó eszköz hasonló czélra. Sunderland grófné fortélyos egy nő volt, a ki némi ájtatossági külszin alatt, mely komoly embereket is elámitott, nagy tevékenységgel járt el szerelmi és politikai cselszövényekben egyaránt. A szép és ledér Sidney Henrik sokáig kegyelt szeretője volt. Férjének jól esett őt ekkép összeköttetésben látni a hágai udvarral. Ha titkos izenetet akart Hollandba küldeni, csak nejével szólt: ez irt Sidneynek; és Sidney levelét közlötte Vilmossal. Egy közleményét fölfogták és Jakabnak átadták. A grófné erősen vitatta, hogy az egész hamisitás. Férje jellemző őszinteséggel védte magát, állitván, hogy lehetlen valamely férfiunak oly alávalóságra vetemedni, s azt tenni, a mit ő szokott tenni. »Ha Sunderlandné kézirata is, mondá, akkor sincs közöm hozzá. Fölséged ismeri házi szerencsétlenségemet. Ugyan is tudva van a viszony, mely nőm és Sidney közt létez. Ki hihetné, hogy oly embert tennék megbizottammá, a ki a leggyöngébb oldalról sértette becsületemet, a kit mindenek fölött gyülölnöm kell?« E védelmet kielégitőnek tartották; s a gyáva férj a házasságtörő nővel,

e nő udvarlójával, s az udvarló Jakab elleneivel azután is mindég közlötte a titkos értesitéseket.

Igen valószinű, hogy Sunderland támogatására nézve az első határozott biztositásokat, augusztus közepén, szóval vitte meg Sidney Vilmosnak. Annyi bizonyos, hogy ez idő óta, mig a hajóhad készen volt az elvitorlázásra, igen fontos levelezés folyt a grófné és szeretője közt. Amattól maig is fenvan nehány titkos jegyekkel irt levél. Jóakarati nyilatkozatok és szolgálati igéretek vegyesen fordulnak elő azokban a pártfogás kérelmeivel. Az irónő jelenti, hogy férje mindent megtesz, a mit hágai barátai kivánnak; hiszi, hogy ideiglenesen számkivetésbe kell mennie; de reményli, hogy nem tart örökké számüzetése s meghagyják ősi jószágát; s komolyan kéri, értesitsék, hova lesz legjobb férjének menekűlnie, mig a zivatar első dühén túlesnek.

Sunderland segélyét örömmel fogadták. Mert a mint a nagy csapás ideje közelgett, nőttön nőtt Vilmos aggodalma. Jéghideg nyugalma közönséges szemek elől elrejtette érzelmeit: Bentinck előtt egészen megnyilt szive. A készületek még nem voltak teljesen befejezve. Már gyanitották a szándékot s nem lehetett soká titkolni. A franczia király vagy Amsterdam városa még az egészet meghiusithatta. Ha Lajos nagy erőt küld Brabantba, ha a felekezet, mely Vilmost gyűlölte, fejét emeli, vége mindennek. »Szenvedéseim, nyugtalanságom, irta a herczeg, rettenetesek. Alig látom ösvényemet. Életemben soha sem éreztem inkább isten vezérletének szükségét.« Bentinck neje ez időtájban veszélyesen beteg vala: s a két barát egyaránt kinos aggodalomban volt érette. »Isten segitse meg önt, irta Vilmos, s tegye képessé, hogy szintén megtehesse a magáét azon munkában, a mely-

től, a mennyire halandó szemek láthatják, egyháza jóléte függ.«

Valóban lehetlen volt oly roppant tervnek, a minőt az angol király ellen forraltak, sok ideig titokban maradnia. Semmiképen sem akadályozhatták meg, hogy értelmes emberek észre ne vegyék, hogy Vilmos nagy katonai és tengeri készületeket tesz, s hogy ne gyanitsák a czélt, a mely végett e készületek történtek. Augusztus elején mindenfelé suttogták Londonban, hogy nagy esemény közelg. A gyönge és romlott lelkű Albeville akkor Angliában volt látogatóban, s bizton hitte, vagy legalább azt a meggyőződést szinlette, hogy a hollandi kormány semmi roszat nem tervez Jakab ellen. De Albeville távollétében Avaux mind a franczia, mind az angol követ kötelességeit kitünő ügyességgel végezte, s Barillont és Lajost ugyancsak kimerítőleg értesitette. Avaux bizonyosnak tartotta, hogy angol partra akarnak szállani, s a valóságról sikerült urát meggyőznie. Minden futár, a ki Hágából vagy Versaillesből érkezett a Westminsterbe, komoly figyelmeztetéseket hozott. De Jakabot csalódás fogta el, a mit, ugy látszik, ügyesen szitott Sunderland. Az Orániai herczeg, mondá a ravasz minister, soha sem merészel, Hollandiát védtelen hagyva, túl a tengeren kezdeni hadjáratot. A szövetséges rendek, megemlékezvén, mit szenvedtek és minő szenvedéseknek voltak kitéve az **1672**-ki nagy halálos veszély idejében, soha sem fogják koczkáztatni, hogy a berohanó hadsereget megint Utrecht és Amsterdam közt lássák táborozni. Kétségkivül nagy az elégületlenség Angliában; de az elégületlenséget a pártütéstől roppant tér választja el. Magas rangu és vagyonos emberek nem hajlandók méltóságaikat, jószágaikat és életöket koczkáztatni. Hány elő-

kelő whig beszélt nagy fennen, midőn Monmouth németalföldön volt. S mégis, midőn zászlóját kitűzte, hány előkelő csatlakozott hozzá? Könnyen megfoghatni, miért színli Lajos, hogy e hasztalan hireknek hitelt ad. Kétségkivül azt várja, hogy az angol királyt ijesztgetésekkel arra birja, hogy a kölni tusában részére álljon. Ilyen okoskodással könnyű volt Jakabot ostoba elbizottságba andalítani. Lajos nyugtalansága és boszankodása napról napra növekedett. Éles és boszús hangon kezdett irni. Nem foghatja meg, irta többek közt, ez álomkórságot ilyen borzasztó »krisis« előestéjén. Megvan-e bűvölve a király? Megvakultak-e ministerei? Lehetséges-e, hogy Whitehallban senki se vegye észre, mi történik Angliában és a szárazon? Ily vakmerő elbizottság aligha csupa gondatlanságból ered? Hamis játéknak kell fenforogni. Világos, hogy Jakab rosz kezekben van. Barillont komolyan intették, ne higyen föltétlenül az angol ministereknek: de hiában figyelmeztették. Miként Jakabot, őt is megbűvölte Sunderland, a min nem segithetett semmi intés.

Lajos erélyesen működött. Bonrepauxt, ki sokkal ravaszabb volt Barillonnál, a ki Sunderlandot soha sem szerette, soha sem hitt neki, Londonba küldte tengeri segély ajánlatával. Avaux egyszersmind parancsot kapott, nyilatkoztassa ki a szövetséges rendeknek, hogy Franciaország ótalma alá vette Jakabot. Nagy hadi erőt tartottak készen a hollandi határ felé. E merész kisérlet, saját ellenére megmenteni az elvakult zsarnokot, Skelton teljes hozzájárulásával történt, a ki épen angol követ volt a versaillesi udvarnál.

Avaux, utasitásához képest, kihallgatást kért a rendektől. Egész készséggel megadták. Rendkivül számos volt

a gyülekezet. Köz hiedelem volt, hogy a kereskedést illetőleg tesz valamely nyilatkozatot; s az elnök azon hiszemben irt választ hozott magával. A mint Avaux megbizását elő kezdte adni, kedvetlenség jeleit lehetett észrevenni. A kikről azt hitték, hogy az Orániai herczeg bizodalmát birják, a földre szegezték szemeiket. Nagy lett az izgatottság, midőn a küldött jelentette, hogy urát a barátság és szövetség szoros kapcsai fűzik egybe ő brit fölségével, s hogy Anglia minden megtámadását hadizenetnek tekinti Franczia ország ellen. Az elnök, merőben meglepetve, nehány kibuvó szavakat hebegett; s a tanácskozásnak vége lett. Ugyanakkor jelentették a rendeknek, hogy Lajos Fürstemburg bibornokot és a kölni káptalant ótalma alá vette.

Nagy fölindulásban voltak a követek. Némelyek ovatosságot és halasztást javasoltak. Mások csak harczot ohajtottak. Fagel hevesen kikelt a franczia elbizottság ellen, s kérte társait, ne engedjék magokat fenyegetések által elrettenteni. Ily közlésre, ugymond, az a kellő felelet, hogy több katonát szedjenek s még több hajót szereljenek föl. Azonnal futárt küldtek Mindenbe Vilmos után, a hol a brandenburgi választó fejedelemmel nagy fontosságú értekezést tartott.

Azonban nem volt elég ok nyugtalanságra. Jakab mindenkép saját megrontásán dolgozott; s minden visszatartóztatására tett kisérlet csak annál gyorsabban vitte őt vesztébe. Midőn biztosságban volt trónja, midőn népei engedelmesek voltak, midőn a leghódolóbb parliament minden okszerű kivánatait megelőzni törekedett, midőn a külföldi királyságok és köztársaságok vetekedve keresték kedvét, midőn csak tőle függött, akar-e a keresztyénség közbenjáró-birája lenni: Francziaország rabszolgájává és zsol-

dosává alázta le magát. S most midőn a büntettek és esztelenségek egész serege által sikerült szomszédait, alattvalóit, katonáit, hajósait, gyermekeit magától elidegenitni, s Francziaország pártfogásán kivül nem maradt fen egyéb menedéke: fölébredt benne a büszkeség, s elhatározta, hogy megvédi függetlenségét. Azon segélyt, melyet, midőn nem szorult rá, gyalázatos könyhullatással fogadott, most, midőn nélkülözhetlen volt rá nézve, megvetéssel utasitotta vissza. Miután lealjasitotta magát, midőn méltósága föntartásában méltó oka volt finnyásnak lennie, azon pillanatban lett hálátlanul rátartóvá, midőn e büszkeség okvetlenül romlást és gyalázatot hozott fejére. A baráti közbenjárás miatt, mely őt megmenthette, megboszankodott. Bántak-e királylyal valaha ilyen módon? Gyermek-e ő, vagy eszelős, hogy másnak kelljen róla gondoskodni. Amolyan Fürstemburg bibornok-féle fejedelmecske-e ő, a kinek bukni kell, ha hatalmas pártfogója fen nem tartja? Meg kellett-e őt gyalázniа egész Európa előtt azon kérkedő pártfogással, a melyet soha sem keresett? Skeltont visszahivták, hogy adjon számot magaviseletéről, s a mint megérkezett, a Towerbe csukták. Citterst jól fogadták a Whitehallban, s hosszas kihallgatáson volt. Nagyobb őszinteséggel, mint a minőt a diplomaták ilyen esetben szükségesnek tartanak, tiltakozott minden ellenséges terv ellen a szövetséges államok részéről. Mert a rendeknek mindaddig nem volt semmi hivatalos tudomásuk Vilmos szándokairól; könnyen meglehet, hogy még most is megtagadták volna jóváhagyásukat azon tervtől. Jakab kinyilatkoztatta, hogy a hollandi megtámadás felőli hireknek legkisebb hitelt sem ad, s hogy a franczia kormány bánásmódja meglepte és boszantotta őt. Middletont oda utasitották, hogy minden külföldi követet

biztositson, hogy Francziaország és Anglia közt semmi olyas szövetség nincsen, a minőt a versaillesi udvar, saját czéljait tartva szem előtt, állitott. A pápának azt mondta a király, hogy Lajos szándoka kézzelfogható, s meg fog hiusulni. E tolakodó pártfogolás megbántás és csel egyszersmind. »Az én jó testvérem, monda Jakab, igen derék tulajdonokkal bir; de a hizelgés és hiúság fejét vesztette.« Adda, ki sokkal inkább aggódott Köln, mint Anglia miatt, még növelte e csodálatos csalódást. Albeville, a ki most helyére visszament, parancsot kapott, hogy a szövetséges rendek iránt barátságos biztositásokat fejezzen ki, s némi nagy hangu szavakat is ejtsen, a melyek Erzsébet vagy Olivér szájába illettek volna. »Az én uram, monda, mind hatalmánál, mind szelleménél fogva fölül áll azon helyzeten, a melyet Francziaország akar neki kijelölni. Egy angol király és a kölni érsek közt van némi különbség.« Bonrepauxt hidegen fogadták a Whitehallban. A tengeri segélyt, melyet ajánlott, nem utasitották teljesen vissza; de kénytelen volt visszatérni, a nélkül, hogy valamit végzett volna; s mind az Egyesült-Államok, mind Ausztria követeit értesitették, hogy azt a követséget a király kedvetlenül vette, s nem volt semmi eredménye. A forradalom után Sunderland kérkedett vele, s alkalmasint méltán, hogy ő vette rá urát, hogy Francziaország segélyét visszaútasitsa.

Jakab gonosz esztelensége, igen természetesen, haragra gerjesztette hatalmas szomszédját. Lajos panaszkodott, hogy a legnagyobb szolgálatot, melyet az angol kormánynak tehetett, e kormány az összes keresztyénség előtt meghazudtolásával viszonozta. Helyesen jegyezte meg, hogy a mit Avaux a Franczia- és Angolország közti szövetséget illetőleg mondott, ha nem is betű szerint, de a dolog lénye-

gére nézve igaz volt. Nem volt ugyan fejezetekre osztott, aláirt, megpecsételt szerződmény közöttök: de nehány év óta, ilyen szerződéssel becsületes emberek előtt egyetérő biztosításokat váltottak folyvást a két udvar közt. Hozzátevé Lajos, hogy bármily magas állása legyen Európában, részéről soha sem volna oly képtelenül féltékeny méltóságára nézve, hogy bármely barátság sugalta tettben megbántást találjon. Jakab azonban nagyon is különböző helyzetben van, s nem sokára tapasztalni fogja azon segély becsét, a melyet oly visszataszitólag elutasitott.

Azonban Jakab oktalansága és hálátlansága mellett is bölcsen fogott Lajos tenni, ha az egyesült rendeknek nyilvánított határozata mellett maradt volna. Avaux, kit éles belátása és itélőtehetsége Vilmosnak méltó ellenfelévé tőn, határozottan e véleményben volt. Francziaország főczéljának kell lenni, — igy okoskodik az ügyes követ, — hogy Anglia szándéklott megszállását akadályozza. E megszállást úgy akadályozhatni meg, ha a spanyol Németalföldet megtámadják, s a batáv határokat fenyegetik. Az Orániai herczeg ugyan annyira rajta van kedvencz vállalatán, hogy a mellett marad, habár a fejér zászló Brüssel bástyáin lobog is. Azt mondá ugyanis, hogy csak Ostendet és Namurt birják megtartani a jövő tavaszig, akkor olyan erővel tér vissza Angliából, mely csakhamar mindent visszafoglal, a mi elveszett. De ha igy vélekedett is a herczeg, nem e véleményben voltak a rendek. Nem örömest egyeztek volna bele, hogy főkapitányukat és seregök virágát a német tengeren átküldjék, mig egy félelmes ellenség fenyegeti saját földüket.

Lajos elismerte ez okoskodások fontosságát: de már más eljárási utat választott. Talán az angol kormány ud-

variatlansága és átalkodottsága fölingerelte őt, s érdekeinek rovására, szenvedélyét követte. Vagy talán Louvois hadügyminisztérének tanácsa vezette őt rosz útra, e férfiué, a ki nagy befolyással birt és Avaux iránt nem jó indulattal viseltetett. Azt határozták, hogy Hollandtól távol vidéken tegyenek nagy és váratlan csapást. Lajos seregeit rögtön visszavonta Flandriából és Németországba tört azokkal. Egy hadsereg, névszerint a Dauphin, de valósággal Duras herczeg és Vauban, az erődítési tudomány atyjának, vezérlete alatt, Philipsburgot szállotta meg. Egy másik, Boufflers marquis alatt, Wormsot, Mainzot és Triert foglalta el. Egy harmadik, melyet Humieres marquis vezérlett, Bonnba ment be. Az egész Rajna mentében Karlsruhetől le Kölnig győzelmesek voltak a franczia fegyverek. Philipsburg elestének híre mindszentnapján érkezett Versaillesba, mikor az udvar épen szent beszédet hallgatott a kápolnában. A király intett a papnak, hogy álljon meg, a jó hirt tudtul adta a gyülekezetnek s letérdelvén, hálát adott istennek a nagy eredményért. A gyülekezet sirt örömében. A hireket örömmel üdvözlötte a vérmes és fogékony franczia nép. Költők dicsőitették fönséges véduruk diadalát. Szószékekről magasztalták az egyház legidősb fiának bölcseségét és nagylelkűségét. Szokatlan pompával énekelték a »Te Deum«-ot; s az orgona ünnepélyes hangjai közé dobpörgés és harsonazaj vegyült. Pedig nem igen volt ok örvendeni. A nagy államférfiu, a ki az európai szövetség élén állott, mosolygott magában ellensége balul irányzott erélye fölött. Lajos ugyan, gyorsasága által, némi előnyöket nyert Németország felől: de ez előnyök keveset érnek, ha Anglia, mely négy király alatt egymás után tétlen és dicsőségtelenül állott, egyszerre visszafoglalja régi állását Európában. Ne-

hány hét elég volt a vállalatra, a melytől a világ sorsa függött; s e nehány hétre biztositva voltak az Egyesült-Államok.

Vilmos fáradatlan munkássággal, s kevesbbé titokban, mint eddig szükségesnek hitte, siettette most készületeit. Küludvaroktól naponként érkeztek biztositások segély iránt. Hágában megszünt az ellenzés. Hiában feszitette meg Avaux még ez utósó pillanatban is minden ügyességét, hogy fölélesszse azon pártot, mely három nemzedéken át küzdött az Orániai ház ellen. E párt fejei ugyan most sem baráti szemekkel tekintették Vilmost. Okuk volt félni, hogy ha Angliában kedvez neki a szerencse, korlátlan urrá lesz Hollandiában. Mindazáltal a versaillesi udvar hibái, s az ügyesség, a melylyel ő e hibákat fölhasználta, lehetlenné tették minden ellenzés folytatását ellenében. Látta, hogy jelen az idő, kikérni a rendek jóváhagyását. Amsterdam volt főhelye a pártnak, a mely nemzetsége, állása és személye iránt ellenséges indulattal viseltetett, s még Amsterdamtól sem lehetett azon pillanatban legkevesbbé is tartani. Némely főbb hivatalnokok vele, Dykvellttel és Bentinckel folyvást zárt tanácskozásokat tartottak, s rávették őket, hogy előmozditani igérték a nagy tervet, vagy hogy legalább nem ellenzendik azt: némelyek Lajos kereskedelmi rendeletei által voltak elkeseredve: némelyek atyafiaik és barátaik sorsát fájlalták, a kiket a franczia dragonyosok zaklattak: némelyek visszarettentek a felelősségtől, ha szakadást okoznának, mely romlást hozhatna a batáv szövetségre: némelyek a közneptől féltek, mely buzgó papok által izgatva, a protestáns ügy minden árulója ellen kész volt rövid uton elégtételt venni. Ezek szerint azon városi tanács többsége, mely sok ideig Franczia ország érdekeinek szol-

gált, Vilmos vállalata mellett nyilatkozott. Ezzel vége volt minden ellenkezéstől való félelemnek az Egyesült-Államok bármely részében; s a szövetség részéről, titkos ülésekben, annak rende szerint, megnyerte a teljes jóváhagyást vállalatára.

A herczeg már egy alkalmas tábornokot nézett ki alvezérnek. Ez valóban nem könnyű dolog volt. Egy véletlen lövés, vagy orgyilkos tőre a hadjáratot egyszerre megfoszthatta fejétől. Szükség volt, hogy készen álljon, a ki az üres helyet elfoglalja. Lehetlen volt pedig angolt választani, a nélkül, hogy vagy a whigek, vagy a toryk meg ne bántassanak: s nem is volt egy angol is akkor, ki jelét adta volna, hogy a hadjárat vezérletére bir szükséges ügyességgel. Más részről nem volt könnyű valamely idegennek adni az elsőséget, a nélkül, hogy a büszke szigetlakók nemzeti érzelmeit ne sértsék. Egy ember volt, s csak is egy Európában, ki ellen semmi kifogást nem találhattak. Fridrik, Schombergi gróf, egy pfalzi nemes házból eredt német. Közönségesen a hadtudomány élő legnagyobb mesterének tartották. Egyenessége és ájtatossága, mely erős kísérteteket állott ki, általános tiszteletet és bizalmat vivott ki. Noha protestáns volt, számos évig Lajos szolgálatában állott s tőle, a jézsuiták mesterkedései daczára, kinyerte a franczia tábornagyi pálczát. Mikor dühöngni kezdett az üldözés, a derék »veterán« erős lélekkel megvetette a királyi kegynek hittagadás által megszerzését; zugolódás nélkül letette minden méltóságát és parancsnokságait, választott hazáját elhagyta örökre, s a berlini udvarnál keresett menedéket. Hetvenedik évét már meghaladta, de mind lelki, mind testi ereje még teljes épségben volt. Megfordult Angliában, s igen szerették és tisztelték őt ott. Volt valóban olyas előnye, a

melylyel akkor kevés külföldi kérkedhetett: tudniillik nyelvünkön nemcsak érthetőleg, de tisztán és szépen beszélt. Őt nevezték, a Brandenburgi választófejedelem megegyezésével s minden angol pártfőnök hév helyeslésével, Vilmos helyettesévé.

S most tele volt Hága brit kalandorokkal minden pártból, a kiket Jakab zsarnoksága rendkivüli szövetségben egyesitett, vén királypártiakkal, a kik a trónért ontották véröket, vén izgatókkal a parliament hadseregéből, torykkal, kiket a kirekesztési törvény idejében üldöztek, whigekkel, a kik a szárazföldre menekültek, mivel részt vettek a rozsházi összeesküvésben.

Kitünőbbek voltak e nagy gyülekezetben: Gerard Károly, Macclesfieldi gróf, egy régi cavalier, a ki I Károly mellett harczolt, s II. Károlylyal osztozott a számkivetésben; Campbell Arkhibáld, ama szerencsétlen Argyle idősb fia, de ki dicső nevén s egy nagy számu »clan« elidegenithetlen ragaszkodásán kivül semmit sem örökölt; Paulet Károly, Wiltshire gróf, a Winchester grófság leendő örököse; és Osborne Peregrin, Dumblane lord, a Danby grófság egykori örököse. Mordaunt, ki a kalandokra nyilt kilátásokban gyönyörködött, mikre ellenállhatlanul vonzá őt szilaj természete, a legelső önkéntesek között volt. Saltouni Fletcher épen a keresztyénség határait védte a hitetlenek ellen, midőn megtudta, hogy ismét remény van hazája szabadulására, s azonnal sietett kardját fölajánlani. Sir Hume Patrick, ki, mióta Skócziából menekült, szerényen élt Utrechtben, most szintén előlépett a homályból: de szerencsére ez alkalommal kevés kárt tehetett ékesszólása; mert az Orániai herczegnek semmiképen sem volt kedve oly vitázó társaság vezére lenni, a minő Argyle vállalatát dugába

döntötte. A finom és nyugtalan Wildman, a ki kevéssel azelőtt nem találta biztosnak Angliában tartózkodni, s Németországba vonult, most a herczeg udvarába jött Németországból. Ott volt Carstairs is, egy skót presbyteri pap, a kinél akkor nem volt fortélyosabb és merészebb politikus. Nehány évvel azelőtt Fagel fontos titkokat bizott rá, s ő azokat a legrettentőbb kinzások daczára, melyeket a hüvelysróffal és spanyolcsizmákkal rajta véghezvittek, állhatatosan megőrzötte. Ritka lelki ereje által a herczeg bizalmát és becsülését annyira megnyerte, a mint csak valaki Bentincken kivül. Ferguson nem maradhatott nyugton, midőn forradalom készült. Helyet szerzett magának a hajóhadban, s menekült társai közt sürgölődött: de általában megvetéssel és bizalmatlansággal találkozott. Azon tudatlan és hő agyu száműzöttek közt, a kik a gyönge Monmouth-t romlásra ösztönözték, nagy ember volt: de azon komoly államférfiak és hadvezérek közt, a kikkel a határozott és éles eszű Vilmos gondjait megosztotta, nem találhatott helyet egy alacsony lelkű izgató, a ki fél bolond, fél gazember volt. A különbség az 1685. és 1688-diki hadjáratok közt bőven kitetszett a nyilatkozatokból, a melyeket e hadjáratok vezérei kiadtak. Monmouthnak Ferguson firkált egy oktalan és otromba gúnyiratot London fölégetése, Godfrey meggyilkolása, Essex lemészárlása és Károly megmérgezése felől. Vilmos nyilatkozatát a nagy pensionárius, Fagel tette föl, a ki nagy hirben állott, mint publicista. Nehézkes, tudós, s eredeti alakjában igen hoszadalmas volt ugyan; de megrövidítették s angolra fordittatták Burnet által, a ki igen tudott népszerűen irni. Ünnepélyes előszóval kezdődött, a melyben elő volt adva, hogy a törvény szoros megtartása a népek boldogságára s a kormányok biztossá-

gára nézve egyaránt szükséges minden társadalomban. Az Orániai herczeg ennélfogva mély megilletődéssel szemlélte, hogy azon országnak, a melyhez őt vér és házasság szoros köteléke fűzte, alaptörvényeit, gonosz tanácsosok sugallata következtében, otrombául és rendszeresen sértegetik. A parliament határozatai alól fölmentés jogát annyira kiterjesztették, hogy az egész törvényhozói hatalmat a koronának tulajdonitották el. Az alkotmány szellemével ellenkező tételeket eszközöltek a törvényszékektől, kitevén birót biró után, miglen a törvényszéket olyan emberekkel töltötték be, a kik készek voltak vakon követni a kormány utasításait. A király ismételt igéretei daczára, hogy az uralkodó vallást fön fogja tartani, nemcsak a polgári hivatalokat, de az egyházi javadalmakat is olyan embereknek adták, a kiknek ellenséges indulata az államvallás iránt köztudomásra volt. Az egyház kormányát, világos törvények daczára, egy uj itélőszékre, a magas bizottságra ruházták: s e törvényszéken egy bevallott pápistának engedtek ülést. Anglia szabadságai nagy oklevelének megvetésével kivetették a jó alattvalókat tulajdonukból, mert nem akarák megszegni esküjöket és kötelességeiket. Ez alatt oly egyéneket tettek, az ifjuság megrontása végett, papnöveldék igazgatóivá, a kiknek, törvény szerint, a szigetre sem volt szabad lábukat tenni. A helytartókat, a helyettes biztosokat, békebirákat seregestől bocsátották el, mert nem akartak veszélyes és alkotmányellenes politikát gyámolitani. Az ország majd minden községe szabadalmait megtámadták. A törvényszékek olyan állapotban voltak, hogy itéleteik még polgári ügyekben is megszüntek bizalmat gerjeszteni, s szolgaiságuk a büntető pörökben ártatlan vérrel mocskolta be az országot. Mindezen visszaéléseket, a melyektől iszonynyal

fordúl el az angol nemzet, ugy látszik, ir pápistákból álló hadseregnek kell vala védelmeznie. S még ez sem volt elég. A legönkényesb fejedelmek sem tekintették soha bűnnek, ha az alattvaló szerényen és békesen előterjesztette sérelmeit, s orvoslásukért esedezett. De Angliában most főbenjáró bűntett gyanánt bántak az esedezéssel. Csupán mivel a fejedelemnek a legtiszteletteljesb kifejezésekkel irt folyamodást nyujtottak be, börtönbe vetették és pörbe fogták az egyház atyáit, s minden birót azonnal elmozditottak hivatalából, a ki mellettök szavazott. Szabad és törvényes parliament egybehivása ugyan hathatós orvoslója lehetne mind e bajoknak: de, mig a kormány szelleme merőben meg nem változik, a nemzetnek nem lehetett kilátása ilyen parliamentre. Az udvarnak szemlátomást az volt szándoka, hogy átalakitott testületek és pápista választási tisztviselők által olyan gyülekezetet hozzon össze, a mely csak nevét viselné az alsóháznak. Végre némi körülmények forognak fön, a melyek erős gyanura adnak okot, hogy a walesi herczegnek mondott gyermeket nem a királyné szülte valóban. Ezen okoknál fogva a herczeg, eszében tartván rokonságát a királyi házzal s háladó levén ama hajlamért, a melyet az angol nép szeretett neje és önmaga iránt mindenkor tanúsitott, engedve sok egyházi és világi főrendű és sok egyéb minden rendű és rangú személy megkeresésének, elhatározta, minden erőszak visszaverésére elegendő erőnek élén átkelni Angliába. Minden hóditási gondolatnak ellenmondott. Erősen igérte, hogy mig seregei a szigetben lesznek, a legszorosabb fegyelem alatt fogja azokat tartani, s hogy azonnal vissza fogja küldeni, mihelyt a nemzet a zsarnokságtól meg lesz mentve. Egyedüli czélja, hogy szabad és törvényes parliament gyüljön egybe: s ünnepélyesen fogadta,

hogy e parliamentre hagyja minden köz- és magán viszony elhatározását.

Mihelyt e nyilatkozat másolatait szétosztották Hágában, egyenetlenség jelei mutatkoztak az angolok közt. A zavarszerzésben fáradatlan Wildman némely földieit, s többek közt a könnyelmű és fejes Mordauntot azon nyilatkozatra birta, hogy ilyen alapon nem fognak fegyvert. Az irat csak a cavalierek és papok tetszését vadászsza. Az egyház sérelmeit és a püspökök pörbefogatását kelletén túl kiemelték; s szót sem tettek azon zsarnoki módról, a mint a toryk a whigekkel bántak, mielőtt az udvarral meghasonoltak. Wildman tehát egy ellenszerkezetet adott elő, melyet maga készitett, s a mely ha elfogadják vala, az egész angol papságot és a birtokos aristocratia négyötöd részét elidegenitette volna. A whigek fejei erősen ellene szegűltek. Russel különösen kinyilatkoztatta, hogy ha ilyen esztelen útat választanak, vége lesz az egyesülésnek, melytől egyedül várhatja a nemzet szabadulását. A versengést végre Vilmos tekintélye szüntette meg, a ki, szokott józan okosságához képest, elhatározta, hogy a nyilatkozmány körülbelől ugy maradjon, mint Fagel és Burnet szerkesztették.

Mig ezek történtek Hollandiában, Jakab végre érezni kezdte veszedelmét. Több oldalról özönlöttek az értesitések, a melyeket tekintet nélkül nem hagyhatott. Végre egy Albevilletől érkezet sürgöny minden kétséget eloszlatott. Mondák, hogy midőn a király azt olvasta, a vér elhagyta arczát, s szótlan maradt egy ideig. Valóban volt is oka megrettenni. Az első keleti szél ellenséges hadi erőt hozhatott országa partjaira. Egyetlen hatalom kivételével, egész Europa türelmetlenül várta bukása hirét. Ez egyetlen hatalom segélyét esztelenül visszautasitotta. Sőt bántalmak-

kal viszonozta a barátságos beavatkozást, a mely meg fogta menteni. A franczia seregek, melyeket, saját esztelensége nélkül, az Egyesült-államok elrettentésére forditottak volna, Philipsburgot ostromlották vagy Mainzban feküdtek. Néhány nap alatt koronájáért és kisded fia születési jogáért kelle harczolnia angol földön. Segédeszközei, ugyan látszólag, nagyok voltak. A hajóhad sokkal jobb állapotban volt, mint trónraléptekor: s e gyarapodást egy részben saját törekvéseinek lehetett tulajdonitni. Nem nevezett ki főtengernagyot, nem állitott föl tengernagyi tanácsot, hanem a tengeri állapotok főigazgatását magának tartotta, s Pepys derekasan segitette őt. Közmondás tartja, hogy az ur szemében jobban bizhatni, mint helyetteséében: s a vesztegetés és hivatalárulás idejében, egyebekhez képest, valószinűleg ment visszaélésektől azon szakosztály, a melyre bármily gyönge értelmiségű fejedelem maga szoros figyelmet fordit. Könnyű lett volna Jakabnál ügyesebb tengerészügyi ministert találni; de nem fogott könnyű lenni az akkori államférfiak közt, Jakabon kivül más tengerész-ministert találni, a ki a tárakkal hűtlenül nem bánik, a szerződőkkel magát meg nem fizetteti, s a koronát oly igazitások költségeivel nem terheli vala, melyeket soha sem tettek. Valóban a király majdnem az egyedüli személy volt, a kiben bizni lehetett, hogy a királyt meg nem lopja. E szerint az utóbbi három év alatt sokkal kevesebb lopás és pazarlás történt a hajótárakban, mint azelőtt. Alkalmas tengeri hajókat épitettek. Igen jó rendeletet adtak ki, mely szerint nagyobbitották a kapitányok fizetését, s egyszermind keményen megtiltották nekik az árúszállitást, királyi engedelem nélkül, egyik kikötőből a másikba. E javitások eredménye észrevehető vala immár; s Jakabnak nem volt volna

nehéz, rövid idő alatt, tekintélyes hajóhadat inditani ki. Harmincz sorhajó, megannyi harmad-negyed rendű, volt a Temzén Dartmouth lord vezénylete alatt. Dartmouth hűsége felül állt minden gyanún; s azt tartották felőle, hogy annyi ügyességgel és tudománynyal bir pályájához, mint bármelyik azon patricius tengerészek közől, a kik az időben a legfőbb hajóhadi tisztségekre emelkedtek, s a kik a tengeren hajós tisztek, s a szárazon gyalogsági ezredesek voltak egyszersmind.

A rendes hadsereg nagyobb volt, mint a minőt bármely angol király vezérlett valaha, s gyorsan szaporitották. A fenálló ezredekbe uj századokat osztották be. Intézkedtek uj ezredek állitása iránt. Az angol seregekhez négy ezer embert adtak. Három ezeret nagy sietve hivtak át Irföldről. Ezenfölül szintannyinak adtak parancsot, hogy Skócziából dél felé menjenek. Jakab közel negyven ezerre számitotta a »militián« kivül azon erőt, melyet a támadók elé fogott állithatni.

A hajóhad és katonaság tehát bőven elég volt, a hollandi támadást visszaverni. De lehetett-e bizni e hajóhadban és katonaságban? Nem sereglenek-e a nemzetőrök is ezrenként szabaditójuk zászlója alá? Azon párt, mely nehány év előtt Monmouthért kardot vont, kétségkivül sietni fog az Orániai herczeget üdvözölni. S hova lett az a párt, a mely negyvenhét éven át a királyság védbástyája volt? Hol voltak most azok a vitéz gentlemanek, a kik mindig készek voltak véröket ontani a koronáért? Bántalmakkal és sérelmekkel illetve, a törvényszéki padokról elkergetve, minden katonai parancsnokságtól megfosztva, leplezetlen örömmel szemlélték fejedelmök veszélyét. Hol voltak azok az egyháznagyok és papok, a kik tizezer szószékről hirdet-

ték, hogy engedelmeskedni kell isten fölkent helytartójának? Némelyeket börtönbe zártak; némelyeket kizsákmányoltak; mindnyájan a magas bizottság vas pálczája alatt s óráról órára félelemben voltak, hogy a zsarnokság valamely új csapása megfosztja birtokaiktól, s egyetlen falat kenyér nélkül hagyja őket. Nem látszott hihetőnek, hogy az egyháziak azon tant, melyre különösen büszkék voltak, most is annyira elfeledték volna, hogy tettleges ellenállásban vennének részt. De a ki őket elnyomta, várhatta-e, hogy azt a szellemet fogja köztök találni, a mely az előbbi nemzedék alatt Essex és Waller hadseregei fölött diadalmaskodott, és csak kétségbeesett küzdés után engedett Cromwell szellemének és erélyének? Félelem fogta el a zsarnokot. Nem ismételte többé, hogy mindig engedékenység rontotta meg a fejedelmeket; s nagy nehezen bevallotta, hogy erőt kell magán vennie, s még egyszer kedvét keresnie a toryknak. Van ok hinni, hogy Halifaxot ez időben megint fölszólították hivatalvállalásra, s hogy nem volt idegen attól. A trón és nemzet közt közbenjárás különösen, a mire mindenek fölött alkalmas volt, s a melyre vágyott. Nem tudni, miként szakadt meg vele az alkudozás; de alkalmasint a fölmentő hatalom kérdése volt a legyőzhetlen nehézség. E hatalom elleni ellenséges indulata miatt esett ki három évvel az előtt a kegyelemből, s azóta semmi olyas nem történt, a mi miatt megváltozhatott volna nézeteiben. Másfelől Jakab teljesen el volt határozva, semmit sem engedni e pontra nézve. Más tárgyban nem volt oly átalkodott. Kiáltványt adott ki, a melyben ünnepélyesen igérte, hogy óvalmazza az angol egyházat, s fentartja az »Uniformity« törvényt. Nyilvánitotta, hogy nagy áldozatokra kész a béke kedvéért. Nem követeli

többé, hogy a római katholikusokat bocsássák be az alsóházba; s bízik benne, hogy népe méltányolni fogja hajlama ilyes tanúságát, kivánatait teljesiteni. Három nappal utóbb szándokát fejezte ki, visszahelyezni mindazon tisztviselőket, a kiket elbocsátottak, mivel politikáját pártolni nem akarták. Másnap megszüntették Compton fölfüggesztését.

Ugyanez időben a király minden püspöknek kihallgatást adott, a ki épen Londonban volt. Azok kértek bebocsátást, hogy a fenforgó körülmények közt tanácsot adhassanak. A primás volt a szónok. Egész tisztelettel kérte, hogy alkalmas emberek kezébe adják a kormányt, hogy vegyenek vissza minden intézkedést, mely a fölmentési jog szine alatt történt, hogy szüntessék meg az egyházi bizottságot, orvosolják a Magdolna-collegium sérelmeit, s állitsák vissza a helyhatósági testületek régi kiváltságait. Igen érthetőleg érintette, hogy van bizonyos igen ohajtandó körülmény, a mely a trónt teljesen biztositná, s a meghasonlott országot megnyugtatná. Ha ő fölsége a vitás pontokat a római és angol egyházak között ujra tekintetbe venné, talán isteni malaszt szállna az indokokra, a melyeket a püspökök elé kivánnak terjeszteni, s meggyőződnék hogy kötelességében áll, atyja és nagyatyja hitére visszatérnie. Eddig, monda Sancroft, társai értelmét fejezte ki. Van még egy tárgy, miről velök nem tanácskozott, mire azonban kötelességének tartja figyelmeztetni. Egyedül ő a papi rendből, a ki őt arra, önérdek gyanúja nélkül, figyelmeztetheti. A yorki érseki szék három év óta áll üresen. Az érsek esedezett a király előtt, hogy azt késedelem nélkül töltse be valamely istenfélő és mivelt papi személylyel, hozzá adván, hogy ily egyént könnyen találhatni azok közt, a kik akkor

a király szine előtt állottak. A király annyira ura volt magának, hogy e nem ínye szerinti tanácsot megköszönte s igérte, hogy fontolóra veszi a mondottakat. A fölmentési jogra nézve egy pontban sem akart engedni. Egy nemképes egyént sem bocsátottak el a polgári vagy katonai hivatalból. Sancroft tanácsaiból azonban egykettőt elfogadtak. Negyvennyolcz óra alatt el volt törölve a magas bizottság. Elhatározták, visszaállitani London városa »chartáját«, a melyet hat évvel azelőtt eltöröltek; s a korlátnok ünnepélyesen vitte vissza a tiszteletreméltó pergamentet a Guildhallba. Egy héttel utóbb tudósitották a közönséget, hogy a wincesteri püspököt; a ki hivatala szerint a Magdolna-collegium fölügyelője volt, megbizta a király helyrehozni a mi a collegiumban hibásan történt. Csak hosszas küzdés, keserű fajdalom között szánta el magát Jakab ez utósó lealáztatásra. Nem is engedett, mielőtt az apostoli vicarius, Leyburn, a ki, mint látszik, mindig becsületes és bölcs emberhez illőleg viselte magát, ki nem nyilatkoztatta, hogy nézete szerint igazságtalanság történt a kitett elnökön és tagokon, s hogy mind vallásos, mind politikai indokoknál fogva, elégtételt kell nekik adni. Nehány nap mulva kiáltvány jelent meg, mely minden helyhatóságnak visszaadta eltörlött kiváltságait.

Jakab azzal kecsegtette magát, hogy ily nagy engedmények, a melyeket egy hónap rövid folyama alatt adott, visszaszerzi részére alattvalói szivét. Nem is lehet kétség, hogy ez engedmények, ha akkor adják, midőn még nem volt ok támadást várni Hollandiából, sokat tettek volna a toryk kiengesztelésére. De oly uralkodók, a kik a félelemnek adják meg, a mit az igazságtól megtagadtak, hálát ne várjanak. Három éven át a király semmi okra, semmi ké-

résre nem hallgatott. Minden minister elvesztette hivatalát, mihelyt az ország polgári és egyházi alkotmánya mellett szót mert tenni. Egy mindenek fölött hű parliament simán és egész tisztelettel tiltakozni merészelt Anglia alaptörvényei megszegése ellen, s keményen megpirongatták, elnapolták és feloszlatták. Birót biró után megfosztottak hivatalától, mivel nem akart a törvényekkel merőben ellenkező itéleteket hozni. A legtekintélyesb cavaliereket egészen kizárták megyéjök igazgatásából, mert nem akarták elárúlni a közszabadságot. A papokat seregestől fosztották meg javadalmaiktól, mivel megtartották esküjöket. A főpapok, a kik rendithetlen hűségének köszönhette a király a koronát, a melyet viselt, térdeiken könyörögtek előtte, ne parancsolja, hogy isten és hazájuk törvényeit megszegjék Szerény folyamodásukat lázitó iratnak bélyegezték. Leszidták, fenyegették, börtönbe vetették, pörbe fogták őket, s alig kerülhették ki a végromlást. Akkor végre a nemzet tapasztalván, hogy a jogot elnyomja a hatalom, s hogy még az esedezést is büntettnek veszik, elkezdett a harcz koczkája megkisértéséről gondolkodni. A zsarnok megtudta, hogy fegyveres szabaditó áll készen, s hogy a whigek és toryk, dissenterek és egyháziak melegen fogják üdvözleni. Azonnal minden megváltozott. Azon kormány, mely kirablással és üldözéssel fizetett a hosszas és buzgó szolgálatért, s mely fontos okokra és ünnepélyes esedezésekre csak bántalmakkal és gúnynyal felelt, egyszerre rendkivül kegyessé lőn. Minden hirlap valamely sérelem megszüntetését hirdette. E szerint világos volt, hogy a király méltányosságában, emberségében, lekötött szavában semmi bizalmat nem lehetett helyezni, s hogy csak addig fog jól kormányozni, mig nagyon tart az ellenállástól.

Alattvalói tehát sehogy sem voltak hajlandók visszaadni neki bizalmukat, melyet méltán vesztett el, avagy tágitni a nyomáson, a mely egyedül volt képes uralkodása alatt jótételeket sajtolni tőle ki. Napról napra türelmetlenebbül várták a hollandok érkezését. A közнép keserűen szidta és átkozta a szelet, mely az időtájban egész átalkodottsággal nyugot felől fútt, s mely a herczeg hajóhadát föltartóztatta, mig újabb ir ezredeket hozott Dublinból Chesterbe. Az időjárás is pápista, mondának. Népcsoportok álldogáltak Cheapsidben, a bow-churchi szép torony szélkakasára meresztvén szemeiket, s protestáns szélért imádkoztak.

A közérzelmet növelte bizonyos esemény, melyet, bár csupa véletlen volt, a király hűtlenségének tulajdonitottak. A winchesteri püspök tudtul adta, hogy, a királyi parancsok értelmében, vissza szándékszik helyezni a Magdolna-collegium kicsapott tagjait. Oktober 24-két határozta ez ünnepélyre, s 20-án Oxfordba ment. Az egész egyetem nagy várakozásban volt. A kicsapott tagok az ország minden részéből megérkeztek, alig várták, hogy szeretett hajlékuk birtokába léphessenek. Háromszáz lovas gentleman kisérte a felügyelőt szállására. Mentében zugtak a harangok, s örömittas tömeg lepte el a főutczát. Nyugodni mentek. Másnap reggel vidám népsereg gyült össze a Magdolna-collegium kapujában; de a püspök nem jelent meg; s nem sokára megtudták, hogy egy királyi futár költötte föl ágyából, azon utasitást hozván neki, hogy azonnal térjen vissza a Whitehalba. E rendkívüli csalódás nagy csodálkozást és aggodalmat okozott; s nem sokára hirek érkeztek, melyek a király szándoka változtatását teljesen megmagyarázni látszottak azok előtt, a kik, nem ok nélkül, a legrosszabbat voltak hajlandók hinni. A hollandi

hadak tengerre szálltak, de a zivatar visszahajtotta. A hir még nagyitotta a bajt. Sok hajó, mint mondák, elsülyedt. Ezer meg ezer ló veszett oda. Minden szándokkal föl kell hagyni Anglia ellen, legalább ez évben. Ime jó leczke a nemzetnek. Mig rögtöni támadást és lázadást várt Jakab, parancsot adott, hogy adjanak elégtételt azoknak, a kiket törvénytelenül kifosztott. A mint biztosnak találta magát, visszavette a parancsot. E vád noha mindenki hitte akkor s azóta is ismételték az irók, a kiknek jól értesülve kell vala lenniök, alaptalan volt. Bizonyos, hogy a hollandi hajóhad balesetét a Westminsterben csak nehány órával előbb tudhatták meg, miután a winchesteri püspök a rendelést vette, hogy Oxfordból elkellett mennie. A királynak azonban nem igen volt oka népe gyanakodása ellen panaszkodni. Csak ő volt oka, ha némelykor a nép, a nélkül, hogy szorosabban utána járt volna, becstelen politikájának tulajdonította, a mi valóban véletlennek vagy gondatlanságnak volt eredménye. Hogy olyan embernek, ki hitét meg szokta szegni, akkor sem hisznek, midőn azt meg akarja tartani, csak igazságos és természetes büntetése egy része.

Megjegyzésre méltó, hogy Jakab csupán az által vont magára egy nem érdemlett vádat, hogy magát egy másik, szintén nem érdemelt vád alól megtisztitsa. A winchesteri püspököt azért hivták sietve vissza Oxfordból, hogy a titkos tanács egy rendkivüli ülésében, vagy inkább az előkelők gyülekezetében, a kiket a Whitehallban hivtak egybe, részt vegyen. Ez ünnepélyes ülésben a titkos tanácsosokkal együtt minden egyházi és világi főrendű, a ki épen a fővárosban vagy annak közelében volt, a birák, a korona ügyvédei, London polgárnagya és tanácsosai jelen voltak. Petre intést kapott, hogy jól teszi, ha meg nem jelenik. Valóban

kevés peer fogott volna vele együtt ülni. Az asztal felső vége mellett egy karszék állott az özvegy királyné számára. Anna herczegnőt megkérték, jelenjék meg, de gyöngélkedéssel mentette magát.

Jakab értesité e nagy gyülekezetet, hogy szükségesnek tartja bizonyságokat adni elő fia születését illetőleg. Rosz emberek mesterkélései annyira megmérgezték a közvéleményt, hogy igen sokan alátett gyermeknek hiszik a walesi herczeget. De az isteni gondviselés kegyelmesen ugy rendelte, hogy kevés fejedelmi gyermek jött valaha oly számos tanú jelenlétében világra. E tanúk aztán megjelentek és bizonyságot tettek. Miután e tanúvallomások megtörténtek, Jakab nagy ünnepélyesen nyilvánitá, hogy az ellene fölhozott vád merőben hamis s inkább ezer halált szenvedne, hogysem bármely gyermekén igaztalanságot követne el.

A jelenvoltak mindnyájan megelégedetteknek látszottak. A bebizonyitást azonnal közhirré tették; s értelmes és részrehajlatlan egyének előtt eldöntő volt az. De az értelmesek száma mindenkor kisebb; s akkor alig volt valaki részrehajlatlan. Az egész nemzet meg volt győződve, hogy minden igaz pápista kötelességének tartja a hamis esküvést, ha az által egyháza érdekét előmozdithatja. Azon embereket, a kik protestánsoknak születvén, haszonlesésből azt állitották, hogy a pápista hitre tértek, még kevesbbé tartották, ha ugyan lehetséges volt, hitelt érdemlőknek, mint a pápistákat. Mindazokat tehát, a kik e két osztályhoz tartoztak merőben érvényteleneknek tartották. Ezáltal igen alásülyedt a tanuság nyomatéka, a melyre Jakab támaszkodott. A mi fenmaradt, gonoszul megrostálták. Azon néhány protestáns tanúk közől, a kik valami lényegest mond-

tak, mindegyik ellen kifogást tettek. Az egyik, köztudomás szerint, éhes tányérnyaló volt. A másik nem hittagadó ugyan még, de egy hitehagyottnak közel rokona. A nép kérdezte, mint kezdetben mindjárt kérdezték, hogy ha minden rendén volt, a király, tudván, a mint hogy tudta, hogy sokan kétkednek neje terhessége felől, miért nem gondoskodott a szülés kielégitőbb bizonyságairól? Nem volt-e a hibás időszámitás, a lakás rögtöni változtatása, Anna herczegasszony és a canterbury érsek távolléte gyanut gerjesztő? Miért nem volt az uralkodó egyházból egy fő pap sem jelen? Miért nem hivták meg a hollandi követet? Miért nem engedték meg mindenek fölött, a Hydeknek, kik a koronának hű szolgái, az egyház hű fiai s unokahugaik érdekeinek természetes őrei voltak, hogy azon pápisták seregébe vegyüljenek, a kik a királyi hálóteremben s annak közelében egybegyültek? Szóval miért nem volt a jelenvoltak hosszu sorában egyetlen név sem, mely köztiszteletet és bizalmat igényelhet vala? E kérdésekre az a valódi felelet, hogy a király gyönge értelmű, kényúri természetű volt, hogy szántszándékkal ragadta meg az alkalmat, megvetését nyilvánitani alattvalóinak véleménye iránt. De a sokaság nem elégedvén meg e magyarázattal, a mi valóban csak esztelenség és átalkodottság eredménye volt, alattomos roszlelkűségnek tulajdonitotta. S nem csak a sokaság volt e hitben. Anna herczegnő, a tanácsülés utáni reggel, oly megvetőleg szólt, öltöző asztalánál, a bizonyitásról, hogy magok az öltöztető szobalányok is fölbátorodtak, tréfát űzni abból. Némelyek a lordok közől, a kik jelen voltak a vizsgálaton, s kijelenték megelégedésöket, valóban megvoltak győződve. Lloyd, st. asaphi püspök, kinek ájtatossága és tudománya

köztiszteletben részesült, élte fogytáig azon hiedelemben maradt, hogy csalást követtek el.

A tanács előtti tanúvallomásokról alig értesült a közönség, midőn nehány óra mulva hire támadt, hogy Sunderlandot minden hivatalából elbocsátották. Kegyvesztésének hire, mint látszik, meglepte a kávéházi politikusokat, de a kik a palotában történteket figyelemmel kisérték, nem csodálkoztak rajta. Törvényes vagy csak megközelithető adatokkal nem lehetett árulást sütni rá: de a kik fölötte szorosan őrködtek, erősen gyanúba vették, hogy egy vagy más uton összeköttetésben áll azon kormány elleneivel, a melyben oly magas helyet foglalt el. Ő a nélkül, hogy arcza némelig változott volna, elátkozta magát mind ezen, mind a más világon, ha bűnös. Esküdött, hogy egyetlen hibája, hogy nagyon is buzgón szolgálja a koronát. Nem vágott-e el minden hidat maga után, melyen, szerencsétlenség esetében, visszavonulhatna? Nem volt-e folyvást a fölmentő hatalom mellett, nem ült-e a magas bizottságban, nem irta-e alá a parancsot a püspökök elfogatására, nem jelent-e meg, élete koczkáztatásával, a Westminsterhallt ellepő ezerek átkai és mocskai közt, ellenök, mint tanú? Nem adta-e hüségének utósó bizonyságát, midőn elhagyván vallását, nyilvánosan azon egyházhoz csatlakozott, melyet a nemzet gyülölt? Mit remélhetett ő a változástól? Mi minden nem várt reá? Ez indokok, bár helyeseknek látszottak s a legtetszelgőbb ügyességgel voltak előadva, nem birtak azon benyomásnak ellenállani, a melyet a suttogások s száz különböző helyről egyszerre érkező hirek tettek. A király napról napra hidegebb lett. Sunderland a királyné segélye által igyekvék magát fentartani, kihallgatást nyert ő fölségénél, s épen ennek laktermeiben volt midőn Middle-

ton belépett, s a király parancsából visszakérte tőle a pecséteket. Azon este a megbukott minister utószor volt titkos értekezésen a királynál, a kinek hizelgett és a kit elárult. A találkozás igen különös volt. Sunderland remekül játszotta a rágalmazott erény szerepét. Ő, ugymonda, nem sajnálja az államtitkárságot vagy a tanácselnökséget, csak fejedelme becsülését tarthassa meg. »Fölség, ne tegyen, ó ne tegyen a legszerencsétlenebb emberré országában, nyilatkoztassa ki, hogy fölment a hütlenségi vád alól.« A király alig tudta, mit hivő legyen. Valódi adat nem volt a büntettre, s azon erély és pathos, a melylyel Sunderland hazudott, élesebb értelmen is kifogott volna, mint a minővel dolga volt. A franczia követség előtt hálálkodásai még hitelre találtak. Ott kinyilatkoztatta, hogy nehány napig még Londonban marad, s meg fog jelenni az udvarnál. Azután althorpei mezei lakába vonul, s megkisérti gazdálkodással helyrehozni eltékozlott vagyonát. Ha forradalom ütne ki, kénytelen lenne Francziaországba sietni. Roszul jutalmazott hűsége előtt nem marad fen más menhely.

A pecséteket, a melyeket Sunderlandtól elvettek, Prestonnak adták. Ugyanazon hirlap, mely e változást közlötte, hivatalosan tudatta egyszersmind azon veszélyt is, mely a hollandi hajóhadat érte. Ezen csapás valóban komoly volt, noha korántsem annyira komoly, mint a király és csekély számu hivei, ohajtásuk által megcsalatva, hinni akarták.

Oktober 16-án a hollandi rendek ünnepélyes ülést tartottak. A herczeg bucsút mondani jött. Megköszönte jóságukat, a melylyel, mikor árván maradt, gondját viselték, meg a bizalmat, melyet kormányzása alatt benne helyeztek, és a segélyt, melyet e fontos időszakban adtak neki. Kérte őket, hinnék el, hogy mindenkor hazája érdekeinek

előmozditása volt szándoka, törekvése. Most elválik tőlök s talán soha sem jő vissza. Ha a reformált hit és Európa függetlensége védelmében el találna esni, gondviselésökbe ajánlotta szeretett nejét. A »nagy pensionarius« zokogva felelt; s az egész tekintélyes tanácsban senki sem volt, a ki megállotta volna, hogy ne könyezzen. De Vilmos vas stoicismusa soha sem engedett; s olyan nyugodtan és komolyan állott könyező barátai közt, mintha csak rövid időre akarná őket elhagyni, hogy looi birtokán vadászszon.

A főbb városok követei a hajóra kisérték őt. Még Amsterdam, a kormány elleni ellenzék eme főhelyének, képviselői is tanusitották iránta e figyelmet. Az nap Hága minden egyházában nyilvános imákat mondtak érte.

Estve felé Helvoetsluysba ért s »Brill« nevü fregátra szállott. Azonnal fölvonták lobogóját. A nassaui czimer az angol czimerrel együtt volt azon. A háromlábnyi betűkkel himzett jeligét szerencsésen választották. Az Órániai ház sokáig használta e félkörben irt jelvényt: »Fentartom.« A félkört most e nagy jelentőségü igékkel egésziték ki: »Anglia és a protestáns vallás szabadságát.«

Alig volt a herczeg nehány óráig hajón, midőn kedvező szél támadt. Tizenkilenczedikén tengerre ment a hajóhad s erős széllel körülbelül felényi távolságra haladt a holland és angol partok közt. Akkor megfordult a szél, keményen fútt nyugotról s nagy zivatarrá emelkedett. A hajók nagy bajjal vergődtek, a mi még legjobb volt, vissza a hollandi partokhoz. A »Brill« 21-kén ért Helvoetsluysba. A herczeg utitársai csodálkozással látták, hogy se a veszély, se a boszuság nem zavarta meg pillanatra is kedélyét. Noha tengeri betegségben szenvedett, nem akart partra szállani, mivel átlátta, hogy ha hajón marad, leghatályo-

sabb módon fogja tudatni Európával, hogy a közelebbi balszerencse csak rövid időre halasztotta el szándoka végrehajtását. Két-három nap mulva megint együtt volt a hajóhad. Csak egy hajó szenvedett törést. Egy katona vagy matróz sem hiányzott. Nehány ló veszett el, de e veszteséget nagy gyorsasággal kipótolta a herczeg, s mielőtt a »London gazette« balsorsának hirét szétterjesztette, megint föl voltak húzva vitorlái.

Nyilatkozata csak nehány órával előzte őt meg. Első novemberben titokteljesen kezdtek róla susogni a londoni politicusok, titkon járt kézről kézre, s a postahivatal szekrényeibe is becsusztatták. Egy ügynököt letartóztattak, s a nála talált csomókat a Whitehallba vitték. A király olvasta, és igen megzavarodott. Először is az iratot törekvék minden emberi szem elől elrejteni. A példányokat, melyeket hozzá hoztak, mind tűzbe dobta egyen kivül, s ez egyet is alig merte kiadni kezéből.

A nyilatkozat azon része nyugtalanitá őt leginkább, a melyben az volt mondva, hogy némely egyházi és világi főrendűek kérték volna föl az Orániai herczeget az angolországi hadjáratra. Halifax, Clarendon és Nottingham akkor Londonban voltak. Azonnal a palotába hivatta és kérdőre vétette őket. Halifax, bár ártatlansága öntudatában, első volt a ki megtagadta a választ. »Fölséged azt kérdi tőlem, ugymonda, vajon fölségsértést követtem-e el? Ha gyanú van ellenem, állitsanak hasonlóim elé. S hogy adhat fölséged hitelt oly vádlott feleletének, a kinek élete van kérdés alatt? Ha meghivtam volna is ő fönségét, minden lelkismereti aggodalom nélkül tagadnám a vádat.« A király nyilvánitá, hogy épen nem tekinti vádlottnak Halifaxot, s ugy tette a kérdést, mint egy gentleman kérdi : má-

siktól, a kit rágalmaztak, vajon van-e a rágalomnak legkisebb alapja. »Ez esetben, monda Halifax, minden ellenvetés nélkül felelek, mint gentleman gentlemannek, becsületemre mondom, mely szintoly szent, mint esküm, hogy nem kértem föl az Orániai herczeget az átjövetelre.« Clarendon és Nottingham ugyanazt mondták. A király még nagyobb aggodalommal vágyott kitudni a főpapok hangulatát. Ha azok ellenségei, trónja valóban veszélyben forgott. De az lehetlen volt. Valami szörnyűnek látszott csak föl is tenni, hogy az angol egyház bármelyik püspöke pártot üssön fejedelme ellen. Comptont magához hivatta a király, s kérdezte hiszi-e hogy a herczeg állításának legkisebb alapja van. A püspök megszorult; mert ő is egy volt azon hét közől, a kik a meghivást aláirták; s lelkiismerete, mely mint látszik, nem igen fölvilágosodott volt, nem engedte, hogy egyenesen hazugságot mondjon. »Fölség, ugymonda, teljesen hiszem, hogy egy sincs társaim közt, a ki e dologban nem oly ártatlan, mint magam vagyok.« Eszélyes volt e kétértelműség: de vajon a különbség az ily kétértelműség és a hazugság büne közt megérdemli-e, hogy a miatt csorbát szenvedjen az őszinteség, igen kétséges dolog. A király meg volt elégedve. »Én ugymond, teljesen fölmentem önöket. De szükségesnek tartom, hogy nyilván ellene mondjanak azon rágalomnak, mely önök ellen a herczeg nyilatkozatában foglaltatik.« A püspök, természetesen, kérte, hadd olvashassa meg az iratot, a melyre nézve ellenmondást kivánnak tőle; de a király nem hagyta, hogy beletekintsen.

Másnap egy kiáltvány jelent meg, mely a legkeményebb büntetéssel fenyegette mindazokat, a kik Vilmos nyilatkozmányát terjesztik avagy csak olvasni is merészlik. A primást s azon nehány egyháznagyot, a kik épen London-

ban voltak, a királyhoz rendelték. Preston jelen volt a herczeg nyilatkozatával kezében. »Uraim, szólt Jakab, figyeljenek e sorokra. Önöket illetik. »Preston aztán elolvasta a helyet, hol az egyházi főrendűekről van említés. A király folytatá: »mindebből egy szót sem hiszek; meg vagyok győződve önök ártatlanságáról; de jónak látom tudatni önökkel, mivel vádolják.«

A prímás sok alázatos kifejezéssel erősitette, hogy a király csak azt tette, a mit az igazság hoz magával. »Fölséged jobbágyának születtem. Több izben esküvel pecsételtem jobbágyi hűségemet. Csak egy királyom lehet egyszerre. Én nem hivtam által a herczeget; s nem hihetem, hogy társaim közől valaki azt tette volna.« — »Én bizonyosan nem tettem,« monda Crewe, durhami püspök. — »Én sem,« monda Cartwright. Crewenek és Cartwrightnak könnyü volt elhinni; mindkettő tagja volt az egyházi bizottságnak. Mikor Comptonra jött a sor, oly ügyességgel kerülte ki a kérdést, a mit egy jezsuita is irigyelhetett. »Én már tegnap feleltem fölségednek.«

Jakab ujra meg ujra ismétlé, hogy teljesen fölmenti mindnyájokat. Nézete szerint mindazáltal mind neki szolgálatot tenne, mind becsületökre nézve jó fogna lenni, ha nyilván igazolnák magokat. Fölszólitotta tehát őket, tegyenek föl egy iratot, a melyben irtózásukat fejezik ki a herczeg tervei ellenében. Azok hallgattak: hallgatásukat beleegyezésnek magyarázták; s elbocsáták őket.

Ez alatt Vilmos hajóhada a német tengeren volt. Csötörtökön este, november elsején vitorlázott ki másod izben. Fris keleti szél fútt. A hajóhad tizenkét óra hosszat északnyugotnak tartott. A könnyü hajók, melyeket az angol tengernagy kémleni kiküldött, oly hireket hoztak, a melyek

megerősíték az uralkodó véleményt, hogy az ellenség Yorkmegyében igyekszik partra szállani. Egyszerre a herczeg hajójáról adott jelre megfordult az egész hajósereg, s a brit csatorna felé vitorlázott. Ugyanazon szél, mely a megtámadók utjának kedvezett, Dartmouthnak nem engedte, hogy kijőjjön a Temzéből. Hajói kénytelenek voltak összevonni vitorláikat, s két fregátját, melyek a nyilt tengerre jutottak, rongálva verte vissza a folyamba a szél.

A hollandi hajóssereg gyorsan haladt a szél mentében, s november 3-kán, szombaton reggeli tiz óra tájban ért a tengerszorosokba. Vilmos a »Brillen« maga ment elől. Több mint hatszáz hajó követte őt a kedvező szélnek feszitett vitorlákkal. A rakhajók középen voltak. Ötvennél több hadi hajó vette körül. Herbert, altengernagyi czimmel, volt az egész hajós nép parancsnoka. Az utóhadban foglalt helyet, s fölizgatva a pápistaság ellen, s a nagy zsold által vonzatva, sok angol matróz szolgált alatta. Nem könnyen tudott a herczeg több nagy hirű hollandi tisztet rábirni, hogy idegen parancsnoksága alá adják magokat. Azonban igen okos volt ez intézkedés. A király hajósseregében nagy elégületlenség s a protestáns vallás iránt nagy buzgóság uralkodott. De az öreg tengerészek emlékezetére háromszor küzdöttek a hollandi és angol hajók hősileg és változó szerencsével a tenger fölötti uralomért egymás ellen. Hajósaink nem feledték el a seprűt, a melylyel Van Tromp fenyegetőzött, hogy a csatornát ki fogja tisztitani, s a tüzet, a melyet De Ruyter gyujtott a medwayi hajótárakban. Ha a vetélkedő nemzetek még egyszer szemben állanak azon elemen, melyen mindkettő követelte az uralkodást, minden egyéb gondolat fölött erőt fogott venni a kölcsönös ellenségeskedés. Véres és átalkodott harczra keltek volna. A veszteség

romlást fogott hozni Vilmos vállalatára. De a győzelem meg fogta zavarni minden mélyen átgondolt politikai tervét. Bölcsen rendelte azért, hogy ellenfeleit, ha velök találkoznak, olyan tengernagy, ki alatt szolgáltak s a kit becsültek, köszöntse anyanyelvökön, s kérje fel, ne harczoljanak régi bajtársaik ellen pápista zsarnokság mellett. Ilyes fölhivás talán el fogta háritani az összeütközést. Ütközet esetében angol parancsnok fog állani a másik ellenében; s nem fogná sérteni a szigetiek büszkeségét, ha megtudnák, hogy Dartmouth kénytelen volt Herbertnek megadni magát.

Szerencsére Vilmos elővigyázati intézkedései nem voltak szükségesek. Délután csak hamar átment a szorosokon. Hajóhada egy mértföldnyire terjedt Dovertől északon és Calaistól délen. Hajónépe jobbrul és balrul a széleken mindkét erősséget egyszerre köszöntötte. A katonaság fegyverben állott a fedezeteken. A trombiták harsogását és a dobpörgést mind az angol mind a franczia parton tisztán lehetett hallani. A tömérdek néző egészen elfeketité a kenti fejér partokat. Tömérdek sokaság boritotta a picardiai partokat is. Rapin de Thoyras, a ki az üldözés elől menekülvén hazájából, a hollandi seregben vállalt szolgálatot s a herczeget Angliába kisérte, több év mulva is a legnagyszerűbbnek és hatályosabbnak irja le a látványt, a melyet emberi szem látott valaha. Napnyugtakor a Beachy-fokot elhagyta a hajóhad. Most meggyujtották a lámpákat. A tenger sok mérföldnyire meg volt világitva. De éjen át minden kormányos szemei három nagy lámpára voltak függesztve, a melyek a »Brill«-en világoltak.

Ez alatt futár nyargalt Dover várából a Whitehallba, azon hirrel, bogy a hollandok átjöttek a szoroson és nyu-

gotnak tartanak. Minden katonai intézkedést rögtön meg kellett változtatni. Futárokat küldtek szét minden irányban. Éjfél után ágyaikból költék föl a tiszteket. Vasárnap reggel három órakor a Hydeparkban fáklya-világnál tartottak nagy szemlét. A király több ezredet észak felé küldött azon hiszemben, hogy Vilmos Yorkshireban fog partra szállani. Gyors postákat küldöttek, visszahivni őket. Minden haderő, melyre a fővárosban a rend fentartása végett szükség nem volt, parancsot kapott, hogy nyugot felé vonuljon. Salisbury volt az összejövetel helyéül kijelölve: de, lehetőnek tartván, hogy Portsmoutht támadják meg először, három zászlóalj testőrség s egy erős lovas csapat ezen erősségbe indult. Nehány óra mulva tudva volt, hogy Portsmouth biztositva van; s e csapatok parancsot kaptak, hogy útukat változtatván, Salisburyba siessenek.

Vasárnap, november negyedikén, viradóra Whight sziget sziklái teljesen föltüntek a hollandi hajóhad szemei előtt. Épen Vilmos születése s egyszersmind házassági évnapja volt. A reggel egy része alatt összevonták a vitorlákat; s isteni tiszteletet tartottak a hajó fedezetén. Délután és éjen át folytatta utját a hajósereg. Torbay volt a hely, hol a herczeg partra akart szállani. De hétfőn, november 5-én ködös volt a reggel. A »Brill« hajó kalauza nem vehette ki a jeleket, s a hajóhadat igen messze vezette nyugot felé. Nagy volt a veszély. Nem lehetett a szél ellen visszafordulni. Plymouth volt az első kikötő. De Plymoutht őrsereg védte, Bath lord parancsnoksága alatt. A partraszállás ellenállásra találhatott; s ennek komoly következményei lehettek. E fölött alig lehet kétség, hogy ezalatt a királyi hajóhad kijött a Temzéből, s neki feszi-

tett vitorlákkal siet le a csatornán. Russel egészen belátva a veszélyt, kiálta Burnethez: »imádkozni mehet, tudor. Mindennek vége.« E pillanatban a szél változott. Délről kedvező szél támadt: a köd eloszlott; kisütött a nap; s az őszi nap szelid fényénél, megfordult a hajósereg, megkerülte a Berry Head magas fokát, s a Torbay révbe szerencsésen beevezett.

Mióta Vilmos megpillantotta e révet, nagyon változott kinézése. A tágas öblöt bekerítő félszinkör jelenleg mindenütt a jólét és polgárisodás jeleit mutatja. Az északnyugoti szélen nagy vizgyógyhely keletkezett, hová a lég olasz szelidsége szigetünk legtávolabb részeiből vonzza a vendégeket; mert azon égalj alatt virágzik a myrtus s még a tél is langyabb, mint Northumbriában az april. A lakosság száma mintegy tizezernyi. Az ujdon épült egyházak és kápolnák, fürdők és könyvtárak, szállodák és kertek, a kórház és muzeum, a tágas utczák, melyek lépcsőzetesen emelkednek egymás fölött, s a lombok s virágágyak közől kiemelkedő vidám mezei lakok merőben más látmányt mutatnak, mint a minőt Anglia a XVII. században tudott előállitni. Az öböl átellenben eső végén, a Berry Head mögött, fekszik Brixham nevű élénk mezőváros, halkereskedésünk leggazdagabb székhelye. E század elején egy gátot és kikötőt készitettek ott, de a növekedő kereskedésnek nem volt képes megfelelni. A népesség közel hatezer lélekre megy. A hajózás kétszáz vitorlát is felülhalad. A tonnaszám nagyobb gyakran, mint a liverpooli kikötőé volt a Stuartház királyai alatt. De Torbayt, midőn a hollandi hajóhad ott horgonyt vetett, csak oly kikötőnek ismerték, a hol némelykor a hajók az Atlanti tenger zivatarai elől kerestek menedéket. Csöndes partjait se a kereskedés, se a

mulatságkeresés zaja nem zavarta; s szántóvetők és halászok kunyhói voltak gyéren elszórva azon helyen, mely most népes városok és fényes pavillonok szinhelye.

A devonshirei partok földnépe szeretettel emlékezett vissza Monmouth nevére s gyűlölte a pápistaságot. A tengerhez sereglettek tehát, élelmi szereket hozva, s ajánlván szolgálataikat. A partra szállást azonnal megkezdték. Hatvan komp szállitotta partra a katonaságot. Először Mackay szállt át a brit ezredekkel. Aztán nyomban a herczeg. Ott szállott partra, hol most a brixhami töltés áll. Az egész helyszin megváltozott. Hol most hajókkal telt kikötőt, s vásárosoktól pezsgő piaczot látunk, a habok akkor puszta parton törtek meg: de azon sziklának, melyre a szabaditó hajójából lépett, gondosan megőrizték egy darabját, s mint köztisztelet tárgya ott áll e mozgalmas révpart közepén.

A mint a herczeg a szárazra lépett, lovakért kiáltott. Két állatot, a minőn a kis yeomanek szoktak akkor járni, szereztek a szomszéd faluból. Vilmos és Schomberg felültek s mentek megnézni a vidéket.

Mihelyt a parton volt Burnet, a herczeghez sietett. Mulatságos párbeszéd volt közöttök. Burnet sajátságos örvendezéssel tolmácsolá szerencsekivánatait, s aztán nagy hevesen kérdezte, mik ő fenségének tervei. Katonáknak ritkán van kedvök papokkal hadi dolgok fölöt tanácskozni; s Vilmos a nemszakbeli tanácsadók hadi ügyekbe avatkozását még kedvetlenebbül vette, mint általában a katonák szokták. De ekkor épen igen jó kedélyben volt, s a helyett hogy rövid és éles megrovással fejezte volna ki boszankodását, nyájasan nyujtotta kezét s káplánja kérdésére egy más kérdéssel felelt: »nos, tudor, mit tart ön most a praedestinatióról?« A megrovás oly gyöngéd volt, hogy

Burnet, a ki nem volt igen finom érzésű, nem fogta föl. Nagy hévvel válaszolá, soha sem fogja elfeledni, mily felötlő módon segitette elő a gondviselés vállalatukat.

Első nap a partra szállt seregeknek sok alkalmatlanságot kellett szenvedniök. A föld fölázott a sok esőtől. A podgyász még a hajókon volt. Fő rangu tisztek kénytelenek voltak nedves ruhában hálni a nedves földön: a herczegnek sem volt egy fölállitott deszkabódénál jobb szállása. A szalmafedélre tűzték lobogóját; s némi ágyi ruhát hoztak a hajóról és a földre teritették. A lovak partraszállitása sok nehézséggel járt; s valószinűnek látszott, hogy abban több nap el fog telni. De másnap reggel kiderült az ég. A szél elcsöndesült. A viz tükörsima lett az öbölben. Némely halászok egy helyet mutattak, hol a hajókat hatvan lábnyira lehetett vinni a parthoz. Megtörtént; s három óra alatt több száz ló szárazra úszott baj nélkül.

Alig ment véghez a kiszállitás, midőn ujra föltámadt a szél, s nyugotról erős zivatarrá növekedett. Ugyanazon időváltozás, mely Vilmost partra segitette, az ellenséget, mely a csatornán lejött, megállitotta. Két egész napig vesztegelt mozdulatlan a király hajóhada a Beachy Headdel szemközt. Végre tovább mehetett Dartmouth. Elhagyta Wight szigetet, s egy hajója Torbaynál megpillantotta a hollandi árboczokat. Épen e pillanatban lepte meg a szélvész; kénytelen volt a portsmouthi kikötőben keresni menedéket. Az időben Jakab, ki képes volt hajózási kérdésben itélni, azt nyilatkoztatta, hogy meg van teljesen győződve, hogy tengernagya mindent elkövetett, a mit emberi erőnek lehetett, s csak az ellenséges szelek és habok ellenállhatlan erejének engedett. Később a szerencsétlen fejedelem

árulás vagy legalább hanyagság miatt gyanúba kezdé venni Dartmoutht.

Az időjárás valóban ugy kedvezett a protestáns ügynek, hogy a kikben az ájtatosság fölülmulta az itélőtehetséget, tökéletesen hitték, hogy Anglia szabadsága és vallása érdekében fölfüggesztettek a természet rendes törvényei. Épen száz éve, mondának, hogy az »armadát«, mely emberi erőnek legyőzhetlen volt, összeroncsolta isten haragja. A polgári szabadság és isteni igazság megint szövetségben állottak, s az engedelmes elemek ismét harczoltak a jó ügyért. A szél erősen fútt keletről, mig a herczeg a csatornán le akart vitorlázni, délnek fordult, midőn Torbayba bemenni akart, megállott és csönd lett, mig a partraszállás tartott, s mihelyt vége volt, zivatarrá emelkedett és szemközt fútt az üldözőknek. Azt sem feledték el megjegyezni, hogy, rendkivüli véletlen szerint, épen az nap ért a herczeg partjainkhoz, midőn az angol egyház hálaimákkal emlékszik meg a királyi ház és a három országos rend csodateljes megmeneküléséről azon legundokabb ármány ellenében, minőt pápisták szőttek valaha. Carstairs, a kinek tanácsai számot tarthattak a herczeg figyelmére, ajánlotta, hogy mihelyt a partraszállás véghez megy, adjanak hálát nyilván istennek azon ótalomért, a melyben oly kitünőleg részeltette a nagy vállalatot. Elfogadták a tanácsot, s a legjobb hatása lett. Uj bátorság szállotta meg a katonákat a kiket ekkép arra tanitottak, hogy az ég kegyenczeinek tekintsék magokat; s az angol a legkedvezőbb véleménynyel volt a vezérről és hadseregről, a kik oly figyelemmel voltak a vallásos kötelességek iránt.

Csütörtökön, november 6-án, megindult Vilmos tábora. Nehány ezred egész Newton Abbotig haladt. Egy kő,

melyet ama kis város piacza közepén állitottak föl, most is mutatja a helyet, a hol a herczeg nyilatkozatát a népnek ünnepélyesen fölolvasták. A hadmozdúlatok lassúdak voltak; mert patakokban ömlött az eső; s Anglia útai olyan állapotban valának akkor, a mely azok előtt, kik a jó hollandi közlekedési eszközökhez szoktak, iszonyúnak tetszett. Vilmos Fordon szállásolt két napig, a Courtenay régi és fényes nemzetség székhelyén, Newton Abbot szomszédságában. Pompásan látták el és megünnepelték; de megjegyzésre méltó, hogy a házi úr, erős whig létére, sem akart első lenni, a ki életét és vagyonát koczkáztassa, s ovatosan tartózkodott mindentől, a mit büntettnek vehetnének, ha a király győzne.

Ez alatt Exeter nagy forrongásban volt. Lamplugh, a püspök, a mint meghallotta, hogy a hollandok Torbayban vannak, réműlten Londonba futott. A dékán is elszaladt a dékáni lakból. A tisztviselők a király mellett voltak, a lakosok közönsége a herczeg mellett. Minden zavarban volt, midőn csütörtökön reggel, november 8-án, egy csapat katonaság Mordaunt vezérlete alatt, megjelent a város előtt. Mordaunttal volt Burnet, a kire bizta Vilmos, hogy a székes egyház papságát óvja bántalomtól és csufságtól. A polgárnagy és a tanács vénei bezáratták a kapukat, de az első fölhivásnak engedtek. A dékáni lakot készitették a herczeg elfogadására. Másnap, pénteken 9-én, megérkezett. A tisztviselőket fölszólitották, hogy a város bemenetelénél, diszesen fogadják őt, de állhatatosan vonakodtak. Azon nap pompája mindazáltal könnyen nélkűlözhetőkké tette őket. Soha sem volt hasonló látmány Devonshireben. Sokan félnapi távolságra mentek vallásuk hőse elé. A szomszéd helységekből mind előtodúlt a nép. Számos, főleg fiatal földmi-

velőből, álló tömeg furkós botokkal markukban, a Haldon-hill tetejére sereglett, honnan a Chudleighból jövő had először pillantotta meg az Exe dús völgyét, s a két roppant tornyot, melyek a nyugot fővárosa fölött lebegő füstfellegből kiemelkedtek. Az út mellett, le az egész hosszú ereszkedőn, s a sikon a folyó partjáig mértföldről mértföldre sorban állottak a nézők. A nyugoti kaputól a székes egyházig mindkét felől olyan nagy volt a tolongás és rivalgás, a mely a londoniakat a lordmayor napjakori csoportozásokra emlékeztette. A házak vidáman voltak földiszitve. Kapuk, ablakok, erkélyek és fedelek tömve voltak bámulókkal. Hadi pompához szokott szem sok megróni valót talált volna a látványban. Mert a nehéz hadi menet olyan utakon, a hol a gyalogoló minden lépten bokáig sülyedt sárba, se a legénység, se fölszerelésök szépségét nem növelte. De a devonshirei nép, mely jól rendezett táborok fényétől majd egészen elszokott, egészen el volt fogódva az öröm és meglepetés miatt. Egész országban körözték a harczias pompa leirását. Sok mindenféle volt abban, a mi a köznép csodálkozási vágyának megfelelt. Mert a hollandi hadsereg, mely különböző éghajlatok alatt született s különböző zászlók alatt szolgált emberekből állott, olyan szinben tünt föl, mely a külföldről általában igen homályos tudomással biró szigetbeliek előtt furcsának, meglepőnek és rettentőnek látszott egyszersmind. Elül Macclesfield lovagolt, kétszáz, többnyire angol származásu gentleman élén, a kik flandriai harczi paripákon ültek, ragyogó pánczélban és sisakkal. Mindegyiket szerecsen rabszolga kisérte a guianai partokon levő czukorültetvényekből. Az exeteri polgárok, kik afrikai fajból soha sem láttak ennyi példányt, csodálkozva bámultak e fekete arczokra, melyek fölött himzett turbá-

nok voltak fejér tollal. Aztán egy svéd lovas sereg jött kivont széles pallossal, fekete fegyverzetben. Ezek rendkivüli érdeket gerjesztettek; mert azt beszélték rólok, hogy olyan országból valók, a hol a tenger be van fagyva, hol fél évig tart az éjszaka, s hogy magok ölték meg a nagy medvéket, a melyeknek bőrét viselték. Utánok mindjárt, urak és apródok válogatott serege kiséretében, a herczeg lobogóját vitték. Széles oldalán örömmel olvasta az ablakokat és födeleket ellepett sokaság a nevezetes köriratot: »A protestáns vallás és Anglia szabadsága.« De kétszeresen tört ki az örömkiáltozás, midőn maga a herczeg megjelent, mellén és hátán pánczélozva, fejér tollal és fejér paripán. Mily harcziasan nézett ki ágaskodó lován, mily szellemdús és parancsoló volt magas homlokának és sas szemének kifejezése, most is láthatni Kneller vásznán. E komoly arczon egyszer mosoly vonúlt át. Egy öreg asszony tudnillik, talán azon buzgó puritánok egyike, a kik huszonnyolcz évi üldöztetés alatt erős hittel várták Izrael megvigasztalását, talán anyja valamely pártütőnek, a ki a sedgemoori mészárlásban esett el, előtört a tömegből, átsurrant a kivont kardok és tomboló lovak közt, megillette a szabaditó kezét s fölkiáltott, hogy most boldog. A herczeg közelében volt valaki, a kire szintén bámulva tekintett a sokaság. Ez, mondának, a nagy Schomberg gróf, Európa első katonája, mióta Condé és Turenne nincsenek életben, azon férfi, a kinek szelleme és vitézsége Portugálországot a montesclarosi csatatéren megmentette, s a ki még nagyobb dicsőséget aratott, midőn az igaz vallásért letette a tábornagyi pálczát. Nem feledték el, hogy a két hős, a kik között válhatlan kapcsot képezett protestánsságuk, s kik most együtt mentek be Exeterbe, tizenkét évvel az előtt szemben állt

egymással Maestricht falai alatt, s hogy az ifjú herczeg erélye nem állhatott volna meg akkor a veterán higgadt tudománya előtt, a ki most barátilag oldala mellett lovagolt. Majd hosszu sor deli schweiczi gyalogság jött, melyet két századon át minden szárazföldi háborúban kitünő vitézség és fegyelem jellemzett, de a melyet mindaddig nem láttak angol földön. Azután több csapat következett, a melyeket, akkori szokás szerint, vezéreiktől neveztek Bentinck-, Solmes és Ginkell-, Talmash-, és Mackay-csapatoknak. Különös örömük telt az angoloknak egy derék ezred látásán, mely még mindig a tisztes és sajnált Ossory nevét viselte. A látmány hatását növelte azon hirés események emlékezete, a melyekben a nyugoti kapun bevonuló harczosok közől sokan résztvettek. Mert ugyancsak másnemü hadi dolgokat láttak, mint a devonshirei nemzetőrség, vagy a hounslowi tábor. Némelyek a seneffi mezőn a francziák tüzes támadását verték vissza; s mások a pogányokkal viaskodtak a keresztyénség mellett, ama nagy napon, midőn Bécset fölmentették az ostrom alól. A sokaság érzékein szinte erőt vőn a képzelődés. A hirlapok az ország minden részeibe mesés hireket vittek a támadók testalkatáról és erejéről. Erősitették, hogy majd mindnyájan magasabbak hat lábnyinál, s hogy olyan súlyos kardokat, puskákat és láncsákat hordanak, a milyeneket soha sem láttak még Angliában. Nem kisebb volt a nép bámulása, midőn a tüzérség jött, huszonnégy nehéz érczágyúval, a melyeket tizenhat-tizenhat ló csak bajosan vontatott. Nagy kiváncsiságot gerjesztett bizonyos, kereken járó különös készület. Kovácsmühely volt mindenféle eszközzel és szerrel ellátva, a melyek fegyver- és szekér igazitáshoz kellettek. De legnagyobb csodálkozást ébresztett a hajó-

hid, a melyet nagy gyorsan fölállitottak az Exe vizén, hogy a szekerek átmenjenek, s aztán szintoly hamar fölszedtek részenként és tovább szállitottak. Ha igaz volt, a mit beszéltek, azon minta után készült, melyet a keresztyének gondoltak ki, a kik a Dunánál harczoltak a szultán ellen. Az idegenek szintannyi jó indúlatot gerjesztettek, mint csodálkozást. Okos vezéröknek gondja volt rá, hogy a szállásolás Exeter és a szomszéd helységek legkevesebb alkalmatlanságával történjék. A legszigorúbb fegyelem uralkodott. Nemcsak a zsákmányolás és bántalomnak vették elejét hatályosan, hanem meg volt hagyva a katonáknak, hogy minden osztályu emberek iránt szépen viseljék magokat. A kik Kirke és »juhai«-nak magaviselete után szereztek magoknak fogalmat a hadseregről, elbámúltak azon katonák láttára, kik soha sem szidták össze a gazdasszonyt, vagy csak egy tojást sem vettek el fizetés nélkül. E mérsékletet viszonozva a nép, bőven és jutányos áron ellátta a seregeket élelmi szerekkel.

Sok függött attól, milyen irányt vesz az angol papság e nevezetes időpontban; és az exeteri káptalan tagjait szóliták föl először, hogy érzelmeiket nyilvánitsák. Burnet értesitette a kanonokokat, kik a dékán elfutása után fő nélkül maradtak, hogy nem engedhetik nekik, a walesi herczegért a szokott imát folytatniok, s hogy az Orániai herczeg megérkeztének tiszteletére ünnepélyes istentiszteletet kell tartaniok. A kanonokok nem látták jónak, hogy székeikben megjelenjenek; hanem némely karéneklők és praebendáriusok végezték a szolgálatot. Vilmos katonai fényben jelent meg a székesegyházban. A mint a karzat alatt átment, diadalmi hangok hallatszottak ama hires orgonán, melyet alig haladott fölül egy is azok közől, a me-

lyekre szülőfölde, Holland, büszke volt. A püspöki székre ült, mely gazdagon volt ékesitve XV. századi faragványnyal. Burnet alább állott s jobbrul balrul egy sereg katona és nemes ur jelent meg. A fehér öltönyű énekesek »Te Deum«-ot énekeltek. Az ének végeztével Burnet föl olvasta a herczeg nyilatkozatát; de alig mondá ki az első szavakat, s a praebendariusok és énekesek tolongva kisiettek. Végre Burnet hangosan kiáltá: isten tartsd meg az Orániai herczeget!« s számos buzgó szózat viszhangozá: »Amen«.

Vasárnap, november 11-én, Burnet, a herczeg jelenlétében szent beszédet tartott a székesegyházban, sokat beszélvén azon kitünő kegyelemről, mely szerint isten megsegitette az angol egyházat és nemzetet. Ugyanekkor az istentisztelet egyik szerényebb helyén különös eset adta magát elő. Ferguson föltette magában, hogy a presbyteriek imaházában papolni fog. A pap és seniorok nem akarták engedni; de a békétlen és féleszű gazember, azt képzelvén, hogy Harrison és Fleetwood ideje ismét beállott, betörte az ajtót, karddal markában tört utat magának a gyülekezeten át föl a szószékre s ott vad káromlásokban kelt ki a király ellen. Lejárt ez esztelenségek kora; s csak nevetséget és boszuságot gerjesztett az egész dolog.

Mig ezek történtek Devonshireben, nagy volt Londonban a forrongás. A herczeg nyilatkozmánya, minden elővigyázat daczára, köz kézen forgott. November 6-án Jakab még bizonytalanságban levén, mely tájon szállott ki az ellenség, a primást és három püspököt, Comptont, a londonit, Whitet, a peterboroughit, és Spratot, a rochesterit, magához rendelte értekezés végett. A király kegyesen hallgatta

a püspökök forró hüségnyilatkozatait, s bizonyosokká tevé őket, hogy nem gyanakszik rájok. »De, ugymonda, hol az irat, melyet nekem hozandók valának?« — »Fölség, felelt Sancroft, mi semmi iratot nem hoztunk. Nem aggódunk hirnevünk igazolása miatt a világ előtt. Fölséged fölment minket, s ez nekünk elég.« — »Igaz, monda a király; de nekem van szükségem önök nyilatkozatára.« Aztán előhozott egy példányt a herczeg nyilatkozmányából. »Ime szóla, mint van itt önökről említés.« — »Fölség, válaszolt egyik püspök, ötszáz ember közől egy sem hiszi, hogy e nyilatkozmány igazi.« — »Nem, kiálta a király indulatosan; azon ötszáz az Órániai herczeget rám hozná, hogy elüsse nyakamat.« — »Mentsen isten!« kiáltának egyszerre a főpapok. De a király értelme, mely soha sem volt valóban tiszta, most neki bőszült. Sajátsága volt, hogy valahányszor véleményét nem fogadták el, azt képzelte, igazmondásán kétkednek. »Ez irat nem igazi!« kiálta föl, leveleit forgatva. »Nem érdemlek-e hitelt? Szavam nem bevehető-e?« — »Sőt igen, fölséges uram,« monda egy a püspökök közől; »de ez nem egyházi tárgy. A polgári hatalom körébe tartozik. Isten fölséged kezébe adta a kardot: s nem illik hozzánk fölséged teendőibe avatkoznunk.« Ezután az érsek sima és mérsékelt rosz indulattal, mely legmélyebb sebeket ejt, kinyilatkoztatta, hogy nem lehet őt vádolni, ha semminemű politikai okiratot alá nem ir. — »Én és társaim, ugymond, már több izben megszenvedtünk, hogy politikai ügyekbe avatkoztunk; ovakodunk ismét olyasmit tenni. Mi egykor a legártatlanabb kérvényt irtuk alá: a legnagyobb tisztelettel nyujtottuk azt be; s azt tapasztaltuk, hogy a legnagyobb vétket követtük el. Csupán isten kegyelme óvott meg minket a végromlástól. És, Sir,

fölséged ügyvivői akkor azt állitották föl, hogy parliamenten kivül magán emberek vagyunk, magán embernek pedig vétkes merény politikába avatkozni. Olyan mérgesen támadtak meg minket, hogy én részemről elveszettnek hittem magamat.« — »Köszönöm önnek, canterburyi érsek ur, monda a király; azt vártam volna, hogy kezeimbe esvén, ne tartotta volna magát elveszettnek.« Ily beszéd kegyelmes fejedelem szájába illett volna, roszul hangzott olyan király szájából, a hi egy nőt elevenen égettetett meg, mivel egyik menekvő ellenségének szállást adott, olyan királytól, a kinek térdeit hiában ölelte esengve halálos kétségbeesésben saját unokaöcscse. Az érseket nem lehetett ily módon elhallgattatni. Viszatért előterjesztésére, s előadta a bántalmakat, a melyekkel az udvar teremtményei illették az angol egyházat, melyek közt nem utósó helyet foglal el saját irmodorának kigunyolása. A király nem tudott egyebet felelni, mint hogy hasztalan régi panaszokat ismételni, s hogy azt remélte, e dolgok már egészen feledésbe mentek. A ki legkisebb megbántást nem feledett el, nem tudta megfogni, hogy mások nehány hét mulva megemlékszenek a leghalálosb sérelmekre, a melyeket tőle szenvedtek.

Végre arra a pontra került vissza a beszélgetés, a melytől eltértek. A király folyvást azon volt, hogy a püspökök irásban nyilatkoztassák ki előtte irtózásukat a herczeg vállalatától. Azok ellenben a legkészségesebb hódolat számos kifejezése közben határozottan megtagadták. A herczeg, mondának, azt állitotta, hogy világi és egyházi főrendűek hivták meg. A vád közös. Miért ne lenne közös az igazolás is? »Látom, monda a király, hogy áll a dolog. Némely világi főrendűek önökkel találkoztak, s nekem gá-

tot vetettek e tárgyban.« A püspökök ünnepélyesen erősitették, hogy nem ugy van. De, mondának, rendkivülinek látszanék, hogy fontos politikai és hadi ügyeket illető kérdésben egészen mellőzzék a világi peereket, s a főpapságtól követeljenek kitünő részvételt. »Már, ugymonda Jakab, ezt én igy szoktam. Királya vagyok önöknek. Engem illet, megitélni, mi legjobb. A magam fején akarok járni; s fölhivom önöket, legyenek segitségemre.« — A püspökök bizonyossá tevék, hogy az őket illető körben segélyére lesznek, mint keresztyén lelkipásztorok, imádságaikkal, s mint országnagyok, parliamentjében tanácsukkal. Jakab, kinek se eretnekek imáira, se parliamentek tanácsára nem volt szüsége, keserűen csalódva érezte magát. Hosszas szóváltás után: »megtettem a magamét, ugymonda, nem sürgetem többé önöket. Ha önök nem akarnak segitni, önmagamban és saját karomban kell biznom.«

Alig hagyták el a püspökök a királyt, midön futár érkezett azon hirrel, hogy az Orániai herczeg Devonshireben partra szállt. A következő héten erős izgatottságban volt London. Vasárnap, november 11-kén, hire támadt, hogy a király pártfogása mellett épitett clerkenwelli zárdában késes, vas rostélyok és üstök vannak elrejtve, az eretnekek kinzása végett. Nagy sokaság gyült össze, s le akará rombolni az épületet, midőn katonai erő érkezett. A csoportot elszéleszték, s több zendülőt megöltek. A holttestek fölött vizsgálatot tartottak, s a határozat, melyben megállapodtak, kiáltólag mutatja a közszellemet. Az esküttszék ugy találta, hogy bizonyos hű és jószándéku egyéneket, a kik az árulók és közellenségek gyülhelyét, egy misemondó épületben, leakarták rombolni, szándékosan megölték a katonák; s e különös »verdict«-et mindnyájan aláirták az

esküttek. A clerkenwelli papok, a közérzelem e jelenségeire elrémülve, biztos helyre kivánták vinni vagyonukat. Sikerült bútoraik nagyobb részét elszállitani, mielőtt hire ment szándékuknak. De végre fölébredt a gyülevész nép gyanúja. A két utósó szekeret Holbornban megállitották, s a mi azokon volt, mind elégették nyilván az utcza közepén. Olyan nagy volt a pápisták között a réműlés, hogy a királyi család- és külföldi követekéin kivül, minden istentiszteleti helyeiket bezárták.

De általában még nem voltak Jakabra nézve rosz kilátások. A támadók már egy hétnél tovább voltak angol földön. Mégis egy kitünő ember sem csatlakozott hozzájok. Se északon, se nyugoton nem tört ki lázadás. A korona egyik szolgája sem látszott elárulni kötelességét. A királyi hadsereg gyorsan gyült össze Salisburynál; s bár fegyelemben a Vilmosénál alantabb állott, számra nézve fölülhaladta azt.

A herczeget kétségkivül meglepte és boszantotta azok langyossága, kik őt Angliába hivták. A devonshirei köznép ugyan a jó indúlat minden jelével fogadta: de egy előkelő, egy úri ember sem jelent meg hadi szállásán. E különös tény magyarázata alkalmasint azon körülményben volt található, hogy a sziget oly részén szállt ki, hol nem várták. Északon azon hiedelemben tettek előkészületeket barátai a fölkelésre, hogy hadsereggel lesz köztök. Nyugoton épen semmi készületeket nem tettek, s természetesen meg voltak zavarodva, midőn hirtelen felhiva látták magokat, hogy e nagyfontosságu és veszélyes mozgalomnak élére álljanak. Még fris emlékezetökben voltak a pártütés bal következményei, szemeik előtt az akasztófák, a fölnégyelt testek, karóba szúrt fejek, s a családok, melyek mély gyászban

voltak még azon szenvedőkért, a kik annyira szerették, bár nem ildomosan, hazájukat. Ily rettentő és csak az iménti leczke után természetes volt némi tétovázás. Azonban szintén természetes volt, hogy Vilmos, a ki Angliából jött biztatásokra nem csak hirnevét és szerencséjét, hanem hazája jólétét és függetlenségét is koczkára tette, mélyen sértve érezte magát. Valóban annyira boszankodott, hogy arról beszélt, hogy visszavonul Torbayba, ismét hajóra szállitja hadait, visszatér Hollandiába, s érdemlett sorsukra hagyja azokat, a kik őt megcsalták. Végre hétfőn november 12-én, egy Burington nevű gentleman, Crediton vidékéről, a herczeg zászlója alá állott, s szomszédaik közől többen követték példáját.

Nagyobb fontossággal biró férfiak is utban voltak már az ország különböző vidékeiről Exeter felé. Ezek közt az első volt Lovelace János lord, a kit izlés, fényűzés tüntetett ki, s merész és tulbuzgó whig volt. Öt vagy hat izben volt bezárva politikai vétségekért. Az utósó büntett, a melylyel vádolták, az volt, hogy egy római katholikus békebiró által aláirt parancs érvényességét megvetőleg tagadta. A titkos tanács elé állitották s szorosan kérdőre vonták, de kevés eredménynyel. Határozottan a mellett volt, hogy nem vall maga ellen; s az ellene szolgáló bizonyságok nem voltak elegendők. Elbocsátották; de mielőtt eltávozott, Jakab nagy tűzzel rákiáltott: »Uram, ez nem az első csiny, a melyet ellenem elkövetett.« — Sir, felelé Lovelace törhetlen bátorsággal, se fölséged, se bárki ellen nem követtem el semmit. Akárki vádolt csinytettekről fölséged előtt, hazudott.« Lovelacet később részeltették bizalmukban a forradalom intézői. Lakhelye, melyet ősei az Indiából jövő spanyol gályák zsákmányából épitettek, egy Boldogasszony-egyház

romjain emelkedett, szép völgyben, hol a nagy város környezetétől még nem ronditott, s a tenger apályát és dagályát még nem érező Temze, bükkök alatt, a berkshirei kies dombokat körül folyja. A diszes terem alatt, melyet olasz ecsetek ékesitettek föl, földalatti boltozat volt, melyben olykor régi szerzetesek csontvázaira akadtak. E sötét szobában sok éjféli tanácskozást tartottak a kormány némely buzgó és merész ellenei, azon aggodalmas időben, mikor Anglia türelmetlenül várta a protestáns szelet. Most eljött a cselekvés ideje. Lovelace, hetven társa kiséretében, jó lovon és jól fegyverkezve elhagyta lakát s nyugotnak tartott. Baj nélkül ért Gloucestershirebe. De Beaufort, ki azon megyét kormányozta, nagy tekintélyét és befolyását egészen a korona ótalmára használta. Kiinditotta a »militia-«t. Egy erős csapat Cirencesternél volt fölállitva. Midőn Lovelace oda ért, tudatták vele, hogy nem szabad átmennie. Kénytelen volt fölhagyni szándokával, vagy keresztül vágni magát. Elszánta magát erővel törni utat; s barátai és emberei vitézül segitették. Kemény harcz következett. A »militia« egy tisztet és hat vagy hét embert vesztett: de végre Lovelace kisérőit legyőzték: fogságba esett, s Gloucester várába küldték.

Mások szerencsésebbek voltak. Savage Rikhárd, Cholcester lord, Rivers gróf fia és örököse, s törvénytelen atyja azon szerencsétlen költőnek, a kinek rosztettei és balsorsa az irodalmi történet egyik legsötétebb lapját képezik, — hatvan vagy hetven lovassal jött Exeterbe. Vele jött a bátor és zavargó Wharton Tamás is. Nehány órával utóbb jött Russel Edvárd, Bedford gróf fia, s azon erényes előkelő férfiu testvére, kinek a vérpadon omlott vére. Csakhamar még nagyobb fontosságu egyén érkezését jelentették. Cholchester, Wharton és Russel azon párthoz tartoztak, mely ál-

landó ellenkezésben volt az udvarral. Bertie Jakab, Abingdon grófot ellenben mindig a kényuralom pártolójának tekintették. Hű volt Jakabhoz a kirekesztési bill napjaiban. Mint oxfordshirei főispán, erélyesen és szigoruan lépett föl Monmouth párthivei ellen, s Argyle megveretése ünneplésére örömtüzeket gyújtott. De félelme a pápistaságtól ellenzésre és pártütésre vitte őt. Ő volt az első országnagy, a ki az Orániai herczeg hadi szállásán megjelent.

De a királynak kevesbbé kellett azoktól félni, a kik hatalma ellen nyiltan föltámadtak, mint azon sötét összeesküvéstől, mely a hadseregben és családjában elágazott. E szövetkezés fejének Churchillt tekinthetni, e páratlanul éles elméű és ügyességű férfiút, a kit a természet bizonyos hideg rettenthetlenséggel áldott meg, mely a harczban és hazudásban egyaránt soha sem hagyta őt el, s a ki mind a katonai rangban, mind Anna herczegnő kegyeiben magasan állott. Még nem jött el az idő, hogy az elhatározó csapást megtegye. De, egy alárendelt egyént használván eszközül, már igy is, ha nem halálos, de súlyos sebet ejtett a király ügyén. Cornbury Edvárd viscount, Clarendon gróf legidősb fia, gyarló tehetségü, ingatag elvű és szilaj természetű ifjú volt. Zsenge korában azt verték fejébe, hogy rokonságát Anna herczegnővel tekintse jövendő szerencséje alapjául, s nógatták, hogy szorgalmasan udvaroljon körüle. Soha sem jutott atyjának eszébe, hogy a király kedvencz leánya házában szenyfolt érhetné a Hyde-család hüségét: de e házban a Churchilloké volt a hatalom; s Cornbury eszközükké lett. Egyik dragonyos ezred parancsnoka volt, melyet nyugotra inditottak. Ugy intézkedtek, hogy november 14-kén nehány óráig ő volt Salysburyban a legidősb tiszt, s parancsnoksága alatt állott az egész ott összegyült sereg.

Rendkivülinek tetszett, hogy ilyen időpontban a hadsereg, a melytől minden függött, csak pillanatra is egy ifju ezredes parancsnoksága alatt hagyatott, a kinek se ügyessége, se tapasztalása nem volt. Alig lehet kétkedni, hogy e különös intézkedés alatt valami titkos szándék rejlett, s az iránt sem lehet kétség, mely főnek és szivnek kelljen e tervet tulajdonitni.

Három lovas ezred Salysburyban egyszerre csak parancsot kapott, nyugotra indulni. Cornbury állt élökön, s először Blandfordba, aztán Dorchesterbe vezette őket. Dorchesterből egy vagy két órai pihenés után Axminsterbe indultak. Némelyek a tisztek közől roszat kezdettek sejteni, s magyarázatot kivántak e különös mozdulatokról. Cornbury azt felelte, utasitása van, némi csapatokat, melyeket az Oraniai herczeg Honitonba szállásolt, éjjel megtámadni. De gyanú támadt. Kutató kérdéseket tettek, a melyekre Cornbury mellőző feleleteket adott. Végre követelték tőle, mutassa elő a parancsokat. Látta, hogy nemcsak a három ezredet nem lehet átvinnie, mint reménylette, sőt maga is tetemes veszélyben forog. Csekély számu kisérettel tehát a hollandok hadi szállására szökött. Katonái többnyire visszatértek Salisburyba: de némelyek, a kik a derékhadtól elszakasztattak, nem is gyanitva vezérök szándokát, Honitonba mentek. Ott nagy haderő közepett látták magokat, mely egészen készen állt fogadásukra. Lehetlen volt minden ellenállás. Vezérök erőtette őket, hogy Vilmos szolgálatába álljanak. Egy hónapi zsoldot ajánlottak nekik ajándokul, s többnyire elfogadták.

Ez események hire 15-én ért Londonba. Jakab az nap reggel igen jó kedvű volt. Lamplugh püspök épen akkor érkezett meg az udvarba Exeterből, s igen kegyesen

fogadták. »Mylord, szólt a király, ön valódi régi cavalier « A yorki érsekséget, mely másfél évnél tovább üres volt, azonnal Lamplughnak adták, hűsége jutalmául. Az nap délután, midőn a király ebédhez akart ülni, érkezett futár Cornbury elpártolásának hirével. Jakab illetetlen hagyta ebédjét, egy darab kenyeret evett, egy pohár bort ivott s magán szobájába vonult. Utóbb megtudta, hogy a mint asztalát elhagyta, többen a lordok közől, a kikben leginkább bizott, a szomszéd csarnokban kézszoritással kivántak egymásnak szerencsét. Midőn a királyné szobájába vitték a hirt, ő és hölgyei könyekre és hangos jajgatásra fakadtak.

A csapás valóban sulyos volt. A korona összes vesztesége s az ellenség összes nyeresége ugyan alig ment kétszáz emberre, s ugyanannyi lóra. De hol remélhette most már a király föllelhetni azon érzelmeket, a melyekben áll az országok és hadseregek ereje? Cornbury az egyeduralomhoz kitünőleg ragaszkodó háznak volt örököse. Atyja Clarendon, nagybátyja Rochester olyan férfiak voltak, a kiknek hüségét minden kisérteten felülállni hitték. Mily erősnek kellett lenni azon érzelemnek, a mely ellen a legmélyebben gyökerezett ősi előitéletek mit sem használtak, azon érzelemnek, mely egy magas születésü fiatal tisztet, a bizalom nyilt megszegésével s álnokul, szökésre birt? Hogy Cornbury nem volt fényes tehetségü vagy vállalkozó jellemü, csak még nyugtalanitóbbá tette az eseményt. Bizonyosnak tetszett, hogy hatalmas és ármányos csábitónak kell lennie valahol. Hamar észrevették, ki e csábító. S most már a királyi táborban senki sem érezte magát biztositva, hogy árulók nem környezik. Nem nyujtott többé biztositékot se politikai vagy katonai rang, se nemesi és katonai

becsület, nem a legerősb adott szó vagy a legtisztább »cavalier« vér. Mindenki méltán kétkedhetett, vajon az előljárója által adott parancs nem az ellenség czélzatai előmozditására szolgál-e. Vége lett szükségkép azon kész engedelmességnek, a mely nélkül merő gyülevész csoport az egész hadsereg. Minő fegyelem lehetett olyan katonák közt, a kiket épen az menthetett meg a kelepczétől, ha vezéröket nem követték, ismeretlen czélu hadmenetben, s felsőbb helyről vett parancsai előmutatására kényszeritették?

Cornbury nem sokára fölbátorodva érezte magát, midőn több magasabb rangu és tehetségesebb férfiú követte szökését: nehány napig mindazáltal magán állott szégyenében, s keserűen megrótták többen őt, a kik utóbb követték példáját s irigyelték becstelen elsőbbségét. Igy saját atyja. Clarendon haragjának és fájdalmának kitörése igen megható volt. »Ó isten, kiálta föl, fiamnak kellett párütővé lenni!« Két héttel utóbb egyet gondolt s maga is pártütő lett. Mindazáltal igaztalanság volna őt merő képmutatónak mondani. Forradalomban sietve él az ember; évek tapasztalása órákban öszpontosúl; a régi gondolkodás- és cselekvési mód erőszakos változást szenved; pár nap alatt megszokottakká, szenvedhetőkké, vonzókká lesznek az ujdonságok, melyek első látásra rettentőleg és undoritólag hatnak. Számos, Clarendonnál sokkal tisztább erényü s magasabb szellemü férfiu lett kész, még az év vége előtt, megtenni, a mit annak kezdetén vétkesnek és gyalázatosnak nyilatkoztatott volna.

A szerencsétlen atya összeszedte magát, a hogy tudta, s magán kihallgatást kérni küldött a királyhoz. Megadták. Jakab a szokottnál nagyobb kegyességgel mondá, hogy szivéből sajnálja Cornbury rokonait s méltatlan rokonuk bün-

tettéért épen nem tartja őket felelősöknek. Clarendon haza ment, alig mervén barátinak szemébe nézni. Csakhamar azonban meglepetéssel tapasztalá, hogy némely magas állásu egyének helyeselték a tettet, a mely, első meggondolásra, örök gyalázatot hozott nemzetségére. Unoka huga és a dán herczegné kérdezte tőle, miért zárkozik. Azt felelte, hogy fia alávalósága zavarta őt meg. Anna sehogy sem látszott megfogni ez érzelmet. »Az emberek, ugymonda, nagyon aggódnak a pápistaság fölött. Azt hiszem, a hadseregből sokan fogják példáját követni.«

A király most, nagy fölháborodásban, összehivta a még Londonban volt főbb tiszteket. Churchill, a kit ez időtájban altábornagyi rangra emeltek, azzal a nyájas derültséggel jelent meg, melyet se gyalázat, se veszély nem birt soha megzavarni. Jelen volt többek közt Fitzroy Henrik, Grafton herczeg, a kit merészsége és tevékenysége igen kitüntetett II Károly természetes gyermekei közt. Grafton az első gyalog testőrhad ezredese volt. Ugy látszik, az időben teljesen Churchill befolyása alatt volt, s készen állt elhagyni a királyi zászlót, a mint a kedvező pillanat elérkezik. Még más két áruló volt a körben, Kirke és Trelawney, azon két vad és féktelen csapat parancsnokai, melyeket akkor tangieri ezredek nevén ismertek. A hadsereg többi protestáns tiszteivel együtt mindketten a legnagyobb boszúsággal szemlélték a király részrehajlását az egyházabeli tisztek iránt; s Trelawney keserű nehezteléssel emlékezett az üldözésre, melyet testvére, a bristoli püspök, szenvedett. Jakab jobb emberhez és jobb ügyhez méltó kifejezésekkel szólt a gyülekezethez. Talán, ugymonda, némely tiszteknek lelkiismerete nem engedi, hogy érte harczoljanak. Ha ugy van, örömest elfogadja lemondásukat. De mint katonákat és gentlemane-

ket kérte, ne kövessék Cornbury gyalázatos példáját, Ugy látszott, mindnyájan meg vannak indulva; s Churchill mindenek fölött. Első volt, a ki jól szinlett lelkesedéssel fogadta, hogy utósó csepp vérét kész ontani kegyelmes ura szolgálatában: Grafton hangosan és nagy fennen szinte azt fogadta: s Kirke és Trelawney követték példájukat.

E fogadások által megcsalatva, a király Salisburyba készült indulni. Elmente előtt értesiték, hogy nagy számu világi és egyházi országnagy kiván kihallgatást. Egy kérelmet jöttek, Sancroft vezérlete alat, benyujtani, melyben esedeztek, hogy szabad és törvényes parliamentet hivjanak egybe, s alkudozást kezdjenek az Orániai herczeggel.

Furcsa e kérvény története. Az eszme, mint látszik, egyszerre merült föl két nagy pártfőnökben, a kik sokáig vetélytársak és ellenfelek voltak, Rochesterben és Halifaxban. Mindketten külön megkérdezték a püspököket. Azok hőn pártolták az ötletet. Ekkor javaslották, hogy a peereket köztanácskozmányba hivják össze, melyben a királyhoz teendő fölterjesztést megállapitsák. Épen törvényszak volt; s ily időszakban a magasb rangu férfiak és divat emberei naponként a Westminsterhallban andalogtak, mint most a a Pall Mall- vagy a St. James-utczai clubbokban szoktak. Könnyű volt az oda gyülekező lordoknak egy mellékszobába vonulni s ott tanácskozást tartani. Azonban váratlan nehézségek merültek föl. Halifax először hidegen viselte magát, s aztán ellenzést kezdett. Természete volt mindenben találni ellenvetéseket; s ez alkalommal a vetélkedés még élesitette elméjét. A terv, melyet jónak tartott, mig magáénak tekintette, ellenére kezdett lenni, mihelyt látta, hogy az Rochesteré is egyszersmind, a ki sokáig akadékoskodott ellenében s végre kitolta helyéből, s a kire ne-

heztelt, a mennyire, épen nem nehéz természetű levén, haragudni tudott valakire. Nottinghamra ez idő szerint nagy befolyása volt Halifaxnak. Mindketten nyilvánitották, hogy a fölterjesztésben nem vesznek részt, ha Rochester aláirja. Hiában pörölt Clarendon. »Távolról sem akarom Rochester urat megsérteni«, monda Halifax: de ő az egyházi bizottság tagja volt; azon hivatal eljárását azonnal igen szigoru vizsgálat alá kell venni; s nincs rendén, hogy a ki abban ült, részt vegyen a mi eljárásunkban.« Nottingham Rochester iránti személyes tiszteletének nyomatékos kifejezései mellett, szintazon véleményt nyilvánitotta. E két ellenkező lord tekintélye több nemes urat visszatartóztatott az aláirástól; de a Hydek és a püspökök megmaradtak a mellett. Tizenkilencz aláirást szereztek; s a folyamodók egy testületben járultak a király elé.

Ez kedvetlenül fogadta fölterjesztésöket. Biztosakká tevé ugyan őket, hogy részéről erősen ohajtja szabad parliment egybehivását; s királyi hitére igérte, hogy mihelyt az Orániai herczeg a szigetet elhagyja, azonnal össze fogja azt hivni. »De — ugymonda — hogy lehessen szabad a parliament, midőn ellenség van az országban, mely közel száz szavazatot volna képes küldeni?« A főpapokhoz különös keserűséggel szólott. »A minap, monda, nem tudtam önöket rábirni, hogy ezen megtámadás ellen nyilatkozzanak: de ellenem bezzeg készek nyilatkozni. Akkor nem akartak politikába elegyedni. Most semmi nehézséget nem találnak a beavatkozásra. Önök gerjesztették nyájaikban e lázadási hajlamot, s most élesztik azt. Jobban tennék ha engedelmességre oktatnák őket, mint hogy engem oktatnak, miként kormányozzak.« Igen föl volt indulva unokaöcscse Grafton ellen, a kinek aláirása közvetlen Sancrofté alatt ál-

lott, s igen kemény hangon mondá az ifjunak: »Ön mit sem tud a valláshoz; semmit sem t örődik azzal; s most még is azt kell állitania, hogy lélekismerettel bir.« — »Igaz, fölséges uram, felelt Grafton szemtelen nyiltsággal, igaz, hogy kevés lelkismeretem van: de oly felekezethez tártozom, a mely nagy mértékben bir azzal.«

Bármi keserűen szólt a király a kérelmezőkhez, még inkább elkeseredett, miután elmentek. Már is sokkal többet tett, ugymonda, mint kellett volna, azon remény fejében, hogy egy kötelességéről megfeledkezett, hálátlan népet kielégitsen. Mindig gyülölte az engedély eszméjét: de rá hagyta magát beszélni; s most, mint az előtt atyja, ő is tapasztalja, hogy az engedmény még követelőbbekké teszi az alattvalókat. Nem fog többé semmit, egy mákszemnyit sem, engedni; s szokása szerint, hevesen ismételte sokszor »egy mákszemnyit sem.« Nemcsak semmi nyilatkozatot nem akar tenni a berontóknak, de tőlök sem fogad el. Ha a hollandok értekezésbe akarnának bocsátkozni, az első küldöttet válasz nélkül bocsátja vissza, a másodikat fölakasztatja. Ily hangulatban Jakab Salisburyba indult. Utósó intézkedése, mielőtt elment, az volt, hogy öt lordból álló tanácsot bizott meg, hogy őt távolléte alatt Londonban képviselje. Az öt közől kettő pápista volt, s törvény szerint nem képes hivatalt viselni. Jeffreys volt hozzájok adva, ki ugyan protestáns vala, de kit a nemzet minden pápistánál inkább gyülölt. A másik két tagra, Prestonra és Godolphinra nézve, semmi komoly ellenvetést nem tehettek. A mely nap a király Londont elhagyta, Portsmouthba küldték a Walesi herczeget. E várban erős őrhad volt Berwick parancsnoksága alatt. A Darthmouth által vezérlett hajóhadat közel kaphaták: s azt hitték, hogy ha a dolog roszra fordul, a

királyfit Portsmouthból könnyen át lehet vinni Franciaországba.

Tizenkilenczedikén ért Jakab Salisburyba, s a püspöki palotába szállott. Most mindenfelől tódultak a rosz hirek. A nyugoti megyék fölkeltek végre. A mint tudva lett Cornbury megszökése, sok vagyonos földes úr neki bátorodott s Exeterbe sietett. Köztök volt Sir Portman Vilmos, egyik legnagyobb ur Dorsetshireből, és Warre Ferencz, kinek Somersetshireben volt nagy befolyása. De legnagyobb fontosságu volt az ujdon érkezettek közt Seymour, a ki közelebb baronetséget öröklött, mi csak kevéssel emelte méltóságát, s a kivel születés, politikai befolyás és parliamenti ügyesség tekintetében senki sem mérkőzhetett az angol tory gentlemanek közt. Első kihallgatásán, mint mondják, a herczegre nézve meglepő és mulatságos módon árúlta el jellemző büszkeségét. »Azt hiszem, sir Edvard, monda Vilmos, gondolván, hogy nagyon udvarias lesz, ön a Somerset herczeg nemzetségéből való.« — »Bocsásson meg fenséged,« monda sir Edvard, a ki soha sem feledte el, hogy a Seymourok öregebb ágának feje, »Somerset herczeg való az én nemzetségemből.«

Vilmos hadi szállása most az udvar szinét kezdé fölvenni. Több mint hatvan főrangu és vagyonos úr vette lakását Exeterbe; s a gazdag bérruhák és hat lovas hintók, a melyek naponként mutatkoztak a székesegyház körül, némileg a Whitehall fényét és élénkségét idézték elő azon csöndes helyen. A köznép nagyobb készséggel fogott fegyvert; s könnyű lett volna számos zászlóalj gyalogságot állitani. De Schomberg, ki az eke mellől rögtönzött katonaságról keveset tartott, azt vitatta, hogy ha a hadjárat ilyen segély nélkül nem sikerül, sehogy sem fog sikerülni: s Vil-

mos, a kiben szintannyi katonai szellem volt, mint Schomberghen, osztozott e véleményben. E szerint nem igen adtak új ezredek alakitására megbizásokat; s csak válogatott újonczokat vettek be.

Most ohajtandónak látszott, hogy a herczeg az Exeterben egybegyűlt nemes urakat és gentlemaneket nyilván elfogadja. Rövid, de méltóságteljes és jól megfontolt beszédet tartott hozzájok. Nem ismerős, ugymond, mindnyájok arczával, a kiket most lát. De nála van nevök jegyzéke, s tudja, milyen magasan állanak honuk tiszteletében. Gyöngéden megrótta késedelmöket, de biztos reményét fejezte ki, hogy az ország megmentésével még nagyon nem késtek el. »Ennélfogva, ugymonda, gentlemanek, barátaink és protestáns társaink a legszivesebben üdvözöljük önöket és kisérőiket udvarunkban és táborunkban.«

Az éles belátásu Seymour, ki a pártok tacticájához rég hozzá szokott, azonnal átlátta, hogy a herczeg körül gyülekezett pártnak alakúlásra van szüksége. Mindeddig, ugymonda, csak homoktorlasz; semmi közös czél nincs nyilván és a maga rendén kitűzve; senki sincs semmire kötelezve. Amint a dékánságban volt gyülekezet eloszlott, Burnetért küldött, s tanácsolta, hogy gyűljenek egybe s a herczeg minden angol követői egy okiratot irjanak alá, mely vezérökhez és egymás iránt hűségre kötelezze őket. Burnet a herczeggel és Shrewsburyval közlötte az eszmét, s ezek mindketten helyeslették azt. Gyülést tartottak a székesegyházban. Egy Burnet által szerkesztett rövid iratot terjesztettek elő, helybenhagyták és nagy készséggel aláirták azt. Az aláirók kötelezték magokat, hogy a herczeg nyilatkozatában kijelölt czélokra egyetértőleg fognak törekedni; állhatatosan megmaradnak a herczeg és egymás mellett; pél-

dás boszút állanak mindazokon, a kik valamely merényre veteműlnének személye ellen; s az esetben is, ha szerencsétlenségre ilyes merény sikerűlne, folytatni fogják, a mihez kezdettek, mig a nemzet szabadságai és vallása valódilag biztositva nem lesznek.

Ez időtájban futár érkezett Exeterbe Bath gróftól, a ki Plymouthban volt parancsnok. Bath kinyilatkoztatta, hogy magát, seregeit és a várat, a melynek parancsnoka, a herczeg rendelkezése alá helyezi. Igy a támadóknak egyetlen ellenség sem maradt hátuk mögött.

Mig e szerint a nyugoti részek fölkeltek a király ellen, az észak egészen lángban volt mögötte. Tizenhatodikán Delamere fogott fegyvert Cheshireben. Összehivta bérlőit; fölhivta őket, álljanak mellé, megigérte, hogy ha az ügyért elesnek, haszonbéreiket meg fogja újitani gyermekeik részére, s intett mindenkit, a kinek csak jó lova van, hogy szálljon táborba, vagy szerezzen helyettest. Ötven fegyveres lovassal jelent meg Manchesterben, s mielőtt Boaden Downsba ért, három annyira nőtt ereje.

A szomszéd megyék nagyon föl voltak izgatva. Ugy intézkedtek, hogy Danby Yorkot vegye be, s hogy Devonshire Nottinghamben jelenjen meg. Nottinghamben semmi ellenállástól nem tartottak. De Yorkban egy kis őrsereg volt sir Rerersby János vezénylete alatt. Danby ritka ügyességgel járt el. A yorkshirei gentry és szabad birtokosok november 22-re össze voltak hiva, a királyhoz intézendő fölterjesztés végett. Mindhárom járás helyettes biztosai, több nemes ur, esquirek és vagyonos yeomanek nagy számmal siettek a tartományi fővárosba. Négy csapat »militia« állott fegyverben a közrend fentartása végett. A községi terem tömve volt szabad birtokossal s megkezdették a tanácsko-

zást, midőn hirtelen kiáltozás támad, hogy a pápisták fölkeltek s ölik a protestánsokat. A yorki pápisták sokkal valószinűbben rejtekhelyeket kerestek inkább, hogysem olyan ellenséget támadtak volna meg, a melynek száma ugy állt hozzájok, mint száz az egyhez. De az időben nem beszélhettek a pápisták irtózatosságáról olyan vad és csodás dolgot, a mit azonnal el nem hittek volna. A gyülekezet fölháborodva szétoszlott. Az egész város zavarban volt. E pillanatban Danby vagy száz lovas élén a »militia« elé nyargalt, s felkiáltott: »Le a pápistákkal! Szabad parliament! A protestáns vallás!« A militia viszhangozá a kiáltást. Az őrsereg egy pillanatban meg volt lepetve, s lefegyverezték. A parancsnokot letartóztatták, a kapukat bezárták. Mindenüvé őröket állitottak. Elnézték, hogy a nép földult egy római katholikus kápolnát; de egyéb bántalom nem történt. Másnap reggel a városház terme tömve volt a megye legelőkelőbb gentlemaneivel s a város tisztviselőivel. A polgárnagyot az elnöki székbe ültették. Danby egy nyilatkozatot inditványozott, mely azon okokat adta elő, a melyek arra birták az alkotmány és protestáns vallás barátait, hogy fegyvert fogjanak. E nyilatkozmányt örömmel elfogadták, s nehány óra alatt hat peer, öt baronet, hat »knight« és számos tekintélyes gentleman irta alá.

Ez alatt Devonshire, számos barátjának és embereinek élén, elhagyta a palotát, melyet Clatsworthban épittetett, s fegyveresen jelent meg Derbyben. Ott a helyhatósági tisztviselőknek egész ünnepélyességgel egy iratot adott által, a melyben ki voltak fejtve az okok, a melyek őt e vállalatra inditották. Aztán Nottinghambe ment, mely csakhamar az északi fölkelők főhadi szállása lett. Itt merész és erős hangon irt kiállitványt bocsátott ki. A pártütés neve,

ugymonda, üres rém, a mely egy okos embert sem ijeszt el. Pártütés-e azon törvényeket és vallást védeni, a melyeknek fentartására minden király esküvel kötelezi magát? Mint tartották meg az esküt az utóbbi időkben, olyan kérdés, a mely fölött, reményleni lehet, nem sokára határoz a szabad parliament. Egyszersmind kinyilatkoztatták a fölkelők, hogy nem tartják pártütésnek, hanem törvényes önvédelemnek, ellenállani a zsarnoknak, a ki nem ismer egyéb törvényt önkényén kivül. Az északi fölkelés napról napra félelmesb alakot öltött. Négy hatalmas és gazdag gróf, Manchester, Stamford, Rutland és Chesterfield Nottinghamba mentek hol lord Cholomondley és lord Grey de Ruthyn hozzájok csatlakoztak.

Mig ezek történtek, délszakon az ellenséges hadak közeledtek egymáshoz. Az Orániai herczeg, megtudván, hogy a király Salisburyba ért, idejét látta Exetert elhagyni. E várost és a körül fekvő vidéket sir Seymour Edvárd parancsnoksága alá helyezte, s kedden, november 21-én, a nyugoti megyék sok tekintélyes gentlemane kiséretében, Axminsterbe ment, hol nehány napig maradt.

A király harczolni kivánt; s kétségkivül érdekében is állt azt tenni. Minden óra csökkentette erejét, s növelte ellenségiét. Igen lényeges dolog volt, hogy katonái vérezzenek. Egy nagy ütközet, bárhogy végződjék, csak árthatott a herczeg népszerűségének. Mindezt jól tudta Vilmos, s elhatározta, ha csak lehet, kerülni a csatát. Mondják, midőn Schombergnek jelentették, hogy az ellenség előnyomul, s kész az ütközetre, ez a mesterségében bizó tacticus nyugalmával felelte: »az épen ugy fog megesni, a mint mi akarjuk.« Azonban lehetlen volt minden apró csatározást kikerülni a hadseregek táborszemei közt. Vilmos óhajtotta

hogy az ily apró csatázásokban semmi se történjék, a mi a nemzetnek, melyet meg akart szabaditani, sérthetné büszkeségét, vagy fölingerelhetné boszúvágyát. Ő tehát csodálatos eszélyességgel, brit ezredeit állitotta oda, a hol az összeütközéstől leginkább lehetett tartani. A királyi hadsereg előcsapatai irekből állottak. Minek az volt következménye, hogy e rövid hadjárat apró csatáiban minden angol szives rokonszenve kisérte a támadókat.

Wincantonban történt az ilyen első összeütközés. Mackay ezrede, mely brit katonákból állott, közel esett a király ir hadának, melyet földijök a vitéz Sarsfield vezérlett, egy csapatához. Mackay egy kis csapatot Campbell nevű hadnagy vezénylete alatt, kiküldött, hogy podgyász alá való lovakat szerezzen. Campbell, a mire szüksége volt, föltalálta Wincantonban, s épen visszatérőben azon várost elhagyandó vala, midőn Sarsfield seregeinek egy erős csapata közelgett. Az irek négyszerte többen voltak; de Campbell föltette magában, hogy utósó emberig harczolni fog. Maroknyi elszánt emberrel elállotta az útat. Többi katonái a töltést beszegő eleven keritès mögé vonták magokat. Az ellenség előnyomult. »Megálljatok!« kiálta Campbell: »ki mellett vagytok?« Én Jakab király mellett«, felelé a másik fél vezére. — »S én az Orániai herczeg mellett«, kiálta Campbell. »Majd adunk nektek herczeget!« felelé káromkodva az ir. »Tüzet!« kiálta Campbell; s e pillanatban éles tüzelés támadt mindkét sor gyöpű mögül. A király katonái három jól czélzott lövést kaptak, a nélkül, hogy viszonozni tudták volna. Végre sikerült az egyik gyöpüt megkerülniök, s az ellenökben álló kis sereget legyőzték volna, ha a föld népe; mely az ireket halálból gyülölte, hamis zajt nem üt, hogy a herczeg katonái

nagyobb számmal jőnek. Sarsfield visszaparancsolta embereit, s elvonúlt, Campbell pedig akadály nélkül folytatta utját vontató lovaival. Ezen ütközetet, mely kétségkivül becsületére szolgált a herczeg hadserege vitézségének és fegyelmének, győzelemmé emelte a hir, a melyet brit protestánsok nyertek a pápista barbarok fölött, kiket Connaughtból hoztak szigetünk elnyomására.

E kis csata után nehány óra mulva, olyan esemény adta magát elő, mely véget vetett minden komolyabb összeűtközés veszélyének. Churchill s némely főbb czimborái Salisburyban voltak. A két összeesküvő, Kirke és Trelawney, Warminsterbe ment, hol ezredeik állottak. Minden megérett a rég forralt árulás végrehajtására.

Churchill tanácslá a királynak, látogassa meg Warminstert, s tartson szemlét az ott állomásozó seregek fölött. Jakab beleegyezett; s kocsija már a püspöki palota kapujában állott, midőn orra vére erősen folyni kezdett. Kénytelen volt elhalasztani utját, s orvoslás alá adni magát. Három nap telt bele, mig az orrvérfolyást teljesen elállithatták; s e három nap alatt nyugtalanitó hirek jöttek fülébe.

Lehetlen, hogy olyan messze elágazó összeesküvés, mint a melynek Churchill feje volt, teljesen titokban maradjon. Nem volt semmi erősség, melyet esküttszék vagy hadi törvényszék elé adhattak volna, de különös suttogások keringtek a táborban. Feversham, ki a főparancsnokságot vitte, jelentette, hogy rosz szellem mutatkozik a hadseregben. A király intéseket kapott, hogy némely hozzá közelállók nem barátai, s hogy bölcs ovatosság lenne, Churchillt és Graftont őrizet alatt Portsmoutba küldeni. Jakab elutasitá e tanácsot. Gyanakodási hajlam nem volt

gyönge oldala. Valóban olyan bizalmat helyzett a hűség- és ragaszkodási nyilatkozatokban, mely inkább volt várható jó szivű és tapasztalatlan ifjútól, mint olyan politikustól, a ki már eleget élt, sokat látott a világban, sokat szenvedett gonosz ármányok miatt, s a kinek jelleme épen nem valami dicső példánya volt az emberi természetnek. Bajos volna más valakit találnunk, a ki olyan keveset gondolt a hitszegéssel, s a ki mégis olyan nehezen hitte el, hogy irányában mások megszegték hitöket. Mindazáltal a hadsereg felől vett jelentések nagyon megzavarták. Nem várta most már tűrelmetlenül a csatát. Sőt visszavonulásról gondolkodott. Szerdán este, november 24-én, hadi tanácsot hivott egybe. A hadi tanácsban jelen voltak azon tisztek, a kikre a legkomolyabban figyelmeztették. Feversham azt a véleményt nyilvánitá, hogy tanácsos visszavonulni. Churchill ellenkezőleg nyilatkozott. A tanácskozás éjfélig tartott. Végre a király kimondotta, hogy visszavonulásra határozta el magát. Churchill látta vagy képzelte, hogy nem biznak benne s bár meglehetősen tudott magán uralkodni, nem titkolhatta el kedvetlenségét. Mielőtt megviradt, Graftonnal együtt, a herczeg táborába szökött.

Churchill egy magyarázatot adó levelet hagyott hátra. Azzal a tisztességgel volt irva, a melyet a bűn és becstelenség közepett is mindig meg tudott tartani. Elismerte, hogy mindent a király kegyének köszönhet. Érdeke, ugymond, és hálája ugyanegy irányt szabtak elébe. Egy kormány alatt sem remélhet többé oly nagygyá és szerencséssé lehetni, mint volt; de mind e tekinteteket alá kell rendelni egy főbb kötelességnek. Ő protestáns; s jó lélekismerettel nem vonhatott kardot a protestáns ügy ellen. Minden egyébben örökre kész kegyelmes ura szentséges

személye és törvényes jogai védelmében életét és vagyonát koczkáztatni.

Másnap reggel teljes zavarban volt a királyi tábor. A király barátai elcsüggedtek. Ellenei nem titkolhatták örömüket. Jakab réműlését még növelték a Warminsterből ugyanez napon érkezett hirek. Kirke, a ki ott parancsnok volt, a Salisburyból vett rendeleteknek megtagadta az engedelmességet. Nem kételkedhettek többé, hogy ő is az Orániai herczeg szövetségese. Hire támadt, hogy valóban minden seregével átment az ellenséghez; s e hirt, bár hamis volt, teljesen hitték nehány óráig. A boldogtalan király fejében erre uj világosság derült föl. Azt hitte, most tudja, miért erőtették, nehány nap előtt, hogy Warminsterbe menjen. Ott segély nélkül fogta magát találni az összeesküvők kezében, az ellenség előcsapatai szomszédságában. A kik megkisértették volna őt védelmezni, könnyen le lettek volna győzve. Aztán fogolyképen fogták vinni a berontott hadsereg főhadiszállására. Talán még valamely pokolibb árulást követtek volna el; mert a kik egyszer bünös és veszélyes dologra vetik fejöket, többé nem a magok urai, s a balsors, mely méltó büntetésök egy részét teszi, oly büntettekre ragadja őket, a melyeket először látni is borzadtak volna. Bizonyosan valamely őrködő szent közbenjárása által kellett történni, hogy a katholikus egyházhoz ragaszkodó királyt azon pillanatban tartóztatta föl hirtelen olyasmi, a mit akkor szerencsétlen betegségnek tartott, midőn vakon sietett fogság vagy talán halál elé.

Mindezen dolgok megerősitették Jakabot az előbbi estén föltett szándékában. Parancsot adott rögtöni visszavonulásra. Salisbury egészen riadásban volt. A tábor

olyan zavarban vonult el, mintha megszalasztották volna. Senki sem tudta, kinek engedelmeskedjék. A hadsereg anyagi ereje keveset fogyott; de erkölcsi ereje oda volt. Sokan, a kiket a szégyen tartóztatott, hogy útukat a herczeg tábora fele ne vegyék, örömest követték a mások által adott példát; és a kik királyuk mellett szilárdul állottak, mig őt határozottan látták a támadók ellen menni, semmi kedvet sem éreztek hátráló zászlót követni.

Jakab Andoverig ment az nap. Veje György herczeg, és Ormond herczeg kisérték őt. Mindketten az összeesküdtek közt voltak, s alkalmasint Churchillel elmentek volna, ha ez, a hadi tanácsban történtek után, helyesnek nem látja azonnal távozni. György herczeg vastag tudatlansága ez alkalommal jobb szolgálatot tett, mint fortélyosság tehetett volna. Szokása volt, bármi ujságot mondtak neki, francziául fölkiáltani: »Est-il possible?« »Lehetséges-e?« E szójárásnak most igen jó hasznát vette. »Est-il possible?« kiálta, midőn megértették vele, hogy Churchill és Graftonnak csak hült helye van. S midőn Warminsterből jöttek a rosz hirek, ismét fölkiáltott: »Est-il possible?«

György herczeg és Ormond Andoverben a királyhoz voltak hiva vacsorára. Szomorú vacsora lehetett. A király balsorsa által le volt verve. Veje a legbutább társalgó volt. »Kirsérletet tettem György herczeggel józan korában, monda II. Károly; kisérletet, mikor részeg volt, de akár részeg, akár nem az, nincs benne semmi.« Ormond, a ki egész életében hallgatag és szemérmes vala, e pillanatban alkalmasint nem igen volt vig kedvü. Végre csak elmult a vacsora. A herczeg és Ormond számára lovak álltak készen, s mihelyt az asztaltól fölkeltek, fölültek és elnyargaltak, Drumlanrig gróf, Queensberry legidősb fia, kisérte őket. E

fiatal nemes urfi elpártolása nem volt jelentéktelen esemény. Mert Queensberry a skót protestáns episcopalisták feje volt, mely felekezetet, a legelkeseredettebb torykhoz képest is whignek lehetett mondani; s Drumlanrig maga alezredes volt a Dundee ezredében, a mely hadat a whigek még Kirke bárányainál is jobban gyülölték. Ez új csapást másnap reggel jelentették a királynak. A hir kevesbbé zavarta meg, mint várható volt. Azon csapás, mely 24 óra előtt érte őt, majd minden szerencsétlenségre elkészitette; s nem lehetett György herczegre, ki alig volt számbevehető lény, komolyan haragudni, mivel oly kisértő csábjai által mint Churchill, le hagyta magát győzetni. »Mit, monda Jakab, az »Est-il possible« is elment? Végtére is egy jó lovas katona nagyobb veszteség fogott lenni.« Valóban a király összes haragja egy tárgyra látszott ekkor, s nem ok nélkül, központosulva. Londonba indult, boszútól égvén feje Churchill ellen, s midőn megérkezett, a főfő csalónak új büntettét tudta meg. Nehány óra óta Anna herczegnő sem volt ott.

Anna, kinek nem volt egyéb akarata a Churchillokénál, ezek által ráhagyta magát venni, hogy egy héttel előbb sajátkezűleg tudassa Vilmossal, hogy helyesli vállalatát. Biztossá tette őt, hogy egészen barátai kezében van, s hogy a palotában marad, vagy a városba vonúl, a mint azoknak tetszik. Vasárnap november 25-én, neki és azoknak, a kik helyette gondolkoztak, gyorsan el kellett magokat határozni. Az nap délután egy futár azt a hirt hozta Salisburyból, hogy Churchill eltünt, hogy Grafton vele ment, hogy Kirke álnoksága napfényre jött, s a király hadai teljes visszavonulásban vannak. Akkor, mint történni szokott, valahányszor nagy ujság, jó vagy rosz, érkezett a városba,

végtelen sokaság gyült a Whitehall csarnokaiba. Minden arczon kandiság ült és aggodalom. A királyné méltó haragja erősen kitört a fő áruló ellen, s ennek fölötte részrehajló úrnőjét sem kimélte egészen. A palota azon része körül, a melyet Anna foglalt el, megkettőztették az őröket. A herczegnő kedvetlen volt. Nehány óra alatt visszaérkezhetett atyja. Nem volt valószinű, hogy ővele is keményen fogna bánni; de azt sem lehetett remélni, hogy továbbá is engedje élveznie barátnője társaságát. Alig lehetett kétkedni, hogy Sárát őrizet alá helyezik s ügyes és szigoru emberek által szoros vizsgálat alá vétetik. Iratait lefoglalják. Talán olyan adatot födeznek föl, a mely életét veszélyezi. Az esetben a legroszabbtól lehet félni. A kérlelhetlen király boszúja nem ismer semmi nemi különbséget. Sokkal csekélyebb vétségekért vérpadra és máglyára küldött már nőket, mint a mik Churchillné asszonyra kisülhetnének. Erős vonzalma igen megragadta a herczegnő gyönge lelki erejét. Nem volt kötelék, a melyet meg nem szakitott, nem veszély, a melynek ki nem tette volna magát szeretete bálványozott tárgyáért. »Inkább az ablakon ugrom ki,« kiálta, »hogysem atyám itt leljen.« A kegyenczné magára vállalta a szökés intézését. A legnagyobb sietséggel közlötte a dolgot az összeesküvés nehány főnökével. Nehány óra alatt mindent elintéztek. Azon este Anna szokás szerint szobájába vonult. Éjfélkor fölkelt, s barátnője, Sára, meg két más nőcseléd kiséretében, háló köntösben és papucsban a hátulsó lépcsőkön leszökött. A menekvők, a nélkül, hogy megállitották volna őket, a szabad utczára értek. Ott egy bérkocsi várt rájok. Két ember őrizte a szegényes járművet. Az egyik Compton, londoni püspök, a herczegnő régi nevelője, a másik a fényüző, müvelt Dorset, kit a közös veszély riasz-

tott föl kéjelgő nyugalmából. A kocsi azonnal Aldersgate-utczába hajtott, hol a londoni püspök városi laka állott a székesegyház mellett. A herczegnő ott töltötte az éjet. Másnap reggel »Epping Forest« felé indult. E vadon vidéken Dorsetnek egy tisztes lakhelye volt, melyet azóta már rég lerontottak. Vendégszerető házában, mely a költőknek és a szépirodalom embereinek számos éven át kedvencz mulató helye volt, rövid időt töltöttek a szökevények. Nem vehették útukat bizvást Vilmos táborába; mert oda az út a királyi hadsereg által elfoglalt vidéken ment át. Igy azt határozták, hogy Anna az északi fölkelőkhez menjen. Compton egészen félretette az időre papi jellemét. A veszély és harcz mindazon katonai tüzet fölelesztè benne, melyet huszonnyolcz év előtt érzett magában, midőn a testőrhadban lovagolt. A herczegnő kocsija mellett ment lovon, lovagcsizmákban, karddal oldalán és pisztolyokkal a tokban. Mielőtt Nottinghamba ért, egy sereg, kiséretére önként ajánlkozott gentleman testőrség vette körül. Kérték a püspököt, legyen ezredesök; s ő oly hévvel egyezett bele, a mely a szigoru egyháziakat nagyon megbotránkoztatta, s még a whigek véleményében sem igen emelte.

Midőn tizenhatodikán reggel üresen találták Anna szobáit, nagy volt a réműlés a Whitehallban. Mig a komornák jajgatva és kezöket tördesve fuskostak a palota udvarán, mig lord Craven, a ki a gyalog testőrök parancsnoka volt, a csarnokban állt őröket kérdőre vonta, mig a korlátnok a Churchillok iratait lepecsételte: a herczegnő dajkája betört a királyi szobákba, s kiáltozta, hogy a drága herczegasszonyt megölték a pápisták. A hir a Westminsterhallba röpült. Ott azt beszélték, hogy ő fenségét erőszakkal hurczolták valahová, a hol letartóztatják. Miután

nem lehetett többé tagadni, hogy szökése önkéntes volt, sok mindenféle költeményt beszéltek róla. Durva bántalmakkal illették: ijesztgették; sőt, noha olyan állapotban volt, a melyben a nők különös gyöngédséget igényelhetnek, megverte kegyetlen mostohája. Az évekig tartó rosz kormányzat által gyanakodóvá és ingerlékenynyé lett népet annyira fölingerlették e rágalmak, hogy a királyné alig volt biztosságban. Sok római katholikus és protestáns tory, a kiknek hűsége minden kisértetnek ellenállott, a palotába gyült, hogy kitörés esetében védhessék. E bajok és rettegés közepett jött hire György herczeg szökésének. A futárt, a ki ez ujságot hozta, nyomban követte maga a király. Alkonyodni kezdett, midőn megérkezett, s tudtára adták, hogy leánya elünt. Mindazok után, a miket szenvedett, föl-kiáltott nyomorusága érzetében: »Isten segits, saját magzataim is elhagynak.«

Ez este későig tanácskozott együtt főbb ministereivel. Elhatározták, hogy másnap minden egyházi és világi lordot, a ki csak Londonban volt, magához hivat, s ünnepélyesen tanácsot kér tőlök. Ehhezképest kedden délután, 21-kén, a lordok a palota ebédlő termébe gyültek. Kilencz főpapból és harmincz-negyven világi nemes urból állt a gyülekezet, a kik mind protestánsok voltak. Megjelent a két államtitkár, Midleton és Preston is, noha nem voltak angol peerek. A király maga elnökölt. Magatartásában és hangulatában nagy testi és lelki szenvedés nyomai voltak észrevehetők. Azon folyamodás említésével nyitotta meg a tanácskozást, a melyet Salisburyba indultakor nyujtottak be. Azt kérték e folyamodásban, hogy szabad parliamentet hivjon össze. Akkori helyzetében, ugymonda, nem látta jónak beleegyezni. De távolléte alatt nagy változások tör-

téntek. Azt is tapasztalta, hogy népe mindenütt ohajtja a házak egybejövetelét. Meghivta tehát hű országnagyait, hogy tanácsot kérjen tőlök.

Egy ideig hallgattak. Majd Oxford, a kinek régiségben és fényben páratlan származása némi elsőséget adott a többiek fölött, mondá, hogy véleménye szerint, azon lordoknak kell előadniok nézeteiket, a kik a folyamodványt aláirták.

E szavakban Rochester föl vala hiva. A folyamodás mellett szólt, s nyilvánitotta, hogy ő most sem lát a trónra vagy az országra nézve a parliamenten kivül egyébben reményt. Nem meri, ugymonda, állitni, hogy ily végső szerencsétlenségben még a gyógyszer is hatályos lesz: de másban nem lát segitséget. Hozzáadta, hogy tanácsos lenne alkudozást kezdeni az Orániai herczeggel. Jeffreys és Godolphin szóltak utána; s mindketten kinyilatkoztatták, hogy Rochesterrel egyetértenek.

Ezután Clarendon kelt föl, s nagy álmélkodására mindazoknak, a kik hangos hűségnyilatkozataira s azon halálos szégyenkedésre és szomoruságra, melybe csak néhány nappal azelőtt fia elpártolása ejtette, emlékeztek, — heves indulatossággal tört ki a zsarnokság és pápistaság ellen. »Még most is, ugymond, egy ezredet állit Londonban ő fölsége, melybe egy protestánst sem vesznek be.« — »Nem igaz,« kiáltott Jakab nagy indulatossággal az asztal felső végéről. Clarendon annál maradt, a mit mondott, s elhagyva e sértő tárgyat, csak még sérelmesb tárgyra ment által. Kislelkűséggel vádolta a szerencsétlen királyt. Miért vonulnak vissza Salisburyból? Miért nem kisérti meg az ütközetet? Lehet-e kárhoztatni az embereket, ha a támadónak hódolnak, midőn fejedelmöket hadserege élén szaladni lát-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ják? Jakabnak nagyon fájtak e bántalmak, és soká nem feledhette. Valóban még a whigek is illetlennek és épen nem nagylelkűnek tartották Clarendon beszédmódját. Halifax nagyon különböző hangon szólt. Sok veszélyes éven bámulatos ügyességgel ótalmazta hazája polgári és egyházi alkotmányát a királyi hatalom ellen. Derült lelke azonban, melyben különös módon hiányzott a fogékonyság lelkesedésre, s melynek sajátságosképen ellenére voltak a tulságok, a királyság ügyéhez kezdett ragaszkodni, mihelyt azon lármás királypártiak, a kik csak a minap a »trimmereket« a pártütőknél is alig jobbaknak kiáltották ki, pártot ütöttek mindenfelé. Abban találta büszkeségét, hogy ez időpontban békeszerző legyen a trón és nemzet közt. Tehetsége és jelleme egyaránt alkalmassá tette őt e szerepre; s ha tévedett, olyan okoknak tulajdonithatni, a melyek ellenében hiában minden emberi ügyesség, s főleg azon fejedelem esztelenségének, hűtlenségének és átalkodottságának, a kit meg akart menteni.

Halifax most sok kellemetlen igazságot mondott el, de oly gyöngédséggel, a mely miatt hizelgéssel vádolták azon lelkek, a kik elveteműltebbek voltak, hogysem fölfoghatták volna, hogy a mit méltán hizelgésnek mondhatni, a hatalmassal szemközt, emberiségi tartozás bukottak irányában. Sok rokonszenv és hódolat kifejezésével nyilvánitotta hogy a királynak nagy áldozatokra kell késznek lennie. Nem elég parliamentet hivni egybe, vagy az Orániai herczeggel alkudozást kezdeni. A nemzet sérelmei közől legalább is némelyeket rögtön orvosolni kell, a nélkül hogy bevárnák, mig az orvoslást a parliament, vagy az ellenséges hadsereg vezére követeli. Nottingham szintén egész tisztelettel nyilvánitotta, hogy egyetért Halifaxxal. Három fő enge-

dély volt, mit e lordok a királytól sürgettek. Szükség, mondának, hogy minden római katholikust azonnal elbocsásson hivatalból; hogy Franciaországgal végkép szakítson; s hogy azoknak, kik fegyverben állnak ellene, teljes bűnbocsánatot adjon. Ez utósó pont, ugy látszik, nem türt ellenmondást. Mert noha némelyek azok közől, a kik a király ellen szövetkeztek, oly módon viselték magokat irányában, a mely méltán keserű neheztelésre indithatta őt irányukban, valószinűbb volt, hogy nem sokára ő fog esni kezeikbe, mint azok az övéibe. Gyermekes dolog fogott lenni alkudozást kezdeni Vilmossal, s mégis boszut hirdetni azok ellen, a kiket Vilmos gyalázat nélkül el nem hagyhatott. De Jakab elhomályosúlt elméje s engesztelhetlen jelleme soká elenállott azok okoskodásainak, a kik őt meg akarták győzni, hogy a bölcseség hozza magával, hogy megbocsásson olyan bántalmakat, a melyeket nem képes megbüntetni. »Nem tehetem, kiálta föl. Példát kell adnom Churchillon mindenek fölött; Churchillon, kit oly magasra emeltem. Ő, csupán ő tette mindezt. Ő csábitotta el seregemet. Ő csábitotta el gyermekemet. Az isten különös gondviselése nélkül az Orániai herczeg kezébe adott volna. Uraim önök igen aggódnak az árulók biztosságán. Az én biztosságommal egyikök sem törődik.« A tehetetlen boszú e kitörésére, a kik a közbocsánatot ajánlották, előterjesztették, hogy oly fejedelem, a kit hatalmas ellenség támad meg, csak ugy biztosíthatja magát, ha győz vagy kiengesztelést eszközöl. »Ha fölségednek, mindazok után, a mik történtek, reménye van fegyverrel győzni, nincs mit mondanunk: de ha nincs, csak ugy biztosithatja magát, ha népe szeretetét visszanyeri.« Hoszas és élénk viták után a király eloszlatta a gyülekezetet. »Mylordok, szóla, önök nagy szabadságot vettek magoknak: de nem ve-

szem rosz néven. Egy pontra nézve eltökéltem magamat. Összehivom a parliamentet. A többi javaslat nagy fontosságu; s nem fogja önöket meglepni, ha, mielőtt elhatároznám magamat, egy éjt veszek gondolkozásra.

Jakab eleinte hajlandónak látszott igen jól használni e megfontolási időt. A korlátnok utasitást kapott, hogy készitse el a meghivó leveleket a január 13-ki parliamentre. Halifaxot a király magánbeszédre hivatta, hoszas kihallgatásban részesült, és sokkal szabadabban szólt, mint nagy gyülekezet előtt illőnek tartotta. Tudtára lőn adva, hogy biztosnak van kinevezve, egyezkedni az Orániai herczeggel. Godolphint és Nottinghamet adták mellé. A király kinyilatkoztatta, hogy nagy áldozatokra kész a béke kedvéért. Halifax válaszolta, hogy kétségkivül nagy áldozatokra lesz szükség. »Fölséged ugymond, ne várja, hogy azok, a kiknek a hatalom kezében van, bármily föltételekbe beleegyeznek, a melyek a törvényt a királyi hatalom önkényére hagynák.« Nézeteinek e határozott kifejezése mellett, elfogadta a megbizást, melyre őt a király fölhivta. Most a legbőkezűbben osztották az engedményeket, a melyeket néhány óra előtt oly átalkodottan megtagadtak. Kiáltványt adtak ki, melyben a király mindazoknak, a kik ellene pártot ütöttek, nemcsak teljes bocsánatot adott, hanem választhatóknak is nyilatkoztatta őket a közelgő parliamentbe. Még azt sem kivánták megválaszthatás föltételül, hogy a fegyvert letegyék. Ugyanazon »Gazette«, mely a házak egybehivását hirül adta, tudtúl adta egyszersmind, hogy sir Hales Edvárd, a ki mint pápista, mint renegát, mint a fölmentő hatalom főfő hőse s a püspökök kemény tömlöcztartója, az ország egyik legnépszerűtlenebb embere volt, megszünt a Tower várnagya lenni; s nem rég volt foglyát, Bevil Skeltont tették he-

lyébe, a ki bár honfitársai közbecsülésében nem valami magas helyen állott, nem volt képtelen közhivatalra a törvény szerint.

De ez engedmények csak arra voltak számitva, hogy a lordokot és nemzetet a király valódi szándokaira nézve elvakitsa. Titkon azt határozta, hogy még a végponton sem enged semmit. Ugyanaz nap melyen a közbocsánati hirdetményt kiadta, teljesen kitárta szándokait Barillon előtt. »Ez alkudozás, ugymonda Jakab, merő csel. Biztosokat kell küldenem unokaöcsémhez, hogy időt nyerjek, nőmet és a Walesi herczeget hajón elszállitatni. Ön ismeri seregeim állapotát. Az ireken kivül, egy sem marad mellettem; s az irek nem elegendők ellenállani az ellenségnek. A parliament olyan föltételeket szabna elém, a melyeket nem tűrhetnék. Kénytelen lennék visszavonni mindent, a mit a pápistákért tettem, s meghasonlani a franczia királylyal. Mihelyt tehát a királyné és gyermekem biztosságban lesz, elhagyom Angliát, s Irföldön, Skócziában vagy ön uránál keresek menedéket.«

Jakab már előbb is tett készületeket e terv kivitelére. Dovert Portsmouthba küldték oly útasitással, hogy a Walesi herczegnek gondját viselje; s Dartmouth, a ki ott a hajóhad parancsnoka volt, rendelést kapott, hogy, a királyfit illetőleg mindenben Dover intézkedéseit kövesse, s hogy egy gyors hajót tartson készen biztos hajósokkal, Franczia országba átvitorlázni. A király most határozott parancsot küldött, hogy a gyermeket azonnal legközelebbi szárazföldi kikötőbe vigyék. A Walesi herczeg után a nagy pecsét adott legtöbb gondot. A királyi hatalom ezen jelképének törvénytudóink mindenkor különös, majdnem rejtélyes fontosságot tulajdonitottak. Azt tartják, hogy ha a pe-

csétőr azt, a király beleegyezése nélkül, valamely peeri kinevezés vagy megkegyelmező levélre függesztené, habár ez által főbenjáró büntettet követne el, az oklevelet egy törvényszék sem vehetné kérdésbe, s csupán parliamenti határozat által semmisithetnék meg. Jakab, mint látszik, attól félt, hogy akaratának eme közlönyét ellenei kezökre keritik, s azzal törvényes érvényt adhatnak olyan eljárásoknak, a melyek ránézve sérelmesek. Nem is látszott okszerűtlennek, hogy attól tartott, ha megemlékszünk, hogy épen száz évvel utóbb egy király nagy pecsétjét, a lordok és a képviselők beleegyezésével és sok nagy államférfiú és törvénytudó helyeslése mellett, arra használták, hogy főhatalmát fiára átruházzák. Hogy e rettentő erővel biró talizmánnal visszaélés ne történjék, azt rendelte Jakab, hogy saját magánszobájától csak nehány ölnyi távolságra tartsák azt. Jeffreys tehát parancsot kapott, hogy házát, a melyet nem rég épitett nagy költséggel a Duke-streetben, hagyja el, s a Whitehallban foglaljon el egy kis lakást.

A király minden készületet megtett a szökésre, mikor őt váratlan akadály szándéka elhalasztására kényszeritette. Portsmouthi megbizottai ingadozni kezdettek. Még Dover is habozni látszott, bár a jézsuita cabalnak tagja volt. Dartmouth még kevesbbé volt hajlandó a király kivánatait teljesiteni. Ő eddig hű volt a trónhoz, s a mit ellenséges indulatú hajóhaddal és ellenkez ő szél mellett tudott, mindent megtett, hogy a hollandokat a partraszállásban megakadályozza: de buzgó tagja volt az egyháznak, s épen nem helyeselte azon kormány politikáját, a melyet becsületbeli kötelességének tartott védeni. A parancsnoksága alatti tisztek és legénység ellenszegülő hangulata sok aggodalmat okozott neki; s nagy megkönnyebülést okoztak rá nézve

a hirek, melyek szerint szabad parliament van egybehiva, és hogy biztosokat neveztek ki, alkudozni az Orániai herczeggel. Örömzajra fakadt a hajóhad. Fölirást szerkesztettek, a melyben forró köszönetet mondtak a királynak a közérzelemnek tett kegyes engedélyeért. A tengernagy irta először alá. Utána tizennyolcz kapitány. Ezen irat útban találta a futárt, a ki Portsmouthba azt a parancsot hozta, hogy a Walesi herczeget azonnal Francziaországba szállitsák. Dartmouth keserű fájdalommal és bosszúsággal látta, hogy a szabad parliament, közbocsánat, egyezkedés mind csak a nemzeten elkövetett nagy csaláshoz tartozik, s hogy azt várják, büntárssá legyen e csalásban. Ünnepélyes és férfias levélben kinyilatkoztatta, hogy engedelmeskedését már is a legvégső pontig vitte, a meddig csak protestáns és angol mehet. A brit trón vélt örökösét Lajos kezébe adni, nem kisebb dolog hazaárulásnál. A nemzet, a mely már is szerfölött el van idegenitve a fejedelemtől, a kétségbeesésig föl ingereltetnék. A Walesi herczeg vagy épen nem térne viszsza, vagy franczia hadsereg kiséretében fogna visszatérni. Ha ő királyi fönsége a szigeten marad, a legroszabb, a mitől tartani lehet az volna, hogy a nemzeti egyház tagjának, s ekkép minden hű alattvaló imája tárgyává növelnék. Darthmouth azon nyilatkozattal fejezte be levelét, hogy a trón védelmére kész életét föláldozni, de a királyi herczeg Francziaországba szállitásában részt nem vesz.

E levél Jakab minden tervét megzavarta. Azt is tapasztalta, hogy e tárgyban még szenvedőleges engedelmességet sem várhat tengernagyától. Mert Dartmouth annyira ment, hogy a portsmouthi kikötő torkolatára több naszádot állitott föl, oly parancscsal, hogy egy hajót se bocsássanak ki, mig meg nem vizsgálták. Meg kellett változtatni a

tervet. A gyermeket vissza kellett hozni Londonba, s onnan küldeni Francziaországba. Nehány napra volt szükség, mig ez megtörténhetett. Ez időközben a közszellemet a parliament reményével s egyezkedés szinlésével kellett foglalatoskodtatni. Választási rendeleteket adtak ki. A főváros és a hollandi fő hadiszállás közt harsonások jöttek és mentek. Végre úti levelek érkeztek a király biztosai számára, s a három lord elindúlt a követségbe.

Rémitő zavarban hagyták a fővárost. A szenvedélyek, a melyek három zivataros év alatt folyvást növekedtek, most minden féket lerázva, s a győzelem és rokonszenv által ösztönöztetve, leplezetlenül mutatkoztak még a királyi lak körében is. A middlesexi nagy esküttszék pörbefogatni határozta Salisbury grófot, mivel pápistává lett. A polgárnagy fegyverkutatást tartatott a római katholikusok házaiban. A tömeg betört egy tisztes kereskedő lakába, ki a népszerűtlen vallásra tért át, megtudni, nem vezetett-e a pinczéből tűzaknát a szomszéd egyház alá, hogy a papot és gyülekezetet a légbe röpitse. A kikiáltók utczaszerte kiabáltak Petre atya után, a ki az utósó perczben lakából a palotába vonult. Wharton híres dalát, sok hozzáadott verssel, a főváros minden utczáin dalolták. Magok a palotaőrök is azt dudolták őrjáratukban:

»The Englisch confusion to Popery drink,
Lillibullero bullen a la.«

A londoni titkos sajtók folyvást működtek. Naponként számos irat jelent meg, oly utakon és módokon, a melyeket a tisztviselők föl nem fedezhettek, vagy nem akartak akadályozni. Egyet ezek közől megőrzött a feledékenységtől az ügyes merészség, a mint szerkesztve volt, s a roppant hatás, melyet szült. »Pótléknyilatkozat« czim

alatt jelent meg, az Órániai herczeg nevével és pecsétével; de valódi nyilatkozmányától merőben különböző módon volt irva. Minden pápistát, a ki a király mellett föl mert állani, a keresztyén és polgárisult népek szokásaival ellenkező boszúállással fenyegetett. Nem ugy bánnak velök, mint katonákkal vagy gentlemanekkel, hanem mint haramiákkal. A berontott sereg vad kicsapongását, a melyet eddig erős kézzel féken tartottak, szabadon bacsátanák reájok. A jó protestánsokat, s különösen a főváros lakóit, mindenre, a mi előttök becses, fölhivták, s parancsolták nekik, hogy, ha a herczeg legnagyobb neheztelését nem akarják magokra vonni, római katholikus szomszédaikat ragadják meg, fegyverkeztessék le, s tegyék fogságba. Ez okiratot, mint mondák egy whig könyvárus egy reggel boltja ajtajában találta. Sietett azt kinyomatni. Sok példányt postán küldtek szét, s gyorsan ment kézről kézre. Itélni tudó embernek könnyű volt ezt koholmánynak nyilatkoztatni, a melyet valamely nyugtalan és elvtelen kalandor gondolt ki, milyenek zavaros időkben mindig működnek a pártok legromlottabb és sötétebb műhelyeiben. De a sokaságot teljesen elámitotta. S valóban a nemzeti és vallásos érzelem oly fokra föl volt ingerelve az ir pápisták ellen, hogy a kik az álnyilatkozmányt valódinak hitték, többnyire hajlandók voltak azt, mint erőkifejtést a kellő időben helyeselni. Miután tudva lett, hogy Vilmostól semmi olyas okirat nem jött, aggódva kérdezték az emberek, minő csaló játszotta oly hatályosan ő fensége személyét. Némelyek Fergusonra, mások Johnsonra gyanakodtak. Végre huszonhét év mulva Huk Speke bevallotta a koholást, s e kitünő szolgálatért jutalmat kért a Brunswickháztól. Oly ember hangján, mint a ki azt hiszi, hogy

valami kitünőleg erényes és becsületes tettet vitt véghez, erősitette, hogy, midőn a hollandi megtámadás rettegésbe ejtette a Whitehallt, fölajánlotta az udvarnak szolgálatát, állitván, hogy a whigektől elidegenedett, s igérvén, hogy mint kém fog ellenök működni; ekkép a király szobájába bocsáták őt, hűségi esküt tétettek vele, nagy pénzjutalmat igértek számára, s útlevelekkel látták el, a melyekkel az ellenség vonalain ki s be járhatott. Mindezt aláirása szerint csak azért tette, hogy nem is gyanitva halálos csapást mérhessen a kormányra, s a közérzelem erőszakos kitörését idézze elő a római katholikusok ellen. A koholt kiáltmányt is egyik munkálatának állitá; azonban kétséges, vajon igaz volt-e állitása. Oly soká halasztgatta annak előadását, hogy méltán gyanithatni, hogy halálára várt azoknak, a kik őt megczáfolhatták; s a magáén kivül semmi tanuságot nem hozott elő.

Mig ezek történtek Londonban, minden posta valamely új fölkelés hirét hozta az ország minden részéből. Lumley Newcastlet szállotta meg. A lakosok örömittasan üdvözlék őt. A király szobrát, mely magas márvány talapzaton állott, ledöntötték s a Tyne vizébe vetették. December 3-ra, mint a város elfoglalásának évnapjára, soká megemlékeztek Hullban. A helyőrségnek itt a római katholikus lord Langdale volt parancsnoka. A protestáns tisztek a városi tisztviselőkkel pártütési terveket készitettek; Langdalet és hiveit letartóztatták; s a katonák és polgárok egyesülten a protestáns vallás és szabad parliament mellett nyilatkoztak.

A keleti megyék fölkeltek. Norfolk herczeg háromszáz lovas és fegyveres kiséretében megjelent a norwichi vásártéren. A polgárnagy és tanácsosok ott hozzá járultak,

s igérték, hogy a pápistaság és kényuralom ellen mellette lesznek. Herbert, Cherbury lord, és sir Harley Edvárd Worchestershireben fogtak fegyvert. Bristol, az ország második városa, megnyitá kapuit Shrewsbury előtt. Trelawney, a püspök, ki az ellennemállás tanát merőben elfeledte a towerben, köszöntötte először a herczeg seregeit. A lakosok oly hangulatban voltak, hogy szükségtelennek találták őrseregeket hagyni közöttök. Gloucester népe fölkelt s Lovelacet kiszabaditotta a fogságból. Csakhamar egy rendezetlen had gyűlt körüle. Némely lovasának csak kötőféke volt kantár helyett. Gyalogsága közől soknak csak furkósbot volt fegyvere. De bárminő volt e haderő, ellenállás nélkül vonult át oly megyéken, a melyek egykor a Stuartházhoz ragaszkodtak, s végre diadalmasan ment be Oxfordba. A tisztviselők diszruhában jöttek a fölkelők üdvözlésére. Maga az egyetem sem igen volt hajlandó megróni a pártütést. Még sajgottak régi sebei. S a ház némely főnökei már is elküldtek egyet közölök, bizonyossá tenni a herczeget, hogy szivökből pártolják, s ezüstneműiket örömest pénzverőbe adják szolgálatára. A whig vezér tehát általános örömrivalgás közt lovagolt át a toryk fővárosán. Előtte a »Lillibulero-t« dobolták. Utána hoszú sorban jöttek gyalogok és lovasok. Az egész főutcza narancs szinü szalaggal volt ékesitve. Mert már ekkor megvolt a narancsszin szalagnak azon kettős jelentősége, mely százhatvan év után, most is megvan. Már akkor polgári és egyházi szabadságot jelentett a protestáns angolnak, s leigázást és üldözést a római katholikus celtának.

Mig ekkép mindenütt ellenség támadt a király körül, a barátok gyorsan eltünedeztek mellőle. Az ellenállás eszméjével már mindenki megbarátkozott. A kik az első el-

pártolásokat irtózva hallották, most többnyire szemrehányást tettek magoknak, hogy oly későn vették észre az idő jelenségeit. Nem volt többé semmi nehézség vagy veszély a Vilmoshoz csatlakozásban. A király a nemzetet képviselők választására hiván föl, minden embert fölhatalmazott, hogy azon helyekre menjenek, hol szavazatuk és befolyásuk volt; s a helyek közől sok már a berontók vagy fölkelők kezében volt. Clarendon kapva kapott az alkalmon, hogy a hanyatló ügyet elhagyhassa. Tudta, hogy a peerek tanácsában tartott beszéde halálos megbántást foglalt magában; s boszankodott, midőn látta, hogy nincsen a királyi biztosok közt. Wiltshireben jószágai voltak. Eltökélte fiát léptetni föl e megyében jelöltül, kiről csak imént szomorusággal és irtózással szólott; s azon ürügy alatt, hogy a választás iránt körülnéz, nyugotra indult. Oxford gróf csakhammar követte őt, s követték mások, a kik addig semmit sem akartak tudni a herczeg vállalatával összeköttetésről.

Ez időtájban a támadó had, lassan ugyan, de folyvást előhaladván, hetven mértföldnyire volt Londontól. Noha a tél közepe közelgett, az idő szép, az út kellemes volt; s a salisburyi sikon a gyöp buján puhának tetszett azoknak, a kik a devonshirei és somersetshirei töltések sáros kátyuin átgázoltak. Épen Stonehenge mellett vitt el a hadsereg útja, s ezred-ezred után megállapodott, megtekinteni a rejtélyes romot, a melynek az egész szárazon nagy hire van, mint szigetünk legnagyobb csodájának. Vilmos Salisburyba szintoly katonai pompával ment be, mint Exeterbe, s azon palotába szállott, a melyet nehány nap előtt a király foglalt el.

Most Clarendon és Oxford grófokkal szaporodott ki-

sérete, s több más főrangu férfiuval, kiket csak nehány nap előtt még buzgó királypártiaknak tartottak. Citters is megjelent a hollandi főhadi szálláson. Nehány hétig majdnem fogoly volt házában, a Whitehall mellett, az egymást fölváltó kémek folytonos felvigyázata alatt. Azonban e kémek daczára, vagy talán azok segélyével, sikerült teljes és pontos tudomást szereznie mindenről, a mi a palotában történt; s most az emberek és viszonyok felőli értesitésekkel egészen megterhelve jött résztvenni Vilmos tanácskozásaiban.

Eddig a legvérmesebb reményeken felül sikerült a herczeg vállalata. S most az emberi dolgok fölött uralkodó törvény szerint, a jólét egyenetlenséget kezdett támasztani. A Salisburyba gyült angolok két pártra szakadtak. Az egyik whigekből állott, a kik a szenvedőleges engedelmesség s az elveszthetlen öröködési jog tanát mindig szolgai vakhitüségnek tekintették. Sokan közölök éveket töltöttek számkivetésben. Mindnyájan rég ki voltak zárva a korona kegyeiben minden részesülésből. Ezek most a fölemelkedés és boszú közel kilátásán örvendettek. Boszútól lángolva, győzelem és remény által élesztve, hallani sem akartak egyezkedésről. Csupán ellenségök letétele elégithette ki őket; s tagadhatlanul tökéletesen következetesek voltak e részben. Kilencz évvel az előtt ki akarták rekeszteni a királyi székből, mert valószinűnek hitték, hogy rosz király lesz. E szerint alig lehetett várni, hogy a trónon meghagyják, miután sokkal roszabb király lett, mint okszerűen bárki előre gondolhatta.

Másfelől Vilmos követői közől sokan buzgó toryk voltak, a kik az ellennemállási tanhoz a legáltalánosabb alakban ragaszkodtak a legközelebbi időkig, a kiknek azon-

ban hitét e tanban a király hálátlansága és az egyház veszedelme által fölizgatott erős szenvedélyek pillanatra megingatták. Nem lehet kinosabb, vagy aggasztóbb helyzet azon régi cavalierénél, a ki magát fegyverkezve látta a trón ellen. Azon kételyek, a melyek nem tartóztatták vissza, hogy a hollandi táborba ne menjen, kegyetlenül gyötreni kezdték őt, mihelyt ott vala. Lélekismerete szemrehányást tőn, hogy büntettet követett el. Mindenesetre megrovatásnak tette ki magát, midőn merőben ellenkezőleg cselekedett azzal, a mit egész életében vallott. Legyőzhetlen idegenséget érzett új szövetségesei ellen. Olyan emberek voltak azok, a kiket mindig megvetett és üldözött, mióta csak emlékezik, presbyteriek, independensek, anabaptisták, Cromwell vén katonái, Shaftesbury pajkos legényei, a rozscsarnoki összeesküvés czinkosai, a nyugoti lázadás kapitányai. Természetesen ohajtott valamely mentséget találni, a melylyel lelkiismeretét megnyugtassa, következetességét igazolja s mely őt elkülönözze azon nem igazhitű pártütők közt, a kiktől ő mindig megvetéssel és irtózattal fordult el, s a kikkel most félhető volt, hogy összekeverik. Ennélfogva nagy hévvel ellenmondott még a gondolatnak is, hogy a koronát leragadják azon fölkent főről, melyet az ég rendelése s az ország alaptörvénye megszentesitett. Legkedveltebb ohajtása volt tehát, hogy oly föltétek alatt, a melyek a királyi méltóságot le nem aljasitják, kibékülés jöjjön létre. Nem volt ő áruló. Nem állott ellen valósággal a királyi hatalomnak. Csak azért fogott fegyvert, mivel meg volt győződve, hogy a legjobb szolgálat volt a trónra nézve, ő fölségét némi gyöngéd erőtetéssel kiszabaditni a gonosz tanácsosok kezeiből.

A roszat, melyet a két párt kölcsönös indulatossága

előidézendő volt, nagy részben elháritotta a herczeg tekintélye és bölcsesége. Az indulatos versengők, mindig kész tanácsadók, árúló hizelgők, vizsla kémek, és rosz akaratú hirhordók közepett mindig derült és ki nem kutatható volt. Mig hallgatni lehetett, megóvta hallgatagságát. Ha szólnia kellett, a komoly és elhatározott hang, a melyen jól megfontolt véleményeit kifejezte, hamar elnémitott mindenkit. Bármit mondottak némely tulbuzgó barátai, egyetlen szót sem ejtett arról, mi czélja az angol koronával. Kétségkivül jól látta, hogy közte és azon korona közt még olyan akadályok forognak fön, a melyeket emberi ész le nem győzhetett, s melyeket egyetlen ballépés legyőzhetlenekké fogott tenni. Csupán ugy volt lehető elnyernie a fényes jutalmat, ha otrombául nem ragadja azt meg, hanem vár mig az ő törekvése vagy fortélya legkisebb külszine nélkül, teljesitik ohajtását a körülmények hatalma, elleneinek hibái s az ország rendeinek szabad választása. A kik őt kérdezni merték, mit sem tudtak meg, s még sem vádolhatták őt ármánykodással. Nyilatkozmányára utalta őket egész nyugottsággal, s bizonyosakká tette, hogy mióta ez oklevelet irták, semmiben sem változtak nézetei; olyan ügyesen bánt követőivel, hogy viszálkodásuk kezeit inkább erősítni, mint gyöngitni látszott: de erőszakosan tört ki e viszály, ha fölügyelete hiányzott, megzavarta a lakomák barátságos hangulatát, s még az isten háza szentségét sem kimélte. Clarendon, a ki hűségi érzelmek kérkedő fitogtatásával akarta palástolni maga és mások előtt azon világos tényt, hogy ő pártütő, boszuságba jött, midőn hallotta, hogy némely uj szövetségesei, borozás közben, kinevették a nekik kegyelmesen ajánlott királyi közbocsánatot. Nincs szükségök közbocsánatra, mondának. A királynak kell kegyelmet kérni

mielőtt elbánnának vele. Még nyugtalanitóbb és lőbb volt minden jó toryra nézve bizonyos esemé a salisburyi székesegyházban adta magát elő. A istentiszteletet tartó pap a királyért kezdé olvasni a ta«-t, Burnet, kinek jó tulajdonai közé nem tartozott az ön uralkodás, s az illőnek finomabb érzése, fölkelt térdeiről, leült székében s megvető hangokat ejtett, a melyek megzavarták a gyülekezet ájtatoskodását.

Nem sokára alkalmuk nyilt mérkőzni a pártoknak, a melyekre a herczeg tábora fölosztott. A királyi biztosok útban voltak. Több napja mult, hogy kinevezték őket; s különösnek tekinthették, hogy ilyen sürgős esetben olyan halogatásnak lehet helye. Azonban, igazat mondva, se Jakab, se Vilmos nem kivánta, hogy az egyezkedéseket hamar megkezdjék; mert Jakab csak időt akart nyerni, hogy nejét és fiát Francziaországba küldhesse; s Vilmos állása napról napra hatalmasabbá lett. Végre a herczeg tudtára adatta a biztosoknak, hogy Hungerfordon fog velök találkozni. Valószinűleg azért választá e helyet, mert Salisburytól és Oxfordtól egyenlő távolságra esvén, legjelentékenyebb párthiveinek találkozásra alkalmas fekvése volt. Salisburyban azon nemes urak és gentlemanek voltak, a kik őt Hollandból kisérték, vagy a nyugoti részeken csatlakoztak hozzá, Oxfordban pedig az északi fölkelők számos főnöke volt jelen.

Csütörtökön, december 6-án, késő este érkezett Hungerfordba. A kis város hamar tömve lett előkelő férfiakkal, a kik ellenkező részekről jöttek. A herczeget erős hadtest kisérte. Az északi lordok százanként hoztak magokkal rendezetlen lovasságot, melynek fölszerelése és lovaglása nevetésre inditotta a rendes hadseregek fényes külsejéhez és pontos mozdulataihoz szokott embereket.

Mig Hungerfordon volt a herczeg, kemény összeütközés támadt kétszáz ötven katonája és hatszáz ir között, kik Readingnél állottak. A berontók tulnyomó fegyelme ez alkalommal ugyancsak kitetszett. Ámbár sokkal nagyobb szám állt ellenökben, egyszeri megtámadással zavarba hozták a király seregét s a város utczáin át kergették a vásártérre. Ott ujra rendbe akarták magokat szedni az irek; de miután szemközt erősen megtámadták őket, s a lakosok is tüzeltek rájok az ablakokból, hamar elvesztették bátorságukat, zászlóik és ötven ember veszteségével, megfutamodtak. A győztesek közől csak öt esett el. Általános volt az öröm, melyet e hir a Vilmoshoz állott lordoknak és gentlemaneknek okozott. Semmi sem történt, a mi nemzeti érzelmöket sértette volna. A hollandok nem angolokat vertek meg, hanem egy angol várost segitettek megszabaditni az irek elviselhetlen hatalma alól.

Szombaton reggel, december 8-kán, Hungerfordba érkeztek a király biztosai. A herczeg testőrhada föl volt állitva, hogy katonai tisztelgéssel fogadja őket. Bentinck üdvözlötte őket, és ajánlotta, hogy azonnal urához vezeti. Ezek azt a reményt fejezték ki, hogy a herczeg magánkihallgatásban részesiti őket; de tudtukra adták, hogy nyilván akarja őket kihallgatni, s ugy felel nekik. Hálóteremébe vezették őket, hol egy sereg nagy és gentleman környezetében találták a herczeget. Halifax volt a szónok, a kinek rangja, kora és ügyessége elsőségi jogot adott. A biztosok azon előterjesztésre voltak utasitva, hogy a kérdéses pontokat adják a parliament elé, a melyre már pecsételés alatt vannak a meghivó levelek, s hogy az alatt a herczeg hadserege harmincz-negyven mértföldnyinél ne jöjjön közelebb Londonhoz. Halifax, kifejtvén, hogy ez az alap, a

melyen ő és társai készek alkudozni, a királytól egy levelet átadott Vilmosnak és visszavonult. Vilmos fölnyitotta a levelet s szokatlanul megindulva látszott. Az első levél volt, melyet ipjától vett, mióta nyilvános ellenekké lettek. Egykor jó egyetértésben voltak, s barátságosan irtak egymásnak; azon szivességi formákat, a melyekkel vér vagy házasság által közel viszonyban álló egyének élni szoktak, még akkor sem számüzték levelezésökből, midőn gyanúval és idegenkedéssel kezdtek egymás iránt viseltetni. A levél, melyet a biztosok hoztak, titoknok által diplomaticai alakban és franczia nyelven volt irva. »Sok levelet vettem a királytól, monda Vilmos, de mind angolul és saját kezével volt irva,« Olyan megindulással szólt, a minőt nem volt szokása mások előtt mutatni. Talán átgondolta e pillanatban, mennyi szemrehányást hozand rá és a nőre, a ki magát neki szentelte, — bármily igazságos jótékony és szükséges volt is, vállalata. Talán fájlalta a kemény sorsot, a mely oly helyzetbe hozta őt, hogy államférfiúi kötelességeit csak a házi kötelékek földulásával teljesithette, s irigylette azon emberek boldogabb állapotát, a kiket népek és egyházak jóléte miatt nem nyom felelősség. De ha fölmerültek is benne ilyes gondolatok, erős lélekkel leküzdötte azokat. Fölhivta a lordokat és gentlamaneket, a kiket ez alkalommal összehitt, hogy jelenléte által nem akadályozva tanácskozzanak az adandó válasz fölött. Föntartá mindazáltal magának, meghallván véleményeiket, a végelhatározást. Ezután elhagyván őket, Littlecote-hallba vonult, a mely lak vagy két mérföldnyire feküdt, s mai nap is hires, nem annyira tisztes épitészetéről, mint bizonyos iszonyu és rejtélyes büntettről, a melyet ott a Tudorok idejében elkövettek.

Mielőtt Hungerfordot elhagyta, mondák neki, hogy

Halifax igen ohajtotta Burnetet látni. E kívánságban nem volt semmi különös; mert Halifax és Burnet soká baráti viszonyban állottak. Lehetetlen nagyobb különbség két ember közt. Burnetban teljesen hiányzott minden gyöngédség és tapintat. Halifax igen finnyás izlésü volt, s érzékenysége a nevetséges iránt szinte beteges izgatottsággá fajult. Burnet minden tettet és jellemet a pártszellem elcsavart és szines üvegén által nézett. Halifax lelke társai hibáit hajlandó volt élesebben látni, mint elleniéit. Burnet, minden gyarlósága mellett, bár az ájtatosságra nem igen kedvező körülmények közt tölté viszontagságos életét, őszintén vallásos ember volt. A gúnyos és scepticus Halifax hitetlenség gyanújában állott. Halifax ekkép sokszor magára vonta Burnet boszús megrovását; s Burnet sokszor volt tárgya Halifax éles tréfáinak. Mégis különös hajlandóság vonzotta őket egymáshoz, szerették egymás társalgását, becsülték egymás ügyességét, szabadon cseréltek egymással véleményeket, s veszélyes időkben jó szolgálatokat is tettek egymásnak kölcsönösen. Mindazáltal nem csak személyes tekintetekből ohajtotta most Halifax látni régi ismerősét. A biztosok igen aggódtak megtudni, mi valóban a herczegnek czélja. Nem akarta őket titkon elfogadni; abból pedig a mit nyilvános, ünnepélyes összejövetelkor mondhat, keveset lehet kitudni. Majd mind magaféle, hallgatag és átláthatlan férfiak voltak, a kik bizalmában részesültek. Burnet volt az egyetlen kivétel. De a körülmények ugy hozták magokkal, hogy benne bizalmat kelle helyezni; s kétségkivül Halifax ügyes bánásmódja mellett, csak úgy folyt volna szavaival belőle a titok. Vilmos jól tudta ezt, s megtudván hogy Halifax a tudor után kérdezősködik, nem állhatta meg, hogy föl ne kiáltson: »Ha összejőnek, szép fecsegés

lesz.« Burnetet eltilták a biztosokkal való összejöveteltől; egyszersmind azonban udvarias módon biztossá tették őt, hogy hűségét a herczeg olyannak tartja, a mely fölül áll minden gyanún; s hogy a panaszra ok ne legyen, általánossá tették a tilalmat.

Az nap délután a hungerfordi nagy fogadó termében jöttek össze a nemes urak és gentlemanek, a kiket Vilmos tanácskozásra fölkért. Oxford ült az elnöki széken; s fontolóra vették a király nyilatkozatait. Hamar kitetszett, hogy a gyülekezet két részre volt oszolva, az egyik igyekezett egyezésre jutni a királylyal, a másik megrontására törekedett. E rész volt számszerint többségben: de föltünt, hogy Shrewsbury, a kiről azt hitték, minden angol nemesek közt leginkább birja Vilmos bizalmát, whig létére, ez alkalommal a toryk részére állott. Sok versengés után kitüzték a kérdést. A többség visszautasította az ajánlatot, a melyet a biztosok, utasításuk szerint, tettek. A gyülés határozatát megvitték a herczegnek Littlecoteba. Eseménydús élete egész folytán soha sem tanusitott több okosságot és önuralmat. Nem ohajthatta, hogy az egyezkedés sikerüljön. De sokkal bölcsebb férfiu volt, hogysem ne tudta volna, hogy ha az általa tett okszerűtlen kivánatok fognák azt meghiusitani, a közérzelem nem lesz többé az ő részén. Ő tehát szertelen buzgalmu barátinak eszén tuljárván, kinyilatkoztatta, hogy a király által fölállitott alapon kész alkudozni. A Hungerfordban egybegyült lordok és gentlemanek közől sokan ellenmondottak; egy egész nap telt el szóváltásban: de rendületlen volt szándokában. Késznek nyilatkozott minden viszálkodási kérdést az épen egybehivott parliament elé terjeszteni, s nem menni tovább Londonhoz negyven mértföldnyinél. Részéről oly kivánatokkal

állt elő, a melyeket azok is mérsékletteknek vallottak, a kik a legkevesebbé voltak hajlandók őt dicsérni. Követelte, hogy a fönálló törvényeket tartsák meg, mig illető hatóság azokat meg nem változtatja s hogy tüstént bocsássák el mindazokat, a kik törvényes képesség ellenére viselnek hivatalokat. A parliament tanácskozásai, mint helyesen jegyzé meg, nem lehetnek szabadok, ha ir ezredek által körülvéve kell tartania üléseit, mig ő hadseregével nehány napi menetre állana. Igazságosnak tartotta tehát, hogy mig serege nyugotról negyven mértföldnél közelebb nem megy Londonhoz, a király katonasága hasonló távolságra vonuljon vissza kelet felé. Ekkép a házak üléseinek helye körül jókora közönbös tér leszen. E körben ugyan két, a főváros népére nézve nagy fontosságu erősség vala, a »Tower«, mely lakházai fölött, s a »Tilbury fort«, mely tengeri kereskedésök fölött uralkodott. Lehetlen volt e helyeket őrsereg nélkül hagyni. Vilmos tehát azt javasolta, hogy azokat ideiglenesen London városa gondviselésére bizzák. Czélszerű lehetett, hogy, midőn a parliament összejő, a király testőrség kiséretében jelenjen meg a Westminsterben. A herczeg kijelenté, hogy ez esetben megkivánja, hogy hasonló számu katonasággal ugyan ott lehessen. Igazságosnak látta, hogy mig a hadi működések föl lesznek függesztve, mindkét hadsereget egyenlően az angol nemzet szolgálatában állónak tekintsék, s egyképen az angol közjövedelemből tartsák. Végre némi biztositékot kivánt, hogy a király nem fogja a fegyverszünetet arra használni, hogy franczia haderőt hozzon Angliába. E részben Portsmouth volt a legveszélyesebb pont. A herczeg azonban nem követelte, hogy e fontos erősséget neki adják át, hanem azt kivánta,

hogy a fegyverszünet alatt olyan tiszt parancsnoksága alatt álljon, a kiben mind ő maga, mind Jakab megbizhatnak.

Vilmosnak ezen föltételei oly lelkiismeretes méltányossággal voltak előadva, a mit érdektelen közbenjárótól lehetett inkább várni, ki itéletet mond, mint győztes fejedelemtől, a ki gyámoltalan ellenének törvényt szab. A király párthiveinek semmi kifogása sem lehetett azok ellen. De a whigek nagyon zúgolódtak. Nem akartak kibékülni régi urukkal. Minden alattvalói kötelességtől fölmentve hitték magokat irányában. Nem voltak hajlandók az általa összehivott parliament hatalmát elismerni. Nem kellett nekik a fegyverszünet; s nem foghatták meg, hogy ha már fegyverszünetnek kell lennie, miért kössék azt egyenlő föltételek alatt. Minden hadjog szerint az erősebbnek joga van erejének előnyével élni; s volt-e Jakab jellemében, a mi bármely rendkivüli engedékenységet igazolhatott? A kik igy okoskodtak, vajmi kevéssé tudták, mily emelkedett szempontból és mi éles szemmel tekinti a vezér, a kit megróttak, Anglia és Európa egész helyzetét. Ők Jakab romlására törtek, s jobban szerettek vona semmiféle föltételek alatt sem egyezkedni vele, vagy olyan föltételeket szabni elé, melyek elfogadhatlanok voltak. Vilmos roppant és mély politikai tervének sikerére szükséges volt, hogy Jakab maga magát rontsa meg, elvetvén a szembeötlőleg méltányos föltételeket. Az eredmény megmutatta azon eljárás bölcseségét, a melyet a Hungerfordba gyült angolok többsége kárhoztatni volt hajlandó.

Vasárnap, december 9-én, irásba foglalták a herczeg kivánatait, s átadták Halifaxnak. A biztosok Littlecoteban ebédeltek. Fényes társaság volt velök meghiva. Peerekkel és tábornokokkal volt tele a régi terem, melyben a rózsák

harczait látott pánczélok, s hősök arczképei függöttek, a kik egykor Fülöp és Mária udvarának diszei voltak. Ilyen tolongásban lehetett némi rövid kérdéseket és feleleteket váltani, a nélkül, hogy föltünjék. Halifax használta az alkalmat, az elsőt, mely előadta magát, hogy kiaknázzon mindent, a mit csak Burnet tudott vagy gondolt. »Mit kivánnak önök?« kérdé az ügyes diplomata; hatalmukba akarják-e keriteni a királyt?« — »Épen nem«, monda Burnet; személyét legkevesebbé sem akarjuk bántani.« — »S hátha eltávoznék?« szólt Halifax. — »Az volna a legkivánatosb«, mondá Burnet. Semmi kétség, hogy Burnet a herczeg táborában volt whigek közkivánatát fejezte ki. Mindnyájan azt ohajtották, hogy Jakab az országból elillanjon: de csak a legbölcsebbek közől kevesen látták át mi fontos volt, hogy megszökését saját esztelenségének és gonoszságának, nem pedig kemény bánásmódnak és alapos félelemnek tulajdonitsa a nemzet. Valószinű, hogy még e végponton is, a hová jutott, összes ellenségei sem vihették volna ki teljes megdöntését, ha ő nem lett volna legnagyobb ellensége önmagának: de mig biztosai megmentésén dolgoztak, ő szintoly erősen dolgozott azon, hogy erőködéseiket meghiusitsa.

Tervei végre megértek a végrehajtásra. A szinlett alkudozás megfelelt czéljának. Ugyanaz nap, midőn a három lord Hungerfordba ért, a Walesi herczeg megérkezett a Westminsterbe. Ugy tervezték, hogy a londoni hídon jöjjön át; s némi ir katonaságot küldtek Southmarkba elébe. De a nagy tömeg olyan lármával és szidalmakkal fogadta őket, hogy tanácsosnak tartották, nagy sietve visszavonulni. A szegény gyermek Kingstonnál ment át a Temzén, s olyan titokban vitték a Whitehallba, hogy sokan még Portsmouthban hitték.

Most Jakab mindenek előtt azon volt, hogy fiát és a királynét kiküldje az országból. De kire lehetett bizni a szöktetést? Dartmouth a leghűbb protestáns tory volt; s Dartmouth megtagadta az engedelmességet. Dover a jézsuiták teremtménye volt; s még Dover is ingadozott. Nem igen könnyű volt tisztes és előkelő angolt találni, a ki elvállalta volna, hogy az angol korona vélt örökösét a franczia királynak kezébe adja. Ilyen körülmények közt Jakab egy franczia nemesre, a ki akkor Londonban lakott, gróf Lauzan Antalra fordítá szemeit. E férfiúról azt beszélték, hogy élete rendkivüliebb volt más emberek álmainál. Ifju korában Lajos legmeghitettebb pajtása volt, s biztatták, a franczia korona alatt a legmagasb hivatalokra lehet kilátása. Később megfogyatkozott szerencséjének napja. Lajos keserű szemrehányásokkal kergette el magától ifjusága barátját, s mint beszélték, alig hogy meg nem verte. A megbukott kegyenczet egy várba küldték fogságba: de kiszabadult fogságából, újra élvezte ura mosolyait, s megnyerte szivét Európa egyik legelőkelőbb hölgyének, Mária Annának, a ki Garton, Orleansi herczegnek leánya, IV. Henriknek unokája, s a Montpensier-ház roppant uradalmainak örököse volt. A szeretők házasságra kivántak lépni. Kinyerték a király megegyezését. Nehány óráig az udvar a Bourbonház fogadott tagjának tekintette Lauzant. Az érték, a melyet a herczegnő magával hozott, valóban uralkodó fejedelmek versenyzésére lett volna érdemes; három nagy herczegség, egy független fejedelemség, pénzverési joggal és saját törvényhatósággal, s olyan jövedelem, mely sokkal fölülmulta a skót királyság jövedelmeit. De e fényes kilátás elhomályosult. Fölbomlott az egész. A nagyravágyó szeretőt több évre egy alpesi várba zárták. Végre Lajos kiengesztelődött. Lauzant

eltiltották a király előtti megjelenéstől, de bizonyos távolságban az udvartól szabadságban hagyták. Meglátogatta Ángliát s Jakab részéről a királyi palotában, s a londoni, főbb körökben jó fogadtatásban részesült; mert ez idő tájban a franczia urakat egész Európában a kellemes magaviselet példányaiul tekintették; s számos lovag és viscount, a kit a versaillesi bensőbb körökbe soha sem bocsátottak, ugy találta, hogy a Whitehallban mindenki bámulja és csodálja őt. Lauzan minden tekintetben alkalmas volt a körülményre, mely épen előadta magát. Birt bátorsággal, becsületérzettel, megszokta a rendkivüli kalandokat, s a mivelt világfi éles szemlélete s enyelgő gúnyora mellett, erős hajlam volt benne a vándor lovagságra. Mindezen nemzeti érzelmek és személyes érdekei ösztönözték őt, hogy vállalkozzék a kalandra, mitől az angol korona leghűbb alattvalói vissza látszottak borzadni. Mint Nagybritannia királynéjának, s a Walesi herczegnek védője becsülettel térhet vissza szülőföldére; még egyszer szabad lesz, öltözni és ebédelni látnia Lajost, s annyi viszontagság után a királyi kegy bájos vadászását ujra el kezdheti.

Ilyen érzelmek által lelkesitve, Lauzan örömmel elfogadta magas megbizását. Gyorsan megtették az előkészületeket a menekülésre: azt rendelték, hogy Gravesendnél egy hajó álljon készen: de nem könnyü volt Gravesendbe jutni. A »city« rendkivül izgatott állapotban volt. A legcsekélyebb okból egybecsoportozott a tömeg. Egy idegen sem mutatkozhatott az utczákon, hogy félnie nem kellett volna, hogy megállitják, kikérdezik s a hatóság elé viszik, mint alakos jézsuitát. Ennélfogva a Themze déli partján kellett menni. Minden ovatossággal éltek, hogy a gyanút föl ne keltsék. A király és királyné, szokás szerint, nyugodni ment. Miután

a palota egy ideig mély nyugalomban volt, Jakab fölkelt, s behivta az inast, a kin épen a szolgálat sora volt. »Egy embert találsz az előszoba ajtaja előtt, monda Jakab; vezesd ide.« Az inas elment, s Lauzant bevezették a király hálóteremébe. »Önre bizom, szólt Jakab, királynémat és fiamat; mindent el kell követnie, hogy Francziaországba jussanak.« Lauzan valódi lovagias lélekkel köszönetet mondott a veszélyes megtiszteltetésért, melyben részesült, s engedelmet kért, hogy barátja, Saint Victor, egy provencei nemes ember segélyét használhassa, a kinek bátorsága és hűsége sok kisérletet kiállott. Kész szivvel elfogadták ily derék segéd szolgálatát. Lauzan kezét nyujtotta a királynak; Saint Victor meleg köpenyébe takarta a szerencsétlen trónörököst. A társaság a hátulsó lépcsőn lelopózkodott, s nyilt ladikba szállott. Nyomoruságos utazás volt. Az éj sötét volt: az eső csorgott: a szél zúgott: a habok csapkodtak: végre a hajó Lambethbe ért; s a menekvők egy fogadó közelében partraszállottak, hol kocsi és lovak vártak rájok. Némi időbe telt, mig a lovakat föl lehetett szerszámozni. Mária, félvén, hogy arczáról megismerik nem akart a házba bemenni. Künn maradt gyermekével, a zivatar elől a lambethi egyház tornya eresze alá vonult, s remegett valahányszor a kocsis lámpájával felé közeledett. Két nőcseléd volt vele, a herczeg dajkája, és a ki bölcsejét szokta ringatni; de asszonyuk kevés hasznukat vehette, mert mindkettő külföldi volt, a kik nem igen tudták a nyelvet, s dideregtek az angol éghajlat hidegétől. Az volt az egyetlen vigasztaló körülmény, hogy a kis gyermek jól volt s egy kiáltást sem hallatott. Végre készen állt a kocsi. Saint Victor lóháton kisérte. A menekvők baj nélkül értek Gravesendbe, s a hajóra szálltak, a mely rájok várt. Ott

találták Powis lordot nejével. Három ir katonatiszt is volt a hajón. Ez embereket azért küldték ide, hogy ha valami veszély adná magát elő, Lauzannak segélyére legyenek; mert nem tartották lehetlennek, hogy a hajós kapitányt hűtlennek találják; s teljesen el volt határozva, hogy a legkisebb gyanúra leszurják. De nem volt szükség erőszakra. A hajó kedvező széllel haladott a folyamon le felé; s Saint Victor, mint szemtanú, a kedvező hirrel visszavágtatott a Whitehalba.

Hétfőn reggel, deczember 10-kén, tudta meg a király, hogy neje és fija oly kilátással indultak útnak, hogy szerencsésen rendeltetésök helyére jutnak. Épen futár érkezett a palotába sürgönyökkel Hungerfordból. Ha Jakab csak valamivel belátóbb, vagy csak kevesbbé megátalkodott lett volna, ama sürgönyök arra fogták birni, hogy minden tervét újra fontolóra vegye. A biztosok teljes reménynyel irtak. A győztes által szabott föltételek méltányossága meglepő volt. A király maga sem állhatta meg, hogy föl ne kiáltson, hogy azok kedvezőbbek, mint remélhette. Nem ok nélkül gyanithatta ugyan, hogy azok nem baráti szándékkal vannak irva: de ez mit sem tett; mert azon reményben terjesztették azokat elébe, hogy elfogadtatván, szerencsés kiengesztelés alapját fogják megvetni, vagy oly reményben hogy, ha azokat elveti, az egész nemzet előtt végkép javithatlannak és olyannak fogja magát mutatni, a kivel okkal móddal bánni nem lehet: mindkét esetben világos volt, mely utat kelljen követnie. Mindkét esetben azt hozta volna magával az ildomosság, hogy a föltételeket gyorsan elfogadja és hiven megtartsa.

De hamar kitetszett, hogy Vilmos teljesen ismerte a jellemet, a melylyel dolga volt; és semmit sem koczkázta-

tott, midőn azon föltételeket ajánlotta, a melyeket Hungerfordban a whigek, mint tulságosan engedékenyeket, megróttak. Az ünnepélyes bohózatot, a melylyel a királyi hadseregnek Salisburyból történt visszavonulása óta a közönséget mulattatták, meghosszabbiták nehány órával. Mindazon lordokat, a kik még a fővárosban voltak, meghivatták a palotába, hogy a tanácsukra kezdett egyezkedés folyamáról értesitsék őket. Másnapra megint egybehivatni rendelték a peereket. A londoni polgárnagyot és sheriffeket szintén a királyhoz rendelték. Jakab intette őket, hogy erélyesen járjanak el tisztökben, s megvallotta, tanácsosnak vélte nejét és fiát kiküldeni az országból, de bizonyosakká tette őket, hogy ő helyén marad. Midőn e férfiatlan és királyhoz illetlen hazugságot kimondotta, elhatározott szándoka volt már hajnal előtt eltávozni. Legbecsesb ingóságait immár több külföldi követ gondviselésére bizta. Legfontosabb irományai a toskanai követnél voltak letéve. De a szökés előtt volt még némi tenni való. A zsarnok tetszett magának azon gondolatban, hogy a kényuralmát békétlenül türő népen megboszúlja magát, ha távozásával a fejetlenség minden bajait reá árasztja. A nagy pecsétet s az uj parliamentet egybehivó iratokat szobáiba vitette. Az iratokat tüzbe dobta. A már szétküldötteket egy törvényes alakban szerkesztett oklevéllel megsemmisitette. Fevershamnek levelet irt, melyet egyenesen parancsnak lehetett venni, hogy a hadsereget oszlassa föl. Elillanási szándokát azonban még fő ministerei előtt is titkolta. Csak visszavonuláskor parancsolta Jeffreysnek, hogy másnap korán reggel a magán teremben legyen; s mikor ágyba szállt, sugta Mulgravenak, hogy a Hungerfordi hirek nagyon kielégitők. Mindenki eltávozott, Northumberland herczegen kivül. E fiatal ember

II. Károly természetes fia Cleveland herczegnőtől, egy csapat testőrhad parancsnoka és kamarás volt. Úgy látszik szokás volt az udvarnál, hogy a királyné távollétében, egy kamarás hált tábori ágyon a király szobájában; s most Northumberlandon volt a sor.

Csütörtökön, deczember 11-kén, reggeli 3 órakor fölkelt Jakab, kezébe vette a nagy pecsétet, megparancsolta Northumberlandnak, hogy a háló terem ajtaját a szokott óra előtt ki ne nyissa, s egy titkos kijáráson eltünt; valószinüleg ugyanazon, a melyen Hudlestont az utóbbi király betegágyához hozatta. Sir Hales Edvárd bérkocsival várt rá. Jakab Millbankba ment, hol a Temzén egy kis ladikon átment. A mint elhagyta Lambetht, a folyam közepébe hajitotta a nagy pecsétet, hol nehány hónappal utóbb véletlen egy halász hálójába került és kivonták.

Vauxhallnál szállt partra. Kocsi és lovak állottak ott készen számára; s azonnal Sheerness felé vette útját, a hol egy, a vámhoz tartozó legény volt elébe rendelve.

X. FEJEZET.

Northumberland pontosan teljesitette a vett parancsot, s a királyi lakszobák ajtaját nem nyitotta föl, mig világos nappal nem lett. Az előszoba tele volt udvaronczokkal, a kik reggeli udvarlásukat jöttek megtenni, és lordokkal, a kiket tanácskozmányra hivtak egybe. Jakab elszökésének hire egy pillanatban elterjedt a csarnokból az utczákra; s az egész főváros fölháborodott.

Rettentő pillanat volt. A király elment. A herczeg nem érkezett meg. Semmi kormányzói hivatal nem volt rendelve. A nagy pecsét, mely az igazságszolgáltatásban lényeges kellék volt, eltünt. Csakhamar megtudták, hogy Feversham, mihelyt a királyi parancsot vette, tüstént eloszlatta hadseregét. Mint lehetett várni, hogy a fölfegyverzett és tömegekben széledező katonák, fölmentve a fegyelem alól, s élelmi szerek szükében, tiszteletet tanúsitsanak a törvény és tulajdon iránt? Más részről a londoni köznép nehány hét óta erős hajlamot mutatott rablásra és zavargásra. A vészes körülmény rövid időre egyesitette mindazokat, a kiknek érdekében állott a köz békés állapot. Rochester minde napig szilárdul ragaszkodott a király ügyéhez. Most látta, hogy csak egy mód van az általános zavarnak elejét venni. »Hivja egybe testőrségét, mondá Northumberlandnak, és nyilatkozzék az Orániai herczeg mellett.« A tanácsot kész

szivvel fogadták. A hadsereg Londonban volt tisztei összejöttek a Whitehallban, s elhatározták, hogy Vilmos hatalma alá adják magokat, s embereiket összetartják, mig akaratáról nem értesülnek, s a polgári hatalomnak segélyére lesznek a rend fentartásában. A peerek a Guildhallba mentek, a hol a city hivatalnokai teljes tisztelettel fogadták őket. A törvény szoros értelme szerint nem volt több joguk a végrehajtói hatalom gyakorlására, mint bármely más osztálybeli személyeknek. De a közbátorságra nézve ideiglenes kormánynak kellett lenni; s a nép természetesen az ország született nagyaira fordítá szemeit. A végveszély Sancroftot is kihozta palotájából. Elfoglalta az elnöki széket; s elnöklete alatt az új yorki érsek, öt püspök és huszonkét világi lord elhatározá, hogy nyilatkozatot fognak szerkeszteni, aláirni, és kihirdetni. Ez oklevélben kijelentették, hogy hazájuk vallásához és alkotmányához erősen ragaszkodnak, s azzal a reménynyel kecsegtették magokat, hogy a király által ujabban összehivott parliament orvosolni és békés uton helyre fogja hozni a sérelmeket, e remény azonban a király szökése által meghiúsult. Elhatározták tehát, hogy az Orániai herczeghez csatlakoznak, hogy a nemzet szabadsága meg legyen mentve, az egyház jogai biztositassanak, a dissentereknek lelkismereti szabadság adassék s a protestáns érdek megszilárduljon világszerte. Mig ő fönsége megérkeznék, készek elvállalni a felelősséget azon intézkedésekre nézve, melyek a rend fentartása végett szükségesek. Egyszersmind tüstént küldöttséget útasitottak a herczeghez, hogy e nyilatkozatot elébe terjesztvén, adja tudtára, hogy Londonba türelmetlenül várják.

A lordok ezután a fölött tanácskoztak, miként kelljen megakadályozni a zavarokat. A két államtitkárért küldöt-

tek. Middleton a hatalomnak, a melyet bitorlottnak tekintett, megtagadta az engedelmességet: de Preston, elréműlve ura megszökésén, s nem tudva, mi vár rá vagy hova fordúljon, engedelmeskedett. Skelton után is küldtek, a ki a Tower várnagya volt, hogy menjen a Guildhallba. Eljött, és tudtára adták, hogy szolgálatára nincs többé szükség, s hogy a kulcsokat azonnal adja át. Lord Lucast tették helyébe. A peerek egyszersmind levelet irtak Dartmouthnak, melyben meghagyták neki, hogy tartózkodjék minden ellenséges mozdulattól a hollandi hajósereg ellenében, s hogy a parancsnoksága alatt álló pápista tiszteket mind tegye ki.

Különös említést érdemel, hogy ez eljárásban Sancroft és többen résztvettek, a kik mindeddig szorosan hivek maradtak a szenvedőleges engedelmesség elvéhez. Az állam katonai és tengeri ereje fölött parancsnokságot bitorolni, a tiszteket, a kikre a király várai és hajóhada vezényletét bizta, elmozditani, s tengernagyának megtiltani, hogy ellenségeivel meg ne ütközzék, bizonyára nem kisebb dolog pártütésnél. Azonban több ügyes és becsületes tory, a Filmer iskolájából, elhitette magával, hogy mindezt tehetik, a nélkül, hogy ellenállási vétket követnének el fejedelmök ellen. A megkülönböztetés, melyet tettek, legalább eszesnek mondható. Az uralkodás, mondának, istentől van. Különösen istentől származott az öröködési egyedúrság. Mig a király olyat parancsol, a mi törvényes, cselekvőleg kell neki engedelmeskednünk. Ha olyat parancsol, a mi a törvénynyel ellenkezik, szenvedőleg kell engedelmeskednünk. A legvégső eset sem igazolhatja az erőszakos ellenállást. De, ha leteszi hivatalát, megszüntek fölöttünk jogai. Mig uralkodik, ha roszul uralkodik is, kötelesek vagyunk, magunkat alávetni; de ha épen nem akar minket kormányozni,

nem vagyunk kötelesek örökké kormányzat nélkül maradni. A fejetlenség nem istentől van; s ha, a fejedelem, a kit tisztelni, a ki iránt engedelmességgel viseltetni, végső ingerlések daczára sem szüntek meg, nem tudni, hová, eltávozott, a nélkül, hogy helyettes kormányzót hagyott volna, nem fogja isten vétkül tulajdonitani, hogy azt az utat és módot követeljük, a mely nem engedi, hogy a tarsadalom végkép fölbomoljék. Ha fejedelmünk velünk marad, készek voltunk, bármi kevéssé volt érdemes szeretetünkre, lábainál halni meg. Ha távozásakor kormányzói hivatalt rendelt volna, mely távolléte alatt teljhatalommal igazgasson minket, csupán e kormányzóságtól vártunk volna rendelkezést. De ő eltünt, a nélkül, hogy a rend föntartása vagy az igazságszolgáltatás körül rendelkezett volna. Vele és nagy pecsétével oda az egész gépzet, mely által a gyilkost büntetni, valamely birtokjogot elhatározni, a bukott javait fölosztani lehetne. Az volt utósó intézkedése, hogy ezer meg ezer fegyveres embert fölszabaditott a fegyelem alól, s olyan helyzetbe hozta őket, melyben rabolniok kellett, vagy éhen halniok. Csak nehány óra még, s mindenki szomszédja ellen emeli karját. Az élet, tulajdon, női becsület minden törvénytelen szenvedélynek martalékúl lesz adva. Azon természeti állapotban vagyunk most, a melyről annyit irtak az elmélettel foglalkodók; s nem a mi vétkünk, hanem annak a szántszandékos elpártolása hozott minket ez állapotba, a kinek védőnknek kell vala lennie. Elpártolását méltán mondhatni önkéntesnek: mert se élete, se szabadsága nem forgott veszélyben. Ellenei épen most egyeztek bele, hogy azon alapon, a melyet maga állitott föl, alkudoznak vele s ajánlották, hogy azonnal fölfüggesztenek minden ellenségeskedést, olyan föltételek alatt, a melyeknek méltányos-

ságát nem tagadhatta. Ilyen körülmények közt hagyta el tisztét. Részünkről semmit sem vonunk vissza. Semmiben sem vagyunk következetlenek. Most is módosítás nélkül állítjuk régi tanainkat. Most is azt mondjuk, hogy minden esetben bűn, ellenállani a tisztviselőnek; de itt nincs többé tisztviselő, a kinek ellenállanánk. A ki tisztviselő volt, hoszas ideig visszaélt hatalmával, végre lemondott arról. A visszaélés nem adott jogot, letennünk őt; de lemondása jogot ad megfontolnunk, mint pótolhassuk helyét legjobban.

Ez okoknál fogva a herczeg pártja most sok olyan követőt nyert, kik eddig magokat távol tartották tőle. Ember emlékezete óta soha sem volt az összes angol értelmiség közt hasonló közeledés a tökéletes egyetértéshez, mint a jelen viszonyokban: és soha sem volt annyira szükséges az egyetértés. Nem volt semmi törvényes hatalom. Mindazon gonosz szenvedélyek, a melyeket a kormánynak kell fékezni s a melyeket a legjobb kormányok is csak tökéletlenül fékezhetnek, minden fölügyelet alól fölszabadúltak: igy a fösvénység, az erkölcstelenség, a boszúállás, a felekezetek és népfajok egymás iránti gyülölete. Ilyen alkalommal mindég tapasztalhatni, hogy az emberiség söpredéke, mely a polgári és egyházi előljáróktól elhanyagolva, vadon él a polgárisodás közepett, pogányúl a keresztyénség közepett, s a nagy városok padlásain és pinczéiben, minden lelki és testi förtelemben fetreng, egyszerre rémitő befolyásra emelkedik. Igy volt most Londonban. Midőn az éj, történetesen az év leghoszabb éjszakája közelgett, ezer meg ezer rabló, utonálló, zsivány és zsebmetsző tódúlt ki a bűn minden barlangjából, a hockleyi medvés kertből, s a barátváros korcsmáiból és bordélyházaiból. Ezek közé ezer meg ezer korhely

mesterlegény vegyült, a kik csak a zendülésre vártak. Még békes és becsületes embereket is rávett a vállásos izgatottság, hogy a nép elvetemült részéhez csatlakoztak. Mert a »nem kell pápistaság« kiabálás, mely Londont nem egyszer fenyegette veszélylyel, volt a rablás és garázdálkodás jelszava. Először a római katholikus istentiszteleti helyekre támadt a tömeg. Lerombolták az épületeket. Halomra hányták és megégették a padokat, szószékeket, gyóntató székeket, misekönyveket. A clerkenwilli zárda mellett roppant halom könyv és bútor lángolt. Egy másik máglya a ferenczrendiek lincoln's-inn-fieldi zárdája romjai előtt égett. A limestreeti és bucklersburgi kápolnát lerombolták. A festvényeket, faragott képeket és feszületeket utczahosszat hordozták diadalmasan, az oltárokról elragadozott viaszfáklyák világánál. Kard és nyárs is sűrűn látszott a menetben, s minden kard és nyárs hegyén egyegy narancs volt. A királyi nyomdát, melyből a három utósó év alatt a pápa fensősége, a képtisztelet és szerzetesi fogadások védelmére számtalan értekezés látott világot, hogy egy az időben először használt durva metaphorával éljünk, egészen kigyomrozták. Roppant örömtüzet gyújtottak a nagy halom papirból, mely nagy részben még nem volt nyomtatással beszennyezve. A zárdák, egyházak és közhivatalok után magán lakok ellen fordult a tömeg dühe. Több házat kiraboltak és leromboltak; de a zsákmány csekély volta megcsalta a rablók várakozását; s csakhamar az a hir terjedt, hogy a pápisták a külföldi követek gondviselése alá adták legértékesebb vagyonukat. A vad és tudatlan nép semmibe sem vette a népjogot, s a veszélyt, hogy egész Európa igazságos boszúját fölgerjeszti hazája ellen. A követek házait ostromolták. Egy nagy csoport Barillon kapuja elé gyűlt

a st. James-térre. Ő mindazáltal jobban járt, mint várni lehetett. Mert bár irtóztak a kormánytól, melyet képviselt, bökezű háztartása és pontos fizetése miatt maga népszerű volt. E fölött azzal az elővigyázattal élt, hogy katonaőrséget kért; s miután több magas állásu egyén, kik hozzá közel laktak, ugyanazt tette, jókora erő volt együtt a piaczon. Ekkép a zendülők, bizonyossá tétetvén, hogy házában se fegyver, se pap nincs elrejtve, bántatlanul hagyták. A velenczei követet egy katonacsapat ótalmazta, de a pfalzi választó fejedelem s a toskánai nagyherczeg követeinek lakait feldulták. Egy becses ládát a toskánai követ a rablók kezétől meg tudott menteni. Jakab sajátkezűleg irt emlékkönyve kilencz kötetét foglalta magában. E kötetek épségben értek Francziaországba, s ott több mint egy század mulva azon forradalom zivatarában vesztek el, mely sokkal rémitőbb volt, mint a melyből megmenekedtek. Némi töredékek azonban máig fönmaradtak, s habár sajnosan meg van csonkitva, és igen sok gyermekes költeménynyel vegyitve, nagyon megérdemlik a figyelmes olvasást.

A királyi kápolna gazdag ezüst edényei Wildhouseban, a »Lincoln's-inn-fields« közelében, Ronquillo spanyol követ palotájában voltak letéve. Ronquillo azon öntudatban, hogy se ő, se udvara nem érdemeltek roszat az angol néptől, nem tartotta szükségesnek katonaságot kérni; de a népcsoportozat nem volt olyan hangúlatban, hogy finom megkülönböztetéseket tegyen. A spanyol név sok ideig a hitnyomozással, Mária kegyetlenségeivel és az Erzsébet elleni merényekkel volt egybekapcsolva a közönség elméjében. Ronquillo is sokakat elleneivé tőn a köznépből, arra használván kiváltságait, hogy adósságait ne kelljen fizetnie. Házát tehát irgalom nélkül kizsákmányolták; s becses könyv-

tára a lángok martaléka lett. Az volt egyetlen vigasztalása, hogy kápolnája megmenekült hasonló sorstól.

December tizenkettedikén iszonyó látmányra viradtak. A főváros sok helyen ostrommal bevett városnak látszott. A lordok összejöttek a Whitehallban, s igyekeztek a csöndet helyreállitani. Fegyverbe szóliták a polgári katonaságot. Egy lovas csapat állt készen, szétűzni a zavargó csoportozásokat. Mennyire e pillanatban lehetséges volt elégtételt szolgáltattak a külföldi kormányok durva megsértéséért. Jutalmat tettek a Wildhouseból elvitt tárgyak fölfedezésére; s Ronquillot, a kinek egy ágya, vagy egy lat ezüstje sem maradt, fényesen beszállásolták az angol királyok elhagyott palotájába. Költséges asztalt tartottak számára; s a testőr yeomanek parancsot kaptak, hogy előszobájában ugyanazon szolgálatot tegyék, a melyet a fejedelemnek szoktak volt. E tisztelet még a spanyol udvar finnyás büszkeségét is megengesztelte, s minden meghasonlás veszélyét elháritotta.

Mindazáltal az ideiglenes kormány jó akaratú erőfeszitése daczára is, óráról órára félelmesb alakot öltött a forrongás. Növelte azt bizonyos esemény, a melyet, még annyi idő után is, alig lehet a boszú némi kellemes érzése nélkül adni elő. Egy pénztőzsér, a ki Wappingban lakott, s a kinek abban állott keresete, hogy a tengerre menőknek nagy kamatra pénzt kölcsönzött, nem rég bizonyos öszletet adott kölcsön hajózálogra. Az adós, méltányossági szempontból folyamodott, hogy enyhítsenek kötelezettségén, s az eset Jeffreys elé került. A kölcsönvevő ügyvéde, alig levén egyéb mondani valója, azt mondta, hogy a kölcsönadó »trimmer.« A korlátnok azonnal tűzbe jött. »Trimmer! hadd lássam. Hallottam e szörnyeteg fajról. A szerencsét-

len hitelező kénytelen volt távozni. A korlátnok vad tekinteteket vetett rá, leszidta, s szinte halálos ijedségben kergette el. »Mig élek, mondá a szegény ember, midőn a törvényszék elől kibotorkált, soha sem fogom e rettenetes alakot elfeledni.« S most elérkezett a visszatorlás napja. A »trimmer« Wappingban jártában egy jól ismert arczot pillantott meg egy sörház ablakában. Nem csalatkozott. A szemöldökök le voltak ugyan borotválva. Az öltözet egy newcasteli közönséges hajós legényé volt, mely kőszénportól feketéllett: de Jeffreys vad szemét és száját lehetetlen volt félreismernie. Lármát ütöttek. Egyszerre száz meg száz ember fogta körül a házat, bunkókat emelve és szitkozódva. Egy csapat polgári katonaság mentette meg a szökevény életét, s a polgárnagy elé kisérték. A »lord mayor« egyszerű ember volt, a ki teljes életét homályban töltötte, s elképedett, midőn ily hatalmas forradalomban jelentékeny szereplőnek találta magát. Az utóbbi huszonnégy óra eseményei, s a gondviselésére bizott város veszélyes állapota megzavarták testét, lelkét. Midőn a nagy férfiút, a kinek komor tekintete előtt nem rég az egész ország reszketett, hamuval bemázolva, ijedségében félig holtan, a dühöngő sokaság kiséretében, hurczolák a törvenyterembe, tetőpontra ért a szerencsétlen polgárnagy izgatottsága. Elájult, s ágyba vitték, honnan nem kelt föl többé. Ez alatt künn folyvást nagyobb és vadabb lett a tolongás. Jeffreys kérte, küldjék fogházba. E végre a Whitehallban ülő lordoktól parancsot eszközöltek; s kocsin a Towerbe vitték. Két ezred »militia«-t rendeltek födezésére, a mi nem kis bajjal járt. Többször olyan állást kelle venniök, mintha lovasság támadását kellene visszaverniök, s a gyülevész népre sűrű láncsaerdőt szegeztek. A több ezernyi tömeg, meghiúsúlni lát-

ván boszúját, dühös lármával kisérte a kocsit a »Tower« kapujáig, furkós botokkal fenyegették a foglyot, s kötelet mutogattak neki. A nyomorult e közben vonaglott a félelem miatt. Kezeit tördelte: egyszer az egyik, majd a másik ablakon nézett ki vad tekintettel, s még a zajongáson át hallatszott, a mint kiáltozta: »tartoztassák föl őket uraim, az isten szerelméért tartóztassák föl!« Végre a halál minden kinainál többet szenvedvén, épen azon várba szállitották, a melyben legdicsőbb áldozatai közől némelyek töltötték utósó napjaikat, s a melyben az ő életének is, kimondhatlan gyalázat és irtózat között, végződnie kellett.

Ezen egész idő alatt ugyancsak kutattak római katholikus papokra. Sokat elfogtak. Két püspök, Elis és Leyburn, a Newgatebe küldetett. A pápai követ, a kinek nem igen volt oka várni, hogy a tömeg akár egyházi, akár politikai jellemét tiszteletben tartsa, inasnak öltözve a Savoyai herczeg kiséretében menekült.

A forrongás és réműlet második napjára a legrendkivűlibb és rettentőbb éjszaka következett, a melyet Anglia valaha látott. Este felé mindjárt egy diszes házat támadtak meg, mely nehány hónappal az előtt Powis lord számára épült, II. György uralkodása alatt Newcastle herczeg lakhelye volt, s a Lincoln's-inn-field északnyugoti sarkán most is magára vonja a figyelmet. Némi katonaságot küldtek oda: a népcsoportot elszélesztették, a nyugalom helyre látszott állani, s a polgárok békén lenyugodtak ágyaikba. Épen e pillanatban suttogás támad, mely hirtelen irtózatos zajjá emelkedett s egy óra alatt Piccadillytől a Whitechapelig ment, s a főváros minden utczáján és ösvényén elterjedt. Azt beszélték hogy a Feversham által elbocsátott irek

London felé jőnek, s útukban minden férfit, nőt és gyermeket fölkonczolnak. Éjfél után egy órakor riadót vertek a »militia« dobjai. Mindenfelé elrémült nők sirtak és tördelték kezeiket, mig atyáik és férjeik harczra készültek. Két óra alatt oly erős készületet mutatott a főváros, mely valódi ellenséget is megdöbentett volna. Minden ablakban gyertya égett. A közhelyeken oly világos volt, mint fényes nappal. Minden nagy utcza torlaszolva volt. Több mint húsz ezer puska és láncsa képezett sorokat az utczákon. A téli nap késő fölviradta még az egész várost fegyverben találta. Sokáig eleven emlékezetben tartották a londoniak az általok ugynevezett ir éjszakát. Midőn megtudták, hogy nem volt semmi ok nyugtalanságra, igyekeztek fölfedezni e nagy izgatottságot okozott hir forrását. Kivilághlott, hogy a hirt némely falusi külsejű és öltözetű parasztok, a kik épen faluról jöttek, terjesztették először, kevéssel éjfél előtt a külvárosokban: de honnan jöttek ez emberek és kinek eszközei voltak, titokban maradt. S csakhamar több felől érkeztek ismét hirek, melyek még szilajabbá tették a köz szenvedélyt. A félelem nem szoritkozott csupán Londonra. Gonosz indulatból egyszerre több egymástól távol eső helyen ütöttek zajt, hogy a feloszlott ir katonák jőnek gyilkolni a protestánsokat. A tudatlan nép elrémitésére ügyesen irt leveleket postán és fuvarosok által Anglia különböző részeibe nagy számmal küldöztek szét. Mindezen levelek majdnem ugyanazon időben jutottak kézhez. Egyszerre száz város népségét szállotta meg a hit, hogy fegyveres barbarok vannak jelen s hasonló büntetteket készülnek elkövetni, mint a milyenek az ulsteri pártütést beszennyezték. Egy protestánsnak sem irgalmaznak. Kinzásokkal kényszerítik a gyermekeket, hogy szülőiket megöljék. A

csecsemőket láncsákra szúrják, vagy a csak imént boldog lakok égő üszkei közé vetik. Nagy fegyveres tömegek gyültek egybe; némely helyeken a hidak fölszedéséhez és torlaszok emeléséhez fogott a nép; de nem sokára csilapult az izgatottság. Sok kerületben szégyenletes örömmel tapasztalák, a kik oly bolondul rászedettek, hogy egy heti járó földre sincs egyetlen pápista katona. Voltak ugyan helyek, a hol nehány kóbor ir-csapat megjelent és élelmet kért; alig lehet azonban nekik vétkül tulajdonitni, hogy inkább az éhhalált nem választották; s nincs rá adat, hogy valamely garázda sérelmet követtek volna el. Valóban sokkal csekélyebb számmal voltak, mint hitték; s félelem szállta meg lelköket, midőn egyszerre vezér és eleség nélkül találták magokat, hatalmas népség közepett, mely megannyi farkasoknak tekintette őket. Jakab minden alattvalója között senkinek sem volt annyi oka őt átkozni, mint egyháza és trónja e boldogtalan hiveinek.

Becsületére szolgál az angol jellemnek, hogy minden gyülölség daczára, melylyel a róm. katholikus vallás és az irek iránt viseltettek, daczára a fejetlenségnek, mely Jakab megszökése után következett, s azon fondorkodásnak, melyet a sokaság kegyetlensége fölizgatására fölhasznált az ármány, semmi iszonyatos büntettet nem követtek el ilyen viszonyok közt. Sok tulajdont összeromboltak és elhordtak ugyan. Több római katholikus gentleman házát megtámadták. Parkokat dultak föl. Őzeket öltek és loptak. A hazai épitészet némely tisztes példánya a középkorból maiglan mutatja a nép erőszakosságának jeleit. Az utakat sok helyen egy magától előállott rendőrség zárta el, mely minden útast föltartóztatott, mig be nem bizonyitotta, hogy nem pápista A Temzét egy sereg kalóz nyugtalanitotta, a

kik azon ürügy alatt, hogy fegyvert vagy gonosztevőt keresnek, minden jövő menő hajót kikutattak. A gyanús személyeket bántalmakkal illették. Sokan, a kik nem voltak gyanúsok, örültek, ha néhány guineával megválthatták magokat és vagyonukat azon buzgó protestánsok kezéből, a kik minden törvényes fölhatalmazás nélkül, nyomozóknak tolták föl magokat. De mindezen, több napig tartott és több megyére kiterjedt zavarok közepett, egy római katholikus sem vesztette életét. A gyülevész nép, Jeffreys esetét kivéve, nem mutatott vérszomjat; s a gyűlölet, melyet e rosz ember gerjesztett, emberséggel volt inkább rokon, mint kegyetlenséggel.

Számos évvel utóbb Hugh Speke azt erősitette, hogy az ir éjszaka az ő müve volt, hogy ő bujtotta föl a parasztokat, a kik Londont fölriasztották, s hogy ő volt azon levelek szerzője, a melyek az országban rémülést terjesztettek. Állitása magában nem valószinűtlen; de saját szaván kivül, nincs egyéb adat rá. Ő képes volt, ilyen gazságra, s szintén képes hamisan kérkedni azzal, hogy ő követte el.

Londonban türelmetlenül várták Vilmost: mert semmi kétség sem volt, hogy erélye és ügyessége hamar helyreállitja a rendet és közbátorságot. Mindazáltal némileg késett, a miért a herczeget igazán nem okolhatni. Eleinte az volt szándoka, hogy Hungerfordból Oxfordba menjen, a hol tiszteletteljes és szives fogadtatásról biztositották; de a guildhalli küldöttség megérkezése arra birta, hogy szándokát megváltoztatván, egyenesen a főváros felé siessen. Utjában tudta meg, hogy Feversham, a király parancsa következtében, elbocsátotta a királyi hadsereget, s hogy ezer meg ezer katona széledez a londoni utban fekvő megyékben, fölmentve minden fegyelem alól, élelem szükében.

E szerint lehetetlen volt Vilmosnak nem csak saját személye, mely iránt nem igen szokott aggódni, hanem egyszersmind azon nagy érdekek koczkáztatása nélkül, melyek gondjaira voltak bizva, gyönge kisérettel tovább menni. Saját mozdulatait hadserege mozdulataihoz képest kellett intéznie; a hadsereg pedig akkor Anglia országútain, télközepén, csak lassan mozoghatott. Ez alkalommal kissé kiesett rendes hangulatából. »Nem lehet velem ekkép bánni, kiáltott föl elkeseredve; majd meglátja Feversham uram.« Gyors és okos intézkedéseket tett a Jakab által okozott bajok orvoslására. Churchill és Grafton bizatott meg az elszéledt sereg összegyüjtésével és rendbehozásával. Az angol katonákat fölhivták, térjenek vissza a zászlók alá. Az ireknek parancsot adtak, hogy rakják le fegyvereiket, különben ugy bánnak velök, mint haramiákkal, egyszersmind biztosították őket, hogy, ha békével megadják magokat, a szükségesekkel el fogják látni.

A herczeg parancsait majd minden ellenszegülés nélkül végrehajtották, kivevén azon ir katonákat, a kik a tilburgi őrséget képezték. Ezen emberek közől egyik pisztolyt csattantott Graftonra. Nem sült el, s az orgyilkost egy angol azonnal föbe lőtte. Vagy kétszázan e szerencsétlen idegenek közől vitézül megkisérlették a visszatérést hazájukba. Egy gazdagon terhelt keletindiai hajót, a mely épen a Temzébe érkezett, elfoglaltak, s Gravesendben erőszakkal igyekeztek kormányosokat szerezni. De nem találhattak; s kénytelenek voltak saját hajózási ügyességökre bizni magokat. Csakhamar megfeneklett hajójuk, s némi vérontás után, kénytelenek voltak átadni fegyvereiket.

Vilmos öt hete, hogy angol földön volt már; s ez egész idő alatt folyvást kedvezett neki a szerencse. Fényе-

sen tanúsítá okosságát és lelki erejét, mindazáltal kevesebbet tett az javára, mint mások esztelensége és kislelkűsége. S most midőn már szinte teljes siker koronázta terveit, megzavarta azokat egy rendkivüli esemény, minőn gyakran törnek meg a politika legfinomabb számitásai.

December 13-kán reggel a londoni népet, mely még most sem ocsúdott ki az ir éjszaka izgatottságából, az a hir lepte meg, hogy a királyt letartoztatták s még a szigetben van. A tudósitás óráról órára nagyobb hitelességet nyert, s még nap lemente előtt teljesen bizonyosnak tetszett.

Jakab váltott lovakon utazott a Temze déli partja mentében, s 12-kén reggel ért Emley Ferrybe, Sheppey szigete közelében. Ott volt a hajó, melyen elvitorlázandó volt. Beleszállt; de erősen fútt a szél, s a hajós nem mert, nagyobb teher nélkül, tengerre szállani. Ezzel időt vesztettek. Közel éjfél volt, mire a bárka mozogni kezdett. Ez alatt gyorsan elterjedt a Temzén, hogy a király eltünt hogy az ország kormány nélkül és London zavarban, s mindenütt nagy megütközést és rendetlenséget szült. A kenti part durva halászai gyanús szemekkel és kiváncsian nézték a bárkát. Suttogni kezdették, hogy nehány úri alaku egyén nagy sietve szállott be. Talán jézsuiták voltak; talán gazdagok. Ötven vagy hatvan hajós legény, a pápistaság gyülölete s a zsákmány szomja által ingereltetve, ráütött a hajóra, épen midőn kifeszité vitorláit. Az utasoknak mondák, hogy ki kell szállaniok s a hatóság elé jőniök. A király alakja gyanút gerjesztett. »Ez Petre atya, kiáltá egy gazfi; ismerem sovány állcsontjáról.« — »Motozzátok meg a czudar képü vén jézsuitát«, kiáltozák mindenfelől. Durván lökdösték ide s tova. Pénzét és óráját elvették. Nála

volt koronázási gyűrűje is, némi egyéb nagy értékü drágaságokkal; ezeket azonban nem találták meg a rablók, a kik, oly keveset értettek a drágaságokhoz, hogy gyémánt csatjait üveg daraboknak tartották.

Végre partra vitték s egy fogadóba vezették a foglyokat. Itt nagy tömeg csoportozott össze, látni őket; s noha más szinü és állásu parókája volt, mint rendesen, egyszerre megismerték Jakabot. Pillanatra ugy tetszett, hogy meg van ijedve a nép; de a főbb izgatók újra föltüzelték bátorságát; s Hales láttára, kit jól ismertek és keserűen gyülöltek, dühbe jöttek. Józsága a szomszédságban feküdt; s egy csapat csavargó épen házát rablotta ki, s őreit lődözte. A sokaság biztossá tevé a királyt, hogy nem bántják őt; de nem bocsátották el. Történetesen épen Canterburyban volt gróf Winchelsea, a Finch nemzetség feje és Nottingham közel rokona, ki protestáns, de egyszersmind buzgó királypárti volt. Közbevetésére a királyt más, illőbb lakba vitték; de még mindig fogoly vala. A köznép folyvást őrt állt a ház körül, a hova vitték; s nehányan a kolomposok közől hálószobája ajtajába feküdtek. Ez alatt ugy viselte magát, mint a kinek minden lelki ereje megtört a szerencsétlenség súlya alatt. Némelykor olyan dölyfösen szólt, hogy a parasztokat, a kikre bizva volt, szemtelen feleselésre ingerelte, majd könyörgéshez fogott. »Bocsássatok el, kiálta, adjatok egy hajót. Az Orániai herczeg életemre tör. Ha most nem hagytok menekülni, késő lesz. Fejetekre száll vérem. A ki nincsen velem, ellenem van.« Félóráig elpapolt ez utóbbi szavak fölött. Mindenfélét ősz-sze-vissza zavart beszédébe. Szólt a Magdolna-collegium engedetlenségéről; a szent Winifred forrásánál történt csodákról, a papok hütlenségéről, az igazi kereszt egy darab-

jának erejéről, a mit szerencsétlenségére elvesztett. »Vajon mit tettem?« kérdé a kenti squirektől, a kik megjelentek nála. »Mondják meg önök igazán. Mi hibát követtem el?« Sokkal emberségesebbek voltak, a kikhez e kérdéseket intézte, hogy sem előállottak volna a felelettel, mely nyelvökön volt, s néma szánakozással hallgatták beszédét.

Midőn a fővárosba jött a hir, hogy le van tartóztatva, hogy durva bántalmakkal illették, kifosztották s mint fogoly még mindig otromba ficzkók kezében van, különböző szenvedélyeket ébresztett az föl. Most lelkismereti furdalást éreztek azon szigorú egyháziak, a kik nehány órával előbb azt kezdték hinni, hogy minden alattvalói kötelesség aló föl vannak oldozva irányában. Nem hagyta el országát. Nem fejezte be lemondását. Ha visszatérne királyi tisztébe, megtagadhatnák-e tőle, elveik szerint, az engedelmességet? Fölvilágosult átlamférfiak előre aggódva látták, hogy mindazon versengések, a melyeket szökése pillanatra lecsilapitott, újra fölélednek, s visszatérte által még jobban elmérgesednek. Voltak a köznépben, a kik, noha még sajogtak ujdon sérelmeik, szánalomra gerjedtek a nagy fejedelem iránt, kin latrok garázdálkodtak, s örömest táplálták azon reményt, mely jó indulatuknak inkább becsületére válik, mint belátásuknak, hogy még is meg fogja bánni hibáit, a melyek oly rettentő büntetést vontak reá.

Mihelyt tudva lett hogy a király még Angliában van, Sancroft, a ki eddig az ideiglenes kormány főnöke volt, azonnal kimaradt a peerek üléseiből. Halifaxt ültették az elnöki székbe, a ki épen most jött meg a holland főhadiszállásról. Érzelmei nehány óra alatt roppant változáson mentek át. Köz és magán érzései egyaránt arra ösztönzék most, hogy a whigekhez csatlakozzék. Kik a ránk maradt ada-

tokat részrehajlatlanul vizsgálják, meg lesznek győződve, hogy a királyi biztosi tisztet olyan reményben vállalta el, hogy a király és a herczeg közt méltányos föltételek alatt békét szerezhet. Az alkudozás szerencsésen kezdődött: a herczeg olyan föltételeket ajánlott, a melyeket a királynak szükségkép méltányosaknak kellett elismernie: s az ékesenszóló és nagy eszű »trimmer« azzal kecsegtethette magát, hogy képes lesz a dühös felekezetek közt közvetitő lenni, egyeztetni a szélső véleményeket, s biztositani vallását és hona szabadságait, mindazon veszélyek nélkül, melyek a királyi ház változásával s az öröködés kétségbevételével válhatlanul össze vannak kötve. Mig ilyes, természetének megfelelő gondolatokban ringatta magát, észrevette, hogy rá van szedve, csak eszközül használták őt a nemzet megcsalására. Valódi áprilist járattak vele Hungerfordba. A királynak soha sem volt szándéka megnyugodni azon föltételeken, a melyeknek ajánlására utasitotta biztosait. Meghagyta nekik, hogy minden vitás kérdést kész az általa összehivandó parliament elé terjeszteni; s mig ők küldetésökben jártak, az alatt elégette a meghivó leveleket, elsikasztotta a pecsétet, feloszlatta a hadsereget, fölfüggesztette az igazságszolgáltatást, eloszlatta a kormányt s megszökött a fővárosból. Látta Halifax, hogy barátságos eliutézés nem lehet többé. Alkalmasint azon boszuságot is érezte, mely igen természetes olyan emberben, a ki szerte hires bölcseségéről, és sokkal csekélyebb tehetség által rászedetve látja magát, s a ki a nevetségessététel nagy mestere levén, maga jut nevetséges helyzetbe. Boszusága és megfontolása egyaránt ösztönözték, hogy fölhagyjon a kiengesztelési tervekkel, a melyekkel eddig foglalkozott, s azok élére álljon, a kik Vilmost akarták trónra emelni.

A lordok tanácsában történtekről, mig Halifax volt elnöke, maiglan fön van sajátkezűleg irt naplója. Mindent megtettek a mi a rablás és kicsapongások elhatározására szükségesnek látszott. A peerek magokra vállalták a felelősséget, azon intézkedésért, hogy ha a pórnép újra föltámad, gólyóval lőjenek a katonák. Jeffreyst a Whitehallba hozták, s kérdőre vonták, hogy mi történt a nagy pecséttel és a meghivó levelekkel. Saját komoly kérelmére a Towerbe visszaküldték, ez egyedüli helyre, a hol élete biztosságban lehetett; s hálálkodva áldá, a kik őt a börtön ótalmában részesitették, midőn visszavonult. Egy whig nemes inditványozta, hogy Oatest helyezzék szabadságba: de leszavazták.

A napi teendőket szinte bevégeztek, és Halifax készült fölkelni, midőn jelentették, hogy egy Sheernessből jött futár várakozik. Nem történhetett volna aggasztóbb és boszantóbb dolog. A cselekvés vagy mulasztás egyaránt nagy felelősséggel volt egybekötve. Halifax, valószinűleg időt akarván nyerni a herczeggel közlekedésre, el kivánta halasztani az ülést; de Mulgrave kérte a lordokat, ne hagyják el helyeiket, s bevezette a futárt. Ez ember sok könyhullatás közt beszélte el mondókáját, s a királytól saját kezével irt levelet mutatott elő, mely nem volt különösen senkihez intézve, hanem minden jó angol segélyéért esdeklett.

Ilyen fölhivást bajos volt megvetni. A lordok parancsot adtak Fevershamnak, hogy egy csapat testőrrel siessen azon helyre, a hol a király le volt tartóztatva, s helyezze szabadságba ő fölségét.

Middleton s a királyi ház némely más hivei kiindultak immár szerencsétlen urukat segitni és vigasztalni. Szoros őrizet alatt találták, s nem is bocsátották őket hozzá,

mig le nem tették kardjaikat. Épen roppant nép tódult oda. Némely whig gentlemanek a szomszéd vidékről nagy sereg nemzetőrséget hoztak őrizetére. Igen hibásan azt képzelték, hogy letartóztatása által érdemet tesznek ellenségeinek, s nagyon megütköztek, midőn megértették, hogy a király iránti bánásmódukat roszalja a londoni ideiglenes kormány, s hogy egy lovas csapat útban van, őt megszabaditani. Feversham hamar megérkezett. Sittingbourneban hagyta seregét; de nem volt szükség erőt használni. A királyt ellenszegülés nélkül elbocsátották, s Rochesterbe vitték barátai, a hol kissé kinyugodta magát, mire nagy szüksége volt. Szánalmas állapotban volt. Nem csak esze zavarodott meg egészen, a mely soha nem volt eléggé világos; hanem azon személyes bátorság is elhagyta őt, melyet ifju korában több ütközetben tanúsitott, mind vizen mind szárazon. A durva testi bántalom, a melyet most szenvedett először, ugy látszik jobban leverte őt, mint bármely egyéb esete hányatott életének. Hadserege, kegyenczei, családja elpártolása mind kevesbbé bántotta, mint azon méltatlanságok, a melyeket szenvedett, midőn hajójára ráütöttek. E méltatlanságok emlékezetére sokáig hevesen lüktetett a vér szivében, s egy alkalommal oly módon nyilatkozott, mely egész Európát megvető mosolyra inditotta. Számkivetése negyedik évében megkisértette, közbocsánat ajánlásával, viszont megnyerni alattvalóit. A közbocsánathoz hosszas kivételi névsor volt csatolva: s e névsorban Churchillal és Danbyval együtt fordulnak elő azon szegény halászok, a kik gorombául kimotozták zsebeit. E körülményből megitélhetjük, mily fájdalmasan kellett éreznie a bántalmat, mig még ujdon vala.

Pedig ha csak rendes józan észszel bir látnia kelle,

hogy a kik letartóztatták, akaratlanúl nagy szolgálatot tettek neki. Az események, a melyek távolléte alatt történtek fővárosában, meggyőzhették volna, hogy ha megszökése sikerül, soha sem fogott többé visszatérni. Saját ellenére mentették meg a romlástól. Még egy lehetőség nyilt előtte, az utósó. Bármily roszak voltak tettei, majdnem lehetlen volt őt a tróntól megfosztani, ha országában marad, s beleegyezik a föltételekbe, a melyeket szabad parliament fogott szabni elé.

Kis ideig hajlandónak látszott maradni. Rochesterből egy levéllel küldte Fevershamet Vilmoshoz. A levélnek az volt lényege, hogy ő fölsége visszamenőben van a Whitehallba, hogy személyesen kiván értekezni a herczeggel s a St. James-palota el lesz készitve ő fensége elfogadására.

Vilmos Windsorban volt. Nagy boszusággal hallotta, mi történt a kenti parton. Épen mikor a hirek érkeztek, szokatlanul jó kedvűnek találták, a kik körüle voltak. Valóban volt is oka örömre. Üres trón állott előtte. Ugy látszott, minden párt egyhangúlag, fölkéri őt, hogy foglalja el. Kilátásai hirtelen elkomorúltak. A lemondás, ugy látszott, nincs egészen befejezve. Saját kisérői egy részének aggodalmai fogtak lenni, azon király letételére nézve, a ki köztök maradt, fölhivta őket, hogy sérelmeiket a parliament utján terjeszszék elő, s teljes orvoslást igért. A herczegnek fontolóra kellett vennie új helyzetét, s új eljárási utat választania. Egy út sem mutatkozott előtte, a mely egészen ment lett volna ellenvetésektől, s melyen ismét oly kedvező helyzetbe juthatott, a milyenben nehány óra előtt állott. Azonban kellett valamit tenni. A király első szökési kisérlete meghiusult. Az volt a legkivánatosabb, hogy ujabban megkisértse jobb sikerrel. Rá kellett ijeszteni, s egyszers-

mind csábitgatni. Azon kedvezésnek, a mint a hungerfordi alkudozásban bántak vele, most nem volt volna ideje. Semmi egyezkedési föltételeket nem kellett most neki ajánlani. Ha ő fogott előterjeszteni oly föltételeket, hidegen kell vala fogadni. Se erőszakkal nem kellett vele bánni, se fenyegetőleg. De nem lehetetlen olyan gyönge embert aggodalomba ejteni személyes biztossága felől, a nélkül, hogy erőszakhoz vagy fenyegetéshez kelljen nyulni. Hamar kész lesz megszökni. Akkor olyan helyzetbe kell őt hozni, hogy a lehetőleg könnyen szökhessék; s gondoskodni kell, hogy valamely szolgálatkész oktalanok megint le ne tartóztassák.

Ilyképen tervezett Vilmos: s az ügyesség és határozottság, a mint azt kivitte, feltünő ellentétben állott az esztelenséggel és gyávasággal, a melylyel dolga volt. Csakhamar igen jó alkalmat talált félelmet gerjesztő rendszerét elkezdeni. Feversham Windsorba érkezett Vilmos levelével. A küldött nem volt igen okosan választva. Ő volt, a ki szétbocsátotta a hadsereget. Neki kellett főleg tulajdonitni az ir éjszaka zavarát és rettegését. Eljárását hangosan kárhoztatta a közönség. Vilmos ugy fölingerlődött, hogy nehány fenyegető szavat ejtett: s nehány fenyegető szónak Vilmos ajkain rendesen volt jelentősége. Fevershamtól menlevelet kértek. Nem volt neki. A nélkül jövén az ellenséges táborba, hadi törvény szerint, a legszigorubb bánásmódnak tette ki magát. Vilmos nem bocsátotta őt maga elé, s őrizet alá rendelte vétetni. Zulesteint nyomban elküldték értesiteni Jakabot, hogy a herczeg a kivánt értekezést nem fogadja el, s azt kivánja, hogy ő fölsége maradjon Rochesterben.

De későn volt. Jakab már Londonba ment. Ingado-

zott útazása közben, s elhatározta, hogy még egyszer kisérletet tesz, a szárazföldre jutni. De végre engedett bölcsebb barátai sürgetésének, s a Whitehallba indult. December 16-án ért oda. Tartott tőle, hogy a köznép, mely távolléte alatt annyi jelét adta a pápaság iránti idegenségének, valamely csúfsággal illeti. De épen a közelebbi kitörés erőszakos volta szünetet idézett elő. A zivatar kidühöngte magát. A dühre jó kedv és szánalom következett. Sehol sem mutatkozott hajlam, illetlenséget követni el a királyon. Midőn kocsija át ment a cityn, nehány éljen hallatszott. Egykét egyházban a harangot is meghúzták; s itt amott örömtüzet gyujtottak visszatérte ünneplésére.*) Gyönge lelke, mely csak az imént kétségbeesett, tulságosan elbizta magát a nép jó indulata és szánalma e váratlan jeleire. Jó kedvvel ment be lakába. Csakhamar régi szinét öltötte az föl. A római katholikus papok, a kik a mult héten örültek, ha magokat a nép dühe elől pinczékbe és padlásokon elrejthették, eljöttek most buvóhelyeikből, s el akarák foglalni régi lakásaikat a palotában. A királyi asztalnál jézsuita végezte az imát. Az ir kiejtés, mely akkor mindennél gyülöletesben hangzott az angol fülnek, megint hallatszott szerte az udvarban és csarnokban. A király is fölvette régi dölyfét. Tanácsot tartott, az utósót, s még e végponton is oly egyéneket hivott meg, a kiknek, törvény szerint, nem volt ülésjoga. Nagy kedvetlenségét fejezte ki azon lordok magaviselete fölött, a kik távollete alatt az igazgatást magokra merészelték vállalni. Ugy hitte, kötelességök azt hozta volna magával, hogy a társadalmat föl-

*) Midőn ezeket megemliti Barillon, hozzáteszi: »Le peuple dans le fond est pour le Prince d' Orange.«

bomlani, a követek házait lerombolni, Londont fölperzseltetni hagyják inkább, mint olyan intézkedésekhez nyuljanak, a melyektől ő magát elvonni jónak látta. A ok közt, a kiket ekkép megrovott, voltak némely nemes urak és egyháznagyok, a kik minden hibái daczára, folyvást ragaszkodtak hozzá, s a kik, még ezen ingerlés után is, se remény se félelem által nem engedték magokat rávenni, hogy más fejedelemre vigyék át jobbágyi hódolatukat.

De hamar alászállt bátorsága. Alig lépett palotájába, midőn Zulesteint bejelentették. Átadta Vilmos hideg és szigorú izenetét. A király még mindég sürgette a személyes összejövetelt unokaöcscsével. »Nem hagytam volna el Rochestert, ugymond, ha e részben tudom kivánatát: de ha már itt vagyok, reménylem St. Jamesbe jő.« — »Kereken ki kell mondanom fölségednek, felelt Zulestein, hogy ő fölsége nem jő Londonba, mig katonaság lesz itt, mely nem az ő parancsa alatt áll.« A király megzavarodva e felelet által, elhallgatott. Zulestein visszavonult; s nem sokára jelentette egy kamarás, hogy Feversham le van tartóztatva. Jakab nagyon fölháborodott. De az éljenzések, a melyekkel fogadták, még föntartották bátorságát. Szilaj remény támadt lelkében, azt képzelte, hogy London, mely oly sokáig erős bástyája volt a protestántismusnak és whigeknek, kész lesz ótalmára fegyvert fogni. Kérdést intézett a községtanácshoz, vajon, ha a városba veszi lakását, kötelezik-e magokat, hogy őt a herczeg ellen megótalmazzák. De a községtanács nem feledte el, hogy szabadságlevelét elvették, s Cornishon birói gyilkosságot követtek el, s a kivánt biztositást megtagadta. Este ismét elhagyta a királyt bátorsága. Kérdezte, hova forduljon ótalomért? Mindegy volt akár hollandok, akár saját testőrei környezzék. Mi a

polgárokat illeti: most látta, mit érnek éljenzései és örömtüzei. Nem volt egyéb hátra a szökésnél: tudja pedig, ugymond, hogy ellenségei semmit sem kivánnak inkább, mint hogy elszökjék.

Mig ekkép tépelődött, sorsa fölött komoly tanácskozás folyt Windsorban. Vilmos udvara most egészen tele volt minden pártbeli előkelő férfiakkal. Az északi fölkelés vezetői többnyire nála voltak. Nehányan a lordok közől, a kik a mult heti fejetlenség alatt az ideiglenes kormányzást magokra vállalták, a mint a király visszajött, elhagyva Londont, a holland főhadiszállásra mentek. Ezek közt volt Halifax. Vilmos nagy megelégedéssel fogadta őt, de nem birt elnyomni egy gúnymosolyt, midőn látta, mint lett kénytelen a nagy eszü és tudományu államférfiu, a ki e nagy tusában közvetitő akart lenni, elhagyni a középutat és párthoz csatlakozni. Azok közt, a kik e körülményekben Windsorba jöttek, volt nehány férfiu, a kik gyalázatos szolgálatokkal szerezték meg Jakab kegyeit, s kik most alig várták, hogy vétkökért, melyszerint, hazájukat elárulták, azzal tehessenek eleget, hogy urukat árulják el. Ilyen férfiu volt Titus, a ki, törvény ellenére, a tanácsban ült, s azon volt, hogy a puritánokat a jézsuitákkal egyesitse közös szövetségbe az alkottmány ellen. Ilyen ember volt Williams, a kit a haszonlesés tett demagógból a királyi hatalom bajnokává, s ki most kész volt újabb hittagadásra. Ezen embereket méltó megvetéssel várakoztatta a herczeg ajtajánál hiában kihallgatásért.

Hétfőn, december 17-kén, a Windsorban volt peereket a kastélyba hivták ünnepélyes tanácskozmányra. A tanács tárgyául az a kérdés volt kitüzve, mit kelljen tenni a királylyal. Vilmos nem vélte czélszerűnek, hogy a tanács-

kozáson jelen legyen. Visszavonult; s Halifaxot szólitották föl az elnöki székbe. Egy pontra nézve egyetértettek a lordok. Nem lehetett engedni, hogy a király azon helyen maradjon, a hol volt. Hogy az egyik fejedelem a Whitehallban erősitse meg magát, s a másik a st. James-palotában, hogy vagy száz holdnyi terűleten két ellenséges őrsereg álljon, általában helytelennek tartottak. Alig lehet, hogy ily állapot gyanús bántalmakat, czivakodást ne támaszszon, a melyeknek vérontás lenne a vége. Az egybegyült lordok tehát tanácsosnak tartották, Londonból kiküldeni Jakabot. Hamet hozták föl illő lakhelyűl, melyet Lauderdale Skóczia zsákmányából és Francziaország megvesztegetési ajándokából a Temze partján épitett és diszitett föl, s a melyet a legkéjelmesb mulatóhelynek tartottak. Miután a lordok ezekben megállapodtak, kérték a herczeget, jőne közéjök. Halifax terjeszté elő véleményöket. A herczeg meghallotta és helyeselte. Rövid izenetet tettek föl a királyhoz. »Kit fogunk azzal elküldeni?« monda Vilmos. »Nem jó lenne-e, szólt Halifax, fenséged egyik tisztje által küldeni el?« — »Nem, mylord,« felelt Vilmos; nagyságtok tanacsából megy az irat, s önök közől kell valakinek elvinni.« Ezzel, minden megállapodás nélkül, a'mi ellenvetésre adott volna időt, Halifaxot Shrewsburyt és Delameret nevezte kiküldötteknek.

A lordok határozata egyhangúnak tetszett. De voltak a gyülésben, a kik sehogy sem helyeslették a végzést, a melyhez hozzájárulásukat szinlették, s a kik a király iránt olyan szigorral akartak föllépni, a melylyel nem mertek nyiltan előállani. Nevezetes dolog, hogy egy peer volt e párt feje, Clarendon, a ki előbb heves tory volt s utóbb mint »nem es-

küvő« halt meg. *) Azon gyorsaság, a mint ez időben egyik szélsőségből a másikba, előre és hátra hányatott, hihetlennek látszanék a nyugalmas idők embere előtt, de senkit sem fog meglepni, a kinek alkalma volt forradalmak folyamát figyelemmel kisérni. Tudta, hogy az a szigor, a mint a király jelenlétében az egész kormányrendszert megrótta, halálosan megbántotta régi urát. Más részről, mint a herczegnők nagy bátyja, nagygyá és hatalmassá remélhetett lenni az uj viszonyok közt, a melyeknek épen küszöbén állott. Az irangol gyarmat barátjának és pártfogójának tekintette őt; s érezte, hogy saját fontossága nagy részben e nagy testület bizalmától és ragaszkodásától függött. E tekintetek előtt most háttérbe szorultak az elvek, a melyeket nagy fennyen vallott egész életében. A herczeg magán teremébe ment, s előadta, mily veszélyes a királyt szabadon hagyni. Irföldön legnagyobb veszélyben forognak a protestánsok. Csak egy mód van, biztosítani életöket és vagyonukat; ha ő fölségét szoros fogságban tartják. Nem volna okosság, őt valamely angol várba zárni. De a tengeren túl lehetne küldeni, s Breda várában tartani fogva, mig a brit szigeteken rendbe jőnek a dolgok. Ha ily kezes volna a herczeg hatalmában, Tyrconnel alkalmasint letenné az állam kardját; s az angol uralom Irföldön kardcsapás nélkül helyre lenne állitva. Ellenben ha Jakab Francziaországba menekűl s Dublinban külföldi hadsereggel megjelenik, szükségkép igen roszak lesznek a következmények. Vilmos elismerte, hogy ez okok igen fontosak: de lehetlen volt a dolog. Ismerte neje természetét; és tudta, hogy soha sem egyezik bele ilyen lépésbe. Valóban magának sem válnék becsületére, ha ily ke-

*) »Nonjuror,« a ki az esküt nem teszi le.

gyetlenül bánnék legyőzött rokonával. Az sem volt eléggé tisztában, vajon nem a nagylelkűség lesz-e legjobb politika. Ki tudta volna megmondani, minő hatást fogott tenni az a szigor, a melyet Clarendon ajánlott, Anglia közszellemére. Nem volt-e lehetséges, hogy azon hűségi lelkesedés, melyet a király rosz magaviselete kioltott, azonnal föl fog éledni, mihelyt tudomásra jut, hogy idegen erősség falai közt van? Ez okokból Vilmos elhatározta, nem fosztani meg ipját személyes szabadságától; s alig lehet kétkedni affelől, hogy bölcs volt ez elhatározás.

Jakab, mig sorsa fölött folyt a tanácskozás, a Whitehallban maradt. Ugy látszik, a veszély nagy és közel volta lebűvölte őt, és se küzdeni, se szökni nem érzett erőt. Este hire jött, hogy a hollandok már elfoglalták Chelseat és Kensingtont. A király mindazáltal, szokás szerint, éjjeli nyugalomra készült. Az aranysujtásos testőrök teljesítették a szolgálatot a palotában. Gróf Craven Vilmos volt parancsnokuk, egy éltes férfiu, ki több mint ötven évvel azelőtt kitüntette magát a hadban és szerelemben, a ki Creutznach mellett a veszendőben volt csatát oly vitézül vezérlette, hogy a nagy Gusztáv megveregette vállát, s kiről azt hitték, hogy ezer mások fölött ő nyerte meg a szerencsétlen cseh királyné szivét. Craven most nyolczvanadik évében volt; de az idő nem vőn erőt szellemén.

Tiz óra mult, midőn tudtára adták, hogy a herczegnek három gyalog zászlóalja, némi lovassággal, a St. James park hosszában, a fasorok közt vonúl égő kanóczokkal és teljesen készen a harczra. Gróf Solmes, a ki az idegeneket vezérlette, mondá, hogy parancsa van, katonákkal elfoglalni a Whitehall körül levő állásokat, s kérte Cravent, vonuljon békén vissza. Craven esküdött, hogy készebb da-

rabokra vagdaltatni magát: de a király, a ki épen vetkezőben volt, megtudván mi történik, megtiltotta az öreg vitéznek az ellenállást, a minek ugy sem lett volna sikere. Tizenegy óra tájban az arany sujtásos testőrök elvonúltak; s holland őr lépdelt a palota minden oldalán. A királytól cselédei közől kérdezték némelyek, hogy le mer-e feküdni ellenség közepett. Azt felelte, nem igen bánhatnak vele roszabbul, mint saját alattvalói bántak, s a szerencsétlenség által elbutított ember fásúltságával ment alunni.

Alig lett ismét nyugalom a palotában, s megint fölriasztották. Éjfél után mindjárt megérkezett a három lord Windsorból. Middletont felköltötték, hogy fogadja el őket. Értesitették, hogy olyan közleménynyel vannak megbizva, mely semmi időhalasztást nem szenvedhet. A királyt első álmából fölébresztették; s a lordokat bevezették a hálóterembe. Általadták a rájok bizott levelet, s értesitették a királyt, hogy a herczeg nehány óra mulva Westminsterbe érkezik, s hogy jó lesz, ha ő fölsége reggeli 10 óra előtt Hambe indúl. Nem volt inyére Ham. Kellemes hely volt nyáron, de hideg és kényelmetlen karácsonkor, s e fölött butorzatlan. Halifax azt felelte, hogy tüstént fognak oda butort szállitni. A három küldött visszavonúlt. Middleton azonban hamar követte őket, s mondta nekik, hogy a királynak Rochester sokkal kedvesebb hely volna, mint Ham. Azt felelték, hogy nem áll hatalmukban a király kivánatát teljesiteni, de azonnal postát küldenek a herczeghez, a ki ez éjjel Sionhouseban van. A futár elsietett s még viradta előtt visszatért a herczeg beleegyezésével. E beleegyezést valóban örömest megadta: mert nem lehetett kétség, hogy Rochester azért volt kijelölve, mert onnan könnyebb volt

megszökni; s hogy Jakab megszökjék, az volt unokaöcscsének fő kivánata.

Deczember 18-ka reggelén, egy erős zivataros reggel, a királyi bárka korán a Whitehall lépcsőzeténél állt: s körűle nyolcz vagy tiz hajó volt megrakva hollandi katonákkal. Több előkelő és gentleman kisérte partra a királyt. Mondják, és könnyen meghihetni, hogy sok könyet hullattak. Mert a szabadság legbuzgóbb barátai is alig szemlélhették megilletődés nélkül szomorú és szégyenteljes végét azon királyiháznak, mely olyan nagy lehetett volna. Shrewsbury mindent elkövetett a megbukott fejedelem engesztelésére. Maga az elkeseredett és bősz Delamere is megjuházódott. De azt vették észre, hogy Halifax, ki a legyőzött iránt általában kitűnő gyöngédséggel viseltetett, ez alkalommal nem volt annyira megindulva, mint két társa. Kétségkivül a hungerfordi követség volt még begyében.

Mig a király bárkája utját lefelé folytatá a duzzadt habokon, a herczeg hadai seregenként özönlöttek be nyugot felől Londonba. Bölcs intézkedés volt, hogy a fővárosban főleg az Egyesült-Államok szolgálatában álló angol katonaság végezze a szolgálatot. A három angol ezredet a Towerbe és környékébe szállásolták; a három skót ezredet Southmarkba.

Az idő daczára nagy sokaság sereglett össze az Albemarle-ház, és a St. James-palota közt a herczeg üdvözlésére. Minden kalap, minden pálcza narancs szin szalaggal volt ékesitve. Egész Londonban szóltak a harangok. Kivilágitás végett gyertyákat raktak az ablakokba. Farakásokat halmoztak föl az utczákon örömtüzeknek. De Vilmos, ki a tolongást és kiabálást nem szerette, a parknak vette

útját. Mielőtt esteledett, Schomberg kíséretében, könnyű kocsin megérkezett a St. James's parkba. Rövid idő alatt a palota minden termei és pitvarai tömve voltak udvarlókkal. Oly nagy volt a szorongás, hogy a legfőbb rangú egyének sem voltak képesek, könyökeik segélyével, a herczeg elfogadási teremébe tolakodni. Mig a Westminster ily forrongásban volt, a községtanács a Guildhallban hála- és üdvözlő fölirást készített. A polgárnagy nem volt képes elnökölni. Fejét sem emelte föl, mióta a korlátnokot kőszénbányász öltözetben a törvényterembe hurczolták. De a tanács vénei s a testület egyéb tisztviselői helyeiken voltak. Másnap a city hivatalnokai ünnepélyesen mentek tisztelkedni a szabaditónak. Jegyzőjök (recorder), sir Traby György, ékesen tolmácsolta hálájukat. A Nassauház némely herczegei, ugymond, egy nagy köztársaság főtisztviselői voltak. Mások császári koronát viseltek. De e dicső nemzetség azért igényel főleg köztiszteletet, mert isten nemzedékről nemzedékre kijelölte s fölszentelte azon magasztos hivatásra, hogy az igazság és szabadság ótalmazója legyen zsarnokok ellen. Ugyanaz nap a fő papok, a kik a városban voltak, Sancrofton kivül, mindnyájan együtt udvaroltak a herczegnek. Aztán a londoni papság következett, rendök legtudósabb férfiai, püspökük vezérlete alatt. Közöttök volt nehány jeles dissenter lelkipásztor is, a kik iránt Compton, a mi nagyon becsületére szolgált, kitünő udvariassággal viseltetett. Nehány hónappal előbb vagy utóbb sok angol egyházi pap az egyház elleni árulásnak fogta volna venni ez udvariasságot. Már ekkor is világos volt minden élesen látó szem előtt, hogy a fegyvernyugvás, a melyre a protestáns felekezetek kényszeritve voltak, nem sokkal tart tovább a veszélynél, a mely előidézte. Vagy száz nem confor-

mista pap, a ki a fővárosban lakott, külön tisztelgő fölirást nyujtott be. Devonshire vezette be őket, s a tisztelet és jó akarat minden jeleivel fogadtattak. Az ügyvédek, Maynardtól vezéreltetve, mutatták be hódolatukat, a ki kilenczven éves korában olyan eleven és tiszta eszű volt, mint mikor a Westminsterhallban Straffordot vádolni fölállott. »Önnek, szólt a herczeg, minden egykoru pályatársait túl kellett élnie.« — »Igen, fönség, mondá az öreg, s ha fönséged nincs túléltem volna a törvényeket is.«

De bár a fölirások számosak és magasztalástól áradozók, az éljenzések hangosak, a világitások fényesek voltak, bárha a Saint James-palota szük volt az udvarlóknak, s a szinházakat minden este narancsszin szalagokkal boritották: érezte Vilmos, hogy még csak most jőnek vállalatának nehézségei. Egy kormányt megdöntött. Most az ujraalkotás sokkal nehezebb föladata állt előtte. Partra szállásától Londonba érkeztéig azt a hatalmat gyakorolta, mely, a polgárisult világ szerte elismert hadi törvényei szerint, egy táborozó hadsereg vezérét illeti. Most a tábornoki jellemet tisztviselőivel kellett fölcserélni; s ez nem volt könnyű föladat. Egyetlen hamis lépés veszélyt okozhatott; s lehetlen volt egy lépést is tenni, a nélkül, hogy előitéletekbe ne ütközzék, s boszús indulatokat ne gerjeszszen.

Némely tanácsadója arra ösztönzé, hogy a koronát, mint hóditási joggal szerzett tulajdonát, tüstént tegye föl, s aztán mint király, saját nagy pecsétе alatt bocsásson ki parliamentet egybehivó leveleket. Ez utat nehány jeles törvénytudó nagyon ajánlotta. Ez, mondának legrövidebb út arra, a mit különben számtalan nehézség és czivakodás közt lehetne elérni. Egyszersmind szoros öszhangzásban van azon szerencsés előzménynyel, a melyet VII. Henrik a bosworthi

ütközet után fölállitott. Azt a lelki nyugtalanságot is lecsilapitaná, melyet sok tekintélyes férfiú érezne, midőn jobbágyi hűségöket egy uralkodóról másikra ruháznák által. Se Anglia, se az egyház törvényei nem adnak jogot az alattvalóknak, a fejedelmet letenni. De soha egy törvénytudó, egy hittanár sem tagadta, hogy a nemzet, a melyet háboruban legyőztek, büntetlenül alávetheti magát annak, a mit a csaták istenének tetszett végezni. Igy a chaldeus hóditás után a legistenfélőbb és hazafiasb zsidók sem vélték megsérteni hűségöket született királyuk iránt, ha hiven szolgálnak az uj uralkodónak, a kit a gondviselés rendelt föléjök. A három hivő, kik a tűzkemenczében csodásan megmaradtak, magas hivatalokat viselt Babylonban. Dániel minister volt az assyroknál, a kik Judát meghóditották, s a perzsáknál, a kik aztán Assyriát hóditották meg. Sőt maga Jézus, ki vérszerint Dávid házából való fejedelem volt, azt parancsolván honfi társainak, hogy fizessék meg az adót a császárnak, elismerte, hogy az idegen hóditás megszünteti az öröködési jogot és törvényes czim uralkodásra. E szerint valószinű volt, hogy sokan a toryk közől, bárha nem is választhattak magoknak más királyt tiszta lelkismerettel, vonakodás nélkül elfogadták volna királyuknak, a kit a háboru koczkája adott számukra.

Más részről azonban nagyon túlnyomó indokok voltak. A herczeg nem vehette igénybe, mint karddal szerzettet, a koronát, kiáltó hitszegés nélkül. Nyilatkozatában azt állitotta, hogy nem akarja Angliát meghóditani; hogy a kik ilyen szándékot tulajdonitnak neki, nem csak őt magát hanem azon nemes urakat és gentlemaneket is rútul rágalmazzák, a kik őt behivták; hogy az erő, melyet magával hozott, nem is felel meg ily nagy vállalatnak; s hogy tel-

jesen el van tökélve minden köz sérelmet és saját követeléseit is szabad parliament elé terjeszteni. Nem volt olyasmi a földön, a mely miatt bölcs és igazságos dolog lett volna megszegni oly ünnepélyesen, egész Európa előtt lekötött szavát. Az sem volt bizonyos, hogy ha hóditónak mondja magát, elháritja a szigorú egyházférfiak aggodalmait, a melyek miatt őt királynak elismerni nem akarják. Mert bárhogy nevezze magát, egész világ tudja, hogy valóban nem volt hóditó. Köztudomás szerint puszta költemény volt, hogy ilyen nagy királyságot hatalmas hajóhadával, negyvenezer rendes katonával és 130,000 főnyi nemzetőrségével, tizenötezer megtámadó, egyetlen csata vagy ostrom nélkül, hóditott tartomány sorsára juttasson. Nem volt valószinű, hogy ilyes költemény a valóban érzékeny lelkismeretet megnyugtathassa: sőt alkalmasint fölboszantotta volna a különben is sérült és ingerlékeny nemzeti büszkeséget. Olyan hangulatban voltak az angol katonák, a mely leggyöngédebb bánásmódot kivánt. Jól tudták, hogy az utóbbi táborozásban nem volt fényes szerepök. Tisztek és közlegények egyaránt türelmetlenül várták az alkalmat, megmutatni, hogy nem bátorság hiányából engedtek gyöngébb erőnek. Némely hollandiai tisztek elég meggondolatlanok voltak egy korcsmában, borozás közt, kérkedni, hogy a király hadseregét hajtották magok előtt. E bántalom olyan ingerültséget szült az angol katonák közt, hogy a herczegnek gyors közbevetése nélkül alkalmasint nagy mészárlással végződött volna. Mi fogott lenni ilyen körülmények közt oly kiáltvány eredménye, mely azt hirdette volna, hogy az idegenek vezére az egész szigetet jogszerű harczdijnak tekinti?

Arról sem kell megfeledkezni, hogy ha a herczeg

ilyen nyilatkozmányt bocsát vala ki, egyszerre eltörlötte volna mindazon jogokat, a melyek hőséül nyilvánitotta magát. Mert idegen hóditó hatalma nincs korlátolva a meghóditott nemzet szokásai és törvényei által, hanem, természeténél fogva, kényúri hatalom. Vagy nem volt tehát joga Vilmosnak, királynak nyilatkoztatnia magát, vagy joga volt semmiseknek nyilvánitani a Magna-Chartát és a »Petition of right«-ot, eltörleni az esküttszékeket, s adót szedni a parliament beleegyezése nélkül. Visszaállithatta ugyan az ország régi alkotmányát. De azt önkényes hatalommal fogta tenni. Gyönge szálon fogott aztán függeni az angol szabadság. Nem lett volna többé, mint eddig volt, emlékezetet haladó örökség, hanem újdon adomány, a melyet a nagylelkű uralkodó, a ki azt ajándékozta, kénye kedve szerint meg is tagadhatott volna.

Vilmosnak tehát jogos és bölcs elhatározása volt hogy a nyilatkozmányában foglalt igéreteket megtartja, s a kormány megállapitását a törvényhozásra bizza. Mindazt, a mi bitorlás szinét viselte volna, oly gondosan kerülte, hogy a parliamenti fölhatalmazás némi szine nélkül, még az ország rendeinek összehivását s a végrehajtó hatalom vezetését sem akarta magára vállalni, mig a választások tartanak. Szoros értelemben nem volt az országban parliamenti hatalom; de lehetséges volt, nehány óra alatt, olyan gyülekezetet hozni egybe a mely iránt a nemzet majdnem olyan tisztelettel fogott viseltetni, a milyennel a parliamentnek tartozott. A számos világi és egyházi főrendűből, a kik akkor Londonban voltak, lehetséges volt egy házat alakitani; s egy másikat az alsóház régi tagjaiból és a »city« tisztviselőiből. A terv igen okos volt, s gyorsan végre hajtották. A peereket december 21-kére a St. James palotába

hivták. Vagy hetvenen jelentek meg. A herczeg fölszólította őket vegyék fontolóra a hon állapotát, s tanácskozásuk eredményét adják tudtára. Csakhamar ezután hirdetmény jelent meg, a mely mindazon gentlemaneket, a kik II. Károly uralkodása alatt az alsóházban ültek, meghivta, jelenjenek meg 26-án ő fönsége előtt. A londoni aldermaneket szinten meghivták; s a községi tanácsot fölszólitották, válaszszon küldöttséget.

Sokszor kérdezték, szemrehányásképen, miért nem terjesztették ki e meghivást a mult évben eloszlatott parliament tagjaira. Könnyű a felelet. Egyik legfőbb sérelem, a melyről a nemzet panaszkodott, épen azon eljárás volt, mely szerint az a parliament választva volt. Legtöbb községben oly módon újraalakitott testületek által történt a választás, melyet általában törvénytelennek tekintettek, s melyet a herczeg nyilatkozatában kárhoztatott. Jakab maga is beleegyezett, épen mielőtt megbukott, hogy a régi helyhatósági szabadságokat visszaállitsák. Bizonyára a legnagyobb következetlenség lett volna Vilmosban, miután a testületek megtámadott kiváltságainak helyreállitása végett fogott fegyvert, ha Anglia törvényes képviselőinek tekintette volna azokat az egyéneket, a kiket e kiváltságok ellenére választottak.

Szombaton, 22-én a lordok összejöttek saját termökben. E napon a tanácskozási rendet állapiták meg. Jegyzőt választottak; s miután a tizenkét biró közől egyben sem lehetett bizalom, több kitünő serjeant-ot és ügyvédet szólitottak föl, hogy jelenjenek meg, és törvényes dolgokban adjanak tanácsot. Elhatározták, hogy hétfőn az ország állapotát veszik tanácskozás alá.

A szombati és hétfői ülés közt lefolyt idő aggodal-

mas és eseménydus volt. A peerek közt egy nagy párt még azon reményen csüggött, hogy Anglia alkotmányát és vallását biztositathatni a nélkül, hogy a királyt letegyék. E párt elhatározta, ünnepélyes fölirást intézni hozzá, esedezvén előtte, hogy álljon rá olyan föltételekre, a melyek az elégületlenségeket és aggodalmakat, a melyeket előbbi magaviselete gerjesztett, megszüntessék. Sancroft, a ki mióta Jakab Kentből a Witehallba jött vissza, semmi részt nem vett a közdolgokban, ez alkalommal előlépett visszavonultságából, hogy a királypártiaknak élére álljon. Több követet küldöttek levelekkel Rochesterbe a királyhoz. Biztosíták őt, hogy érdekeit erősen fogják védeni, ha e végső pillanatban rá tudja magát birni, hogy lemondjon azon szándokokról, a melyektől a nép irtózik. Nehány tekintélyes római katholikus utána ment, hogy közös hitök érdekében, kérje őt, ne folytassa tovább a hasztalan tusát.

A tanács jó volt, de Jakab nem olyan állapotban volt, hogy elfogadhassa. Értelme mindig buta és gyönge volt; s még annak sem vehette hasznát asszonyias rettegése és gyermekes képzelődései miatt. Tudta, hogy szökése volt, a mitől hivei leginkább féltek, s a mit ellenei leginkább óhajtottak. Ha komoly személyes veszélylyel járt volna is a maradás, ilyen alkalommal ez esetben is gyalázatosnak kelle tartania a menekvést: mert az volt a kérdés, vajon ő és maradékai őseik trónján uralkodjanak-e, vagy földönfutókká és koldusokká legyenek. De lelkében minden egyéb érzést háttérbe szoritott élete gyáva féltése. A barátai által Rochesterbe küldött biztosok komoly kéréseire, s ellenmondhatlan indokaira mindig csak egy volt válasza. Feje veszélyben forog. Hiában biztositották, hogy ilyesmitől nincs oka félni, hogy az Orániai herczeget, ha

elv nem, a józan ész bizonyosan vissza fogja tartóztatni a király- és rokongyilkosság bünétől és gyalázatától, hogy a kik soha sem egyeznek fejedelmök letevésébe, mig angol földön marad, alattvalói kötelességök alól föloldozottaknak fogják magokat tartani. A rettegés minden egyéb érzelmet legyőzött. Jakab elhatározta, hogy elmegy; s könnyű volt azt tennie. Nem nagy gonddal őrizték; minden embert bebocsátottak hozzá; nem nagy távolságra hajók állottak tengeri útra készülve, s e hajók sajkái azon háznak, a hol a király lakott, egészen kertje alá jöhettek. Ha esze van, már a körülmény, a mint szökése könnyitésén dolgoztak, a kik őt fogva tartották, maga elég fogott lenni, őt meggyőzni, hogy maradnia kell, a hol van. Valóban oly szemmelláthatő volt a kelepcze, hogy csupán a félelemből veszni indult ostobaságot tudta rászedni.

A készületeket gyorsan megtették. Szombaton, 22-kén, este a király némelyeket a Londonból hozzáküldött gentlemanek közől azzal bocsátá el, hogy reggel ismét látni fogja őket. Ágyba ment, éjfélkor fölkelt és Berwick kiséretében egy hátulsó ajtón kilopózott, s a kerten át a Medway partjára ment. Egy kis naszád várt rá. Vasárnap viradóra már hajón voltak a menekvők, mely alásietett a Temzén.

Az nap délután érkezett Londonba a szökés hire. A király párthivei zavarba jöttek. A whigek nem titkolhatták el örömöket. A jó hirek egy merész és fontos lépésre bátoritották a herczeget. Tudtára esett, hogy a franczia követség s az iránta ellenséges párt között közlekedések történnek. Jól tudták, hogy ama követségben ugyancsak értenek a megvesztegetés mesterfogásaihoz; s alig lehetett kétkedni, hogy ilyen alkalommal se a cselszövényeket, se az aranyokat nem kimélik. Barillon igen óhajtott még ne-

hány napig Londonban maradni, s azért mindenkép azon mesterkedett, hogy a győztes pártot megengesztelje. Az útczákon azzal kérlelte meg a népet, a mely haragos szemmel nézte kocsiját, hogy pénzt szórt közé. Asztalánál nyilván ivott az Orániai herczeg egészségéért. De Vilmost nem lehetett ilyen módon lekenyerezni. Azt ugyan nem tette, hogy királyi hatalommal éljen, de hadvezér volt; s mint ilyen, nem volt köteles az általa katonailag elfoglalt területen megszenvedni valakinek jelenlétét, a kit kémnek tartott. Még nap nyugta előtt tudtára adták Barillonnak, hogy 24 óra alatt Angliát el kell hagynia. Nagyon esdekelt, hogy csak rövid ideig maradhasson; de drágák voltak a perczek; a rendelet még határozottabb kifejezésekkel ismételtetett; s ő boszúsan indult Doverbe. Hogy a megvetés és bizalmatlanság még kiáltóbb legyen, egyik protestáns honfitársa által kisértették a partra, kit az üldözés számüzött hazájából. Oly keserü neheztelést ébresztett a franczia nagyravágyás és dölyf, hogy még azok az angolok is, a kik általában nem voltak hajlandók Vilmos magaviseletét jó szemmel nézni, hangosan dicsérték őt, hogy olyan derekasan megtorolta az elbizottságot, a mint Lajos annyi éven át minden európai udvarral bánt.

Hétfön megint összejöttek a lordok. Halifaxot választották elnöknek. A primás nem volt jelen, a királypártiak csüggedtek és komorak voltak, a whigek derültek és neki bátorodottak. Tudva volt, hogy Jakab egy levelet hagyott hátra. Némely barátai inditványozták, hogy azt adják elő, azon hiu reményben, hogy olyan pontok lesznek abban, a melyek szerencsés kiegyenlitésre szolgálhatnak alapul. Ez inditványt előleges kérdésül tüzték ki és megvitatták. Godolphin, a kiről tudva volt, hogy régi ura iránt

nem volt ellenséges indulattal, nehány szót ejtett, a melyek elhatározók voltak. »Én láttam az irományt, ugymonda, és sajnálattal mondom, hogy semmi sincs abban, a mi lordságtokat bármily részben kielégithetné.« Valóban egy szóval sem fejezett ki megbánást a történt hibák miatt, nem nyujtott reményt, hogy e hibákat jövőre kerülni fogja; s mindenért, a mi történt, Vilmos gonoszságára s a vallás és tulajdon szép hangzásu nevei által elámitott nemzet vakságára háritotta a vádat. Senki sem merte inditványozni, hogy alkudozást kezdjenek azon fejedelemmel, a kit, a mint látszott, a viszontagság legszigorubb iskolája, melyen átment, csak a roszban tett még átalkodottabbá. Volt némi szó arról is, hogy a Walesi herczeg születése körül tegyenek vizsgálatot; de a whig peerek megvetéssel fogadták e javaslatot. »Nem vártam volna, fölkiáltott lord Wharton Fülöp, egy vén kerek fejü, ki I. Károly ellen Edgehillnél egy ezredet vezérlett, — nem vártam volna, hogy valaki ez idő szerint, szót tesz a gyermekről, a kit Walesi herczegnek mondanak; s reménylem, hogy ez volt felőle az utósó szó.« Hoszas tanácskozás után elhatározták, hogy két fölirást terjesztenek Vilmos elé. Egyikben fölkérték őt, hogy a kormány vitelét ideiglenesen válalja magára; a másikban ajánlották, hogy saját kezével aláirt körlevelek által az ország összes választó testületeit hivja föl, küldjenek képviselőket a Westminsterbe. A peerek egyszersmind saját nevökben rendelést adtak ki, a mely nehány kiváltságos egyén kivételével, minden pápistát kitiltott Londonból és szomszédságából.

A lordok másnap benyújtották föliratait a herczegnek, nem várva be az általa összehivott alsóháziak tanácskozása eredményét. Valóban, úgy látszik, a született

nagyok e pillanatban nagyon is lelkismeretesek voltak méltóságuk föntartásában, s oly gyülekezetben, mely a törvény előtt ismeretlen, nem akartak semmiféle egyenjogu hatalmat elismerni magok mellett. Azt képzelték, hogy ők valódi felsőházat alkotnak. A másik házat csak az alsóház csúfjának nézték. Vilmos azonban bölcsen mentegetőzött, hogy semmit sem határozhat, mig azon gentlemanek véleményéről nem értesül, a kiket az előtt bizalmukkal tisztelték meg Anglia megyéi és városai.

A meghivott alsóháziak szent István kápolnájában jöttek össze és számos gyülekezetet képeztek. Powle Henriket ültették az elnöki székbe, a ki Cirencestert képviselte több parliamentben, s a kirekesztési bill egyik fő pártolója volt.

Hasonló föliratokat inditványoztak és fogadtak el, a minőket a lordok már fölterjesztettek. Egy komoly kérdés fölött sem mutatkozott véleménykülönbség; s némi csekély kisérleteket, formasági kérdések fölött kezdeni vitát, köz megvetéssel ejtettek el. Sir Sawyer Robert kinyilatkoztatta, hogy nem foghatja meg, mint lehessen a herczegnek, valamely megkülönböztető czim nélkül, mint »regens« vagy »protector«, kormányoznia. Az öreg Maynard, a kinek a törvénytudományban nem volt párja, s egyszersmind a forradalmak tacticában jártas államférfiú volt, nem is igyekezett leplezni a megvetést ily gyermekes ellenvetésre, a melyet épen akkor tesznek, midőn egyetértés és gyors eljárás szükséges mindenek fölött. »Igen sokáig ülünk itt, ugymond, ha mindaddig itt ülünk, mig sir Robert meg tudja fogni, mikép lehetséges e dolog;« s a gyülés olybá nézte e választ, a minőt az akadékoskodás érdemlett.

A gyülés határozatait közölték a herczeggel. Ő ezek

folytán nyilvánitotta határozott beleegyezését a két ház azon egyhangu kivánatába, hogy egybehivja az ország rendeinek »convent«-jét, s mig az egybegyűl, elvállalja a végrehajtó hatalom kezelését.

Nem könnyű volt e föladat. A kormány összes gépezete fölbomlott. A békebirák fölhagytak a hivataloskodással. A kincstári tisztviselők megszüntették az adószedést. A hadsereg, melyet Feversham szétbocsátott, még mindig rendetlenségben volt, készen a lázadásra. A hajóhad alig volt kevesbbé nyugtalanitó állapotban. A korona polgári és hadi tisztviselőinek fizetéséből nagy öszlet tartozás volt hátra; s a kincstárban csupán negyvenezer font maradt. A herczeg erélyesen fogott a rend helyreállitása munkájához. Kiáltványt adott ki, melyben minden tisztviselőt hivatala folytatására utasitott, s egy másikban a jövedelem beszedése körül tőn rendelkezéseket. A hadsereg újból alakitása gyorsan haladt. Sok nagyot és gentlemant, a kiket Jakab az ezredek parancsnokságából kitett, újra alkalmaztak. Azon sok ezer irföldi katona alkalmazására, a kiket Jakab Angliába hozott, találtak módot. Nem hagyhatták őket bizton ez országban, a hol vallásos és nemzeti ellenségeskedésnek voltak kitéve. Haza sem küldhették, hogy Tyrconnel seregét erősitsék. Elhatározták tehát, hogy a szárazra fogják küldeni, a hol az Osztrák-ház zászlói alatt, bár közvetve, hathatós szolgálatot tesznek az angol alkotmánynak és protestáns vallásnak. Dartmoutht kitették a parancsnokságból; s a hajóhadat azon biztositásokkal nyugtatták meg, hogy minden hajós legény haladék nélkül megkapja járandóságát. London városa vállalta magára, kisegitni a herczeget pénzügyi bonyodalmaiból. A községi tanács egyhangúlag kötelezte magát, hogy kétszáz ezer

fontot szerez számára. A fővárosi kereskedők gazdagságának és szellemének egyaránt kiáltó bizonysága, hogy negyvennyolcz óra alatt az egész be volt hajtva, semmi egyéb biztositékra, a herczeg szaván kivül. Nehány héttel azelőtt Jakab nem volt képes sokkal kisebb öszletet kapni, bár magasb kamatfizetést és értékes zálogot igért.

Alig egy pár nap alatt vége lett a zavarnak, a melyet a berontás, fölkelés, Jakab megszökése, s a közigazgatás teljes fölfüggesztése idézett elő, s az ország megint rendes alakjában tünt föl. Mindenki érezte, hogy helyreállt a közbiztosság. Még azon osztályok is védve lettek a hóditó ildomos kegyessége által, a melyek a közgyülölségnek leginkább ki voltak téve, s a melyeknek leginkább volt okuk félni az üldözéstől. A kik az utóbbi uralkodás törvénytelen eljárásaiban leginkább részesek voltak, nemcsak bátran járnak az utczákon, de jelöltekül léptek föl a conventre. Mulgravet nem kedvetlenül fogadták a St. James-palotában. Feversham elbocsáttatott fogságából, s megengedték neki, hogy ujra elkezdje azon egyetlen tisztet, a melyre alkalmas volt, tudniillik a banktartást az özvegy királyné játékasztalánál. De senkinek sem volt annyi oka hálaérzetre Vilmos iránt, mint a római katholikusoknak. Nem lett volna biztos azon kemény határozatokat, a melyeket a peerek e közönségesen gyülölt vallás követői ellen hoztak, forma szerint eltörölni; de a herczeg ildomossága és embersége az életben megszüntette e határzatokat. Torbayból Londonba mentében mindenütt parancsot adott, hogy a pápisták személyein vagy lakásain ne merjenek bántalmat követni el. Most megújitotta e parancsot, s Burnetre bizta, hogy annak szoros megtartására ügyeljen. Nem lehetett jobb választást tenni; mert Burnet oly nagylelkü és jó természetü volt, hogy szive a szeren-

csétlenek iránt mindég melegen vert; s egyszersmind a pápistaság elleni gyülöletet, mely közönségesen tudva volt, elég biztositéknak vették, hogy vallásuk ügyét az ő kezében nem kell félteni. A római katholikusok panaszát nyájasan meghallgatta, uti levelet szerzett azoknak, a kik a tengeren túl akartak menni, s maga elment Newgatebe, az ott fogságban levő főpapokat meglátogatni. Más kényelmesb szobákba rendelte őket áttétetni, s minden kedvezést megadott nekik. Ünnepélyesen biztositotta őket, hogy egy hajszálukat sem fogják illetni, s hogy mihelyt a herczegnek ugy lehet cselekednie, a mint kiván, szabadságba helyezik őket. A spanyol követ jelentette kormányának s kormánya által a pápának, hogy egy pápistának sem kell lelki nyugtalanságot érezni a forradalom miatt, mely közelebb Angliában történt; s hogy azon veszélyért, a melynek az igaz anyaszentegyház tagjai ki vannak téve, egyedül Jakab a felelős, és hogy a vérengző üldözéstől csupán Vilmos mentette meg őket.

E szerint alig zavarta meg valami az örömet, a melylyel az Osztrák-ház fejedelmei s a pápa megtudták, hogy vége Anglia hűbéri helyzetének. Midőn Madridba ment a tudósitás, hogy Vilmos dolgai teljes sikerülésnek indúltak, a spanyol államtanácsban egyetlen szózat fejezte ki gyöngéden sajnálkozását, hogy a politikai tekintetben legszerencsésb esemény ártalmas fog lenni az igaz anyaszentegyház érdekeire. De a herczeg türelmi politikája csakhamar minden nyugtalanságot lecsilapitott, s fölmagasztalását aligha kisebb megelégedéssel szemlélték a castiliai nagyok, mint az angol whigek.

Francziaországban igen különböző érzésekkel fogadták e nagy forradalom hirét. A hoszas, eseménydús és di-

csőséges uralkodás politikája egy nap alatt füstbe ment. Anglia ismét Erzsébet és Cromwel Ángliája lett; s ez új hatalom föllépése által a keresztyénség minden államainak viszonyai megváltoztak. Párisban mindenki csak a londoni eseményekről beszélt. Nemzeti és vallásos érzelmek arra ösztönözték őket, hogy Jakabnak fogják pártját. Semmit sem tudtak az angol alkotmányról. Ki nem állhatták az angol egyházat. Forradalmunk nem ugy tünt föl előttök, mint a közszabadság diadala a kényuralom fölött, hanem mint egy rémitő hazai szomorujáték, a melyben egy tiszteletre méltó és istenfélő Serviust trónjáról egy Tarquin letaszitott, s egy Tullia szekerének kerekeivel összegázolt. Gyalázatot kiáltottak az áruló hadvezérekre, átkozták a természetellenes leányokat, s halálos gyülölséggel tekintették Vilmost, mit mindazáltal mérsékelt azon tisztelet, a melyet vitézség, tehetség és siker rendesen ébresztenek. A királyné, kitéve az éjjeli szélnek és esőnek, a keblére szoritott csecsemővel, ki három koronának volt örököse, s a király, a kit semmirekellők letartóztattak, kiraboltak és bántalmakkal illettek, szánalom és regényes érdek tárgyai voltak egész Francziaország előtt. De Lajos szemlélte különösen megilletődve a Stuartház viszontagságait. Természetének minden önző és nagylelkű elemei egyaránt föl voltak izgatva. Sok évi jó szerencse után végre nagy csapás érte. Angliának vagy segélyére, vagy közönbösségére számitott. Most nem várhatott egyebet erélyes és átalkodott ellenségeskedésnél. Nehány héttel előbb nem ok nélkül remélhette, hogy Flandriát meghóditja s Németországnak törvényt szab. Most szerencsésnek tarthatta magát, ha azon szövetség ellen, a minőt hoszas idők óta nem látott Európa, képes lesz saját határait megótalmazni. Ez annyira vélet-

len, aggasztó és fölriasztó helyzetből csupán ellenforradalom bonyolithatta őt ki, vagy polgárháboru a brit szigeteken. Nagyravágyás és félelem ösztönözte tehát, hogy a megbukott királyi ház ügyét fölkarolja. S csak igazat mondunk, ha azt állitjuk, hogy cselekvésmódja elhatározásában a nagyravágyásnál és félelemnél nemesebb indoknak is nagy része van. Szive természettől könyörületes volt; s ez olyan alkalom volt, mely szükségkép fölébresztette minden könyörületességét. Helyzete akadályozta, hogy teljes kifejlődést nyerjenek jó érzelmei. A rokonszenv ritkán erős, a hol nagy aránytalanság van az állapotokban; ő pedig olyan magasra volt embertársai tömege fölött, hogy nyomoruk csak langyos szánakozást gerjesztett benne, a milyennel az alsóbb rendű állatok, egy éhenhalt vörösbegy vagy valamely agyonhajtott postaló szenvedéseit szemléljük. E szerint a palatinatus elpusztitása, s a hugenották üldözése nem okozott neki olyan kedvetlenséget, a melyet büszkesége és vakbuzgósága hatályosan el nem enyésztetett volna. De minden kitelhető gyöngédségét fölébresztette egy nagy király nyomora, a kinek nehány hét előtt még lordok szolgáltak térdenállva, s most ügyefogyott számüzötté lett. E gyöngédség nemtelennek nem mondható hiusággal vegyült Lajos lelkében. Példát akart mutatni a világnak bőkezűségére és udvariasságára. Meg akarta mutatni az embereknek, mint kell magát viselni a tökéletes gentlemannek a legfőbb állásban és a legnevezetesb alkalommal; s valóban olyan lovagias nagylelkűség és udvasiasság tüntette ki magaviseletét, a minő nem diszesité Európa évkönyveit, mióta a fekete herczeg a poitiersi harcztéren vacsorakor János király széke mögött állott.

Mihelyt hire ment Versaillesba, hogy az angol királyné

franczia parton van, egy palotát készítettek elfogadására. Kocsikat és testőröket küldtek rendelkezése alá. Munkásokat rendeltek a calaisi út kiigazitására, hogy kényelmes legyen utazása. Nem csak biztossá tevék Lauzunt, hogy a királyné miatt megbocsátják régibb hibáit, hanem Lajos sajátkezűleg irt levéllel tisztelte meg. Mária útban volt a franczia udvar felé, midőn hire jött, hogy férje, zivataros utazás után Ambleteuse nevű kis helységnél szerencsésen partra szállott. Versaillesből azonnal főrangú egyéneket küldtek sietve üdvözletére és kiséretül. Ez alatt Lajos családja és nemessége kiséretében, egész pompával indúlt a számüzött királyné fogadására. Fényes hintaja előtt a schweizi testőrök mentek. Mindkét oldala mellett testőrség lovagolt, dob és harsonaszóval. A király után száz, hat fogatu hintóban jött Európa legfényesebb jobbágisága, tollakkal, szalagokkal, drágakövekkel és himzésekkel boritva. Még nem haladt messze a menet, midőn jelentették, hogy Mária közelg. Lajos kiszállott és gyalog ment elébe. Ez forró hálakifejezésekben tört ki. »Asszonyom, szólt Lajos, csak szomoru szolgálat, mit e napon kegyednek teszek. Reménylem, hogy majd nagyobb és kedvesebb szolgálatokat tehetek.« A kis Walesi herczeget megcsókolta, s magát a királynét a királyi diszhintóba jobb kézről ültette. A menet aztán St. Germain felé fordult.

St. Germainben, egy vaddal tele erdő szélén, s egy dombtetőn, mely a Szajna (Seine) kanyarulatára tekint alá, I. Ferencz király kastélyt épitett, s IV. Henrik felséges »terrace«-t emelt. A franczia királyok székhelyei közől egy sem állt egészségesebb légben, egynek sem volt szebb kilátása. A fák magas növése és tisztes agg kora, a kertek szépsége, a források bősége hires volt messze földön. Ott szüle-

tett XIV. Lajos, ott tartotta udvarát ifju korában. Több pompás paviilont adott Ferencz lakához és Henrik terrace-át kiépitette. Nem sokára azonban kimondhatlanul megunta a fényüző király születési helyét. Elhagyta St. Germaint Versailles miatt, s majdnem mesés öszleteket költött azon hiu törekvésből, hogy egy különösen terméketlen és egészségtelen telken, mely csupa mocsár és homok volt, erdő, viz és vad nélkül, paradicsomot teremtsen. St. Germaint választották most az angol királyi család lakhelyéül. Nagy sietve drága butorzatot küldtek oda. A Walesi herczeg gyermekszobáját gondosan fölszerelték mindennel, a mi gyermeknek kell. A szolgálattevők egyike egy szobájában álló gyönyörü szekrény kulcsát nyujtotta át a királynénak. Megnyitotta a szekrényt és hatezer pistolt talált benne.

Másnap Jakab is megérkezett St. Germainbe. Lajos már ott volt őt üdvözleni. A szerencsétlen számüzött oly mélyen hajtá meg magát, mintha pártfogója térdeit akarta volna átkarolni. Lajos fölemelte és testvéri indulattal ölelte meg. A két király aztán a királyné szobájába ment. »Ime egy gentleman, mondá Lajos Máriához, a kit kegyed örömmel fog látni.« Aztán kérve vendégeit, hogy őt a közelebbi napokban Versaillesben látogassák meg, és szerezzék neki az örömet, hogy épületeit, festményeit és ültetvényeit nekik megmutathassa, egy régi barát fesztelenségével vett bucsút.

Nehány óra mulva értesitették a királyi párt, hogy mindaddig mig a franczia király iránt oly szivességgel lesznek, hogy vendégei akarnak maradni, a kincstárból évenként negyvenötezer font sterlinget fizetnek ki számukra. Előleges költségeikre tiz ezer fontot küldöttek.

Lajos bőkezűsége mindazáltal távolról sem volt olyan

ritka és csodálatos, mint az a különös gyöngédség, a melylyel vendégei érzelmeit megnyugtatni, s a tartozások sulyát, a melyekkel őket lekötelezte, könnyebbiteni igyekezett. A ki eddig minden elsőbbségi kérdésben érzékeny, czivakodó és elbizott volt, a ki nem egyszer készebb volt Európát háborúba dönteni, hogysem az udvari illedék leghasztalanabb pontjában engedett volna, most is kicsinyeskedő volt ugyan, de szerencsétlen barátai részére önmaga ellen. Azt rendelte, hogy Máriának a tisztelet mindazon jeleit megadják, a melyeket saját elhunyt neje iránt tanúsitottak. Kérdés támadt, hogy a Bourbon-házbeli herczegeknek van-e joguk leülni a királyné jelenlétében. Ilyes haszontalanságok komoly dolgok voltak a régi franczia udvarnál. Mindkét esetre voltak példák: de Lajos a kérdést saját vérei ellen döntötte el. Némely főrangu nők elmulasztották a tisztelgést, hogy Máriának ruha-szegélyét meg kellett csókolniok. Lajos észrevette s olyan hangon és olyan tekintettel tőn arra nézve megjegyzést, hogy az egész főrend kész volt azután mindenkor czipőjét is megcsókolni. Midőn »Eszter«-t, melyet épen akkor irt Racine, előadták St. Cyrban, Mária a tiszteleti helyen ült. Jakab jobb kéz felől, s Lajos szerényen bal kézről foglalt helyet. Sőt igen örömest látta, hogy egy jótéteményeiből élő számüzött saját palotájában fölvegye a franczia király czimét, mint franczia király, az angol oroszlánok mellett, a liliomokat is viselje czimerében, s gyásznapokon, a franczia király módjára, violaszinbe öltözzék.

A franczia nemesség eljárását, köz alkalmaknál, egészen királyuk szabályozta: de még ő sem akadályozhatta meg, hogy szabadon ne gondolkozzanak, s hogy a mit gondolnak, magán körökben, a nemzetöket és osztályukat jel-

lemző éles finom élczességgel ki ne fejezzék. Máriára nézve kedvezőleg vélekedtek. Személyét kellemesnek, s magatartását méltóságosnak találták. Tisztelték bátorságát és anyai szeretetét; s balsorsán szánakoztak. De Jakabot a legnagyobb megvetéssel tekintették. Érzéketlensége, azon hidegség, a mint mindenkinek beszélt bukásáról s a gyermekes öröm, a melyet Versailles pompájában és kéjelgésében talált, elidegenitette őket tőle. E különös fásultságot nem bölcselkedésnek vagy vallásnak, hanem butaságnak és kislelkűségnek tulajdonitották, s megjegyezték, hogy a ki ő brit fölségétől saját történetét elbeszélni hallotta, nem csodálkozhatik, hogy ő St. Germainben van és veje St. Jamesben.

Az Egyesült tartományokban még nagyobb izgatottságot okoztak az angol hirek, mint Francziaországban. E pillanatban jutott a batáv szövetség a hatalom és dicsőség legmagasb fokára. Az naptól fogva, hogy a hajóhad elvitorlázott, feszült aggodalomban volt az egész holland nép. Soha sem voltak olyan tele az egyházak. Az egyházszónokok lelkesedése soha se volt oly lángoló. A hágai népet nem lehetett visszatartóztatni, hogy Albevillet bántalmakkal ne illesse. Házát éjjel nappal annyi nép környezte, hogy alig merte őt valaki meglátogatni, s félnie kellett, hogy kápolnáját földig leégetik. Midőn egyik posta a másik után érkezett hirekkel a herczeg előhaladásáról, folyvást növekedett honfitársainak bátorsága; s midőn végre megtudták, hogy a lordok és kitünő alsóháziak gyülekezetének kérésére a végrehajtó hatalom kezelését elvállalta, általános büszkeség és örömérzet szállott meg minden holland pártot. Nagy sietve rendkivüli küldöttséget küldöttek üdvözlésére. Egyike volt a követeknek Dykvelt, a kinek támogatását

ügyessége s az angol közviszonyok teljes ismerete a fönforgó körülményekben különösen becsessé tette; s Witsen Miklóst adták mellé, az amsterdami polgárnagyot, a kit, úgy látszik, azért választottak, hogy egész Európának megmutassák, hogy vége a hoszas ellenségeskedésnek, a mely az Orániai ház és Holland első városa közt létezett. Január 8-án jelentek meg Dykvelt és Witsen a Westminsterhallban. Vilmos olyan nyiltan és szivömlengéssel szólt hozzájok, a milyennek angol társaságban ritkán mutatkozott. Első szavai voltak: »Nos, mit mondanak most barátaink odahaza?« Valóban csupán szülőföldének tapsai látszottak erősen hatni stoicus természetére. Az angolok közti végtelen népszerűségéről hideg megvetéssel szólt, s nagy igazán megjósolta a visszahatást, a mely bekövetkezett. »Ma, ugymond, mindenütt »hosánnát« kiáltanak, s holnap talán már »feszitsd meg«-et.«

Másnap választották a »convent« első tagjait. A »city« kezdette meg, s ellenkezés nélkül négy nagy kereskedőt választott, a kik buzgó whigek voltak. A király és barátai azt reménylették, hogy sok választási tisztviselő semmibe sem veszi a herczeg levelét; de e reményben csalatkoztak. A választások gyorsan és csöndesen mentek véghez. Alig volt ellenkezés. Mert a nemzetet tovább egy évnél folytonos várakozásban tartották a parliamentre nézve. Kétszer adtak ki meghivó leveleket, s kétszer visszavették. Némely választó testületek, e leveleknél fogva, valóban hozzá fogtak a képviselők választásához. Alig volt megye, a hol a gentry és yeomanek már több hó előtt képviselőket nem karoltak föl, jó protestánsokat, a kiket a király és főispánok daczára kelle kivinniök, s e jelölteket most, ellenzés nélkül, megválasztották.

A herczeg szorosan meghagyta, hogy egy hivatalnok se űzze most azon mesterkedéseket, a melyek az utóbbi kormányt annyi megszólásnak tették ki. Különösen meghagyta, hogy egy katonának se legyen szabad valamely városban megjelennie, a hol választás tartatik. Bámulói méltán kérkedhettek, s ugy látszik, ellenségei sem voltak képesek tagadni, hogy a választó testületek teljes szabadsággal követhették érzelmeiket. Igaz, hogy keveset koczkáztatott. A hozzá ragaszkodó párt, tomboló, lelkesült s csupa élet és erély volt. Az a párt, a melytől egyedül lehetett komoly ellenzést várnia, meghasonlott, elbátortalanult, s lehangolt kedélyű természetes feje irányában. Ekkép a megyék és helységek többnyire whig tagokat választottak.

Nem csupán Angliára magára terjesztette ki most gondjait Vilmos. Skóczia fölkelt zsarnokai ellen. A rendes katonaságot, a mely soká fékentartotta, Jakab segélyül hivta a hollandok ellen, némi csekély erőn kivül, mely Gordon herczeg, egy nagy katholikus lord parancsnoksága alatt, az edinburghi várban feküdt. Minden posta, mely az eseménydus november hó folytán északra ment, olyan hireket vitt, a melyek fölizgatták az elnyomott skótok szenvedélyeit. Mig a táborozások eredménye kétséges volt is, volt már zajongás és zendülés Edinburghban, a mely fenyegetőbb alakot kezdett mutatni, mihelyt Jakab Salysburyból visszavonult. Nagy tömegek csoportoztak először éjjel, aztán fényes nappal. Pápákat égettek közhelyeken; nagy kiabálással sürgettek szabad parliamentet; falragaszok tüntek föl, a melyekben jutalmat tettek a korona első minisztereinek fejeire. E miniszterek közt, Perth, a ki a korlátnoki fő tisztségben járt el, s ki nagy mértékben benn volt a király kegyében, mint hitehagyott és a ki a hüvelysrófot első hozta be a tör-

vénykezésbe, volt a leggyűlöletesb. Idegei elgyöngültek, lelke elaljasodott: egyetlen neme a bátorságnak, a melylyel birt, azon gonosz bátorság volt, a mely daczol a gyalázattal, s mások kinzását bármeddig elnézi. Ilyen időpontban a tanácsülés élén lett volna helye: de szive elcsüggedt; s föltette magában, hogy falusi lakára vonúl a veszély elől, mely a mint az elszánt és szilaj edinburghi nép szemeiből és kiáltásaiból hozzávetett, nem vala távol. Erős őrhad kiséretében sértetlenül eljutott Drummond várába: de alig távozott el, s már fölkelt a város. Némi katonaság megkisérlette elnyomni a lázadást, de legyőzték. Bevették és földulták a Holyrood- palotát, a mely római katholikus »seminarium«-má és nyomdává alakult által. Nagy halom pápista könyvet, olvasót, feszületet és képeket égettek meg a fő utczán. E mozgalmak közepett jött hire a király megszökésének. A kormány tagjai még gondolatával is fölhagytak, hogy a nép dühével szembeszálljanak, s nagy hirtelen, a mint a skót államférfiaknak volt ekkor szokása, köpenyt forditottak. A titkos tanács egy kiáltványban lefegyverezni rendelt minden pápistát; egy másikban fölhivta a protestánsokat, hogy a tiszta vallás védelmére képezzenek hadi rendet. A nemzet nem várta a fölhivást. Város és vidék már fegyverre kelt az Orániai herczeg mellett. Mithisdale és Clydesdale voltak csupán, a hol némileg tartani lehetett, hogy a romai katholikusok helyt állanak; s mindkét helyet jó eleve elfoglalták a presbyteri fegyveres csapatok. A fölkelők közt voltak némely szilaj és epés emberek, a kik az előtt Argylet cserbenhagyták s most Vilmost akarták megtagadni. Ő fönsége mondának, nyilván hamisságban jár. Egy szó sincs nyilatkozmányában a »convenant«-ról. A hollandok olyan nép, a melylyel az urnak egy igaz szolgája sem

egyesülhet. Lutheranusokkal czimborálnak, a lutheranus pedig szintugy kárhozat fia, mint a jézsuita. Az ország köz szava mindazáltal hatályosan elnémitotta e gyülölségteljes felekezet zajongását.

A mozgalom nem sokára Drummond vára közeléig terjedt. Perth saját szolgái és bérlői közt sem találta többé magát biztosságban. Halálos szorongásba esett, mely olyan keserves volt, mint a melybe irgalmatlan zsarnoksága jobb férfiakat ejtett gyakorta. Neki bőszülve, új egyháza szertartásaiban keresett vigaszt. Papjait lelki gyógyszerért zaklatta, imádkozott, gyónt és áldozott: de hite nem volt erős; s megvallotta, hogy minden ájtatoskodása daczára, iszonyatosan fél a haláltól. Megtudta ekkor, hogy épen alkalom kinálkozik egy Brentislandnál levő hajón menekülnie. Átöltözött, a hogy tudott, s hoszas, nehéz bolyongások után, járatlan útakon, az akkor nagy hó fedte Ochil-hegyeken át, sikerült hajóra szállni: de minden ovatossága mellett, ráismertek és zajt ütöttek. A mint megtudták, hogy a kegyetlen hitehagyott a vizen van, és hogy arany van nála, üldözők indultak utána, a gyülölet és pénzszomj által egyaránt sarkalva. Egy sajka elérte a sietö hajót és megtámadta. Perthet nő ruhában kivonták a fedezet alól, megverték, megtaszigálták és kifosztották. Szuronyt szegeztek mellére. Férfiatlan rimánkodással esedezvén életéért, a partra hurczolták s a kirkaldyi közönséges tömlöczbe vetették. Onnan a tanács parancsára, melyben nem rég elnökölt, s a mely tele volt büntársaival, Stirling várába vitték. Vasárnap, épen istentisztelet ideje volt, midőn őrizet alatt a fogság helyére kisérték: de még a szigoru puritánok is megfeledkeztek a nap és szolgálat szentségéről. Az egyházakból

kiözönlött a nép, s a gyülölet kitörő zajával kisérte a foglyot börtöne kapujához.

Több előkelő skót Londonban volt, midőn a herczeg oda érkezett; s most mások is többen siettek oda, nála tisztelkedni. Január 7-kére hivta meg őket a Whitehallba. Számos és tekintélyes gyülekezet volt. Hamilton herczeg és legidősb fia, Arran gróf, egy majdnem királyi méltósággal biró ház főnökei, állottak a menet élén. Harmincz lord és vagy nyolczvan előkelő gentleman ment utánok. Vilmos fölhívta őket, hogy tanácskozzanak együtt s tudassák vele, mely uton lehessen hazájuk javát leginkább előmozditnia. Ezzel eltávozott, s magokra hagyta őket, hogy szabadon tanácskozhassanak. Azok a tanácsterembe mentek, s Hamiltont ültették az elnöki székbe. Noha ugy látszik, csekély véleménykülönbség volt, három napig tartott vitatkozásuk, mit elég megfoghatóvá tesz azon körülmény, hogy sir Patrick Hume egyike volt a tanácskozóknak. Arran alkudozást merészelt ajánlani a királylyal. De inditványát atyja és az egész gyülekezet roszul fogadta. Egyetlen pártolóra sem talált. Végre is sok részben hasonló határozatokat hoztak, mint a minőket az angol lordok és alsóháziak nyujtottak be a herczegnek nehány nap előtt. Megkérték a herczeget hivja egybe Skóczia rendeit, márczius 14-két rendelvén a »convent« határnapjául, addig pedig vállalja el a polgári és katonai igazgatást. Beleegyezett; s most már kezében volt az egész sziget kormánya.

Közelgett a határozó pillanat; s a közszellem izgatottsága tetőpontra ért. A politikusok tömbökbe gyülve susogtak és tanácskoztak. A kávéházak forrongásban voltak. A főváros nyomdáinak nem volt nyugta. A röpiratokból, a melyek akkor megjelentek, még most is több kötetre valót

szedhetni össze; s e röpiratokból könnyű a pártok állása iránt eligazodni.

Volt egy igen csekély töredék, a mely Jakabot föltétlenül vissza akarta hivni. Volt egy szintén csekély töredék, mely köztársaságot ohajtott felállitatni, kormánytanácscsal, az Orániai herczeg elnöksége alatt. De e tulzó véleményektől általában irtóztak. A tömeg tizenkilenczhuszad része olyanokból állott, a kik az öröködési egyedúrság és alkotmányos szabadság szeretetét, bár különböző arányban, egyesitették, s a kik a királyság teljes eltörlésének s a király föltétlen visszahelyezésének egyaránt ellenei voltak.

De azon tágas téren, mely a vakbuzgókat, a kik még mindég Filmer tanaihoz ragaszkodtak, elválasztotta azon rajongóktól, a kik még mindég Harrington álmait hüvelyezték, sok véleményárnyalat megfért. Mellőzvén a kicsinyes osztályozásokat, ugy találjuk, hogy a nemzet, és a convent nagy többsége négy felekezetre oszlott. Háromtorykból állott. A whig párt képezte a negyediket.

A whigek és toryk barátsága nem érte tul a veszélyt, a mely azt előidézte. Midőn nyugot felől utban volt a herczeg, több izben mutatkozott egyenetlenség kisérői közt. Mig vállalatának eredménye kétséges volt, ügyes eljárása könnyen lecsilapitotta ez egyenetlenséget. De az naptól fogva, hogy a St. James-palotába bement, ilyes eljárás nem volt lehetséges többé. Győzelme által, mely a nemzetet megmentette a pápista zsarnokság erős félelmétől, fele befolyását elvesztette. Ismét erőt vettek, ujra hatást nyertek a régi ellenszenvek, a melyek elszunnyadtak, midőn püspökök ültek a Towerben, jézsuiták a tanácsban, midőn a hű papokat seregestől megfosztották kenyeröktől, s a hü gentlemaneket százanként bocsátották el hivatalaikból. A királypárti

irtózott a gondolattól, hogy szövetségben maradjon mindazzal, a mit ifjusága óta leginkább gyűlölt, a parliament régi kapitányaival, a kik falusi lakára törtek, és biztosaival, a kik jószágait zár alá vették, azon emberekkel, kik részt vettek a rozscsarnoki véres összeesküvésben, s a nyugoti lázadás vezérei voltak. S a szeretett egyház is, a mely miatt, kinos küzdés után, megszegte hűségét a trón iránt, van-e valóban biztositva? Vagy csak azért mentette meg az egyik ellenségtől, hogy egy másiknak legyen kitéve? A pápista papok ugyan számkivetésben, rejtekben, és börtönben vannak. Egy jézsuita vagy benczeféle sem mert szerzetes ruhában mutatkozni, ha kedves volt élete. De a presbyteri és independens tanárok hoszú sorban mentek üdvözölni a kormány főnökét, s olyan kegyesen fogadták őket, mint az apostolok igaz utódait. Nehány hitszakadott reményét fejezte ki, hogy nem sokára minden akadályt el fognak háritani mely őket kizárta az egyházi főbb hivatalokból; s hogy az »ágazatokon« szeliditenek; a lithurgiat megrostálják; karácson nem lesz többé ünnep, nagy pénteken nem bőjtölnek többé; papok, a kikre soha sem tette kezét püspök, szent, fejér gyolcsing nélkül, osztják a székesegyházakban az urvacsorai kenyeret és bort a padokban düledező áldozóknak. A herczeg ugyan nem volt a presbyteri rendszer rajongó hive; de legjobb esetben is »latitudinarius«. Nem vonakodott az angol egyház szertartásai szerint áldozni, de nem gondolt vele, hogy áldoznak mások. Félő volt, hogy neje igen is sokat szivott be szelleméből. Lelkiismeretét Burnet kormányozta. Különböző protestáns felekezetű papokat hallgatott. Közelebb azt mondta, hogy az angol és a többi reformált egyházak közt nem lát lényeges különbséget. Szükség volt tehát, hogy a »cavalierek« ez alkalommal

atyáik **1641**-ki példáját kövessék, a kerekfejüektől és különvált felekezetektől vonuljanak vissza, s a született egyedúr, minden hibájának daczára, tartsák fön az öröködési egyeduralmat.

Nagy és tekintélyes volt a testület, a melyet ez érzelmek lelkesitettek. A lordok házának mintegy felét, az alsóháznak egy harmadát, a falusi gentlemanek nagy többségét s a papságnak legalább kilencz-tized részét magában foglalta; de viszálkodások szaggatták, s mindenfelől nehézségekbe ütközött.

A pártnak egyik töredéke, a mely főleg a papokra támaszkodott, s melynek Sherlock volt főfő közlönye, alkudozást kivánt kezdeni Jakabbal, kérvén, térjen vissza, olyan föltételek alatt, a melyek az ország egyházi és polgári alkotmányát teljesen biztositanák. Szembeszökő, hogy e terv, bár hévvel pártolta a papság, merőben összeférhetlen volt azon tanokkal, a melyeket több éven át hirdetett. Valójában kisérlet volt, közép útat nyitni a hol közép útnak helye nem volt, egyeztetést eszközölni olyan dolgok között, a melyek nem türtek egyeztetést, az ellenállás és ellennemállás közt. A toryk azelőtt az ellennemállás mellett voltak. De e tért most többnyire elhagyták, s nem voltak hajlandók, ujra elfoglalni. Az angol »cavalierek«, általában, közvetve vagy közvetlen anyinyira be voltak keveredve a király elleni utósó lázadásba, hogy azon perczben nem mondhatták pirulás nélkül, hogy szent kötelesség Neronak engedelmeskedni; s valóban nem is voltak hajlandók oly föltételek kikötése nélkül, a melyek lehetlenné tennék, hatalmával ismét visszaélnie, visszahivni a fejedelmet, a kinek fonák kormánya alatt ők magok annyit szenvedtek. Ennél fogva igen rosz helyzetben voltak. Régi elméletök, akár volt életrevaló akár sem, legalább teljes és

következetes volt. Ha helyes volt azon elmélet, a királyt azonnal vissza kellett hivni s türni kell vala, hogy, ha tetszik, Seymourt és Danbyt, s a londoni és bristoli püspököt fölségsértés miatt halálra küldje, az egyházi bizottságot visszaállitsa, az egyházat pápista főpapokkal rakja tele, s a hadsereget pápista hadnagyok alá helyezze. De, ha, mint most magok a toryk meg látszottak vallani, nem volt azon elmélet életrevaló, miért alkudozni a királylyal? Ha megengedték, hogy jogosan kizárhatták, mig az egyház és állam alkotmányára nézve kielégitő biztositékokat nem nyujt, bajos volt tagadniok, hogy jogosan kirekeszthették örökre. Mert minő kielégitő biztositékokat adhatott? Hogy lehetett világosabb szavakkal szerkeszteni határozatokat, mint azok voltak, a melyek azt rendelték, hogy a »Christ church« dékánja protestáns legyen? Hogy lehetett valamit határozattabb szavakban igérni, mint a melyekben Jakab kinyilatkoztatta, hogy az angol papság törvényes jogait tiszteli és szigoruan föntartja? Ha a törvény vagy becsület kötelező erővel bir ránézve, soha sem kénytelen megszökni országából. Ha se törvény se becsület nem birt ránézve kötelező erővel, mint lehetne bizvást megengedni, hogy visszatérjen?

Mindazáltal valószinű, hogy mindezen indokok daczára az alkudozást Jakabbal a conventben inditványozták, s a toryk nagy tömege pártolta volna, ha most is, mint mindég, önmaga nem lett volna magának leggonoszabb ellensége. St. Germainből minden postával oly hirek érkeztek, a melyek nagyon lelohasztották hivei buzgalmát. Nem tartotta méltónak sajnálkozást szinleni elkövetett hibái miatt, vagy orvoslást igérni. Nyilatkozmányt adott ki, a melyben népeinek mondá, hogy szüntelen igazsággal és mérséklettel

igyekezett őket kormányozni, s hogy képzelt sérelmek által ámítva rohantak vesztökbe. Esztelenségének és átalkodottságának az volt eredménye, hogy a kik leginkább ohajtották őt, méltányos föltételek alatt, trónjára visszahelyezni, érezték, hogy ha e pillanatban inditványoznák az alkubaereszkedést, csak ártanának az ügynek, a melyet elő akartak mozditani. Elhatározták tehát, egy más tory felekezethez csatlakozni, a melynek Sancroft volt feje. Sancroft azt képzelte, oly módot talált ki, a mely szerint az ország kormányzásáról gondoskodva lenne, a nélkül, hogy Jakabot visszahivnák, vagy megfosztanák őt a koronától. E mód a kormányzóság (regency) volt. A szenvedőleges engedelmesség tanának legátalkodottabb követői sem állitották soha, hogy egy pólyás gyermeknek, vagy eszeveszett embernek tartoznék a nép ilyen engedelmességgel. Általában el volt ismerve, hogy ha a törvényes fejedelem hivatala teljesitésére értelmileg nem képes, helytartót kell rendelni, a ki képében működjék, s hogy a ki e helytartónak ellenáll, s tette mentségéül a pólyában levő vagy eszelős fejedelem parancsára hivatkozik, igazság szerint a pártütés büntetése alá esik. A butaság, gonoszság és babona, — igy okoskodott a primás — Jakabot szintoly képtelenné tette birodalmai kormányzására, mint bármely pólyás gyermeket vagy eszelőst, aki a Bedlam szalmáján csikorgatja fogait. Azon módot kell tehát követni, a melyet követtek, midőn VI. Henrik csecsemő volt, s midőn utóbb lethargiába esett. Jakab nem lehetett valóban király: de képzeletben folyvást királynak kell maradnia. Azután is nevében kell kiadni a királyi okleveleket. Arczképének és köriratának kell maradni a pénzeken és nagy pecséten. Az ő uralkodása éveiről kell folyvást idézni a parliamenti határozatokat. De a kormányt el

kell tőle venni s az ország rendei által választandó kormányzóra bizni. Ez után, állitá komolyan Sancroft, a nép nem szegi meg alattvalói kötelességét: a hüségi eskü, melyet királyának tőn, szorosan meg lesz tartva; s a legbuzgóbb egyháztag minden lelkismereti furdalás nélkül, vállalhat hivatalt a kormányzó alatt.

Sancroft véleménye az egész tory párt s különösen a papság előtt nagy nyomatékkal birt. Egy héttel azon nap előtt, a melyre a »convent« egybe volt hiva, komoly gyülekezet jött össze a Lambeth-palotában, imákat hallgatott a kápolnában, a primással ebédelt s aztán a közügyek állása fölött tanácskozott. Jelen volt az érsek öt segéd püspöke, a kik a mult nyáron osztoztak veszélyeiben és dicsőségében. A világi torykat Clarendon és Ailesbury grófok képviselték. A gyülekezet általános nézete az látszott lenni, hogy a kik Jakab iránt hűségi esküre voltak kötelezve, engedelmességöket vétek nélkül megtagadhatják tőle, de a királynevet, nyugott lélekismerettel, senkire másra nem ruházhatják.

A tory párt két osztálya ekkép (mely Jakabbal a kibékülést vette czélba és a mely e kibékülésnek ellene volt) egyetértett a kormányzói terv pártolásában. De egy harmadik nem igen számos, de nagy nyomatéku és befolyásu töredék merőben különböző tervet ajánlott. E kis felekezet vezetői a lordok házában Danby és a londoni püspök, az alsó házban pedig sir Sawyer Róbert voltak. Azt hitték, föltalálták a módját, mint lehet szorosan törvényes formák közt teljes forradalmat csinálni. Minden elvvel ellenkezik, mondának, hogy a királyt letegyék alattvalói; de nem is volt szükség őt letenni. Megszökése által maga lemondott hatalmáról és méltóságáról. A lemondás tettleg megtör-

tént. Minden alkotmányos törvénytudó azt tartja, hogy az angol királyi szék egy perczig sem lehet üres. A közelebbi örökösre szállott. Ki volt hát a közelebbi örökös? Mi a kisdedet illeti, a kit Franciaországba vittek, sok gyanús körülmény kiséretében jött a világra. A királyi család többi tagja s a nemzet iránti kötelesség azt hozta magával, hogy minden kételyt eloszlassanak. Az Orániai herczegné nevében férjének ünnepélyes vizsgálatot kell vala tennie, ha a csalásról vádolt felek oly utat nem választanak, a melyet, minden közönséges esetben, a vétkesség eldöntő bizonyságául fogtak venni. Nem akarták ünnepélyes parliamenti eljárás eredményét bevárni; idegen országba szöktek; a gyermeket magokkal vitték; magokkal vitték a hálóteremben szolgálatot tevő franczia és olasz nőszemélyeket is, kiknek, ha hamis játékot üztek, abba be avatva kellett lenniök, s a kiket, e szerint egymással szemközt szigorú kérdőre kellett volna fogni. A gyermek igényét vizsgálat nélkül lehetlen volt elismerni; s a kik magokat szülőinek nevezték, lehetetlenné tették a vizsgálatot. Ekkép megnemjelenésnél fogva kellett ellene itéletet hozni. Ha igazságtalanság történt rajta, nem a nemzet követte azt el, hanem azok, kiknek a születéskori különös magokviselete vizsgálatot kérni följogositotta a nemzetet, s kik aztán szökéssel kikerülték a vizsgálatot. E szerint teljes méltányossággal trónkövetelőnek tekinthetni őt. S igy a korona törvényszerüleg az Orániai herczegnőre szállott. Ő tényleg uralkodó királynővé lett. A házaknak csak ki kellett őt kiáltaniok. Ő aztán, ha ugy tetszik, első ministerévé tehette férjét, s a parliament beleegyezésével, a királyi czimet is ráruházhatta.

Kevesen voltak a kik e tervet mindenek fölött pár-

tolták; s bizonyos volt, hogy mind a kik még Jakab iránt jó indulattal viseltettek, mind a kik Vilmoshoz ragaszkodnak, ellenezni fogják. Danby azonban, bizván abban, hogy a parliamenti tacticát érti, s jól tudván, mi sokat tehet egy kis portyázó sereg, midőn a nagy ellenfelek szinte egyensúlyban állanak, nem hagyott föl a reménynyel, hogy képes lesz a tusa eredményét függőben tartani, mig mind a whigek, mind a toryk, kétségbeesve a teljes győzelem felől, s félve a halasztás következményeitől, elfogadják az ő közvetitését. S meglehet hogy ez sikerül is neki, ha őt támogatta vagy csak ellene nem dolgozott volna, a kit az emberi nagyság tetőpontjára akart emelni. Bármily gyors fölfogásu és tapasztalt volt legyen, egyáltalában nem ismerte Mária jellemét, s azon érzelmet, a melylyel ez férje iránt viseltetett; s a herczegnő régi tanitója, Compton, sem volt jobban értesülve. Vilmos száraz és hideg modoru volt; testalkata gyönge, s természete épen nem vidor; nem azon férfiu volt, a kiről általában valószinűnek tarthatta a sokaság, hogy egy 26 éves szép, fiatal nőben heves szenvedélyt tud gerjeszteni. Tudták, hogy nem volt mindig hű nejéhez; s a mendemonda szerint nem élt boldog életet vele. A legélesebb eszű politikusok sem gyanitották, hogy, minden hibája mellett, oly hatalomra tett szert neje szive fölött, a milyennel a szerelmi győzelmekről leghiresebb fejdelmek, I. Ferencz, IV. Henrik, XIV. Lajos és II. Károly sem birtak soha egy női sziv fölött sem, s hogy neje előtt őseinek három királysága főleg azért volt becses, mert azokat férjének ajándékozván, megmutathatta szerelme önzéstelenségét és nagyságát. Danby, mély tudatlanságban levén érzelmei iránt, biztositotta őt, hogy védi jogait, s ha benne támaszt talál, magát egyedül reményli trónra segélhetni.

E közben a whigek egyszerű és következetes eljárást követtek. Tanuk szerint kormányzatunk alapja azon szerződés volt, a melyet egy részről a hűségi eskü, más felől a koronázási eskü fejezett ki, s hogy a kötelességek, a melyek e szerződésből folynak, kölcsönösek. Azt tartották, hogy a fejedelemnek, a ki hatalmával otrombául visszaél, törvényszerüleg ellenállhat a nép, s le is teheti őt. Az nem szenvedett ellenmondást, hogy Jakab nagy mértékben visszaélt hatalmával; s az egész whig párt kész volt kinyilatkoztatni, hogy attól önmagát megfosztotta. Hogy a Walesi herczeg alátett gyermek-e, nem méltó vitatásra. Sokkal erősebb okok voltak, mint a melyeket születése körülményei nyujthattak, kizáratására nézve. Gyermekből, kit vánkosban hoztak a királyi ágyba, jó angol király válhatnék. De nem lehetett azt várni olyan gyermektől, a kit ostoba, átalkodott zsarnok apa növelt idegen földön, a kényuralom és babonaság fészkében; olyan országban, a hol a szabadság utósó nyomai is eltüntek; a hol az ország rendei nem gyültek többé össze, hol a parliamentek a fejedelem legzsarnokibb rendeleteit régóta, minden fölterjesztés nélkül, beigtatják; hol vitézség, szellem, tudomány csak a végett látszanak lenni, hogy egyetlen embert fölmagasztaljanak; hol hizelgés volt a sajtó, az egyházi szószék és szinpad fő dolga; s hol a hizelgés egyik fő tárgyát a reformált egyház vad üldözése teszi. Ily gyámság alatt és ilyen helyzetben várható volt-e, hogy a gyermek szülőföldje intézményeit tisztelni tanulja? Lehetett-e kétség az iránt, hogy a jézsuiták és Bourbonok rabszolgájává növelik, s hogy, ha lehetséges, még keserűbben el lesz fogulva Anglia törvényei ellen, mint eddigelő bármelyik Stuart.

Nem is gondolták a whigek, hogy az ország akkori

helyzetében rosz lenne eltávozni az örökösödés szokott rendétől. Azon véleményben voltak, hogy mig e rendet meg nem szakasztják, az elidegenithetlen öröködési jog és a szenvedőleges engedelmesség tanai mindég kedvesek lesznek az udvar előtt, s a papság által a népre erőszakoltatván nagy hatalmat fognak gyakorolni a közvélemény fölött. Mindég tulnyomósággal fogna birni az eszme, hogy a királyi hatalom más értelemben van istentől, mint minden egyéb kormány. Világos volt, hogy az alkotmány soha sem lesz biztosságban, miglen e vakhit el nem enyészik. Mert valódilag korlátolt egyeduralom nem állhat fön soká olyan társadalomban, a mely az egyeduralmat valami isteninek tekinti, a korlátokat pedig merő emberi találmánynak. Hogy a királyság teljes öszhangzásban legyen szabadságainkkal, szükségkép nem lehetett valamely magasb és tiszteletreméltóbb jogczimmel birnia, mint a minővel mi birjuk szabadságainkat. A királyt ezentúl tisztviselőnek kell tekinteni, nagy tisztviselőnek ugyan és mindenek fölött tiszteletesnek, de, a ki a többi tisztviselő módjára, szintén alá van vetve a törvényeknek, s a ki csak azon értelemben származtatja hatalmát a mennyekből, miként a lordokról és alsóházi tagokról is elmondhatni, hogy hatalmuk a mennyből származik. Ez üdvös változás előidézésére legjobb mód lesz, megszakasztani az öröködés fonalát. Fejedelmek alatt, a kik az ellennemállás papolását s a kormányzat atyaurságí elméletét a fölségsértéshez igen közelállónak fognák tekinteni, s a kiknek hatalma a két ház határozatából eredvén, kútfejénél magasabbra nem fogna emelkedhetni, — ilyen fejedelmek alatt nem lehetne oly elnyomástól félni, a minő az angolok két nemzedékét fegyveres fölkelésre kényszeritette a Stuartok két ivadéka ellen. Ezen oknál fogva a whi-

gek készek voltak a trónt megürültnek nyilatkoztatni, azt választás utján készültek tölteni be, s önválasztotta fejedelmöknek olyan föltételeket szabni, a melyek az országot biztositani fognák a rosz kormányzás ellen.

E nagy kérdések eldöntésének most eljött ideje. Január 22.reggel már tele volt az alsóház megyei és városi képviselőkkel. Sok arcz tünt föl a padokon, a melyek II. Károly korából ismeretesek voltak e helyen, utóda alatt azonban nem mutatkoztak. A tory squirek és az udvar azon szükölködő látogatói, a kiket seregestől választottak az 1685-ki parliamentbe, többnyire a régi honfipárt embereinek adtak helyet, azon férfiaknak, a kik a »cabalt« kivetették a hatalomból, keresztülvitték a »Habeas Corpus«-t, s a kirekesztési törvényjavaslatot küldötték a lordokhoz. Ezek közt volt Powle, a kinek mély olvasottsága volt a parliament történetében és a törvényekben, s ki a szónoklat azon nemében tünt ki, a melyre akkor van szükség, ha komoly kérdéseket kell ünnepélyesen a tanács elé terjeszteni; és sir Littleton Tamás, a ki az európai köz dolgokban birt jártassággal, s a kinek eleven, átható logicája, midőn hoszú ülés után a gyertyákat meggyujtották, sokszor földerítette a lankadó házat, s eldöntötte a vitatkozás eredményét. Ott volt Sacheverell Vilmos is, a kinek nagy parliamenti ügyessége, több évvel utóbb, kedvencz beszédtárgya volt azon öregeknek, a kik Walpole és Pulteney tusáit megérték. E kitűnő egyéniséghez csatlakozott sir Clayton Robert, London leggazdagabb kereskedője, kinek old-jewryi palotája fényben fölülmulta a lincoln's inn-fieldsi és covent gardeni főuri kastélyokat, a kinek mulató lakát a surreyi dombokon valódi édenkertnek irták le, a kinek lakomái királyokéival versenyeztek, s a kinek okos bőkezüsége, melyet számos

közemlék maiglan tanúsít, a »city« évkönyveiben egyedül Greshamben találta párját. Az 1681-ki oxfordi parliamentben, mint a főváros képviselője, küldőinek kívánatára engedelmet kért, hogy a kirekesztési törvényt inditványozhassa, s csupán lord Russel pártolta. 1685-ben a »city« megfosztva szabadalmaitól s az udvar teremtményei által kormányozva, négy tory képviselőt küldött. De most a régi szabadságlevél helyre volt állitva, s Claytont ujra megválasztották, fölkiáltással. Birch Jánost sem kell mellőznünk. Mint furmányos kezdette életpályáját, de a polgári háboruk alatt elhagyván fogatát, katonává lett, a köztársaság hadseregében ezredesi rangra emelkedett, magas közkincstári tisztségekben nagy hivatali képességet tanusított, számos éven át parliamenti tag volt, s noha ifjusága durva modorát s köznépies szóejtését megtartotta, erős értelme s vele született elméssége által lekötötte az alsóház figyelmét, ugy hogy az akkori legkiképzettebb vitatkozók félelmes ellenfélnek tekintették. Ezek voltak legkitünőbbek a veteránok közt, a kik most hoszu visszavonultság után, megint visszaléptek a közéletbe. De csakhamar mindnyájukra árnyékot vetett két fiatalabb whig, kik e nagy napon először foglalták el üléseiket, aztán gyorsan az állam legfőbb méltóságaira emelkedtek, együtt küzdöttek a pártok legszilajabb viszályai közben, s hoszas ideig és messze földön hiresek levén, mint államférfiak, szónokok s az ész és tudomány bőkezű pártfogói, a Brunswickház trónra lépte után csakhamar meghaltak. Montague Károly és Somers János voltak ezek. Még egy nevet kell emlitenünk, mely akkor csak a bölcselkedők kiskörében volt ismeretes, melyet azonban most a Gangesen és Missisippin tul is nagyobb tisztelettel említenek, mint a legnagyobb hősök és uralkodók nevét. A

hallgató tagok seregében lehetett látni Newton Izsák fönséges homlokát és gondolkodó arczát. A hires egyetem, mely az ő szellemétől már különös jellemet kezdett kölcsönözni, a mi százhatvan év mulva is világosan kiismerhető, őt küldötte a conventbe; s ott ült ő szerény nagyságában, mint a polgári és hitszabadság nem tolakodó, de rendületlen barátja.

Az alsóház tagjainak első dolguk volt, elnököt választani; s választásuk félreismerhetlenül kimutatta véleményöket az elhatározandó nagy kérdésre nézve. Szinte az ülés előestéjeig mintegy magában érthetőnek találták, hogy Seymourt fogják az elnöki székbe helyezni. Az előtt már több évig ült abban. Nagy és sokféle jogczime volt; származás, vagyon, tudomány, tapasztalás, ékesszólás. Régóta élén állt a nyugoti megyék tagjaiból álló hatalmas testületnek. Tory létére kitünő ügyességgel és bátorsággal vezérlette az utóbbi parliamentben a pápistaság és önkényes hatalom elleni ellenzéket. Az első gentlemanek közt volt, a kik Exeterben a holland főhadi szálláson megjelentek, s ő hozta létre azt a szövetséget, mely szerint a herczeg követői kötelezték magokat, hogy együtt fognak győzni vagy bukni. De nehány órával a ház összejövetele előtt hire futamodott, hogy Seymour nem akarja, hogy a trónt megürültnek nyilvánitsák. Mihelyt megteltek tehát a padok, Wiltshire gróf, Hampshire képviselője, fölkelt, s Powlet ajánlotta elnöknek. Sire Vere Fane, kenti képviselő, pártolta az inditványt. Lehetett volna helyesnek látszó ellenvetést tenni; mert tudva volt, hogy Powle választása ellen kérelem volt benyujtandó: de a ház általános fölkiáltása az elnöki székre hivta őt föl; s a toryk jónak látták, abban megnyugodni. Ezután az asztalra tették

a buzogányt; fölolvasták a tagok névsorát; s följegyezték, hogy kik hiányzottak.

E közben a peerek, körülbelül százan, egybejöttek, Halifaxot választották elnöküknek, s több jeles törvénytudót neveztek ki, azon tiszt teljesitése végett, mely rendes parliamentekben a birákat illeti. Az nap folytán gyakori izeneteket váltottak a házak. Egyesülve kérték, hogy a herczeg folytassa a kormányzást, mig tőlök ujabb előterjesztést nem vesz, kifejezték iránta hálájukat, a megszabaditásért, a melyet isten után ő vivott ki a nemzetnek s megülni rendelték január 31-két, mint e megszabaditás hálaünnepét.

Eddig semmi véleménykülönbség nem mutatkozott: de mindkét fél készült az ütközetre. A toryk a felsőházban voltak erősek, gyöngék az alsóban; s tudták, hogy ily körülményben azon háznak nagy előnye lesz a másik fölött, a mely előbb jut határozatra. Legkisebb kilátás sem volt, hogy az alsóház a »kormányzóság« tervét illetőleg kedvező határozatot küldjön a lordokhoz: de ha a lordok fognának ily határozatot küldeni az alsóházba, nem volt teljes lehetlen, hogy sokan magok a whig képviselők közől hajlandók lesznek inkább megnyugodni azon, hogysem magokra vennék a felelősség terhét, hogy halasztást és egyenetlenséget okoznak oly »crisis«-ben, mely egyetértést és gyorsaságot kivánt. Az alsóház azt határozta, hogy hétfőn, január 28-án veszi fontolóra a nemzet helyzetét. A tory lordok ennél fogva pénteken, 25-én, azt inditványozták, hogy azonnal hozzákezdjenek a nagy munkához, a mely végett össze vannak hiva. Azonban Halifax, a ki Huugerfordról visszatérte óta látta, hogy a kormány megalapitása csupán whig elvek szerint történhetik, s ki ennél fogva az idő szerint

szorosan a whigekkel csatlakozott, világosan átlátta a torypárt indokait, s meghiúsisotta tacticáját. Devonshire inditványozta, hogy 29-két tüzzék határnapúl. »Addig,« ugymond, igazábban szólva, mint eszélyesen, »némi világot nyerhetünk alulról, a minek útmutatásúl hasznát vehetjük.« Elfogadták inditványát ; de szavait, mint rendökre nézve kisebbitőket, szigoruan megrótták némely peertársai.

Huszonnyolczadikán az alsóház teljes bizottsággá alakult. Egy tag, a ki több mint harmincz évvel az előtt Cromwel lordjai közé tartozott, Hampden Rikhárd, a kerekfejűek dicső vezérének fia, s atyja azon szerencsétlennek, a ki Jakab boszúállását nagy ajándékokkal és kissebbitő lealázása által alig kerülte ki, az elnöki székbe szólittatott, s megkezdették a nagy vitát.

Csakhamar kitetszett, hogy a nagy többség Jakabot nem tekinti többé királynak. Dolben Gilbert az utóbbi yorki érsek fia, volt az első, a ki nyilvánitotta, hogy e nézetben van. Sok tag pártolta őt, különösen a merész és heves Wharton, Sawyer, a kinek állandó ellenszegülése a fölmentő hatalom ellen, némi részben, elégtételül szolgált régi bűneiért; Maynard, kinek szava, bár annyira elgyöngült öregsége miatt, hogy a távolabbi padokon nem lehetett hallani, most is minden pártban tiszteletet idézett elő, és Somers, a ki világos szónoklatának és sokféle tudományos képzettségének először adta jeleit a parliament falai közt. Ugyanez oldalon találkozunk sir Williams Vilmos pirúlni nem tudó arczával és pörge nyelvével. Mélyen be volt keveredve a legroszabb ellenzék s a legroszabb kormány büntetteibe. Ártatlan pápistákat és ártatlan protestánsokat üldözött. Oates pártfogója volt és eszköze Petrenek. Neve olyan lázadási erőszakkal állt kapcsolatban, a melyre minden

tiszteletreméltó whig sajnálattal emlékezett, s a kényuralom olyan undokságaival, a melyektől minden tisztes tory irtózott. Hogy élhetett ily becstelenségben valaki, bajos volt megfogni: de még e gyalázat sem volt Williamsnak elég. Nem pirult megtámadni megbukott urát, a kinek olyas eljárásra adta el magát, a melyre egy becsületes ember sem vállalkozott az ügyészek közől, s a kitől, hat hónappal azelőtt, a baroneti czimet, szolgaisága jutalmául elfogadta.

Csak három tag merészelt ellenszegülni a gyülés nyilvános köz érzelmének. Sir Murgrave Kristóf, egy különös fontosságu és ügyességű tory gentleman, némi nehézségekre czélzott. Heneage Finch némi szavakat ejtett, a miket ugy értettek, hogy a királylyal alkudozást kiván kezdetni. E javaslatot oly roszul fogadták, hogy sietett azt elmagyarázni. Állitotta, hogy félreértették. Meg volt győződve, hogy ilyen fejedelem alatt a vallás, szabadság és tulajdon nem lehetett biztos. Szerencsétlen gondolat volna Jakab királyt visszahivni vagy vele alkuba bocsátkozni: de a kik soha bele nem egyeznének is, hogy királyi hatalmat gyakoroljon, sokan lelkiismeretben járó dolognak tartják, a királyi czimtől megfosztani őt. Egy mód van minden nehézség eltávolitására, — a kormányzóság. Ez inditvány oly kevés rokonszenvvel találkozott, hogy Finch nem mert szavazást sürgetni. Fanshaw Rikhárd, irföldi viscount, nehány szót szólott Jakab mellett s elhalasztást ajánlott: de ez ajánlatot általánosan lezúgták. Egyik tag a másik után kelt föl, mutogatni a sietés fontosságát. Minden pillanat drága, mondának; feszült aggodalommal vár a nemzet; a kereskedés pang. A kisebbség kénytelen kelletlen engedett, s a tulnyomó részt saját utjára hagyta indulni.

Mi ut lesz az, nem volt eléggé világos. Mert a több-

ség két részre oszlott. Egyik indulatos és tulbuzgó whigekből állott, a kik, ha saját ösvényöket követheték, határozottan forradalmi irányt fogtak adni a »convent« eljárásának. A másik rész megengedte a forradalom szükségét, de szükséges rosznak tekintette azt, s a mennyire csak lehetett, a törvényszerűség bélyegét kivánta arra ütni. Az első osztály határozottan el akarta ismertetni az alattvalók jogát, hogy a rosz fejedelmeket letehetik. Az utóbbi osztály meg akarta szabaditani az országot egy rosz fejedelemtől, de oly tanok nyilvánitása nélkül, a melyekkel az ezutáni fejedelmek jogos és üdvös hatalma gyöngitésére vissza lehetett élni. Az előbbi töredék főleg a király rosz kormányzását hozta föl; az utóbbi megszökését. Az első osztály szerint eljátszotta bünei által koronáját; a másik szerint lemondott arról. Nem könnyü volt oly szavakból állitani össze a szerkezetet, a melyek mindazoknak tetszettek volna, kiknek helyeslését megnyerni fontos dolog volt; de végre különböző oldalokról tett sokféle javaslatból oly határozat alakult, melyben mindenki megnyugodott. Az inditvány szerint II. Jakab király, a fejedelem és nép közötti szerződés megszegésével, az ország alkotmányát fölforgatni törekedvén, s a jézsuiták és egyéb elvetemült egyének tanácsából az alaptörvényeket megszegvén, s eltávozván az országból, az uralkodásról lemondott, minélfogva a trón megürült.

E határozatot sokszor oly kicsinyes és szigoru birálat alá vetették, mint bármely itéletet, melyet valaha emberek irtak: s talán soha sem irt ember itéletet, mely kevesbbé birt volna meg hasonló birálatot. Igaz, hogy olyan királyt, a ki hatalmával nagy mértékben visszaél, koronájától megfoszthatni. Az is igaz, hogy azon királyt, a ki elrejti magát a nélkül, hogy a kormányról rendelkeznék, s fejetlenségben

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hagyja népét, minden nagy csűréscsavarás nélkül, lemondottnak lehet tekinteni De egy szabatos iró sem fogja állitani, hogy hoszas ideig folytatott rosz kormányzás és megszökés együtt alkotnák a lemondás tényét. Az is igaz, hogy a jézsuiták és Jakab egyéb rosz tanácsosainak megemlitése gyöngitő körülmény volt inkább, mint sulyositó ellenében. Mert bizonyára olyan ember iránt, a ki kárhozatos tanács által csábittatik el, több engedékenységgel kell viseltetnünk, mint az iránt, a ki csupán saját lelke ösztönéből jár rosz uton. Azonban együgyűség ez emlékezetes szavakat oly módon venni vizsgálat alá, mint ha Aristoteles vagy Hobbes valamely fejezetét vizsgálnók. Az ilyen szavakat nem szavaknak, hanem tettek gyanánt kell vennünk. Ha elérik, a mire számitva voltak, okszerűek, ha ellenmondást foglalnak is magokban. Ha czélt nem érnek, fonákok, bármily következetesek legyenek. A logica minden alkut kizár. Politikában egyezmény a lényeg. Igy tehát nem rendkivüli dolog, hogy némely legfontosabb és leghasznosabb politikai okiratok a leglogicátlanabb szerkezetű iratok a világon. Somers, Maynard s a többi jeles férfiaknak, a kik e hires inditványt szerkesztették, nem az volt czéluk, hogy valamely értelmezési példányt hagyjanak az utókorra, hanem, hogy lehetlenné tegyék egy zsarnok viszahelyezését, s olyan fejedelmet ültessenek a trónra, ki alatt a törvény és szabadság biztositva legyen. E czélt elérték, midőn oly szavakkal éltek, a melyeket, mint nem szabatos és zavart kifejezéseket, méltán megrónának valamely bölcselmi értekezésben. Keveset törődtek azzal, megegyez-e főtételök a következtetéssel, ha a főtétel kétszáz szavazatot biztosit, s a következmény megannyit. Valósággal a következetlenség teszi e határozat egyik szépségét. A többség minden töredéke számára

volt egy mondat. Az eredeti szerződés megemlitése Sidney tanitványait elégitette ki, E szó »lemondás« a félénkebb iskolája államférfiakat nyerte meg. Kétségkivül sok buzgó protestáns volt, a kiknek a jézsuiták kárhoztatása tetszett. A valódi államférfiú előtt azon egyetlen záradék birt jelentőséggel, mely üresnek nyilatkoztatta a trónt; s ha e záradékot elfogadták, nem sokat törődött azzal, mily előzmény után volt téve. Az ekkép egyesitett erő reménytelenné tőn minden ellenzést. Az inditványt szavazás nélkül elfogadták a bizottságban. Azt végezték, hogy a jelentés azonnal megtörténjék. Powle visszatért az elnöki székbe; a buzogányt az asztalra tették; Hampden bejelentette a határozatot: a ház azonnal elfogadta, s átvinni rendelte a lordokhoz.

Másnap korán összejöttek a lordok. Mind az egyházi, mind a világi főrendek padjai tömve voltak. Hampden megjelent a sorompónál, a az alsóház határozatát benyujtotta Halifaxnak. A felsőház aztán bizottsággá alakult; s Danby ült az elnöki székbe.

A vitatkozást csakhamar félbeszakasztá Hampden ujabb megjelenése egy másik izenettel. A ház ujra alakult, s tudtára esett, hogy az alsóház épen most döntötte el, hogy a protestáns nemzet biztosságával és jólétével nem fér össze, hogy pápista király uralkodjék fölötte. E határozatba, bármily kézzelfoghatólag összeférhetlen volt az elidegenithetlen öröködési joggal, a peerek azonnal és egyhanguan beleegyeztek. Az ekkép fölállitott elvet egészen a mi időnkig minden protestáns államférfiu szentnek tartotta, és soha egy okos római katholikus nem tekintette ellenvetés alá eshetőnek. Ha fejedelmeink, mint az Egyesült-államok elnökei, valóban csak polgári tisztviselők volnának, nem könnyü

lenne ilyes megszoritást igazolni. De az angol egyház főnöksége az angol koronához van kapcsolva; s türelmetlenség nélkül állithatni, hogy nem kell valamely egyházat olyan főnök alá vetni, a ki azt az igaz hittől elszakadottnak, eretneknek tartja.

E rövid idők után a lordok megint bizottsággá alakultak. A toryk azon voltak, hogy az ő tervöket előbb vegyék tárgyalás alá az alsóház határozatánál, mely a trónt megürültnek nyilatkoztatta. Nem ellenzették; s kérdésül tűzték, hogy a kormányzóság, mely Jakab életében, az ő nevében gyakorolja a királyi hatalmat, legjobb mód a nemzet törvényei és szabadságai föntartására.

Hoszas és elénk volt a vitatkozás. A kormányzóság mellett Rochester és Nottingham voltak a fő szónokok. Halifax és Danby után indult a másik oldal. A primás, a mi különös, nem jelent meg, bár a tory peerek komolyan sürgették, hogy álljon élökre. Meg nem jelenése sok gyalázó megrovást vont rá; s még magasztalói sem voltak képesek e részben olyas magyarázatot találni, mely jelleme emelésére szolgált volna. A kormányzóság az ő terve volt. Nehány nappal az előtt egy sajátkezű iratban azt nyilvánitotta, hogy e terv nyilván a legjobb, a mit elfogadhatni. Az ő házában folytak a lordok tanácskozásai, a kik tervét pártolták. Helyzeténél fogva világos kötelessége volt nyilván kifejezni véleményét. Személyes gyávasággal, vagy aljas kapzsisággal őt nem vádolhatni. Valószinűleg idegeire ható félelemből, hogy roszat tesz, történt, hogy semmit sem tőn ez alkalommal: de tudnia kell vala, hogy állásában semmit sem tenni, annyi volt mint roszat tenni. A ki olyan kényes lelkiismerettel bir, hogy fontos időszakban súlyos felelősséget nem mer vállalni, lelkiismeretesebb tartoznék

lenni, hogysem az egyház első tisztviselőjének s az ország első peerjének helyét elfogadja.

Azonban nem rendkivüli dolog, hogy Sancroft nem volt nyugodt kedélyü; mert alig lehetett azon kézzelfogható igazság fölött vakoskodnia, hogy a terv, melyet barátainak ajánlott, merőben ellenkezett mindazzal, a mit ő és társai számos éven át tanitottak. Azon tanban találta az ángol egyház sokáig dicsőségét, hogy a királynak elidegenithetlen isteni joga van a hatalomra, s hogy a királyi hatalomnak akkor sem lehetne bün nétkül ellenállani, ha azzal a legnagyobb mértékben visszaélnének is. Vajon akkor csupán az volt-e valódi értelme e tannak, a melyszerint a királynak isteni és elidegenithetlen joga van, hogy képmását és nevét pecsétre metszessék, a melyet aztán, az ő megvetésével, arra használjanak, hogy ellenségeinek ellene inditandó háborúra megbizást adjanak, s barátait akasztófára küldjék, mivel neki engedelmeskednek? Annyiból állott-e a jó alattvaló kötelessége, hogy a »király« szót használja? Ez esetben Fairfax Nasebynél, és Bradsaw a fő törvényszéken a jó alattvaló minden kötelességét teljesitette Mert Károlyt a tábornokok, a kik ellene vezérkedtek s még a birák is, a kik elitélték, királynak nevezték. A hoszú parliament eljárásában semmit sem kárhoztatott szigorúbban az egyház, mint azt az eszélyes fortélyt, a mint Károly nevével éltek ő maga ellen. Az egyház minden szolgáját fölszólitották egy nyilatkozmány aláirására, melyben árulás gyanánt kárhoztatták azt a költeményt, hogy a fejedelem hatalmát személyétől elválasztották. Ez áruló költeményét mindazáltal a primás és többen segédpüspökei közől az egyetlen alapnak tekintették, a melyen, szoros öszhangzásban a keresztyén elvekkel, kormányt lehessen fölállitniok.

A megkülönböztetés, melyet Sancroft az előbbi nemzedék kerekfejűitől kölcsönzött, fenekestől fölforgatta azon politikai rendszert, melyet az egyház és egyetemek állítólag sz. Páltól tanúltak. A szent lélek parancsolta a rómaiaknak, ismétlék ezerszer, hogy magokat Neronak alávessék. Most kitetszett, hogy e parancsnak nincs egyéb értelme, mint hogy a rómaiaknak Nerot »augustus«-nak kellett nevezniök. Teljes szabadságukban állott őt túlkergetni az Eufratesen, ott a parthusok jóvoltára és nyugdijára bizni, ha vissza akarna jőni, erővel ellenállani neki, megbüntetni mindazokat, kik segitségére voltak vagy vele leveleztek s a tribuni és consuli hatalmat, a senatus elnökségét, a legiók parancsnokságát Galbara vagy Vespasianra ruházni.

A hasonlat, melyet az érsek a roszakaratu és a holdkórságos király esete közt fölfedezni vélt, pillanatnyi vizsgálatot sem állhatott ki. Világos, hogy Jakab elméje nem volt olyan állapotban, a melyben ha falusi gentleman vagy kereskedő lett volna, őt akármely törvényszék alkalmatlannak fogta tartani szerződés vagy végrendelet csinálására. Csak annyiban nem volt ép elméjű, a mennyiben a rosz királyok nem azok; mint nem volt ép elméjű I. Károly, midőn az öt tagot el merte fogatni, vagy II. Károly, midőn a doveri szerződményt kötötte. Ha az elmebaj ilyes neme nem igazolta az alattvalókat, hogy fejedelmeiktől megtagadják az engedelmességet: a kormányzósági terv nyilván védhetlen volt. Ha ilyes elmebaj igazolta az alattvalókat, hogy fejedelmeiktől megtagadják az engedelmességet: teljesen föl volt adva az ellennemállás tana; s merőben elismerve mindaz, a mi mellett bármely mérsékelt whig küzdött valaha.

Mi a hűségi esküt illeti, mely miatt Sancroft és tanitványai oly igen tünődtek, annyi igaz, hogy bárkinek volt legyen igazuk, nekik ugyan nem volt. A whigek azt tartották, hogy a hűségi eskü bizonyos föltételekhez volt kötve, a király e föltételeket megszegte, s ez által az eskü erejét vesztette. De ha a whigek tana hamis volt, ha az eskü mégis kötelező erővel birt: vajon értelmes ember valóban hihette-e, hogy az esküszegés vétkét kikerülik, ha a kormányzóságra szavaznak? Állithatták-e, hogy igaz hűséggel viseltetnek Jakab iránt, midőn, egész Európa szine előtt tett ellenmondásai daczára, más egyént hatalmaztak föl, hogy a királyi jövedelmeket szedje, parliamenteket hivjon egybe és halaszszon el, herczegeket és grófokat tegyen, püspököket és birákat nevezzen, a gonosztevőknek kegyelmet adjon, s szerződéseket kössön idegen hatalmasságokkal? Vajon képes volt-e Pascal a casuista jézsuiták minden foliansaiban megvetésreméltóbb álokoskodást találni, mint a mely most elégségesnek látszott az angol egyház atyái lelkismeretét megnyugtatni?

Mi sem lehetett világosabb, mint hogy a kormányzóság tervét csupán whig elvekkel lehetett védeni. E terv okosabb pártolói s az alsóház többsége közt a jog kérdése fölött nem lehetett versengés. Csupán a czélszerűség kérdése maradt fön. S vitathatta-e komolyan államférfiú, hogy czélszerű két fejű kormányt állitani föl, s az egyik főnek királyi hatalmat adni méltóság nélkül, a másiknak méltóságot királyi hatalom nélkül? Köztudomásra volt, hogy az ilyen intézkedés még akkor is komoly bajokkal járt, midőn valamely fejedelem kiskorusága vagy eszelőssége tette azt szükségessé. Hogy a »regensség« évei gyöngeség, zavar és szerencsétlenség időszakai voltak, olyan igazság,

a melyet Anglia, Francziaország, és Skóczia egész története bizonyitott s szinte közmondássá lett. Kiskorúság vagy eszelősség esetében pedig legalább tétlen állapotban volt a király. Nem működhetett tettleg a kormányzó ellen. Most azt ajánlották, hogy Angliának két fő tisztviselője legyen, mindketten érettkorúak és ép elméűek s engesztelhetlen harczban egymás ellen. Oktalanság volt arról beszélni, hogy Jakabnak csupán a királyi czimet hagyják s minden királyi hatalomtól foszszák meg. Mert a czim a hatalomnak egy része volt. A »király« czim összeesküvési jelszó volt. Sok angol fejében egy felülről származó rejtélyes bélyeg eszméjével volt az összekapcsolva, s majd minden angol fejében a törvényes és tiszteletreméltó hatalom eszméjével. Ha a czim ilyen hatalommal járt, a kik azt vitatták, hogy Jakab minden hatalomtól fosztassék meg, bizonyára nem tagadhatták, hogy a czimtől is meg kell fosztani.

És meddig kelle vala fönállania e képtelen kormánynak, a melyet Sancroft szelleme föltalált? Mindazon indok, mely annak fölállitására fölhozható volt, hasonló erővel fogott birni föntartására világ végeiglen. Ha a gyermek, a kit Francziaországba vittek, valóban a királyné szülötte, örökölni fogta az isteni elidegeníthetlen jogot a király névre. Ugyanazon jog alkalmasint pápistáról pápistára fogott szállani az egész XVIII. és XIX. századon által. De mindkét ház elhatározta, hogy Angliát pápista ne kormányozhassa. Könnyen megeshetett tehát, hogy nemzedékről nemzedékre folyvást »regens«-ek fogták volna vinni, bujdosó és koldus királyok nevében, a kormányt. Semmi kétség, hogy a regenseket a parliamenteknek kelle rendelnie. E hazugságnak tehát, mely az öröködési egyeduraság

elve sértetlen föntartására volt számitva, az fogott lenni eredménye, hogy az egyeduralom tettleg választásivá lett volna.

Még egy okot hoztak föl Sancroft terve ellen, a melyre nem lehetett felelni. Volt a törvénykönyvben egy törvény, a melyet a York- és Lancasterház közt folyt hoszas véres harcz bevégzése után hoztak nem sokára, hogy eltávoztassák azon csapásokat, a melyeket azon házak egymás fölött fölváltva nyert győzelmei hoztak az ország nemességére. E törvény azt rendelte, hogy senki se essék árulási büntetés alá, ha a birtokban levő királyhoz ragaszkodik. Midőn a királygyilkosokat, a visszaállitás után, pörbe fogták, némelyek közölök azt vitatták, hogy esetök, igazság szerint, e törvény rendelkezése alá esik. Ők, ugymondának, a birtokban volt kormánynak engedelmeskedtek, s e szerint nem voltak árulók. A birák elismerték, hogy ez helyes védelem lenne, ha a foglyok oly bitorló hatalma alatt működtek volna, ki, mint IV. Henrik vagy III. Rikhárd, a királyi czimet viselte, de kijelentették, hogy e védelem nem mentheti azon embereket, a kik oly egyént fogtak pörbe, itéltek el és végeztettek ki, a kit a pörbefogásban, itéletben és végrehajtási parancsban királynak czimeztek. Innen következett, hogy a ki valamely kormányzót pártolna Jakab ellen, nagy veszélyben forogna, hogy fölakasztják, lófarkon meghurczolják és fölnégyelik, ha Jakab valaha visszanyeri a főhatalmat; de a törvény olyas megszegése nélkül, a minőt Jeffreys maga is alig bátorkodnék elkövetni, senkit sem vethetnének büntetés alá, ha a törvényes király ellenében, a ki St. Germainben volt számkivetésben, olyan királyt pártolna, a ki, bár törvénytelenül, uralkodnék a Whitehallban.

Ugy látszik, hogy ez okoskodásokra nincs felelet; s kétségkivül hatályosan adta elő azokat Danby, a ki bámulatos tehetséggel birt, minden fölvett tárgyat a legbutább ész előtt is világosságba helyezni, és Halifax, a kinek gondolatbőségben és ragyagó előadásban nem volt párja az egykoru szónokok között. De annyian és oly hatalmasok voltak a toryk a felsőházban, hogy ügyök gyöngesége, vezérök elpártolása s ellenfeleik ügyessége daczára, szinte övék lett a nap diadala. Száz lord szavazott. Negyvenkilenczen a »regensség« mellett, ötvenegyen ellene. A kevesebbségben voltak Károly természetes fiai, Jakab sógora, Somerset és Ormond herczegek. A többséggel, a főpapok közől, csak Compton és Trelawney szavazott.

Közel esti 9 óra volt, midőn a ház eloszlott. Másnap januar 30-ka volt, I. Károly halála évnapja. Az angol egyház nagy testülete sok éven át szent kötelességének tartotta, szivére kötni a népnek e napon az ellennemállás és szenvedőleges engedelmesség tanait. A régi beszédeknek most alig lehetett hasznát venni; sok pap még azon is kétkedett, vajon merje-e az egész lithurgiát olvasni. Az alsóház kijelentette, hogy a trón megürült. A lordok még semmiféle véleményt nem fejeztek ki. Nem volt tehát könnyü meghatározni, kelljen-e imádkozni a fejedelemért. Minden istentiszteletet tartó pap saját nézetét követte. A főváros legtöbb egyházában elhagyták az imát Jakabért: de Sz. Margit egyházában Sharp norwichi dékán, a kit megkértek, hogy az alsóház tagjai előtt papoljon, nemcsak az egész ájtatoskodást, a mint a könyvben volt, szemökben fölolvasta, de beszéde alatt, saját szavaival áldást kért a királyra, s szónoklata végén kikelt azon jézsuitaféle tan ellen, hogy a fejedelmeket jogszerüleg letehetik alattvalóik

Az elnök még az nap délután panaszt tőn a ház előtt e megbántásért. »Ma ugymond, határozatot hoztak önök; s másnap saját füleik hallatára kikelnek az ellen az egyházi szószékről.« Sharpot erősen védték a toryk, s a whigek közt is voltak barátai: mert nem feledték el, hogy az elmult gonosz időkben veszélyt hozott rá bátorsága, melylyel, a királyi meghagyás daczára, a pápistaság ellen papolt. Sir Mulgrave Kristóf igen erélyesen megjegyzé, hogy a ház nem rendelte el kihirdettetni határozatát, a mely a trónt megürültnek nyilatkoztatta. Sharp tehát nem csak köteles nem volt e határozat felől valamit tudni, de tudomást sem vehetett arról a ház kiváltságai megsértése nélkül, a miért a sorompók elé rendelték, s térden állva megpirongatták volna. A többség érezte, hogy nem lenne okosság épen most pörbe szállani a papsággal; s mellőzték e tárgyat.

Mig az alsóház Sharp beszéde fölött vitatkozott, a lordok ismét bizottságban tanácskoztak a nemzet állapota fölött, s pontonként olvastatták a határozatot, a mely a trónt megürültnek nyilatkoztatta.

Először is azon kifejezés fölött támadt vita, mely a király és nép közötti eredeti szerződésre vonatkozott. Nem lehetett várni, hogy a tory lordok megtámadás nélkül hagyjanak oly mondatot, mely a whigség leglényegét foglalta magában. Szavaztak, s ötvenhárom szavazattal negyvenhat ellen meghagyták e szavakat.

Ezután a szigoru megrovást vették fontolóra, melylyel az alsóház Jakab kormányzását sujtotta. Minden ellenmondás nélkül helybenhagyták. Némi kifejezés fölött észrevételt tettek azon mondatra, hogy Jakab az uralkodásról lemondott. Inditványozták, hogy helyesebben azt

mondják, a kormányt odahagyta. E jobbitmányt elfogadták s ugy látszik minden ellenmondás nélkül, mert nem volt szavazás. Ekkor késő lett; s a lordok megint eloszlottak.

Mindeddig a peereknek Danby által vezérlett kis töredéke szorosan egy kézre dolgozott Halifaxxal és a whigekkel. Ez egyesülés következtében vetették el a »kormányzóság« tervét, s hagyták helyben az eredeti szerződés tanát. Azon tétel volt a többséget alkotó két párt egyesülési pontja, hogy Jakab megszünt király lenni. De e pontnál útaik szétágaztak. Arról kellett közelebb határozni, megürült-e a trón; s ez nem meddő elméleti, hanem súlyos gyakorlati jelentőségü kérdés volt. Ha megürült a trón, az ország rendei Vilmost ültethették abba. Ha nem ürült meg, csupán neje, Anna és ennek maradékai után örökösödhetett abban.

Danby követői előtt megállapitott elv volt, hogy hazánk egy pillanatig sem lehetett jogszerü fejedelem nélkül. Az ember meghalhatott; de a tisztviselő halhatatlan volt. Az ember lemondhatott; a tisztviselő örökös volt. Ha egyszer megengedjük, mondták ez államférfiak, hogy a trón megürült, azt is el kell fogadnunk, hogy választással jár. A fejedelem, a kit abba helyezünk, nem angol, hanem lengyelszerü fejedelem lesz. Még ha azon egyént választjuk is, a ki születési jognál fogva uralkodnék, nem születési jognál, hanem választásunk erejénél fogva uralkodik az, s adományképen veendi, a mit örökségnek kellene tekintenie. Azon üdvös tisztelet, a melylyel eddig a királyi vér és elsőszülöttségi rend iránt viseltetnek, nagyon fog csökkenni. Még komolyabb baj lenne, ha nem választás utján töltenők be a trónt, hanem egyszersmind oly fejedelemmel, a ki

kétségkivül nagy és jó uralkodói tulajdonokkal bir, s a ki csodásan megszabaditott minket, de a ki nem első, sőt nem is második az öröködés rendén. Ha egyszer kimondjuk, hogy bármily kitünő érdem jogczim lesz a koronára, alkotmányunk alapjait dúljuk föl, s olyan példát adunk, a melyet követni minden dicsvágyó államférfiu avagy hős, ki az államnak valamely nagy szolgálatot tesz, kisértetet fog érezni. E veszélyt el fogjuk kerülni, ha alkotmányunk elveihez logicai következetességel ragaszkodunk. A koronáról lemondás történt. A lemondás pillanatában a legközelebbi örökös lett törvényes fejedelmünkké. Mi az Orániai herczegnét tekintjük legközelebbi örökösnek; s azt tartjuk, hogy őt haladék nélkül ki kell kiáltani királynőnknek, a mi már most is.

A whigek válaszolták, hogy bárgyuság rendes szabályokat forradalmi állapotban levő országra alkalmazni; hogy a fönforgó kérdést nem lehet pedáns jogtudósok tételei szerint elhatározni, s hogy, ha azok szerint volna is elintézendő, ilyes tételeket szintúgy lehetne az egyik, mint a másik részre idézni. Ha törvényes szabály, hogy a trón soha sem lehet üres, az is törvényes szabály, hogy élő embernek nem lehet örököse. Jakab még élt. Hogy lehetne tehát örököse az Orániai herczegné? Ugy áll a dolog, hogy Anglia törvényei teljesen rendelkeztek az örökösödésre nézve, midőn a fejedelem hatalma együtt végződik testi életével, de nem intézkedtek azon ritka esetekre nézve, midőn hatalma előbb végződik életénél; s ilyes ritka esetről kellett most a conventnek intézkednie. Hogy Jakab nem ül a trónon, mind a két ház kimondotta. A törvények senkit sem jelöltek ki, a kinek joga volna lemondása és halála közben a trónt betölteni. Honnan következett, hogy a trón

üres, s hogy a házaknak föl lehet hivni az Orániai herczeget, hogy azt töltse be. Az igaz, hogy nem volt a születési rend szerint a legközelebbik; de az mit sem tett; sőt határozottan ajánlatára szolgált. Az örökösödési egyeduralom jó politikai intézmény, de épen nem szentségesebb más jó politikai intézményeknél. Szerencsétlenségre vakbuzgó és szolgalelkű hittudósok vallásos rejtelmet csináltak abból, mely szinte annyi bajt szült, szintoly megfoghatlan, mint maga a »transsubstantiatio.« Az angol államférfiaknak arra kelle vala főleg törekedniök, hogy az intézmény fönmaradjon, s a mellett ne verhessenek gyökeret azon elvetemült és ártalmas babonák, melyekkel az utóbbi években kapcsolatban állott, s melyek e kormányidomot áldás helyett átokká tevék a társadalomra; s e czél legjobban elérhető, ha egy időre kissé eltérnek az általános öröködési szabálytól s aztán meg visszatérnek ahhoz.

Sok kisérletet tőnek, hogy a herczeg és herczegné pártja között a nyilt szakadásnak elejét vegyék. Devonshire gróf házában nagy összejövetelt tartottak, s hévvel vitatkoztak. Halifax volt fő szónok Vilmos mellett, Mária mellett Danby. Mária szándokáról semmit sem tudott Danby. Egy ideig Londonba várták, de Hollandiában vissza lőn tartóztatva, először a folyókat elzáró jégtorlaszok s miután az olvadás bekövetkezett, az erős nyugoti szelek által. Ha korábban megérkezik, a czivódás alkalmasint lecsilapul vala. Más felől Halifaxnak sem volt fölhatalmazása, Vilmos nevében valamit mondani. A herczeg hű maradván igéretéhez, hogy a conventre bizza a kormányrendezést, folyvást zárkozott maradt s egy szót, pillantást vagy mozdulatot sem tőn, mely részéről megelégedést vagy roszalást mutatott volna. Egyik honfitársát, a ki nagy mértékben részesült

bizalmában, meghivták a tanácskozmányba, s komolyan sürgették a peerek, adjon némi fölvilágositást. Sokáig mentegetőzött. Végre nem állhatott ellen sürgetésöknek, s mondá: »csak gyanitnom lehet ő fönsége szándokát. Ha tudni kivánják, mit gyanitok, tehát azt gyanitom, hogy nem szeretne nejének komornyikja lenni: azonban én nem tudok semmit.« — »De én tudok már valamit, szólt Danby. Eleget, sőt sokat is tudok.« Aztán eltávozott s a tanácskozmány eloszlott.

Január 31-én a peerek házában nyilvánosan megujitották a vitatkozást, a mely magán körben ekkép végződött. Ez nap volt a nemzeti hálalünnepre kitűzve. Egy imát szerkesztett ez alkalomra több püspök, a kik közt volt Kenn és Sprat. Egyaránt ment volt az mind a hizelgéstől, mind az epésségtől, mik az akkori szerkezetet sokszor elferditik, s a tiszta, szellemi és ünnepélyes ékesszólás ama nagy példányával, a »Közima könyvé«-vel talán jobban kiállja az egybehasonlitást, mint bármely alkalmi imádság, melyet két száz év óta szerkesztettek. A lordok reggel a westminsteri apátságba mentek. Az alsóház tagjai Burnetet kérték meg, hogy a sz. Margitegyházban nekik papoljon. Nem könnyen eshetett azon hibába, melyet ugyan e helyen az előtti napon elkövettek. Erélyes és lelkes beszéde hangos helyeslésre inditá hallgatóit. Nemcsak kinyomták azt a ház rendeletéből, hanem külföldi protestánsok épülésére francziára is leforditották. A szokásos ünnepélyekkel végződött a nap. Az egész város ragyogott a tűzi játékok és örömtüzek fényétől: de mielőtt kialudtak a világitások, s az utczák elcsöndesültek, olyan esemény adta magát elő, mely csökkentette a köz örömet.

A peerek házukba gyültek az apátságból s folytatták

a tanácskozást a nemzet állapota fölött. Az alsóház határozatának utósó szavait vették föl, s hamar kitűnt, hogy a többség nem hajlandó azon szavakba beleegyezni. Azon szinte ötven lordhoz, a kik azt tartották, hogy a királyi czim még mindig Jakabot illeti, most még hét vagy nyolcz járult, a kik azt tartották, hogy Máriára szállott az immár. A whigek számszerint felülhaladva látván magokat, alkuhoz folyamodtak. Azt javasolták, hogy azon szavakat, a melyekben a trónt megürültnek mondák, elhagyván, a herczeget és herczegnét egyszerűen királynak és királynőnek nyilatkoztassák ki. Világos volt, hogy e nyilatkozat, ha nem erősitette is határozottan, mindazt magában foglalta, a mit a toryk megengedni nem akartak. Mert senki sem állithatta, hogy Vilmos születési jog szerint öröklötte a királyságot. Végzést hozni, melyben őt királynak ismerték, annyi volt, mint választást tenni; mikép történhetett választás, ha a trón nem ürült meg? A whig lordok javaslatát ötvenkét szavazattal negyvenhét ellenében elvetették. Ezután kérdésül tűzték, megürült-e a trón. Igenre csak negyvenegy szavazat volt; nemre ötvenöt. A kevesbbségből harminczhatan ellenmondást tőnek.

A következő két napon nyugtalan és szorongatott állapotban volt London. A toryk reményleni kezdék, hogy képesek lesznek kedvencz tervöket a kormányzóságra nézve jobb sikerrel előmozditani. Ha ugy találja vala, hogy semmi kilátása nem lehet a koronára, talán maga a herczeg is inkább a Sancroft tervét választotta volna mint a Danbyét. Kétségkivül jobb fogott királynak lenni, mint kormányzónak: de jobb kormányzónak, mint komornyiknak. Más részről a whigek alsóbb és szilajabb osztálya, Shaftesbury régi küldöttei, College régi szövetségesei zavarogni kezdettek a

városban. A palotaudvaron népcsoportok gyültek össze s fenyegető hangon szóltak. Lord Lovelace, kire gyanu volt, hogy e csoportozatokat fölizgatta, jelentette a peereknek, hogy egy kérvénynyel van megbizva, melyben azt kivánják tőlök, hogy az Orániai herczeget és herczegnét ezen pillanatban jelentsék ki királynak és királynénak. Kérdezték tőle, kik irták alá e kérelmet. »Még nem forgott köz kézen, felelé; de mikorra ismét előhozom, elég kéz lesz itt.« E fenyegetés nyugtalanitotta és elkedvetlenitette saját pártját. A főfő whigek, igazán szólva, még a toryknál is inkább aggódva kivánták, hogy a convent tanácskozásai teljesen szabadok legyenek, s hogy Jakab bármely párthivének ne legyen joga azt állitni, hogy bármelyik ház kényszeritve volt. Hasonló kérelem, minővel Lovelacet megbizták, az alsóház elé is került, de megvetőleg félretették. Maynard legerősebben tiltakozott az utczai gyülevész nép merénye ellen, hogy az ország rendeire ráijeszszenek. Vilmos hivatta Lovelacet, erősen lehordta, s a köztisztviselőnek meghagyta, hogy minden törvénytelen csoportozás ellen erélyesen lépjenek föl. Forradalmunk történetében semmi sem méltó inkább csodálatra és követésre, mint azon mód, mely szerint a convent két nagy pártja, épen midőn legmagasabb fokra emelkedtek viszálkodásaik, egy emberként egyesült ellenállani a fővárosi gyülevész nép hatalmaskodásának.

De bár a whigek teljesen el voltak határozva föntartani a rendet s a vitatás szabadságát, azt is föltették magokban, hogy semmiben sem engednek. Szombaton, február 2-án az alsóház, szavazás nelkül elhatározta, hogy ragaszkodik első határozatához, a mint eredetileg szerkesztette. Jakab, szokása szerint, segitségére jött elleneinek. Épen egy levél érkezett tőle Londonba a conventhez. A hiteha-

gyott Melfort, ki akkor St. Germainben nagy kegyelemben állott, küldötte azt át Prestonnak. A Melfort név minden egyháztag előtt irtózatos volt. Hogy még mindég bizalmas minister, magában elég bizonyságul szolgált, hogy ura eszeveszettsége és elvetemültsége gyógyithatlan. Egyik házban sem merte egy tag is javaslatba hozni, hogy olyan helyről érkezett iratot fölolvassanak. Tartalmát mindazáltal tudta az egész város. Ő fölsége intette a lordokat és alsóházi tagokat, hogy kegyelme felől ne essenek kétségbe, s kegyelmesen biztositotta őket, hogy árulóinak, nehány keveset kivéve, a kiket nem jelölt ki, megbocsát. Mint lehetett olyan fejedelemért valamit tenni, a ki legyőzetve, elhagyatva, alamizsnából élve, azoknak, a kiktől sorsa függött, azt mondá, hogy, ha őt ismét visszahelyezik trónjára, csak keveset fog közölök fölakasztatni?

A törvényhozás két ága közt a versengés nehány nappal tovább tartott. Hétőn, februar 4-én, a peerek azt végezték, hogy módositványuk mellett maradnak: de ellenmondást igtattak a naplóba harminczkilencz aláirással. Másnap a toryk elhatározták, az alsóházban kisérteni meg erejöket. Nagy számmal begyültek. Inditványt tőnek, hogy fogadják el a lordok módositását. A kik Sancroft, és a kik Danby terve mellett voltak, együtt szavaztak; de 282 szavazattal 151 ellen legyőzték őket. A ház erre azt határozta hogy szabad értekezést kér a lordokkal.

Ez alatt a parliament falain kivül is mindenkép igyekeztek megszűntetni a viszályt a törvényhozás két része közt. Burnet azt hitte, hogy a körümények fontossága följogositja őt a herczegné által rábizott nagy titok nyilvánitására. Ő, ugymonda, saját ajkairól tudja, hogy régóta teljes elhatározása, a parliament helybenhagyásával férje ke-

zeibe tenni le hatalmát, ha az öröködés utján trónra jut. Danby komoly, majdnem boszús feddést kapott a herczegnétől. Ő a herczeg neje, irta többek közt; nincs egyéb kivánsága, mint tőle függeni, s nem követhetnének el rajta kegyetlenebb sértést, mint ha vetélytársául állitanák föl; s nem tekinthet senkit soha igaz barátjának, a ki ily úton indul. A toryknak még egy reményök volt. Hogy Anna saját és gyermekei jogaihoz ragaszkodni fog. Mindent elkövettek, hogy nagyravágyását fölgerjesszék s lélekismeretét fölriaszszák. Nagybátyja, Clarendon különös tevékenységet fejtett ki. Csak nehány hete mult, hogy a hatalom és nagyság reménye őt arra inditotta, hogy egész élete kérkedő nyilatkozatait meghazudtolja, a király ügyét elhagyja, a Wildmanekkel és Fergusonokkal egyesüljön, sőt azt javasolja, hogy a királyt fogolyképen küldjék idegen földre, s egy dögmirigyes posványokkal körülvett erősség falai közé zárják. Az irföldi alkirályság csábja okozta benne e rendkivüli változást. De nem sokára kitetszett, hogy az áttértnek kevés kilátása van a fényes díjhoz, a melyen szive csüggött. Ugy találta, hogy az ir ügyekben másoktól kérnek tanácsot. Az ő véleményét soha sem kérdezték, s ha tolakodó és alkalmatlankodó módon előadta, hidegen fogadták. Sokszor megjelent a St. James palotában, de alig nyert egy szót avagy pillantást. Egyszer a herczeg irással volt elfoglalva; máskor fris légre volt szüksége s a parkba kellett lovagolnia; máskor meg katonai ügyekben tisztekkel zárkozott, és senkit sem fogadhatott el. Clarendon látta, hogy elvei föláldozásával alkalmasint semmit sem nyer, s föltette magában, hogy azokhoz ujra visszatér. Decemberben a nagyravágyás pártütővé változtatta. Januárban a csalódás visszaváltoztatta királypártivá. Az állhatatlanság

kellemetlen öntudata különösen elkeseritette tory voltát. A lordok házában mindent elkövetett az egyezkedés megakadályozására. Most ugyan e czélra, minden befolyását fölhasználta Anna herczegnőnél. De ennél ugyan csekély volt befolyása a Churchillokéhoz képest, kik igen bölcsen két hatalmas szövetségest hivtak segitségül, Tillotsont, kinek mint lelkipásztornak akkor végtelen tekintélye volt, és Russel asszonyt, a ki, nemes és gyöngéd erényeinél fogva, melylyel a legkegyetlenebb kisérteteket kiállotta, némi szent hirbe jött. A Dán herczegné, mint hamar tudva lőn, azt kivánta, hogy Vilmos élte fogytaiglan uralkodjék; s világos, hogy Jakab leányai ügyét önmagok ellen védeni reménytelen föladat volt.

S Vilmos immár elérkezettnek gondolta az időt, hogy magát kimagyarázza. Ehhezképest Halifaxot, Danbyt, Shrewsburyt, több jeles politikai pártvezérekkel, magához hivatta, s azon stoicus nyugalom szinével, mely alá legerősb indulatait gyermek korától fogva megszokta rejteni, nehány, mélyen átgondolt és nyomatékos szót intézett hozzájok.

Eddig, ugymonda, hallgatott; se rábeszélést, se fenyegetést nem használt; nem is engedte, hogy távolról is érintsék nézeteit és kivánatait; de most olyan »crisis« következett be, melyben szándokait nyilvánitania kell. Se joga, se óhajtása nem volt a conventnek rendet szabni. Csupán azt igénylette, hogy joga legyen minden olyan tisztet mellőzni, a melyről érezte, hogy magára nézve becsülettel s a közre nézve haszonnal nem viselhetné.

Erős párt volt a »regensség« mellett. A házak dolga volt elhatározni, hogy ez intézmény érdekében volna-e a nemzetnek. Ő e részben határozott véleménynyel bir; s jó-

nak látja világosan kimondani, hogy ő kormányzó nem fog lenni.

Egy másik párt a herczegnőt akarta a királyi székre helyezni, s neki, neje életében, királyi czimet, s olyan részt adni a kormányzásban, a minőt nejének tetszenék engedni. Ő nem léphetett ilyen állásba. Részéről ugy tiszteli a herczegnőt, a mint csak férfiunak nőt tisztelni lehet; de még tőle sem fogadna el alárendelt és bizonytalan helyzetet a kormányban. Ugy van alkotva, hogy még a legjobb nő kötényszalagához sem engedheti magát köttetni. Ő az angol ügyekben nem kivánt semmi részt venni; de ha beleegyeznék, hogy részt vegyen, csak egy mód van, mely szerint hasznosan és becsülettel részt vehet. Ha a rendek a koronát élte fogytáig neki ajánlanák, azt elfogadná. Ha nem, legkisebb sajnálkozás nélkül, visszatér szülőföldére. Azzal fejezte be szavait, miszerint jónak tartaná, hogy Anna herczegnő és maradékai az öröködésben mindazon gyermekeit megelőzzék, a kik neki, Mária herczegnőn kivül, bármely más nőtől lehetnének.

Az összejövetel eloszlott, s nehány óra mulva egész London tudta, a mit a herczeg mondott. Most már világos volt, hogy királylyá kell lennie. Csak az volt a kérdés, egyedül vagy a herczegnővel együtt viseli-e a királyságot. Halifax s még nehányan, kik a végrehajtó hatalom megosztása veszélyét igen erős világitásban látták, kivánatosnak vélték, hogy Vilmos életében Mária csupán a király neje és alattvaló legyen. De ez intézkedés, bár kétségkivül sokat lehetett mellette fölhozni, még azon angolok köz érzelmeit is sértette, a kik leginkább ragaszkodtak a herczeghez. Neje a házassági alávetés és szeretetnek példátlan bizonyságát adta; s a legcsekélyebb dolog, a mivel

ezt viszonozhaták, csak az lehetett ránézve, ha az uralkodó királynői méltóságot megadják neki. Herbert Vilmos, a herczeg egyik legbuzgóbb barátja annyira elkeseredett, hogy ágyából, melyhez a köszvény kötötte, kiugrott, és nagy hévvel nyilvánitotta, hogy soha sem huzott volna kardot ő fönsége ügyéért, ha előre látta volna, hogy ily gyalázatos intézkedést tesznek. Senki sem vette föl a dolgot annyira, mint Burnet. Vére fölforrt a, jó asszonyán elkövetett, méltatlanság miatt. Hevesen pörölt Bentinckkel, s kérte, engedjék letenni káplánságát. »Mig ő fönsége szolgája vagyok, mondá a derék becsületes pap, nem volna hozzám illő bármely tervnek, melyet ő akar, ellenszegülni. Én tehát szabad akarok lenni, hogy a herczegnő ügye mellett minden tehetségemmel, mit istentől nyertem, harczoljak.« Bentinck rávette Burnetet, hogy az ellenségeskedés teljes kinyilatkoztatását halaszsza el, mig Vilmos szándoka világosan tudva lesz. Nehány óra mulva egészen fölhagytak a tervvel, mely annyi boszuságot okozott, s a kik Jakabot többé királynak nem tekintették, mindnyájan megegyeztek a módra nézve, a mely szerint a trón be vala töltendő. Vilmosnak és Máriának királynak és királynőnek kell lenniök. A pénzekre együtt kell verni mindkettőjök képét: mindkettőjöknek élvezniök kell a királyság minden személyes méltóságát és kiváltságát; de az igazgatás, a melyet nem lehetett bizvást megosztani, csupán Vilmos dolga legyen.

S most eljött a házak közötti szabad tanácskozmány ideje. A lordok szónokai a festett szobában az asztal egyik oldalán foglalák el székeiket: de a másik oldalon az alsóház tagjai közt olyan nagy volt a tolongás, hogy azon gentlemanek, a kiknek a dologhoz szólaniok kellett, hiában

igyekeztek átjutni. Csak sok bajjal és hoszú várakozás után volt képes a »serjeant at arms« utat nyitni.

Végre megkezdették a vitatkozást. Mindkét rész beszédei teljesen fönmaradtak. Alig van történetbuvár, a ki a legnagyobb érdekkel nem vette volna azokat kezébe, s kielégitlenül nem tette volna le. A házak közt fenforgó kérdést mindkét részről törvényes kérdésnek tekintették. A lordok ellenvetései az alsóház határozatai ellen a szavakra és szerkezetre vonatkoztak, s hasonló válaszokat adtak az ellenvetésekre. Somers a »lemondás« szó használatát idézetekkel igazolta Grotius- és Brissoniusból, Spigelius- és Bartolusból. Midőn fölhivták, hogy mutasson adatot rá, hogy Anglia lehet fejedelem nélkül, az 1399-ki parliament irataira hivatkozott, melyekben határozottan ki volt mondva, hogy a királyi tisztség II. Rikhárd lemondása és IV. Henrik trónralépte közben meg volt ürülve. A lordok válaszul a IV. Edvárd első évi parliamentje iratait hozták föl, honnan kitetszett, hogy az 1399-ki jegyzőkönyvet ünnepélyesen megsemmisitették. E szerint azt vitatták, hogy az előzmény, melyre Somers támaszkodott, nem érvényes többé. Treby most segitségére jött Somersnek s a VII. Henrik első évebeli parliament irataival állott elő, melyek szerint eltörlötték IV. Edvárd törvényét, s következőleg az 1399-ki jegyzőkönyv érvénye helyre lett állitva. Nehány órai vitatkozás után elváltak a vitatkozók. A lordok saját házukba gyültek. Igen felötlő volt, hogy engedőfélben vannak, s az értekezlet merő formaság volt. Mária barátai ugy találták, hogy férje vetélytársaul állitván őt föl, nagyon kellemetlen dolgot tettek neki. Némely peerek, kik előbb a kormányzóságra szavaztak, ehatározták magokban, hogy kivonják magokat, vagy az alsóház végzését pártol-

ják. Véleményök, mondának, nem változott: de bármely kormány jobb, mint semmi kormány, s az ország nem birja meg tovább e lázas állapotot. Még Nottingham is, a ki a festett teremben az alsóház ellen vezérkedett, kinyilatkoztatta, hogy bár lelkismerete szerint nem engedhet, örvend, hogy mások lelkismerete nem olyan érzékeny. Több lordot, ki még nem szavazott a conventben, rábirtak, hogy megjelenjen, igy lord Lexingtont, a ki épen most érkezett meg sietve a szárazról; Lincoln grófot, a ki félbolond volt; Carlisle grófot, ki mankón sántikált be; s a durhami püspököt, a ki rejtezőben volt, s menekülni akart túl a tengeren, de tudtára adták, hogy ha a kormány megállapitására szavaz, nem elevenitik föl magaviseletét az egyházi bizottságban, Danby jóvá akarván tenni a szakadást, melyet ő okozott, egy beszédben, melyet a szokottnál is nagyobb ügyesség jellemzett, kérte a házat, ne folytassa tovább a tusát, mely az államra nézve veszélyes lehetne. Erélyesen pártolta őt Halifax. Az ellenfél szelleme meg volt törve. Midőn kérdésül tüzték, lemondott-e Jakab király a kormányról, csupán három lord szavazott »nem«-mel. Szavazást kivántak azon kérdésre, megürült-e a trón. Hatvankét szavazat volt igenre; nemre negyvenhét. Azonnal inditványozták és szavazás nélkül elfogadták, hogy az Orániai herczeget és herczegnét Anglia királyának és királynőjének nyilatkoztassák.

Ezután Nottingham inditványozta, hogy a hűségi és fensőségi eskük szövegét oly módon változtassák, hogy olyan egyének, a kik, mint ő maga is, nem helyeslik, a mit a convent cselekedett, s mégis teljes szándékkal vannak, hű és engedelmes alattvalói lenni az uj fejedelemnek, azon esküket jó lelkismerettel letehessék. Ez inditványra semmi

ellenvetést nem tettek. Valóban alig lehet kétség, hogy e tárgyra nézve a whig vezértagok és azon tory lordok közt, a kik az utóbbi szavazáskor fordulatot adtak a dolognak, egyetértés volt. Az új esküformákat leküldötték az alsóházhoz, azzal a határozattal, hogy a herczeget és herczegnét királynak és királynőnek nyilatkoztassák ki.

Most már tudták, kinek adják a koronát. Azt kelle még elhatározni, minő föltételek alatt adják. Az alsóház választmányra bizta, megfontolni, mely lépéseket tanácsos tenni, hogy a törvény és szabadság biztosittassék az ezutáni fejedelmek megtámadásai ellen; s a választmány jelentést tett. E jelentésben ajánlották, először, hogy az alkotmány azon nagy elveit, a melyeket a trónból kirekesztett király megsértett, ünnepélyesen megerősitsék, s másodszor, hogy a királyi hatalom korlátozása és az igazságszolgáltatás megtisztitása végett több új törvényt hozzanak. A választmány ajánlatai többnyire nagyon jók voltak; de teljes lehetlen volt, hogy a ház egy hónap, sőt egy év alatt annyi és oly különféle és fontos tárgyakban kellőleg eljárjon. Javaslotta többek közt, hogy a polgári katonaságot újra rendezzék: a fejedelem hatalmát a parliamentek elnapolása és eloszlatása körül szorítsák meg; hogy határozzák meg a parliament-tartás idejét; hogy parliamenti perbefogás esetében ne legyen helye a királyi kegyelmezésnek; hogy türelmet adjanak a protestáns dissentereknek; hogy a fölségsértés bűntettét szorosabban irják körül; hogy a fölségsértési pörökben több biztositékot adjanak az ártatlanságnak; hogy a birák éltök fogytáig tartsák meg hivatalaikat; hogy a sheriffek kinevezése módját változtassák meg; az esküttszékre ugy történjenek a kinevezések, hogy a részrehajlás és vesztegetés ki legyen zárva; töröljék el a

szokást, a mely szerint a King's bench elé bünvádakat adhattak; hogy a korlátnoki hivatalt alakitsák újra; a közhivatalnokok fizetéseit rendezzék, s a »Quo Warranto« törvényt módositsák. Kézzelfogható volt, hogy e tárgyak fölött ovatos és megfontolt törvényeket hozni, nem egy munkás ülésnek fogott dolgot adni; valamint az is világos volt, hogy az ilyen fontos tárgyakban elhamarkodott és megfontolatlan törvényhozás csak új sérelmeket okozhatna, a melyek talán még roszabbak lennének, mint a melyeket megszüntetne. Ha a választmány a trón betöltése előtt végéhez viendő reformokról akart jegyzéket terjeszteni elő, képtelenül hoszú volt e jegyzék. Ellenben ha mindazon reformok jegyzékét akarná adni, a melyeket a törvényhozásnak alkalmas időben tenni kellene, rendkivül tökéletlen volt e jegyzék. Valóban alig olvasták föl e jelentést, s egyik tag a másik után fölkelt, hogy részéről valamit adjon ahhoz. Inditványozták és elfogadták, hogy a hivatalok árubabocsátását tiltsák el, hogy a »Habeas Corpus«-t még hatályosabbá tegyék, s hogy a »mandamus« törvényt nézzék át. Egy gentleman a kéményadó-szedők, egy másik a fogyasztási adószedők ellen kelt ki; s a ház elhatározta, hogy mind a kémény-, mind a fogyasztási adószedőket fékezzék. Igen nevezetes körülmény, hogy mig ekkép az ország egész politikai, törvénykezési és közjövedelmi rendszere fölött szemlét tartottak, egy népképviselő sem inditványozta, hogy töröljék el a törvényt, mely előzővizsgálat alá vetette a sajtót. Még a legfölvilágosultabb férfiak sem látták át, hogy a szólásszabadság minden egyéb szabadság legfőbb őre és biztositéka.

A ház nagy zavarba jött. Némely szónokok hevesen, vitatták, hogy már kelleténél több idő elveszett, s hogy a

kormány megalapitása egy napi halasztást sem tűr már. A társadalom nyugtalan állapotban; a kereskedés lankadt; az angol gyarmat Irföldön végveszélyben; kölföldi háborútól kelle tartani; a számüzött király nehány hét alatt Dublinban lehet franczia hadsereggel, s Dublinból csakhamar átjöhetett Chesterbe. Nem esztelenség-e trónt ilyen időkben üresen hagyni, s mig a parliamentnek léte is veszélyben forgott, tanácskozásokkal vesztegetni az időt a fölött, hogy a fejedelem, vagy önmagok által legyenek-e elnapolandók? Más részről kérdezték, azt hiszi-e a convent, hogy hivatásának teljesen megfelelt, ha csupán egy fejedelmet letett, s egy másikat tett helyébe? Bizonyára most volt ideje, vagy soha oly védszerekkel biztositani a szabadságot, a melyek a hatalom kicsapongásainak hatályosan elejét veszik. Kétségkivül nagy fontosságu volt, a mit mindkét felől vitattak. A whig párt ügyes vezérei, kik között Somers gyorsan tulnyomóságra emelkedett, közép utat ajánlottak. A háznak, mondának, két czél van szemei előtt, a melyeket el kell különözni. Egyik föladat, az ország régi alkotmányát törvénytelen megtámadások ellen biztositani; a másik, hogy ez alkotmány törvényes reformok által javitassék. Az első czél elérhető lesz, ha a határozatban, mely az új fejedelmeket a trónra meghivja, ünnepélyesen beigtatják az angol nemzet régi szabadsági igényeit, ugy, hogy a király koronáját, s a nép szabadságait ugyanazon jogczimnél fogva birja. A másik czélra nézve egész kötet kidolgozott szabályok kellenének. Az első czélt egy nap alatt elérhetni; a másikat alig egy év alatt. Az első czélra nézve minden párt egyetért: a másikra nézve számtalan véleménykülönbség forog fön. Se az egyik, se a másik háznak egy tagja sem ingadoznék pillanatig is arra szavazni, hogy a király a parliament megegyezése nélkül

adót nem vethet ki; de alig volna lehetséges a fölségsértés esetében az eljárásra nézve új törvényt szerkeszteni, a mely hoszas vitatkozásokat nem vonna maga után, s a melyet némelyek a korona, mások a fogoly iránt igazságtalannak ne bélyegeznének. Az ország rendei rendkivüli gyülekezetének nem az föladata, hogy a parliament rendes dolgait végezze, a korlátnoki hivatal személyzetének fizetéseit rendezze, a kutatók zsarolásait fékezze, hanem hogy a kormány nagy gépezetét jól fölállitsa. Ha ez megtörtént, akkor lesz idején vizsgálni, minő javitásokat kell tenni intézményeinkben: a halasztásban nincs semmi veszély; mert oly fejedelem, a ki csupán a nemzet választásánál fogva országol, nem tagadhatja meg beleegyezését olyan javitásoktól, a melyeket a képviselői által nyilatkozó nemzet kiván.

Ez okoknál fogva az alsóház tagjai bölcsen elhatározák, hogy minden reformot elhalasztanak, mig az ország régi alkotmánya minden részében helyre nem lesz állitva, s a trónt azonnal betöltik, a nélkül, hogy Vilmos és Mária elé egyéb föltételt szabnának, azon kivül, hogy Anglia fönálló törvényei szerint kormányozzanak. Hogy azon kérdések, a melyek fölött a Stuartok és a nemzet viszálkodtak, soha többé föl ne merüljenek, elhatározták, hogy az oklevélbe a melylyel az Óraniai herczeget és herczegnét a trónra meghivják, s a melyben az öröködési rendet megalapitják, az alkotmány alapelveit a legvilágosabb és legünnepélyesb módon ki fogják fejezni. Ez okiratot, mely »Declaration of right« név alatt ismeretes, választmány készitette, a melynek Somers volt elnöke. Azon tény, hogy az alacsony sorsban született fiatal ügyészt oly parliamentben, a hol annyi ügyes és tapasztalt férfiak voltak, csak tiz nappal azután, hogy az alsóházban először szólott, ilyen diszes és fontos

helyre állitattak, eléggé mutatja tulajdonai felsőbbségét. Egy két óra alatt föl volt téve a nyilatkozat, s az alsóház helybenhagyta. A lordok, némi, nem nagy fontosságu módositásokkal, elfogadták.

A nyilatkozmány azon büntettek és hibák elsorolásával kezdődött, melyek szükségessé tették a forradalmat. Jakab a törvényhozás hatáskörébe rontott; a szerény kérelmezést bűntettnek vette; az egyházat, törvénytelen itélőszék által elnyomta; adót vetett ki a parliament beleegyezése nélkül, s állandó hadsereget tartott béke idején; megsértette a választási szabadságot s megrontotta az igazságszolgáltatást. Olyan dolgokat, a melyeket, törvény szerint, csak a parliament előtt lehetett kérdés alá venni, a »King's bench« előtt tárgyaltatott. Részrehajló és megvesztegetett esküttszéket alakitottak; rendkivüli kezességet követeltek a foglyoktól; szerfölötti birságokat róttak ki; kegyetlen és szokatlan büntetéseket szabtak; a vádlottak jószágait eladományozták az elitélés előtt. Az, a kinek hatalmával történtek e dolgok, lemondott a kormányról. Az Orániai herczeg, a kit isten dicső eszközéül választott, hogy a nemzetet a babonaságtól és zsarnokságtól megszabaditsa, összehivta az ország rendeit, hogy a vallás, törvény és szabadság biztositásáról tanácskozzanak. A lordok és az alsóház tagjai tanácskozván, elhatározták, hogy őseik példáját követvén, először is Anglia régi jogait és szabadságait szilárditják meg. Ehhez képest kinyilatkoztatták, hogy a fölmentő hatalomnak, a melyet utóbb gyakorlatba vettek, nincs törvényes alapja; hogy a parliament engedélye nélkül a fejedelem pénzt nem szedhet alattvalóitól, hogy, a parliament beleegyezése nélkül, béke idején állandó hadsereget nem lehet tartani. Az alattvalók kérelmezési jogát, a képviselők sza-

bad választási jogát, a parliamentek tanácskozási szabadságát, a nemzet jogát, tiszta és szelid törvényeink szellemében, kegyelmes igazságszolgáltatásra, ünnepélyesen megerősitették. Mindezeket a convent, az egész nemzet nevében, az angolok kétségtelen öröksége gyanánt, követelte. Ekkép ki levén víva az alkotmány elvei, a lordok és az alsóház tagjai, azon teljes bizodalomban, hogy a szabaditó a törvényeket és szabadságokat, a melyeket ő mentett meg, szentül meg fogja tartani, elhatározták, hogy Vilmost és Máriát együtt és különkülön életökre Anglia királyának és királynőjének nyilatkoztassák, s hogy mig mindketten életben lesznek, egyedül magát a herczeget illesse a kormány. Ő utánuk a korona Mária maradékaira, azután Annára és maradékaira, s azután Vilmos maradékaira fog szállani.

Ez alatt a szél megszűnt nyugotról fúni. A hajó, a melyre az Orániai herczegné szállott, februar 11-kén elindult Margatéból, s másnap reggel Greenwichnél vetett horgonyt. Az öröm és szeretet sok jelenségével fogadták; de magaviseletében megbotránkoztak a toryk s még a whigek sem tartották azt hibátlannak. Egy ifju nőnek, a kit szintoly gyászos és rettentő sors, mint a minő Labdacus vagy Pelops háza fölött borongott, oly helyzetbe hozott, a melyben, hacsak istene, férje és hazája iránti kötelességeit meg nem akarta szegni, kénytelen volt azon trónra ülni, a honnan épen atyját letaszitották, — ilyen nőnek, mondom, szomorúnak vagy legalább komolynak kellett volna lennie. Mária nem csak vig, de tulságos jó kedvű volt. Midőn a Whitehallba belépett, mint mondták, lányias örömet mutatott, hogy ilyen szép háznak asszonya, futkosott a szobákban, bekandikált a benyilókba, vizsgálgatta a diszágy matráczait, a nélkül, hogy eszébe jutott volna, ki

lakott utóbb e pompás termekben. Burnet, a ki őt mindig angyalnak tartotta emberi alakban, ez alkalommal nem állhatta meg, hogy meg ne rója. Annál inkább meg volt lepetve, mert midőn Hágában a herczegnétől elbucsúzott, nagyon elcsüggedve találta őt, habár meg volt győződve, hogy a kötelesség ösvényén van. Burnetnek, mint lelki kalauzának, aztán megmagyarázta magaviseletét. Vilmos levélben tudositotta őt, hogy némelyek azok közől, a kik kettejök érdekét egymástól elválasztani igyekeztek, még most is űzik mesterkedésöket; azt állitják, hogy ő magát sértettnek hiszi; s ha szomorúságot mutatna, igazolná a hiresztelést. Vilmos tehát kérte őt, hogy első megjelenésekor vidám arczot mutasson. Szive, ugymond, távol volt a vidorságtól; de megtette, a mi tőle kitelt; s mivel félt, hogy az érzelmeivel nem egyező szerepet roszúl fogja játszani, túlment abban. Magaviselete tömérdek pajkoskodásnak volt tárgya prózában és versben; csökkentette némelyek véleményét felőle, a kiknek becsülésére sokat adott; s a világ nem tudta, miglen oda nem költözött, hova dicséret és megrovás nem hatnak, hogy magaviselete, mely miatt könyelműséggel és érzéketlenséggel vádolták, valójában azon teljes önzetlenség és önfeláldozás jeles példája volt, a melyre, mint látszik, a férfiak nem képesek, de a mit nőkben olykor föllelhetni.

Szerdán, február 13-án, a Whitehall udvara s minden szomszéd utcza tele volt nézőkkel. A pompás lakomázó terem, Inigo remekmüve, melyet Rubens remekei ékesítenek, nagy ünnepélyre volt elkészitve. A falak mellett sorban álltak a testőr yeomanek. Az északi ajtó mellett jobb kézről nagy számu peer gyült össze. Balról az alsóház tagjai voltak elnökükkel, kit a buzogánynyal kisértek. A déli

ajtó fölnyilt: s az Orániai herczeg és herczegné egymás mellett beléptek, s a diszmennyezet alatt foglaltak helyet.

Mindkét ház tagjai mélyen meghajolva közeledtek. Vilmos és Mária nehány lépést tőnek feléjök. Jobbról Halifax, s balról Powle előléptek; s Halifax szólott. A convent, monda, egy határozatban egyezett meg, a melynek meghallgatására kérik ő fönségeiket. Készeknek nyilatkoztak; s a felsőház jegyzője a »jog nyilatkozatát« fenszóval olvasta. Miután elvégezte, Halifax az ország összes rendeinek nevében kérte a herczeget és herczegnét, hogy a koronát fogadják el.

Vilmos maga és neje nevében válaszolá, hogy a korona előttök annál becsesebb, mert a nemzet bizalma zálogául nyujtják azt. »Hálás szivvel elfogadjuk, ugymonda, a mit önök nekünk ajánlottak.« Ezután, magára nézve, biztositotta őket, hogy Anglia törvényei, a melyeket már egyszer megvédett, lesznek szabályozói magaviseletének, hogy egész lélekkel igyekezni fog az ország jólétét előmozditani, s e részben az eszközökre nézve mindenkor a házak tanácsát fogja kikérni, inkább bizván az ő itéletökben, mint a magáéban. Olyan örömrivalgással fogadták e szavakat, mely az utczákra lehallott, s a melyre egy pillanatra sok ezer hang éljenzése felelt. A lordok és alsóházi tagok ezután mély tisztelettel visszavonultak a lakomateremből, s a whitehalli nagy kapuhoz mentek ünnepélyesen, hol a hirnökök és segédeik vártak czimeres köntöseikben. Az egész tér szinte a Charing crossig egy fejtenger volt. A rézdobok megriadtak; a trombiták harsogtak; s a czimerkirály az Orániai herczeget és herczegnét Anglia királyának és királynőjének nagy hangosan kikiáltotta; kötelességévé tette minden angolnak, hogy azon pillanattól fogva hűséggel és

hódolattal viseltessék az uj fejedelmek iránt, s kérte az istent, a ki már is oly kitünő módon megszabaditá egyházunkat és nemzetünket, hogy hoszú és szerencsés uralkodással áldja meg Vilmost és Máriát.

Igy fejeztetett be az angol forradalom. Ha azon forradalmakhoz hasonlitjuk azt, a melyek az utóbbi hatvan év alatt annyi régi kormányt megdöntöttek, nem lehet különös jelleme által meg nem lepetnünk. Miben áll e jellem különössége, eléggé világos, s mindazáltal se dicsérői, se ócsárlói nem mindig látszottak azt fölfogni.

A szárazföldi forradalmak a XVIII. és XIX. század folytán olyan országokban történtek, a melyekben a középkori korlátolt egyeduralomnak minden nyoma rég elenyészett. A fejedelem törvényhozási és adókivetési jogát több nemzedéken át nem vették kérdésbe. Trónja körül nagy rendes hadsereg őrködött. Igazgatását, még a legszelidebb kifejezésekkel sem lehetett, a legnagyobb veszély nélkül, megróni. Csupán tetszésétől függött az alattvalók személyes szabadsága. Egyetlen intézmény sem maradt fön, mely, a legöregebb emberek emlékezetére is, hatályos ótalmat nyujtott volna az alattvalóknak a zsarnokság legnagyobb kicsapongásai ellen. Feledésbe sülyedtek azon nagy gyülések, a melyek egykor erőt vettek a királyi hatalmon. Szerkezeteik és jogaik csak a régiségbuvárok előtt voltak ismeretesek. Nem csodálhatjuk, ha olyan embereknek, a kik fölött ekkép uralkodtak, sikerült a kormánytól, melyet titokban rég gyülöltek, elragadni a főhatalmat; siettek rontani s nem voltak képesek alakitani; minden szép szint mutató ujdonság megbájolta őket; minden czimet, szertartást és beszédmódot, mely a régi rendszerrel kapcsolatban állt, száműztek s utálattal fordulván el saját nemzeti elő-

ményeiktől és hagyományaiktól, elméletirók műveiben keresték a kormányzási elveket, vagy Athén és Roma honfiait majmolták, tudatlan és kellemetlen fitogtatással. Szintoly kevéssé lehet csodálni, hogy a forradalmi szellem erőszakos hatását hasonlóan erőszakos visszahatás követte, s hogy a zavar csakhamar szigorubb kényuralmat szült, mint a melyből eredett.

Ha mi hasonló helyzetben valánk; ha Strafford kiviszi vala kedvencz áttörési (thorough) tervét; ha oly számos és jól fegyelmezett hadsereget alakit vala, minőt, néhány évvel utóbb Cromwell állitott; ha folytonos birói itéletekkel mint a minőt a »Exchequer« a hajópénz esetében hozott, a koronára ruházák vala át a nép-megadóztatás jogát; ha a csillagkamara és a magas bizottság folyvást mindenkit megbirságol, tagcsonkitásra és börtönre itél vala, a ki szót mert emelni a kormány ellen; ha a sajtót itt is oly tökéletesen leigázzák vala, mint Nápolyban vagy másutt; ha királyaink fokonkint az egész törvényhozói hatalmat magokhoz ragadják, s hat angol nemzedék egyetlen parliamenti ülést sem ér vala meg; ha elvégre valamely szilaj izgatottság pillanatában fölkelünk vala uraink ellen; minő kitörés fogott az lenni! Milyen robajjal, melyet a világ legtávolabb végéig meghallottak és éreztek volna, fogott összeomlani a társadalom egész roppant gépezete! E nagy közönség legboldogabb és kényelmesb életű tagjai közől hány ezeren fogtak, számüzöttekül, koldulva keresni kenyeret a szárazföld városaiban, vagy Amerika vadon erdőségeiben fakéregből készitni enyhelyet magoknak! Mennyiszer láttuk volna torlaszokká halmozni London kövezetét, golyórongáltan a házakat, s a csatornákat vértől párologva! Hányszor vetődtünk volna vadul egyik tulságból a má-

sikba, a kényuralomban keresvén menedéket a féktelenség ellen, s meg vissza sodortatván a kényura lom által a féktelenségbe! Hány véres és zavaros évbe fogott kerülni, a politikai tudományoknak csak elemeit is megtanulnunk! Hány gyermekes elmélet áltatott volna bennünket! Mennyi otromba és roszul ellensúlyozott alkotmányt állitottunk volna föl, csupán hogy ujra össze lássuk roskadni! Szerencséseknek mondhatók magunkat, ha félszázadi szigoru fegyelem elég fogott lenni, képesekké növelni minnket a szabadság élvezetére.

E csapások távol valának forradalmunktól. Szorosan védelmi forradalom volt, s mellette volt az elidősülés és törvényszerüség (legitimitas). Itt és csupán csak itt származott le csorbátlanúl a XIII. századi korlátolt egyeduralom a XVII. századra. Teljes erőben voltak parliamenti intézményeink. Kormányzatunk elvei igen jók voltak. Nem voltak ugyan formaszerint és egész szabatossággal irott oklevélbe foglalva; de régi, nemes szabályzatainkban elszórtan föl lehetett azokat találni; s mi sokkal nagyobb fontosságu körülmény, négyszáz éven át minden angol szivébe be lettek vésve. Hogy a nemzet képviselőinek beleegyezése nélkül, törvényt hozni nem lehetett, sem adót vetni ki, vagy állandó sereget tartani; hogy senkit sem zárhattak be, csak egy napra is a fejedelem önkényes akaratánál fogva; hogy a hatalom semmiféle eszköze nem hivatkozhatott, a legutolsó alattvaló bármely joga megsértésére nézve is, igazolásául, királyi parancsra: ezeket mind a whigek, mind a toryk országos alaptörvényeknek tartották. Olyan ország, a melynek ilyen alaptörvényei voltak, nem szorult uj alkotmányra.

De bár uj alkotmányra nem volt szükség, kétségtelenül kellettek változások. A Stuartok rosz kormányzása

s a zavarok, melyeket e rosz kormányzás okozott, eléggé bizonyitották, hogy rendszerükben hiány van valahol, s e hiányt fölfedezni és pótolni a conventnek volt kötelessége.

Némely, nagy fontosságu kérdések még mindég rést nyitottak vitatkozásra. Alkotmányunk olyan időkben veszi kezdetét, mikor az államférfiak nem igen szoktak szabatos értelmezéseket készíteni. Ekkép alkotmányunk elveivel összse nem férő s fönállására nézve is veszélyes szabálytalanságok támadtak észrevétlenül, és számos év folytán semmi komoly bajt nem okozván, fokonként elévülési erőre tettek szert. E rosznak abban állt gyógyszere, hogy olyan szavakkal fejezzék ki a nép jogait, a melyek minden viszálynak véget vessenek, s kinyilatkoztassák, hogy e jogok megsértését semmi előzmény nem igazolhatja.

Ha ez megtörtént, lehetlen fogott lenni uralkodóinknak a törvényt félreérteni: de ha valamivel több is nem történik, igen valószinű volt, hogy azt meg fogják szegni. Szerencsétlenségre az egyház sok ideig arra tanitotta a nemzetet, hogy az öröködési egyedurság intézményeink közt az egyedül isteni és sérthetetlen; hogy az alsóház joga, résztvenni a törvényhozó hatalomban, csupán emberi jog, de a király engedelmességi igénye a nép irányában felülről származik; hogy a »Magna-Charta« oly határozmány, a melyet el is törölhetnek, a kik készitették, de azon szabály, mely a királyi vérből származott fejedelmeket az öröködés rendén a trónra hivja, mennyei eredetű, hogy semmis minden olyan parliamenti intézkedés, mely e szabálylyal összeférhetlen. Világos, hogy a mely társadalomban ilyes vakhit uralkodik, az alkotmányos szabadság soha sincs biztosságban. Oly hatalom, a melyet csupán emberi rendelmények

tartanak, nem állhat ellen sikerrel azon hatalomnak, a melyet isteni intézménynek tekintenek. Hiu remény, hogy bármily jó törvények állandóan visszatartóztassák a királyt, a ki saját és népe nagy részének véleménye szerint ama törvények tekintélyénél sokkal magasabb nemű hatalommal bir. Szabadságaink biztositására egyáltalában szükséges volt e rejtélyes tulajdonoktól megfosztani a királyságot, s azt az elvet állitani föl, hogy a király olyan jognál fogva országol, a mely semmi tekintetben sem különbözik a jogtól, minélfogva a birák »Habeas Corpus«-féle iratokat bocsátanak ki.

E szerint a conventnek két nagy kötelességben kellett eljárnia. Először hogy az ország alaptörvényeit kétes értelmezésektől megtisztitsa. Másodszor, hogy mind a kormányzók, mind a kormányzottak fejéből kiirtsa azon hamis és veszélyes eszmét, a mely szerint a királyi kiváltság valami fönségesebb és szentségesebb ez alaptörvényeknél. Az első czél el lőn érve azon ünnepélyes elősorolással és igényfölállitással, a melylyel a »Jognyilatkozmány« kezdődik; a második azon határozat által, a mely a trónt megürültnek nyilvánitotta, s Vilmost és Máriát fölhivta annak betöltésére.

Csekélynek látszik a változás. A korona egyetlen virága sem lőn érintve. Egyetlen jogot sem nyert a nép. Az egész angol törvény, a mi benne lényeges és nem az, a legnagyobb törvénytudók, Holt és Treby, Maynard és Somers itélete szerint, ugyanaz maradt a forradalom után, a mi az előtt volt. Némely kérdéses pontot a legjobb jogtudósok értelmében eldöntöttek; s az öröködés szokott rendétől egy kis eltérés történt. Ennyi az egész; s ez elég volt.

Forradalmunk régi jogok visszafoglalása levén, a régi

formaságok iránt szoros figyelemmel lőn intézve. Majd minden szóban és tettben mély tiszteletet vehetni észre a mult iránt. A régi termekben s a régi szabályok szerint tanácskoztak az ország rendei. Powlet, inditványozója és pártolója között, a szokott szertartásokkal vezették elnöki székébe. A »serjeant« buzogányosan vezette a lordok követeit az alsóház asztalához; s a háromszori meghajtás kellően megtörtént. Az értekezlet egészen a régi szertartással ment véghez. A festett teremben az asztal egyik oldalán a lordok szóvivői ültek fedett fővel hermelines és aranyos köntösben. Az alsóház szóvivői fedetlen fővel állottak a másik oldalon. A beszédek majdnem nevetséges ellentétet mutatnak minden egyéb ország forradalmi szónoklata ellenében. Mindkét angol párt egyiránt ünnepélyes tisztelettel bánt az állam régi alkotmányos hagyományaival. Csak arról volt szó, milyen értelemben kell venni e hagyományokat. A szabadság alapitói egy szót sem szólottak az emberek természeti egyenlőségéről, a nép elidegenithetlen fölségéről, Harmodiusról vagy Timoleonról, s az öregebb vagy az ifjabb Brutusról. Midőn azt mondák nekik, hogy az angol törvény szerint a koronának, a trón megürülése pillanatában a legközelebbi örökösre kell szállania, azt felelték, hogy az angol törvény szerint élő embernek nem lehet örököse. Mikor azt mondák nekik, hogy a trónt megürültnek nyilatkoztatták volna, a Towerben levő jegyzőkönyvek közől közel háromszáz éves pergamentekercset hoztak elő, a melyen czifra betükkel, latin nyelven, föl volt jegyezve, hogy az ország rendei egy hitszegett és zsarnok Plantagenet trónját megürültnek nyilatkoztatták. Mikor végre kiegyenlitették a viszálkodást, régi ünnepélylyel kiáltották ki az uj fejedelmeket. A czimertan minden ábrándos pompája megvolt,

Clarencieux és Norroy, Portcullis és vörös sárkány harsonák, zászlók, groteszk köntösök oroszlányokkal és liliomokkal himezve. »Francziaország királya« czimét sem hagyták el, melyet a cressyi győző vett föl. Mi, kik 1848-ban élünk, majdnem visszaélni látszatunk a szavakkal, midőn a forradalom iszonyu nevével nevezzük azon eljárást, mely annyi megfontolással, oly higgadtan s oly kicsinyes figyelemmel az elidősült szertartás iránt lőn intézve.

Mindazáltal e minden forradalom közt legkevesbbé erőszakos forradalom a legjótékonyabb volt minden forradalom közt. Végkép eldöntötte azon nagy kérdést, hogy a népies elemet, mely Fitzwalter és De Montfort korszaka óta mindég megvolt az angol alkotmányban, megsemmisitse-e az egyeduralmi elem, vagy szabadon kifejlődni és uralkodóvá lenni engedjék. Hoszu, heves és kétséges volt a harcz a két elv között. Négy uralkodás folytán tartott. Pártütéseket, pörbefogatásokat, zendüléseket, ütközeteket, ostromokat, számüzéseket, birói mészárlásokat idézett elő. Olykor a szabadság, olykor a királyság látszott veszendőben lenni. Számos éven át Anglia ereje fele része a másik fele rész elleni működésre volt forditva. A végrehajtó és törvényhozó hatalom oly hatályosan akadályozta egymást, hogy az államnak semmi nyomatéka nem volt Európában. A főhirnök, ki a Whitehall kapuja előtt Vilmost és Máriát kikiáltotta, igazán hirdette, hogy vége e nagy tusának; hogy teljes egyezség van a trón és a parliament közt; hogy Anglia, mely sokáig függő és lealázott állapotban volt, megint első rangu hatalom; hogy a régi törvények, melyek a királyi hatalmat korlátozzák, ezentul oly szentek lesznek, mint maga a királyi hatalom, és minden következményében meg fogják azokat tartani; hogy a végrehajtó hatalom a nemzet

képviselői nézeteivel egyezőleg fog eljárni; s hogy a fejedelem semmiféle reformnak nem szegül ellene átalkodottan, melyet a két ház érett megfontolás után javasol. A »Jognyilatkozat,« mely semmit sem tett törvénynyé, mi az előtt törvény nem volt, magában foglalta csiráját azon törvénynek, mely a dissentereknek hitszabadságot adott, annak, mely a birák függetlenségét biztositotta, annak, mely a parliamentek idejének határt szabott, mely a sajtót az esküttszékek ótalma alá helyezte, a rabszolgakereskedést eltiltotta, a vallási esküt eltörölte, a római katholikusoknak megadta a polgári képességet, a képviseleti rendszert módositotta, s mindazon jó törvényeknek, melyeket százhatvan év alatt hoztak, és a melyeket ezután, idők folytával, a közjó előmozditására s a közvélemény kivánatai teljesitésére szükségeseknek fognak találni.

A legfőbb magasztalás, melyet az 1688-ki forradalomról el lehet mondani, az, hogy utósó forradalmunk volt. Több nemzedék enyészett immár el, a mióta egy bölcs és hazafi angolnak sem jutott eszébe ellenállani a fönálló kormánynak. Minden becsületes és gondolkozó lélekben megvan azon meggyőződés, melyet a tapasztalás naponként erősit, hogy mindazon javitások létesitésére, a melyekre az alkotmánynak szüksége van, magában az alkotmányban találhatni föl a kellő eszközeket.

Ha valaha, most kell megbecsülni tudnunk egész jelentőségét azon szilárdságnak, a melylyel ős atyáink ellenállottak a Stuartháznak. Köröskörül nagy nemzetek végvonaglása háboritja a világot. Egyszerre csak kormányokat rendítettek meg és forgattak föl, a melyeknek fönállása korszakokra látszott utalni. Európa legbüszkébb fővárosában polgári vér folyt. A gonosz szenvedélyek, a pénzszomj, boszú-

vágy, osztály gyülölsége osztály ellen, fajé faj ellen mind áttörtek az isteni és emberi törvények korlátain. Milliók arcza borult el a félelem és aggodalom miatt, s elcsüggedtek szíveik. A kereskedés fölakadt, az ipar elalélt. A gazdagok szegényekké lettek: a szegények még szegényebbek. Szószékről hirdettek és karddal védtek olyan tanokat, a melyek minden tudomány, müvészet, családi erények irányában ellenségesek, a melyek, ha életbelép tetnék, megsemmisitenének mindent, a mit harmincz század tőn az emberiségért; Franczia- és Németország legszebb tartományait olyan vadonná tennék, mint Congo vagy Patagonia. Európát leigázással fenyegették oly barbarok, a kikhez hasonlitva, fölvilágosultak és emberiek voltak Attila és Alboin szilaj harczosai. A nép leghűbb barátai mély fájdalommal vallották meg, hogy bármely politikai szabadságoknál becsesebb érdekek forogtak veszélyben, s hogy magát a szabadságot is föl fog kelleni áldozni, hogy megmentsék a polgárisodást. Szigetünkben ez alatt a kormány rendes folyama egy napig sem szakasztatott meg. Azon kevés rosz ember, a ki féktelenségre és zsákmányra vágyott, pillanatra sem mert az atyai trón körül szilárd sorokban csoportosult nemzet erejével szembeszállani. S ha kérdik, mi az oka, hogy másoktól különbözünk, felelet, mivel soha sem vesztettük el, a mit mások vadul és vaktában törekszenek visszaszerezni. Mivel a XVII. században föntartó forradalmunk volt, azért nincs fölforgató forradalmunk a XIX-ben. Mivel szabadságunk volt a szolgaság közepett, rend volt közöttünk a féktelenség közepett. A törvény tekintélyéért, a tulajdon biztossá gáért, utczáink békejéért, házi boldogságunkért, isten után, a ki tetszés szerint emel föl és sujt le nemzeteket, a hoszú parliamentnek, a conventnek és Orániai Vilmosnak tartozunk hálával.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA